

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાલા—પુખ્ત ૨૩૬મું

(ભાષા-સાહિત્ય ગ્રન્થ) ૧-૧૨-૦

અમદાવાદ

જૂની ગુજરાતી ભાષા

લેખક

ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ, બી. એ.

(લાલ) ભાદરણ હાઈસ્કૂલ,

ભાદરણ.

(આણંદ થઈને)

C-394

દેશગન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, આણંદમાં ચિમનલાલ કોશીવાળ પટેલે

આપ્યું અને લેખક પ્રસિદ્ધ કર્યું.

તા. ૧૩-૬-૩૫

ઈ. સ. ૧૯૩૫ }
સંવત ૧૯૯૧ }

કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

} પ્રથમા આવૃત્તિ
પ્રત ૧૦૦૦

જાતાં હું તે નિયંધ લખવાને પ્રેરાયો હતો. અને
 નિર્માણનો કરી-માત્ર જેમ યાદ આવ્યું તેમ ટાંચણ
 પે તા. ૮/૧૨-૧૯૨૬ના રોજ સદર સાહિત્ય સભાના ઉત્સાહી મંત્રી
 ત્રીયુત ભીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ ઉપર હેને ગોધરે મોકલી આપ્યો.

આ નિયંધના પૂર્વ ઇતિહાસનું પ્રકરણ મહારા તરફથી આટલું
 થયા પછી શ્રી પં. રે. સા. સભાના મંત્રી આ સંબંધી વિશેષ હકીકત
 પૂરી પાડે છે. તે હેમના શબ્દોમાં આપવી ઉચિત છે તેઓ લખી
 જણાવે છે કે-“પ્રાચીન ગુજરાતીના સંશોધક સ્વ. મણિલાલ ખડેર-
 ભાઈ વ્યાસ પોતાની છેલ્લી જિંદગી ગોધરામાં ગુજરતા હતા, અને
 તેજ સ્થળે તેમનું અવસાન થયું હતું. તાજેતરમાં સ્થપાયેલી “શ્રી
 પંચમહાલ રેવાકાંડા સાહિત્યસભા”ના એ સભ્ય હતા. તેમના સ્મરણ-
 માં સભા પ્રત્યે દિલસોજી ધરાવનાર શ્રી. નટવરલાલ દા. પરીખ,
 એમ. એ., એલએલ. બી. એમણે એક સુવર્ણચંદ્રક ભેટ ધર્યો; અને
 મોજાએ-તેમનાજ પ્રિય વિષય “જૂની ગુજરાતી ભાષા” ઉપર બૃહદ્
 ગુજરાત પાસે જાહેર નિયંધ માગ્યો. લગલગ પાંચ છ નિયંધો
 આવ્યા હતા. તે નિયંધો તપાસવાનું ઉચ્ચ કાર્ય ગુજરાતના ત્રયોવૃદ્ધ
 સાક્ષરરત્ન દી. બા. કેશવલાલ હ. દુવ સાહેબને સુપ્રત કર્યું, અને
 તેઓથીજે કિંમતી સમયનો ભોગ આપી આ કાર્ય હોંશથી કરી
 આપીને સભા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. એ છ નિયંધો પૈકી ભાઈશ્રી
 ચતુરભાઈ પુ. પટેલના નિયંધને સારો ગણ્યો હતો, અને જણાવ્યું
 હતું કે ‘ઇનામને લાયક એકેય નથી, પરંતુ જે સભાને ચંદ્રક
 આપવો હોય તો આ નિયંધ સૌમાં હીક છે.’ એ આધારે અમારી
 કમિટીએ એ સુવર્ણચંદ્રક ભાઈશ્રી ચતુરભાઈ પુ. પટેલને ભેટ કર્યો હતો.”

મુ. દુવ સાહેબનો ઉપલો અભિપ્રાય મૂળ નિયંધ માટે છે. સદર
 નિયંધને ગોધરે મોકલી આપ્યા પછી મહારા તરફ અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ

તહેમાં ઉમેરી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તહેને મૂકી નવીનજ સ્વરૂપમાં તહેની સને ૧૯૩૧ના ઑગસ્ટમાં મુદ્રણપ્રત તૈયાર કરી, અને સૂચના, વગેરે માટે તે પ્રતને મુંબાઈ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ઉપર મોકલી આપી. તહેમણે કેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ કરી તથા કેટલાંક પુકતદો અને જૂની ગુજરાતીનાં કાવ્યોના ઉતારા મહેને મોકલી આપ્યાં. તે બધાંનો મહેં યથાભોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

મુંબાઈથી પ્રત પાછી આવતાં, અને સાહિત્યસભા તરફથી છપાવવાની મહેને પરવાનગી મળતાં, એ મુદ્રણપ્રતને મહેં વડોદરે “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા”માં પ્રગટ કરવા મંજૂરી વાસ્તે મોકલી આપી. ભાષાન્તર કમિટી તરફથી એ નિર્ણયને સાક્ષર શ્રી. અતિસુખશંકરભાઈએ તપાસ્યા, અને તહેમણે જે સૂચનાઓ કરી તે અમલમાં મૂકી તથા વચ્ચે પડતા બે વર્ષના અભ્યાસનો સાર ઉમેરી માહેં ઑગસ્ટ ૧૯૩૩માં ફરી મુદ્રણપ્રત તૈયાર કરી. તેજ અરસામાં એટલે સને ૧૯૩૩ના જુલાઈના ખેડા અધ્વાડિયામાં તાજેતરમાં બહાર પડેલું મુ. નરસિંહરાવભાઈનું “Wilson Philological Lectures” Vol II મહારા ઢાથમાં પ્રથમ વાર આવતાં તહેના વાચન પછી પણ સદર મુદ્રણપ્રતમાં પાછળથી ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. દ્રંકમાં એવટ સંધી તહેમાં ફેરફાર થયા કર્યો છે.

સદર પુસ્તકમાં જે ઉદાહરણ લીધાં છે તે જણાવવા જે તે પુસ્તકનું મૂલ આપ્યું છે. ભવિષ્યદત્તકથા વાસ્તે સંધિનો અંક આપ્યો છે. કાદ કાવ્યમાં અભ્યાસ ને કડી, વગેરે નોંધ્યાં છે. માત્ર પ્રાચીન સુદર કાવ્યસંગ્રહ ને ‘પંદરમા સંક્રાંતિનાં ગુર્જર કાવ્યો’નાં જે ફટક કાવ્યો છે તેઓનાં મૂલ કાવ્યદીક નથી આપ્યાં. પ્રતનાં મૂલ આપ્યાં છે; અને અનુક્રમતા આપી પદ્ય નોંધ્યો છે, તે કાદ વળત મૂકેલો.

શકાયો. ‘સર્વનામ-વિશેષણ’નું પ્રકરણ છેવટે ઉમેરેલું હોવાથી તહેમાં અપૂર્ણતા રહી છે. વળી ડૉ. ટેસીટોરી, મી. ખીમ્સ, તથા ડૉ. હોર્નલ, વગેરેનાં પુસ્તકો આ’ની મુદ્રણપ્રત તૈયાર કરતી વેળે હાજર નહીં હોવાથી તહેમના વાચન વખતે મ્હેં કરેલી નોંધ આધારે અવતરણ લીધાં છે. તેથી કદાચ તહેમાં પણ અપૂર્ણતા કે ત્રૂટી માલૂમ પડે તો તે બદલ હું વાચકવર્ગની ક્ષમા માગું છું. પરિશિષ્ટ ૧ હું- ‘કૃતલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ’ નામે મ્હોટે ભાગે પૂર્વે બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં પ્રગટ થયેલું શ્રીયુત મંજુલાલભાઈની આજ્ઞાથી અહીં મૂક્યું છે.

આ નિબંધને ‘શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા’માં પ્રગટ કરવાની સગવડ કરી આપવા બદલ હું શ્રીયુત મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારનો ખાસ ઋણી છું. તથા કિંમતી સૂચના, વગેરેની મદદ માટે રા. રા. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈનો કૃતજ્ઞી છું. આ નિબંધને અસ્તિત્વમાં લાવવા મુખ્ય કારણભૂત જે કોઈ હોય તો તે સને ૧૯૨૯ની સાલના પાટણ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર સાહેબ રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જેથી છે, કારણ ‘સામાન્ય જ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા’ની યોજના તહેમણે ન રાખી પૂર્વ તૈયારી કરવાનો પ્રસંગ મ્હને ન આપ્યો હોત તો આ નિબંધ અસ્તિત્વમાં આવત કે કેમ તે શંકા છે. છેવટે મુદ્રણપ્રતમાં વારંવાર સુધારાવધારા સહન કરી કાળજીપૂર્વક મુદ્રણકામ કર્યા બદલ હું રા. ત્રિભુવનદાસ કીશીભાઈ પટેલનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં ઘણું વાંધાભર્યું હશે, એમ હું સમજું છું. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષય હજુ બાહ્યાવસ્થામાં છે. અનેક તરફથી આ સંબંધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉદાહરણ થશે ત્યારે કંટાળે વર્ષો અમુક મુદ્દા થાળે પડશે, તે કહી શકાય નહીં. મ્હને જે’વું ભાસ્યું તે’વું લખ્યું છે. એ લખવામાં કોઈના પ્રત્યે મહારામાં અનાદરવૃત્તિ ન હોય. છતાં મહારી ભૂલ સુધારવાને હું પળેપળે તૈયાર રહું છું. પ્રથમ

દ્રષ્ટિએ સત્ય લાગનાર દેવળ મિથ્યાભાસ પણ હોવા સંભવ છે, એ આ બાબતનો અભ્યાસ કરનારને જાણીતું સત્ય છે. માટે તે બાબત દૂરાચલ ન હોઈ શકે.

આ પુસ્તક લખવામાં જે જે પુસ્તકો ઉપકારક નીવડ્યાં છે તે તે પુસ્તકના લેખક તથા પ્રકાશક-સૌનો હું આભાર માનું છું. આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસક્રોને થોડેઘણે અંશે પણ સહાય-બૂત થશે તો હું મહારો પ્રયાસ સદ્ગળ થયો સમજીશ. અંતમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજીના શબ્દોમાં આ વિષયના વિક્ષાનોને પ્રાર્થના કરી તલેગના ત્રણનો સ્વીકાર કરી વિરમું છું.

“ક્ષમિદર્શિ મન્નન મોર ઢિઠાર્દ । સુનિદર્શિ વાલવચન મન લાર્દ ।

જોં વાલક કહ તોતરિ વાતા । સુનર્દિ મુદિત મન પિતુ અરુ માતા” ॥

(રામાયણ. ૧-૧૨-૮)

લેખક :

ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ ખટેલ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	૧ હું	લોકભાષાનો અવતાર	પૃ.	૧—૧૮
પ્રકરણ	૨ જું	વાગ્વ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત ...	પૃ.	૧૯—૩૭
પ્રકરણ	૩ જું	વાગ્વ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત (ચાલુ) ...	પૃ.	૩૮—૫૪
પ્રકરણ	૪ થું	પ્રાકૃત ભાષાઓ	પૃ.	૫૫—૫૮
પ્રકરણ	૫ મું	પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ	પૃ.	૫૯—૬૯
પ્રકરણ	૬ ટું	ગુજરાતી ઉત્સર્ગ	પૃ.	૭૦—૮૯
પ્રકરણ	૭ મું	ગુજરાતીને અપભ્રંશનું ઋણ ...	પૃ.	૯૦—૯૬
પ્રકરણ	૮ મું	મૂળી ગુજરાતીનો નમૂનો ...	પૃ.	૯૭—૯૯
પ્રકરણ	૯ મું	નોખા સ્વરનું અસ્તિત્વ ...	પૃ.	૧૦૦—૧૦૪
પ્રકરણ	૧૦ મું	ઝાતિવચન	પૃ.	૧૦૫—૧૨૩
પ્રકરણ	૧૧ મું	સર્વનામ-વિશેષણ	પૃ.	૧૨૪—૧૩૭
પ્રકરણ	૧૨ મું	વિભક્તિપ્રત્યયો	પૃ.	૧૩૮—૧૬૬
પ્રકરણ	૧૩ મું	વિભક્તિપ્રત્યયો (ચાલુ)	પૃ.	૧૬૭—૧૭૯
પ્રકરણ	૧૪ મું	ધાતુઓ	પૃ.	૧૮૦—૨૦૫
પ્રકરણ	૧૫ મું	ધાતુઓ (ચાલુ)	પૃ.	૨૦૬—૨૨૦
પ્રકરણ	૧૬ મું	પ્રેરકરૂપ	પૃ.	૨૨૧—૨૨૮
પ્રકરણ	૧૭ મું	કર્મણિરૂપ	પૃ.	૨૨૯—૨૫૦
પ્રકરણ	૧૮ મું	કાળ	પૃ.	૨૫૧—૨૭૪
પ્રકરણ	૧૯ મું	અર્થ	પૃ.	૨૭૫—૨૮૪
પ્રકરણ	૨૦ મું	ક્રેદંત	પૃ.	૨૮૫—૨૯૯
પ્રકરણ	૨૧ મું	અવ્યય	પૃ.	૩૦૦—૩૨૪
પ્રકરણ	૨૨ મું	પદવિન્યાસાદિ	પૃ.	૩૨૫—૩૨૬
પ્રકરણ	૨૩ મું	વિવ્રત એ-ઓની પૂર્વાવસ્થા ...	પૃ.	૩૨૭—૩૪૪
પરિશિષ્ટ	૧ હું	કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	પૃ.	૩૪૫—૩૬૩
પરિશિષ્ટ	૨ જું	વ્યુત્પત્તિના શબ્દોની સૂચી	પૃ.	૩૬૪—૩૭૦
પ્રતિ			પૃ.	૩૭૧—૩૭૬
શુદ્ધિપત્ર			પૃ.	૩૭૭—૩૮૦

જૂની ગુજરાતી ભાષા

પ્રકરણ ૧ લું

લોકભાષાનો અવતાર

હિન્દુસ્તાનની બીજી આર્ય ભાષાઓની માફક ગુજરાતી પણ સંસ્કૃતની પ્રપૌત્રી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને ગુજરાતી—જે ક્રમે લોકભાષાનો વિકાસ થયો છે. પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાને શૃંગ્લેષાગ્રદ્ધ કરી તેની શિષ્ટતા સાચવવારૂપી તે ભાષા ઉપર મહોટા ઉપકાર કર્યો છે. વેદની ભાષામાં અને તે પછીની વ્યાજ્ઞણ અને આરણ્યક ગ્રંથોની ભાષામાં અન્ય દેશો સાથેના સંપર્કને લીધે વિકારો ને વિદેશીય તત્ત્વો દાખલ થઈ ગયા હતાં, જે વાત સ્પષ્ટ છે. અથર્વવેદની અંદર આદિત્યન સંસ્કૃતિના સર્પ, વગેરેના ઝેરને ઉતારવાના મંત્રશબ્દો દાખલ થવા પામ્યા છે, એમ સ્વ. લોકમાન્ય ટીળક પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રમાણે ભાષામાં દાખલ થતી અશુદ્ધિને અટકાવવા અને તેની શિષ્ટતા જાળવવા પ્રથમ પ્રયાસ કરનાર ને દાઢ લોય તો તે પ્રખર વૈયાકરણ ભગવાન પાણિનિ છે.

ભાષાશુદ્ધિ જાળવવાની ભગવાન પાણિનિની આટલી તાલાવેલી દૈવા છતાં લોકભાષાનું સ્વરૂપ તેનાથી શી રીતે સચવાય ? પાણિનિને આ ભાગીરથ પ્રયાસ કરવો પડ્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેના સમયમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા ધીમે ધીમે અપભ્રંશ થવા લાગી હતી. વિદ્વાન વ્યાજ્ઞણમાં પણ તેનો એવો લાગેલો નેથી વિદ્વાનની ભાષા

શુદ્ધ રહે તેટલા વાસ્તે તહેણે પોતાની ‘અષ્ટાધ્યાયી’ લખી છતાં જનતાની ભાષા આવા પ્રયાસથી પોતાનો પ્રવાહ છોડી દે, એ બનવું અશક્ય છે. પરિણામે ભાષાનાં બે બહેણ પડી ગયાં: (૧) પાણિનિના વ્યાકરણને અધીન વિદ્વાનોની ભાષા ને (૨) સામાન્ય જનતાની લોકભાષા. રામાયણ ભાગવતાદિ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં એવા કેટલાક પ્રયોગો છે જેને અપાણિનીય પ્રયોગ કહી શકાય. આવા પ્રયોગોને ‘આર્ષપ્રયોગ’ કહે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે અશુદ્ધ પ્રયોગજ કહેવાય. ધાતુના સંબંધક ભૂતકૃદંતના રૂપમાં, જે ધાતુ પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તેજ ય પ્રત્યય લગાડાય છે, છતાં સંસ્કૃતમાં પાછળથી ઉપસર્ગ રહિત ધાતુને પણ ય લગાડવામાં આવ્યો છે. ધાતુના પદમાં પણ વિવેક જળવાયો નથી. આ બધી અસર લોકભાષાની બંને ભાષાઓએ અરસપરસ એક બીજા ઉપર અસર કરી છે, છતાં પંડિતોની ભાષામાં ને તહેમનાં લખાણમાં સંસ્કૃત ભાષા સચવાઈ રહી.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતમાંથી જન્મી કે સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાંથી. પાણિનિના વ્યાકરણને આધારે બોલાતી ભાષા તે સંસ્કૃત. પાણિનિ પૂર્વે ભાષાને ‘સંસ્કૃત’ એવું નામજ આપવામાં આવ્યું ન હતું. પાણિનિએ થોડા ઘણા સંસ્કારો આપ્યા: અશુદ્ધને બાતલ કરી શુદ્ધ લાગ્યાં તેટલાં રૂપ સંઘર્ષાં, માટે તહેને સંસ્કાર પામેલી-સંસ્કૃત એવું નામ તહેના સમયથી પ્રાપ્ત થયું. પાણિનિની પૂર્વે લોકભાષાએ કાંઈક જુદું સ્વરૂપ લીધું હતું, માટે તે પાણિનિને પ્રયાસ કરવો પડ્યો. એટલે પ્રાકૃત લોકભાષા પાણિનિના પહેલાં જન્મી હતી. તેથી પાણિનિના સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો, એમ કહેવું ઉચિત નથી, તેમ કેવળ પ્રાકૃતમાંથી પણ પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાને ઉપજાવી કાઢી નથી. વૈદિક કે મહાસંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃત તેમજ પાણિનિનું સંસ્કૃત ઉદ્ભવ્યું છે. છતાં પ્રાકૃતને પાણિનિના સંસ્કૃતની અગર ચાલુ રહી છે.

પ્રાકૃત વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી જન્મ્યું, તે જોવા થોડાંક ઉદાહરણ લેઈએ. તે રૂપ જૂજ હોવા છતાં પણ એટલું તો તે ખતાવે છે કે પ્રાકૃત-લોક ભાષાએ પાણિનિ પૂર્વે જુદું સ્વરૂપ લીધું હતું.

(૧) વૈદિક સંસ્કૃતમાં અસ્મે રૂપ બધી વિભક્તિઓમાં વપરાતું યાસ્ક મુનિ જણાવે છે. તે ઉપરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં અમ્હે રૂપ આવ્યું. પાણિનિનું વચ્ચે રૂપ લોક ભાષામાં ઝાઝું સ્થાન પામ્યું નથી.

(૨) સં. નાપિત્ત (હગ્નમ) શબ્દ જાતે વૈદિક સંસ્કૃતના સ્નાપિત ઉપરથી આદિ સ્ નો હ થઈ આવ્યો છે. પાલી-પ્રાકૃતમાં જ્ઞાવિઝ શબ્દ છે. તે પાણિનિના નાપિત્ત ઉપરથી આવ્યો હોય તો જાવિઝ કે નાવિઝ રૂપ હોવું જોઈએ પરંતુ 'જ્ઞા' માં જે હ છે તે સ્ના ની સ્મૃતિ કરાવે છે. એટલે સંસ્કૃત નાપિત્ત અને પ્રાકૃત જ્ઞાવિઝ બન્ને જૂના રૂપ સ્નાપિત-સ્નાપિત્ત ઉપરથી આવ્યા.

(૩) પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય ત્વ કે તા, પણ પ્રાકૃતમાં સ્ત્રણ પ્રત્યય વપરાતો. તે વૈદિક ત્વન પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો. ગુજરાતીમાં વપરાતો 'પાણ' પ્રત્યય (ધડપણ) તેમજ 'તાણ' (એવાતાણ) બન્ને વૈદિક ત્વન ઉપરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા આવ્યા છે.

(૪) કૃ ધાતુ માટે કરોતિ કે કરુતે રૂપ પાણિનિ પ્રમાણે થાય, પણ પ્રાકૃતમાં તે ઉપરથી આવતા કરહ ઉપરાંત કુળહ રૂપ વપરાતું. તે વૈદિક કૃણોતિ ઉપરથી આવ્યું.

(૫) સંગ્રહક જૂતકૃદંત માટે પાણિનિના સંસ્કૃતમાં ત્વા પ્રત્યય છે. પણ પાલી, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશમાં વૈદિક ત્વાન ઉપરથી ત્વાન-

તૂળ-દૂળ-ઠૂળ અપભ્રંશ એપિણુ-એવિણુ, વગેરેમાં જે ણ અંતે છે તે વૈદિક સંસ્કૃત પરથી આવ્યો આવ્યો છે.

(૬) પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે અકારાંત નરજાતિનાં નામ માટે પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય અસ્ છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં એવડો અસ્+અસ્=અસસ હતો. પાણિનિ પ્રમાણે 'जन'નું 'जनाः' રૂપ ને વૈદિક સંસ્કૃત 'जनासः' થતું. આ વૈદિક રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત સંબોધન બહુવચનનાં રૂપ 'पुत्ताहो, जणाहो', વગેરે આવ્યાં.

(૭) સંસ્કૃતમાં યુષ્માકં રૂપ છે, પરંતુ પાલીમાં તુમ્હાકં છે. યુષ્માકં ઉપરથી તુમ્હાકં બને, એ સંભવિત લાગતું નથી. એટલે જૂના વૈદિક યુષ્માકં ઉપરથી શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ત નો લોપ થઈ ડમાકં-યુષ્માકં રૂપ આવ્યું ત્યારે બીજી બાજુ પાલીમાં તુમ્હાકં રૂપ થયું. પાલીમાં ત નથી હોયો એ તહેનું જૂનું શિષ્ટ સંસ્કૃત પહેલાં પ્રચારમાં આવેલું રૂપ છે, એમ સૂચવે છે. બીજી પાલીમાં સંસ્કૃત એવનો જે'વો એવ ઉચ્ચાર થતો ને લખાતો તેમ સંસ્કૃતમાં પણ તૂ હોડતાં લળેલી યશ્રુતિ બતાવે છે કે સં. યુષ્માકં રૂપ શિષ્ટ મનાવા છતાં લોક ભાષાના સંસ્કારનો પાસ એ'ને બેઠો છે.

(૮) પાણિનિના સંસ્કૃતમાં સંબોધક ભૂતકૃદંતનો ય ધાતુ પૂર્વે ઉપસર્ગ હોય તો વપરાતો, પણ પ્રાકૃતમાં ઉપસર્ગ રહિત ધાતુઓને પણ ય માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો ઇઅ લાગતો. તહેનું કારણ વૈદિક સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ ને ધાતુ વચ્ચે અનેક શબ્દો આવવાથી ધાતુ બાજુ ઉપસર્ગ રહિત હોય તેમ લાગતું તેથી.

(૯) પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે ચર્ ધાતુનું ચરતિ (વ. કા. ત્રી. પુ. એ વ.) રૂપ થાય પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથની ભાષામાં (પાણિનિ

પૂર્વની) ચરાતિ રૂપ થતું. “ચરાતિ ચરતો મગઃ” (ઐતિરીય બ્રા.) આવાં-પ્રાકૃત અન્થની ભાષાનાં રૂપ જેવાં પ્રાકૃતમાં રૂપ થતાં. “સુદુ મવં મળાદિ” (માલવિકા અંક ૧). પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે મળાદિને બદલે મળતિ થાય છે.

(૧૦) અકારાંત નામના તૃતીયાના બહુવચન માટે પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે એસ પ્રત્યયઃ જનૈઃ, મનુષ્યૈઃ. પણ વૈદિક સંસ્કૃતમાં એમિઃ પ્રત્યય પણ હતો. જનેમિઃ, નરેમિઃ. આ વૈદિક પ્રત્યય ઉપરથી પ્રાકૃતમાં એહિ પ્રત્યય આવ્યો. જણેહિ, માણસેહિ, વગેરે.

(૧૧) સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત આજ્ઞાર્થ પ્રત્યય હિ વૈદિક ધિ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો. ‘શૃણુ’ માટે વેદમાં શૃધિ વપરાતું. તે ઉપરથી પ્રાકૃતમાં સુણહિ રૂપ થયું.

(૧૨) પાણિનિના સંસ્કૃતમાં ળ નથી, છતાં પૈશાચી પ્રાકૃતમાં તે આવ્યો છે, અને ગુજરાતીમાં હાલ વપરાય છે. તે વૈદિક સંસ્કૃતમાં હતો. “અગ્નિમીલે પુરોહિતં” ॥

(૧૩) સંસ્કૃતમાં પશ્ચાત્ વપરાતું. તે ઉપરથી પ્રા. પચ્છા થાય. પણ અપ. પચ્છહ રૂપ વૈદિક પશ્ચ (નામ)ના સાતમી એ. વ. પથ્થે-પચ્છે-પચ્છહ રૂપે આવ્યું લાગે છે. આ પશ્ચ નામ પશ્ચિમ શબ્દમાં જળવાઈ રહ્યું છે.

(૧૪) વૈદિક એવ (इव) ઉપરથી અપભ્રંશ જેમ્, જિવં, જેમ, જિમ રૂપ આવ્યાં છે.

આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉદ્ભવી, અને સંસ્કૃત પણ તેમાંથી આવ્યું. એટલે ‘સંસ્કૃત’થી પાણિનિનું સંસ્કૃત

માની તે ઉપરથી પ્રાકૃતભાષા ઉદ્ભવી, એ કુટલેક અંશે ખોટું છે. તેમ પ્રાકૃતમાંથી પાણિનિનું સંસ્કૃત ઉદ્ભવ્યું, એ પણ ખોટું. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત બન્ને વૈદિક સંસ્કૃત-પ્રાક્ષણ આરણ્યક ગ્રંથોની ભાષા-માંથી જનમ્યાં.

લોકભાષાનું રૂપ બગડતું ચાલ્યું તે ચાલ્યું. તે લોકભાષાના બહેણના પાછળથી પ્રાન્તિક ભેદ પડી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. તે બધાંનાં મૂળતત્ત્વો તો લગભગ સમાન હોવા છતાં જૂજ રૂપ નોંખ્યાં પડવાથી પ્રાન્તિકતાનો આરોપ થયો. આ બધાં બહેણમાં જૂનું જે બહેણ તે પાલી ભાષા. ખોદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો તે ભાષામાં લખાયેલા છે. એમાં સંસ્કૃતનાં ઘણાં રૂપ જળવાઈ રહ્યાં છે. અઘતન ભૂત જે પ્રાકૃતમાંથી કથાવશેષ થયો છે તે પાલીમાં વપરાયો છે. ઉદ્ધપાદિ, સંજાનિસુ, વગેરે અઘતનભૂતનાં રૂપ છે. વળી પાલીમાં હુત્વાન, દિસ્વાન, હિત્વાન, છેત્વાન, કત્વાન, જેવાં વૈદિક રૂપ ઉપરથી સંબંધક ભૂત કૃદન્તનાં રૂપ પણ વપરાયાં છે. સર્વનામના પ્રત્યયો નામને લાગવા પાલીમાં શરૂ થયા છે. સ્માત્ ને સ્મિન્ પ્રત્યયો, સર્વનામના નર નાન્યતર જાતિના પાંચમી ને સાતમી એક વચનના, તે નામને લાગ્યા છે: પન્થસ્મિં, વનસ્મિં, કાયમ્હા, મેથુનસ્મા, પાસાદસ્મિં, (તમ્હા, યમ્હિ સર્વનામ) લોકસ્મિં, લોકમ્હિ, વગેરે. આ ઉપરથી પ્રાકૃતનો મિમ પ્રત્યય આવ્યો. પ્રાકૃત તમ્હા, કમ્હા, જમ્હા, ઉપરથી અપભ્રંશ જહાં, તહાં, કહાં, વગેરે પાંચમી એક વચનનાં રૂપ આવ્યાં.

આ પ્રમાણે પાલી ભાષા તે સંસ્કૃતનું નિકટનું લોકભાષાનું રૂપ છે. પાણિનિના સંસ્કૃત પૂર્વે જે લોકભાષા બોલાતી તે પાલી ભાષા જ હોવી જોઈએ. ભગવાન શાક્યસિંહે પોતાનો ઉપદેશ લોકભાષામાં આપ્યો તહેનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે: (૧) સામાન્ય જન-

તાને-ધાંચીમોચી સૌને પોતાનો સંદેશો પહોંચવાની તહેમની ઉતકટ ઇચ્છા (૨) લોકભાષાનું પ્રાગલ્ભ્ય.

લોકભાષા શબ્દનાં રૂપની વિપુલતા ને બારીક ભેદનો અનાદર કરી સરળ લાગે તેવાં જરૂરનાં રૂપ સંઘરી બીજાંને જતાં કરે, એ વાત બિલકુલ સ્વાભાવિક છે. આ ધોરણે પ્રાકૃત ભાષામાં સંસ્કૃતના કાળ ને અર્થની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ ગયો. આત્મનેપદ ને પરસ્મૈપદનો વિવેક શિથિલ થઈ ગયો, દશ ગણોની કદપના માત્ર કેટલાંક સિદ્ધ રૂપોમાં ટકી રહી, નામના પ્રત્યયો સ્વરાન્ત ને વ્યંજનાન્ત નામ માટે જુદા હતા તે લગભગ સમાન થયા, કૃદન્તમાં આત્મનેપદ ને પરસ્મૈપદનો વિવેક લગભગ નાશ પામ્યો, સંબંધાર્થ કૃદન્તના ત્રણ પ્રત્યય ત્વા, ય, ત્ય નો વિવેક નાશ પામી ઉપસર્ગ હોય અગર ન હોય તોપણ ય નો ફક્ત બહુધા વપરાવા લાગ્યો, બે ભવિષ્યકાળને બદલે અદ્યતન ભવિષ્યત્ એકલો પ્રાકૃતમાં રહ્યો. આ જાતની વિપુલતા ને વિવેકનું ધોરણ પ્રાકૃતમાં શિથિલ થયું. પરાક્ષણીક કથાવશેષ થયો, વિધ્યર્થ ને વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોનો વિવેક નાશ પામી વિધ્યર્થના પ્રત્યયો વર્તમાનમાં તથા આજાર્થમાં વપરાવા લાગ્યા.

આ જાતની સરળતા પ્રાકૃતમાં આવી. પ્રાન્તિક પ્રાકૃતો ઉત્પન્ન થઈ, અને છેવટે તહેમાંથી અપભ્રંશ ભાષા વિકાસ પામી. અપભ્રંશ ભાષાને આહિર લોકોની ભાષા માનવામાં આવે છે. પરંતુ વર્તમાન ભાષાઓને અપભ્રંશનું જે ઝણુ છે તે જેતાં અપભ્રંશ ભાષા મૂળ આહિરની હોવા છતાં તહેનું પ્રાગલ્ભ્ય ધણું હોવું જોઈએ. પરિણામે તે ભાષા સામાન્ય જનતાની ભાષા બની હોવી જોઈએ. તે ભાષાનો ઉદ્ભવ કાળ ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાથી નોંધવામાં આવે છે. પરંતુ કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય’ નાટકના ચોથા અંકમાં અપભ્રંશ રૂપ મળી આવતાં હોવાથી તહેનો પ્રાદુર્ભાવ તે સમયે થયો હોવાની શંકા

જાય છે. ભાષાને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે લેખાતાં સૈકાં લાગે. તે પૂર્વે
તેનાં ભિન્ન રૂપને ભાષાભેદ ગણી અવગણવામાં આવે તે સંભવિત છે.

✓ ગુજરાતી ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત દ્વારા ગુર્જર અપભ્રંશમાંથી
ઉત્પન્ન થઈ એમ માન્યતા છે. દરેક પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ રૂપ પણ
જુદું હતું, એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય પ્રાકૃતથી
પ્રાન્તિક પ્રાકૃતોનો જેટલો (જૂજ) ભેદ તેટલોજ તહેમનાં અપભ્રંશનો
પણ હોવો જોઈએ. મધ્ય પ્રાન્તના અપભ્રંશમાં ને ગુજરાતના અપભ્રંશમાં
બહુ ફેર હોય તેમ જણાતું નથી. થોડાં ઘણાં પ્રાન્તિક રૂપ તહેમાં
મળે, એ સંભવિત છે, બાકી બહુ ભેદ નથી. આ અપભ્રંશ ભાષાનું
વ્યાકરણ હેમાચાર્યે “સિદ્ધહિમ વ્યાકરણ”ના આઠમા અધ્યાયને
અંતે આપેલું છે, તેમ ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકા પછી થયેલા વૈયાકરણો
પણ અપભ્રંશ ભાષાને ભૂલતા નથી. વિ. સં. ૮૩૫માં રચાયેલી
‘કુવલયમાલા કથા’માં જુદા જુદા પ્રાન્તની બોલીની ખાસિયત
આપતાં લખ્યું છે કે— ‘જડ રે મહાંડ’ મળિરે અહ પેચ્છઈ ગુજરે અવરે ।
“આહમ્હ કાઈં તુમ્હં મિત્તુ મળિરે પેચ્છઈ લાડે । ‘દિળલ્લે ગહિલ્લે’
ચલ્લિરે તત્થ મરહટ્ટે.” અહીં લાટ દેશને જુદો ગણ્યો છે. ગુજરે દેશ
ઉત્તર ગુજરાત ને મારવાડને માટે વાપરેલો લાગે છે. તેમજ મેલા,
મેલા, વગેરેના જેવાં લવાળાં રૂપ મરાઠી ભાષાની ખાસિયત તરીકે
નોંધ્યાં છે, જો કે તેવાં રૂપ ગુજરાતીને પણ સામાન્ય છે, છતાં
બહુધા સંજ્ઞાયા એટલે ખાસ લક્ષણમાં નંધાય. આમાં અપભ્રંશ રૂપ છે.

વિ. સંવતના ૧૫-૧૬મા સૈકા સુધી ગુજરાત, મારવાડ ને
રુજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં એક ભાષા બોલાતી હતી. જેને ડો.
ટેસીટોરી પોતાની ‘Notes’માં જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (O. W. -
R.) ભાષા કહે છે. તહેમાં ને જૂની ગુજરાતીમાં બહુ ભેદ નથી;

કારણ ડૉ. ટેસીટોરી નોટસની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે “ O. W. R. is an immediate offspring of શૌરસેની અપભ્રંશ and the common parent of Guj. & Mar.” આ પ્રમાણે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા શૌરસેની અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અને વળી તહેણે (અર્વાચીન) ગુજરાતી ને મારવાડીને જન્મ આપ્યો. જૂની ગુજરાતી અર્વાચીન ગુજરાતીની જનેતા તેજ રીતે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ગુજરાતીની જનેતા. એટલે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ને જૂની ગુજરાતીમાં ભેદ નથી. માત્ર જૂની મારવાડીનો પણ સમાવેશ કરવા ડૉ. ટેસીટોરીએ તહેણે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહી છે. આ રીતે રાજપૂતાના મારવાડમાં એક ભાષા પ્રચલિત હતી, તે પણ સાબીત થાય છે.

ગુજરાત પ્રાન્ત ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાનું નામકરણ થયું. ગુજરાતને ‘ગુજરાત’ એવું નામ ક્યારથી મળ્યું, તે ક્ષેત્રી રીતે તે નામ આવ્યું, તથા ભાષાને ‘ગુજરાતી’ નામ ક્યારથી મળ્યું, તે સંબંધી મુ. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાનાં ભાષણો (ગુ. ભા. સા.)ના પુસ્તક ખીજમાં પૃ. ૧૯૨-૨૦૨ ઉપર બહુ ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે. ‘ગુજરાત’ એવું નામ પ્રથમ આલ્બેરોની (ઈ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) આપે છે. આ હકીકત તહેમણે મી. દેવદત્ત ભાણડારકરના ‘ગુજરાત’ નામના લેખ આધારે લીધી છે. ખીજે ઉલ્લેખ માર્કોપોલો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં કરે છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય પૂરાવો છે, તેમજ સમયના નિર્દેશ વગરના ‘વસ્તુપાલરાસો’ માં ‘ગુજરાત’ શબ્દનો નિર્દેશ છે:

“ વસ્તુપાલ તેજિગ તણડ અમ્હે બોલિસ રાસો ।

મરતક્ષેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો ॥

(પ્રાય: વિ.સં. ૧૫૪૮)

તે ઉપરાંત 'સમરારાસુ' (વિ. સં. ૧૩૭૧) ને 'કાન્હડે પ્રખંધ' (વિ. સં. ૧૫૧૨) માં આ શબ્દ વપરાયેલો તહેમણે નોંધ્યો છે. ('સમરારાસુ'ની સાલ ૧૪૭૧ને બદલે સં. ૧૩૭૧ નોંધ્યો.)

(૧) '...ઠિય એ સમરક એ સમરક એ સમર આલિડ ગુજરાત' (સમરારાસુ ૩૭)

(૨) "ગૂજરાતિ તે કહીધ કિસી" (કાન્હડે પ્ર. ૧-૨૧)

આ તો 'ગુજરાત' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો, પણ તહેની સ્થળસીમા સંબંધી કશો નિર્ણય થઈ શકે નહીં.

'ગુજરાત' શબ્દ શી રીતે આવ્યો તે સંબંધી મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈ પૃ. ૧૯૯ ઉપર જણાવે છે કે ગુર્જર લોકો સાથે જ તે નામ આવ્યું, અને પછી અહીંના લોકોએ તહેને 'ગુજરાત' એવું પ્રાકૃત નામ આપ્યું, અને સંસ્કૃત પંડિતોએ તહેને સંસ્કૃત રૂપ ગુર્જરાત્રા આપ્યું, છતાં 'ગુર્જરાત્રા' શબ્દનો ઉલ્લેખ નોંધતાં તેઓ જણાવે છે કે

(૧) ગુર્જરાત્રા નામ સંસ્કૃત મૃત ભાષા ન હતી ત્યારે મળી આવતું નથી.

(૨) લગભગ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાના સમયનિર્દેશ વિનાના કાલંજરનાં લેખમાં 'ગુર્જરાત્રામંડલ' શબ્દ છે.

(૩) ઇ. સ. ૮૪૪ (વિ. સં. ૯૦૦) ના મહોદયના ભોજદેવના દૌલતપુરના તામ્રપટમાં ગુર્જરાત્રામૂમિ શબ્દ છે.

(૪) ૯૧૮ (કદાચ વિ. સં.)માં પ્રાકૃતમાં લખેલા કકકુકના ઘટચાલના શિલાલેખમાં 'ગુજરાત્રા' શબ્દ છે.

- (૫) આલ્ખેરની (૧૦૩૦ ઇ. સ.) ‘ગુજરાત’ શબ્દ નોંધે છે.
- (૬) શ્રીધરની દેવપદ્મન પ્રશસ્તિમાં ‘ગૂર્જરાત્તાઃ’ શબ્દ વિ. સં. ૧૩૭૩ માં મળે છે.
- (૭) માર્કોપોલો (ઇ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) ‘ગુજરાત’ શબ્દ વર્ણનમાં નોંધે છે.
- (૮) ‘સમરારાસુ’માં (વિ. સં. ૧૩૭૧) ‘ગુજરાત’ વપરાયો છે.

આલ્ખેરની ‘ગુજરાત’ શબ્દ હાલના ગુજરાતને વાસ્તે વાપરતો હોય તેમ જણાતું નથી, કારણ પાટણ વાસ્તે ‘અનહુલવારા’ જુદો શબ્દ વાપરે છે. છતાં સં. ૧૩૭૧ના ‘સમરારાસુ’માં ‘ગુજરાત’ “સમરુ આવિઉ ગુજરાત!” શબ્દ સોરઠ સંબંધી વર્ણન કરતાં વપરાયેલો હોવાથી તે હાલના ગુજરાત માટે વપરાયો છે, એ ચોક્કસ છે. એટલે મોડામાં મોડું ‘ગુજરાત’ નામ હાલના ગુજરાત વાસ્તે વિક્રમના ચૌદમા સૈકામાં મળે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું નામ ‘ગુજરાતી’ ક્યારથી પડ્યું તે સંબંધી ચર્ચા કરતાં મુ. નરસિંહરાવભાઈ જણાવે છે કે નરસિંહ મહેતા પોતે ‘અપભ્રંશ ગિરા’ વાપરે છે, પદ્મનાભ કાન્હડા પ્રબંધમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ વાપરે છે, ભાલણ ‘અપભ્રંશ’ કે ‘ગુજરભાષા’ શબ્દ વાપરે છે. માત્ર પ્રેમાનંદે ‘દશમસ્કંધ’માં ‘બાંધુ’ નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા’ (ઇ. સ. ૧૭૦૦ પછી) ‘ગુજરાતી’ એમ પોતાના લખાણની ભાષા માટે વાપર્યો છે. તેમજ બર્લિનનો લાયબ્રેરીયન લાકોઝ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં ‘ગુજરાતી’ ભાષાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એટલે વિ.સં. ૧૭૫૦ પછી ભાષાને ‘ગુજરાતી’ એવું નામ મળ્યું છે.

ગુજરાત પ્રદેશમાં અપભ્રંશ પછી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષનો ગાળો બાદ કરતાં જે ભાષા બોલાતી હતેને ગુજરાતી ભાષા કહેવામાં મળેને પોતાને વાંધો જણાતો નથી. ગુજરાતને ‘ગુજ્જરદેશ’ કહ્યો કે ‘ગુજ્જરભૂમિ’ કહી તેથી દેશની સ્થળસીમામાં વાંધો આવતો ન હોય ત્યાં સૂધી કશો બાધ આવતો નથી. નરસિંહ મહેતાના સમયમાં ગુજરાતની ભાષાને ગુજરાતી એ’વું નામ નથી મળ્યું, એ’નું કારણ માત્ર એ છે કે શુદ્ધ પંડિતોની ભાષા તે સંસ્કૃત, એ સિવાયનું બીજું બોલવું તે પ્રાકૃત કે અપભ્રંષ્ટ. અખો પોતાની વાણીને પ્રાકૃત કહે છે, છતાં એ’ની ભાષા ગુજરાતી જ છે, એમ સૌ કોઈ માને. અપભ્રંશ ભાષા હેમાચાર્યના સમયમાં હતેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બોલાતી નહીં હોય માટે હતેનું વ્યાકરણ હતેમને આપવું પડ્યું. અપભ્રંશને ઘણું અંશે મળતી વિ. સં. ૧૨-૧૩ માં સૈકાની ભાષાને સંધિ કાળની ભાષા-અંતિમ અપભ્રંશ ગણી જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ તપાસવામાં મહે વિ. સં.ના ચૌદમા સૈકાથી અઢારમી સદીના અંત સૂધીની ભાષાનો સમાવેશ કર્યો છે. તે પૂર્વે તેમજ તે પછી (જૂની ગુજરાતીનો સમય) જઈ શકતો નથી. આ સમય ઘણો લાંબો લાગશે, પણ તહેમાં થોડો ઘણો સંધિકાળનો પણ સમાવેશ કરવો પડે. ભાષાનો વિકાસ નોંધવામાં થોડાંક વર્ષનો ગાળો આધો પાછો થાય, એ વિશેષ ન ગણાય.

જૂની ગુજરાતીનો પૂર્વ અવધિ

જૂની ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ક્યારથી માનવી, તે સંબંધી ભિન્ન મત છે. જૂની ગુજરાતીની શરૂઆત હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશમાં બેવી તે જેમ ઠીક નથી. તેમ નરસિંહ મહેતાના જમાનાની ભાષાને ગુજ્જર અપભ્રંશમાં ગણતી તે પણ ઇષ્ટ નથી. એ બે વ્યક્તિઓની વચ્ચેના સમયમાં જૂની ગુજરાતીનો-ગુજરાતી ભાષાનો ઉદય થયેલો મળેને લાગે છે. ડૉ. ટેસીટોરીએ જેને જૂની પશ્ચિમ રાજ-

સ્થાની (O. W. R.) કહી છે તહેને જૂની ગુજરાતી ભાષા માનવા ખાસ હરકત જણાતી નથી. તે ગુજરાત ને મારવાડની તે વખતની સામાન્ય ભાષા હતી, એ વાત વિદ્વાનો સ્વીકારે છે, તો પછી તે એકજ ભાષામાંથી અર્વાચીન ગુજરાતી ને અર્વાચીન મારવાડી ઉત્પન્ન થાય, એમાં વાંધો આવતો નથી. બન્ને દેશોનો સંપર્ક કંઈક અંશે ઝાઝો થતાં બન્ને ભાષાઓની વિશિષ્ટતાઓ સ્વતંત્ર રીતે ખીલે અને એકમાંથી બે ભિન્ન ભાષાઓ થાય.

હવે ગુજરાતી ભાષાની અમુક વિશિષ્ટતાઓ જે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ ચાલુ રહી હોય તે વિશિષ્ટતાઓનો ઉદય જ્ઞહારથી થયો, જ્ઞહારથી જૂની ગુજરાતીનો ઉદયકાળ ગણી શકાય. તે વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) 'છ' ધાતુનો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોગ:—

'કરછ', 'લિખછ', વગેરેમાં 'છ' ધાતુનો ઉપયોગ મુખ્ય ક્રિયાપદ સાથે અર્થના સ્પષ્ટીકરણ વાસ્તે થયો છે. તે પ્રયોગ સં. ૧૪૧૧માં રચાયેલી 'સમ્યક્ત્વ ઉપરની કથાઓ'માં થયો છે. ઉતાર્યા સાલ ગમે તેટલી મોડી હશે તોપણ લલિયો નવીન ક્રિયાપદ ઉમેરે, એ શક્ય લાગતું નથી એટલે આ પ્રયોગ મોડામાં મોડો સં. ૧૪૧૧ માં તો શરૂ થયો હોવો જોઈએ. તહેની પૂર્વ અવધિ તે ખેલાંતું ગદ્ય સાહિત્ય વિશેષ પ્રગટ થયે નક્કી કરી શકાય. અત્યારે સં. ૧૪૧૧ને કામચલાઉ પૂર્વ અવધિ સ્વીકારીશું.

(૨) સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત જોડે 'કરી'ના પ્રયોગ:—હાલમાં આપણે 'ખાઈ કરીને પરવાર્યો', 'નહાઈ કરીને આગ્યો છું', વગેરે પ્રયોગોમાં પૂર્વ ક્રિયાની સંપૂર્ણતા સૂચવવા 'કરી' 'કરીને' સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત વાપરિયે છીએ. તેવી જાતનો પ્રયોગ સં. ૧૪૧૧માં નં. ૧માં

જણાવેલી કથાઓમાં થયો છે: ‘વસ્તુ લેખ કરી વેચ્ય’ ‘આઇસુ દે કરી’, ‘ઇસિ પરિ ભણી કરી’, વગેરે પ્રયોગો સદર કથાઓમાં છે.

(૩) દીર્ઘ: સંયોગલોપ:-સંયોગલોપ યતાં પૂર્વ સ્વર પ્રાયશઃ દીર્ઘ થયાનાં ઉદાહરણ સં. ૧૩૫૦થી સારા પ્રમાણમાં મળે છે.

(૪) કર્મણિ રૂપનો આ:- ‘લખાય’, ‘રમાય’, ‘પડાશે’, ‘લખાતું’, વગેરે પ્રયોગોમાં હાલ કર્મણિ આ પ્રત્યય વપરાય છે. સંવત ૧૩૩૬માં રચાયેલી ‘ખાલશિક્ષા’માં ‘કરાઇ’, ‘જણાઇ’ રૂપ હાલના ‘કરાય’ ‘જણાય’ માટે વપરાયાં છે.

(૫) અંગ (Oblique form):-ખીજી, વગેરે વિભક્તિઓને પ્રત્યય લગાડતાં ઓકારાંત નરજતિનાં નામ તથા વિશેષણ અને ડંકારાંત નાન્યતર જતિના નામનો આ કરવો પડે છે. (નાન્યતર નામમાં ખ. વ. માં આં થાય છે.) આ અંગનો પ્રયોગ જૂનો છે, છતાં આમ પ્રત્યય સાથે આશરે સં. ૧૩૫૦થી થયેલો જડે છે. ‘ભવ સગલાઇ માંહિ’ (અતિચાર સં. ૧૩૬૯). ‘સાતિવાં રેસિ’ (સંપત્તિક્ષેત્રિરાસ-૪૩. સં. ૧૩૨૭). ‘હિવડા તણઇ’ (નવકાર વ્યાખ્યાન સં. ૧૩૫૮) *

(૬) છટ્ટીના નો-ની-નું પ્રત્યય:-આ તો ખાસ ગુજરાતીનો પ્રત્યય ગણાય. તહેની શરૂઆત પણ સંવતના ચૌદમા સૈકામાં થયેલી છે. ‘કણની’ (સંપત્તિક્ષેત્રિરાસ. ૧૯, સં. ૧૩૨૭) ‘ભવના’ (" ૭૫,) ‘ધરમનઇ’ (" ૮,)

* આ ‘નવકારવ્યાખ્યાન’ની બે જુદી જુદી સાલો નંધાઇ છે. પૂજ્ય જિન વિજયજી ‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ’ પૃ. ૨૧૯ ઉપર સં. ૧૩૫૮ આપે છે, અને મુ. નરસિંહરાવભાઇ (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૪૫) ઉપર સં. ૧૨૫૭ આપે છે.

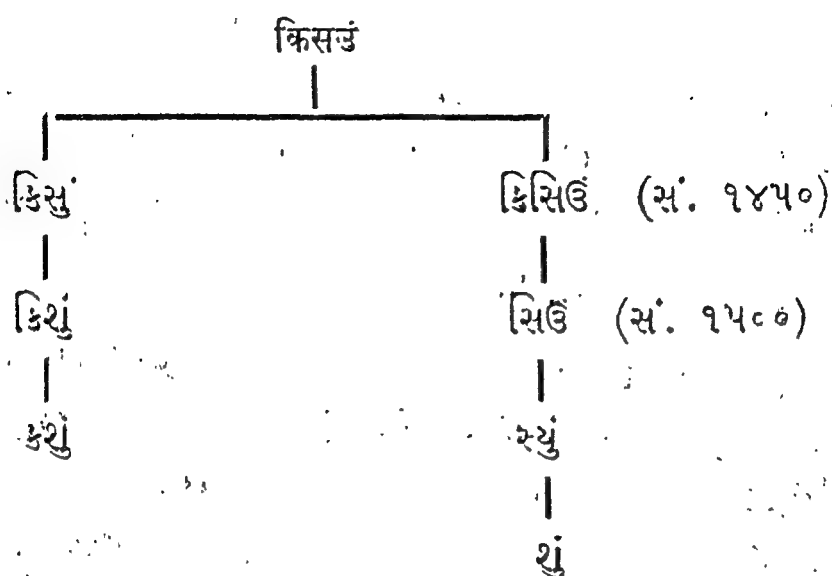
(૭) દેખતાં-કરતાં, વગેરે રૂપનો પ્રયોગ:- આ રૂપો અપ. દેક્ષન્તહં, કરન્તહં (વર્ત્તં કૃદન્તના છટ્ટીના બ. વ. નાં રૂપ) ઉપરથી આવ્યાં છે. અને તહેમની શરૂઆત હાલના રૂપમાં વિક્રમની ચૌદમી સદીની અધવચ થયેલી છે. ‘કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં’ બીજો ‘અતિ-ચાર’ સં. ૧૩૪૦ ને સુમારે)

(૮) અનુસ્વાર મોઝો પડતાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ:- આ પ્રયોગ પણ વિક્રમની ચૌદમી સદીની અધવચમાં નોંધવામાં આવે છે. થાંભલી (સપ્તક્ષેત્રિરાસુ ૫૧) ‘સાંભલધ’ (” ૧૧૦), ‘સાંકલઉ’ (” ૩૪) ‘પાંચે’, ‘પાંચમધ’ ‘વાંદઉ’ (સંદર્ભ. પૃ. ૨૧૯ સં. ૧૩૫૯); ‘પાંચ’, ‘આંગ’ (સંદર્ભ. ૨૨૦ સં. ૧૩૫૮)

(૯) નાન્યતર જાતિનું આંકારાંત બ. વ. નું રૂપ:- ‘ટીપણાં’ (આરાધના, સં. ૧૩૩૦) ‘આંડાં’ (અતિચાર સં. ૧૩૬૯), “કુપ તલાવ કીયાં કરાવ્યાં” (” ”) ‘પુસ્તક લિખાવ્યાં’. (” ”) ‘વાંદણાં’ (” ”) આમ નાન્યતર જાતિના બ. વ. નો પણ હાલનો પ્રયોગ ચૌદમી સદીની અધવચમાં થયો છે.

(૧૦) ‘કશુ’ ને ‘શુ’નો પ્રયોગ:- આ બે પ્રયોગો સં. કીદશ શબ્દ ઉપરથી આવ્યા છે. પ્રથમ કિસા, કિસી, કિસડ રૂપે સં. ૧૩૫૦ લગલગ વપરાયેલું જડે છે, ને બીજું ‘શુ’ વિક્રમના ૧૬ માં સૈકા પહેલાં મળતું નથી. “આક કર્મ કિસા ભણિયધ, કિસી ન સિદ્ધિ.” ‘કિસઉ ભણિયધ’ (નવકાર વ્યાખ્યાન સં ૧૩૫૮). બન્ને કીદશ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે વિકાસ થઇ આવેલા છે.

અં. કીદશકં પ્રા. કેરિસકં અપ. કહસડં-કિસડં. પછી બે કાંટા પડી ગયા છે, તે નીચેના વક્ષ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

(૧૧) વિશિષ્ટ વર્ણ ફેરફારો:—

(અ) ખ નો ગ:—હિંદીમાં ઉચ્ચરના. મરાઠીમાં ડરળે ને ગુજરાતીમાં ‘ઉગરણુ’. મરાઠીમાં મૂળ ‘ઉચ્ચર નો વ ઊડી ગયો, હિંદીમાં વ થયો, ને ગુજરાતીમાં ગ થયો. આ ફેરફાર ગુજરાતીનો ખાસ ગણાય: ‘ઉગરિઉં ધાન્યુ’ (સંદર્ભ ૪૯-૪, સં. ૧૪૧૧).

(બ) ણ નો ડ:—‘આપણે-આપડે’ નાં જોવો ફેરફાર પણ ગુજરાતીનો ગણાય. અધુના-અહુના-ઢવણા ઉપરથી ‘હુવડાડ’ (સંદર્ભ ૧૨-૧૧ સં. ૧૪૧૧) ‘હુવડાં’ (સમક્ષેત્રિરાસુ ૮૩ સં. ૧૩૨૭)

(ક) જ નો ડ:—વિમંજન ઉપરથી ‘વિહુડાણુ’ (રેવંતગિરિ રાસુ સં. ૧૨૮૮) તેમજ ‘કણ્ણુલીરાસ’ સં. ૧૩૬૩.

(ડ) ત નો ક:—સં. સપત્તી પ્રા. સવત્તી ઉપરથી હિંદીમાં સૌત, મરાઠીમાં સંવત ને ગુજરાતીમાં સવકી-સડકી-‘શોક્ય’ થાય છે. આ ફેરફાર પણ ગુજરાતીનો ખાસ ગણાય: ‘સડકી’ (સંદર્ભ ૨-૧૩) સં. ૧૪૧૧માં વ્યુત્પન્ન થયો છે.

ઉપર પ્રમાણેની વિશિષ્ટતાઓ આશરે વિ. સંવતના ચૌદમા સૈકાની અધવચમાં ઘણી પ્રચારમાં આવી હોવાથી જૂની ગુજરાતીની પૂર્વ અવધિ સં. ૧૩૫૦ લગભગ માનવા હું પ્રેરાઉં છું. સં. ૧૩૫૦-૧૭૦૦ સુધીનો ગાળો જૂની ગુજરાતીનો ગણાય.

અર્વાચીન ગુજરાતીના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વાસ્તે નીચેના પ્રયોગોની ગણના થઈ શકે:

(૧) ‘અખે’ સર્વનામ જોડે ‘કે’ વર્તી કાળના પ્રત્યયનો પ્રયોગ.

(૨) અહ ને અહ જૂનાં સ્વરયુગ્મનો ણ ને ઓ રૂપે વિકાસ.

(૩) ‘આવિઉ’, ‘સખિઉ’ જેવાં ભૂતકાળનાં રૂપ માટે ‘આવ્યો’, ‘સખ્યો’, વગેરે રૂપનો જોડો પ્રયોગ.

(૪) હ ને હને બદલે અ થવાં વિકાસક ઉપરથી ‘અગામુ’, લિખાત ને બદલે ‘સખમુ’, મધુને બદલે ‘મધ’માં થાય છે તેમ.

(૫) વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી પૈશાચી પ્રાકૃતમાં આવેલો લ નો કઃ-બીજ પ્રાકૃતોમાં લ નો ક થતો નથી. તે અવિકૃત રૂપે રહ્યો છે. હાલ મરાઠી ને ગુજરાતીમાં અસંયુક્ત લનો ક થયેલો છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય માર્ગસૂચક સ્તંભોની સાહાય્યથી જૂની ને અર્વાચીન ગુજરાતીનો ભેદ પાડી શકાય તેમ છે.

જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસીઓ ઉપર ગુજરાતના એક પક્ષ તરફથી એવા આરોપ છે કે હલેમણે મારવાડી ને જોઈ ભાષાને જૂની ગુજરાતીને નામે યુનિવર્સિટીમાં ઠાકી બેસાડી છે. આ વ્યવસ્થાનો કવળ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ, વગેરેના અભ્યાસનો અભાવ સૂચવે

છે. ભાષા હાલ જેવી બોલાય છે તેવીજ પાંચસો વરસ ઉપર બોલાતી કદપવી, તે બીજી ભાષાઓની તુલનાએ પણ બનવા યોગ્ય નથી. જૈન-ને જૈનેતરનો ઝગડો હોવા છતાં પ્રાક્ષણો તહેમની ભાષામાં લખે, એ માનવું યોગ્ય નથી. ભીમ, ભાલણ, શ્રીધર તે શામળ કાંઈ મારવાડના ન હતા, તેમ તેઓ ધર્મે જૈન પણ ન હતા. છતાં તહેમની ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને સહજ જણાય કે તહેમની ભાષા અર્વાચીન ભાષાથી સ્વરૂપમાં જુદી પડે છે. ઠેક શામળની ભાષા જોઈશું તોપણ જણાશે કે તહેમની ભાષા તદ્દન નરસિંહ મહેતાની હાલ મળે છે તેવી ભાષા નથી.

કાવ્ય કે આખ્યાનના રચના કાળ ને ઉતાર્યા સાલ વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો પડ્યો હોય તો ભાષા લલિયાના સમયની બનવા સંભવ છે. માટે જે તે કવિની તહેના સમયની ભાષા જોવાં માટે જેમ બને તેમ જૂની પોથી મેળવવી ઇષ્ટ છે. ભંડાળ કમિટી તરફથી પ્રગટ થયેલી શામળની ‘સિંહાસન ખત્રીશી’ જેવાથી ખત્રી થશે કે તહેના સમયમાં પણ જૂની ગુજરાતીનાં રૂપ કથાવશેષ થયાં નથી. ભાષાનો વિકાસ ધીમે ધીમે થાય છે. ‘ઘોડો’, ‘વસવૈયુ’, ‘એ’વાતણુ’, ‘છ’, ‘કરજો’, વગેરે રૂપો પાછળ ઘણા સૈકા ગયા છે ત્યારે તે હાલના સ્વરૂપમાં આવ્યાં છે. તે નરસિંહ મહેતાના સમયમાં તેવાજ રૂપે વપરાતાં માની સંતોષ માનવો, તે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. પાલીને બૌદ્ધની, પ્રાકૃતને કેવલ જૈનની ભાષા માની લેવી એ ઠીક નથી. તે લોકભાષાનાં સ્વરૂપ છે, અને જનતાનો દરેક ભાગ તહેને વાપરતો. એ રીતે જૂના ગુજરાતની જનતાની ભાષા તે જૂની ગુજરાતી. જૈનોને હાથે લખાયેલાં ને તહેમના ભંડારોમાં સચવાયેલાં પુસ્તક જૈન ભાષાનાં, એમ માનવું ઉચિત નથી. તે ભંડારોમાં પણ કેટલીક પોથીઓ જૈનેતરને હાથે લખાયેલી સંઘરી છે. તે જોતાં પણ ખત્રી થાય કે ભાષા સંબંધી આવો ભેદ પાડી શકાય તેમ નથી.

પ્રકરણ રજુ

વાગ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત

(૧) સ્વરભાર (Accent)—શબ્દનું છેવટનું સ્વરૂપ તૈયાર કરવામાં સ્વરભાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સ્વરોને હ્રસ્વ દીર્ઘમાં વહેંચ્યા છે તે માત્ર ઉચ્ચારમાં લાગતા સમયના ધોરણે. પરંતુ આ સ્વરભારને સ્વરના હ્રસ્વત્વ દીર્ઘત્વ સાથે બહુ સંબંધ નથી. અમુક શ્રુતિ ઉપર જે આસ ભાર મૂકવામાં આવે છે તેને સ્વરભાર કહે છે. આકાર શબ્દમાં પ્રથમની બન્ને શ્રુતિમાં દીર્ઘ સ્વર આ છે. છતાં સ્વરભાર કા શ્રુતિ ઉપર પડે છે. ‘જાણુ’ના પ્રેરક રૂપ ‘જાણાવ’માં જાનો જ થઈ શ્રુતિ ટુંકાઈ છે તેનું કારણ સ્વરભારને ‘ણા’ શ્રુતિ ઉપર પડવા વાસ્તે. આ પ્રમાણે ઉત્તરની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભારને પડવા માટે પૂર્વ શ્રુતિ ટુંકાય છે. બીજું સ્વરભાર ફરતો રહ્યો છે: સં. કારીમાં સ્વરભાર રી ઉપર હતો. તે ઉપરથી બનતા ‘કેરી’ શબ્દમાં વિવૃત ‘એ’ સ્વરભારે ક ઉપર ગયા સિવાય બીજી શકે નહીં, માટે તે ફર્યો લાગે છે.

સ્વરભાર સંબંધી મહારો અભ્યાસ બહુ નથી, છતાં એક બાબતનો મહત્તે નિશ્ચય થયો હોય તેમ લાગે છે. તે એ છે કે—

(૧) સંસ્કૃતમાંથી શબ્દને પ્રાકૃતમાં આવતાં ‘હ્રસ્વ: સંયોગે’ સત્રથી સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વ શ્રુતિ જે હ્રસ્વ થાય છે તેનું કારણ માત્ર સ્વરભારને ઉત્તરની શ્રુતિ ઉપર છૂટથી પડવા વાસ્તે છે. સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પડેલા ન્તેષ્યે તે સંબંધી

(૨) બીજું કારણ એ છે કે સંસ્કૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનમાં જે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણસ્થાનોના વ્યંજન હતા તે પૈકી પ્રાકૃતમાં નિર્ણય

વ્યંજન ઊડી ગયો તે માત્ર એકજ સ્થાનનો સંજળ વ્યંજન બેવડયો. તે પણ ખતાવે છે કે સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડવો જોઈએ.

(૩) ત્રીજું કારણ એ છે કે ત્યાં પ્રથમ શ્રુતિ ઊડી જાય છે ત્યાં તે અસ્વરિત હોવાને લીધે ઊડે છે, એમ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયું છે. પ્રથમ શ્રુતિની પછીની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પડતો હોય તોજ પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત કહેવાય. પણ તે બીજી શ્રુતિ સંયુક્ત વ્યંજનવાળી હોય અને તે'વે પ્રમંગે તહેની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પડતો માનિયે તો તે શ્રુતિ અસ્વરિત ન કહેવાય, અને પરિણામે ઊડવી પણ ન જોઈએ. છતાં ઊડે તો એમ સ્વીકારવુંજ પડે કે સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડે છે. ઉદા० અમ્યંત-અભિમહ-ભિડ, અમ્યંતર-અભિમત્તર ભીતર, આસ્તે-અ=ચ્છદ-છે. આ ત્રણે શબ્દોમાં પ્રથમ શ્રુતિ ઊડી ગઈ છે. તે અસ્વરિત હોય તો ઊડે; એટલે એમ માનવા કારણ છે કે સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડવો જોઈએ. છતાં એમ માનિયે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વગેરેમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર હતો. પણ ગુજરાતીમાં આવતાં ત્યાંથી ખસી તહેની જોડેની શ્રુતિ ઉપર આવ્યો, એટલે પ્રથમ શ્રુતિ ઊડી ગઈ. એમ જો હોય તો અભિમહ માંથી અ અપભ્રંશમાં ઊડી ગયો છે. વળી સ્વરભાર ખસતોજ રહ્યો છે, એમ સ્વીકારવું વિશેષ યોગ્ય છે. સંસ્કૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હતો તે દ્વિસ્વઃ સંયોગે સૂત્રથી પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર ખસ્યો અને દીર્ઘઃ સંયોગ-લોપે સૂત્ર પ્રવર્તતાં સંયુક્ત વ્યંજન ઊડતાં સ્વરભાર ત્યાંથી ખસી જે શબ્દમાં પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર પડ્યો ત્યાં પૂર્વ શ્રુતિ દીર્ઘ થઈ.

(૪) ચોથું કારણ એ છે કે સંયુક્ત વ્યંજન ઊડતાં પૂર્વ શ્રુતિ ધ્રાણી વખત દીર્ઘ થતી નથી. આનું કારણ એ છે કે સ્વરભાર મૂળની

જગ્યાએ (સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિને દેકાણે) કાયમ રહ્યો છે. એટલે સ્વરનું દ્રસ્વત્વ દીર્ઘત્વ સ્વરભારનેજ અવલંબે છે. નાસ્તિ-નસ્થિ-નથી, કરપત્ર-કમ્વત્ત-કરવત; કષ્ટ-કઠ્ઠ-કઠ્ઠું. આ શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજન ઊડવા છતાં પૂર્વ સ્વર દ્રસ્વ રહ્યો છે તદ્દનું કારણ 'થી' 'ત' 'ઠ' શ્રુતિ ઉપરજ સ્વરભાર રહ્યો છે.

આ ચાર કારણોને લીધે હું અમ માનું છું કે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડે છે. વર્વતે-પ્રા.-વઢ્ઢનાં ગુજરાતીમાં બે રૂપ થાય છે: 'વર્વયુ' ને 'વાર્વયુ'. આ બે રૂપ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે સ્વરભાર પડવાથી થયાં છે. 'વર્વ'માં સ્વરભાર 'વ' ઉપર છે ને 'વાર્વ'માં 'વા' ઉપર પડે છે. જુદે જુદે સ્થળે સ્વરભાર પડવાથી એકજ તંમજ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં કેવું પરિણામ આવે છે, ને તીચેનાં ઉદાહરણ પરથી સમજાશે:-

- (૧) બંગાલી ને મરાઠીમાં અપ. અમ્હંનું અનુક્રમે આમી ને આહ્મી થાય છે. હિન્દીમાં હમ ને ગુજરાતીમાં 'અમ્હે' થાય છે.
- (૨) ગુજરાતીમાં સં. વર્વતે પ્રા. વઢ્ઢનું 'વર્વે' તંમજ 'વાર્વે' બે રૂપ થાય છે.
- (૩) ગુજરાતીમાં કર્ણ ઉપરથી 'કાન' ને 'કુને' બે રૂપ બને છે.
- (૪) મદ્ર ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ભલુ' ને બંગાળીમાં 'માલ' બને છે.
- (૫) મદ્ર ઉપરથી જ્. ગુ. માં 'માલ' ને અર્વાચીનમાં 'મલ' રૂપ બને છે.
- (૬) પચ્ચતે ઉપરથી જ્. ગુ. 'પાચઠ-પચઠ' ને અર્વાચીનમાં 'પચે' રૂપ બને છે.
- (૭) અગ્ન્ય ઉપરથી 'સાન' ને 'સાનુ' બે રૂપ બને છે.
- (૮) મંજા ઉપરથી 'સાન' ને 'સાનો' બે રૂપ બને છે.

(૯) લગ્ન ઉપરથી હિંદીમાં ‘લગી’ ને ગુજરાતીમાં ‘લાગી’ એ રૂપ થયાં.

(૧૦) વર્ણ ઉપરથી ‘વાન’ ને ‘વનીવની’ એ રૂપ ગુજરાતીમાં થયાં.

(૧૧) ક્રાન્તિ ઉપરથી ‘ખાંત’ ને ‘ખાંત’ એ રૂપ થયાં.

(૧૨) વદ્ધક: ઉપરથી ‘ખાધો’ ને ‘ખાધો’ એ રૂપ. શામળ ‘ખાધો’ રૂપ વાપરે છે.

(૧૩) છત્રકં ઉપરથી ‘છાપડ’ ને ‘છપર’ (છપરપલંગ) એ રૂપ થયાં.

(૧૪) પ્રતનુ કે પત્રલ-પત્તલ ઉપરથી હિંદીમાં ‘પત્તલા’ ને ગુજરાતીમાં ‘પાતણું’ એ રૂપ થયાં.

(૨) દીર્ઘ: સંયોગલોપે—(સંયુક્ત વ્યંજનનો એક વ્યંજન ઊડતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ)

જૂની ગુજરાતીના હવે પછી આપવાના નમૂનામાં આપણે વક્ત, પદ્ય ને દિવ્ય શબ્દો નોંધ્યા છે. આમાં છેલ્લી શ્રુતિમાં સંયુક્ત વ્યંજન છે. હાલ આપણે ‘વાત’, ‘પહોંચ્યો’, ‘હીઠો’ જેવાં સંયુક્ત વ્યંજન વગરનાં રૂપ વાપરિયે છિયે. તે ઉપરાંત ત્વેમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયેલો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં, શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર “ઢસ્વ: સંયોગે” સૂત્રથી હ્રસ્વ બનેલો: માગ: પ્રા. મગ્ગો, રાજી પ્રા. રણી, નરેન્દ્ર: પ્રા. નરિન્દો, વગેરે. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંથી અવાંચીન ભાષાઓમાં આવતાં તેથી ઊલટો નિયમ લાગુ પડી સંયુક્ત વ્યંજનમાંનો એક વ્યંજન ઊડતાં બહુધા પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે. તે આધારે ‘વાત’ ને ‘હીઠું’ રૂપ થયાં છે. તેમજ મગ્ગા નું ‘માન’, મગ્ગો નું ‘માગ’, રણી નું ‘રાણી’, દિલ્સદ નું ‘દીસે’, વદ્ધ નું ‘હીઠે’, મિકસદ નું ‘શીખે’, જુળો નું ‘જૂનો’, રણ નું ‘રાન’, વગેરે જેવાં રૂપ અત્યંત થાય છે.

આ નિયમ બીજા રૂપે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પ્રવર્તેલો. હ પછી
 હ કે ર પછી ર આવતાં એક વ્યંજન હિસતો ને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ
 બનતો: વવમુઃ રક્તં = વવમુર્ રક્તં = વવમૂ રક્તં, પુનર્ ગમો ન ભાષતે
 = પુના ગમો ન ભાષતે । લિહ+ત = લિહ+ધ = લિહ+ઢ = લીઢ । પ્રાકૃત-
 ભાષામાં આ નિયમનો પ્રચાર સંસ્કૃત કરતાં વિશેષ છે: દૃશ્યતે-દિસ્સઙ-
 દીસઙ, તુષ્યતિ-તુસ્સઙ-તૂમઙ. રુષ્યતિ-રુસ્સઙ-રૂસઙ, આજ્ઞા-અણ્ણા-આણ,
 અશ્વઃ-અસ્મો-આસો, પાશ્વ-પસ્સ-પાસ, દક્ષિણ-દક્કિણ-દાહિણ ॥ આ
 શબ્દોમાં છેવટનું રૂપ-સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થઈને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ
 થયેલું-પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતું હતું.

ઉદા.

૧. “કુસગ્ગપુરગમણુસ્સુઓ દીમ્મસિ ?” (વસુ. ૭૨-૨૧)
૨. “ભીમો નામ ગયા આણં ન સમ્મમણુપાલેઙ” (, ૯૦-૧૨)
૩. “તદ્દેવ વચ્ચન્તસ્સ આમ્મસ્મ જાઓ મહ્જ્જણ્ણસમઓ.” (પ્રા-ક.
 સં. ૧૮)
૪. “વિજ્ઞાહરલોમો ય ઉવસન્તગેયાઙ્કલયલો પામેસુ
 અહ્ધીણો.” (, ૧૮)
૫. “વેય્ઢ્ઢેપ્પવ્વયમ્મ દાહિણિહ્હાપ્પ મેહ્ધીપ્પ.” (વસુ. ૭૩-૧૫)
૬. “કીરન્તી બ્બિઅ ણાસન્ઙ ઉઅપ્પ ર્ઢ વ્વ સ્સલયણે મેત્તી.”
 (ગાથા. ૩-૭૨)
૭. દેમાચાર્ય સુત્ર ૮-૪-૨૩૬ “મયાદીનાં દીર્ઘઃ” માં તૂસઙ,
 મસઙ, કૂસઙ, પૂસઙ, સીસઙ, વગેરે રૂપો આપે છે. તે બધામાં
 ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સંયુક્ત વ્યંજનનો એક વ્યંજન
 હિસતો પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

(૮) સૂત્ર ૮-૧-૪૩ “લુપ્તયરવશપસાં શષસાં દીર્ઘઃ” માં શ, ષ, સની સાથે વર્તતા ય, ર, વ, શ, ષ, સ્, નો લોપ થતાં શ, ષ, સની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે. કદ્યપઃ પ્રા. કાસવો, વિશ્રામઃ પ્રા. વીસામો, વિશ્વાસઃ પ્રા. વ્રીસામો, સનુષ્યઃ પ્રા. મળૂસો, વર્ષઃ પ્રા. વાસો, સસ્યં, પ્રા. સાસં, નિસ્સદ્ઃ—નીસદ્દો, વગેરે ઘણાં છતાં આ તો માત્ર અપવાદરૂપ છે; પરંતુ ભાષાનું વલણ એથી સૂચિત થાય છે. પ્રાકૃત ભાષામાં એથી ઊલટું ઘણી વખત સાદા વ્યંજન સંયુક્ત બને છે, એટલે પ્રાકૃતભાષા બહુધા સંયુક્ત વ્યંજન પ્રત્યે રુચિ ધરાવતી લાગે છે. અને ભાષાની રુચિ એટલે તે ભાષાને બોલનારની રુચિ. તે કાળના લોકો પ્રખળ, એટલે તહેમના ઉચ્ચારમાં પણ કાઠિન્ય હોય તે સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતીમાં અને બીજી આર્ય ભાષાઓમાં આ સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં જણાય છે. પરંતુ દીર્ઘઃ સંયોગલોપે એ ખાસ ગુજરાતી ભાષામાં વિશેષ પ્રવર્તે છે. તહેને લીધેજ ‘શું શા પૈસા ચાર’ના ઉપહાસને પાત્ર ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. તે ઉપહાસ માત્ર ભાષાનું માર્દવ સૂચવે છે.

સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ વિ. સં. ના યૌદ્ધમા સૈકાથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. સંવત્ ૧૧૭૦માં રચાયેલી “ખરતરપટ્ટાવલીષટ્પદાનિ”માં દિઠ્ઠેઈ, પુવ્વુક્કિહ, પિક્કિલહ, તુઠ્ઠેઈ, મહ્મઘહ, સચ્ચુ જેવાં સંયુક્ત વ્યંજનવાળાં ઘણાં રૂપ છે. પણ સંવત્ ૧૩૨૭માં રચાયેલા ‘સપ્તદેવિરસો’માં પાછઈ, લાગઈ, થાકતહ, કીજઈ, આઠમહ, મૂલુ, તૂલુ, માગો, તેમજ પુજીયઈ, વુજ્જઈ, વુજ્જીયઈ, વગેરે રૂપો પણ મોલૂમ પડે છે. પરંતુ સંવત્ ૧૪૭૮માં રચાયેલા “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” માં સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયેલું રૂપ સ્થિર થયું છે. છતાં તેથી વિરુદ્ધ રૂપ વપરાયેલાં જડે તો તે બોલનારની રુચિને આભારી છે.

સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થવા છતાં ઘણી વખત પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયેલો જણાતો નથી, તદ્દનું કારણ સ્વરભાર છે. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજન ઉપર પડતો હતો. એ આધારે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ક્યાં થાય, ને ક્યાં ન થાય તે નિયમ બાંધિયે.

(૧) શબ્દના ગુજરાતી રૂપાન્તરમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપરથી ખરી પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર પડે ત્યાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ચત્તરઃ પ્રા. ચત્તર ગુ. ચાચર. રાજી પ્રા. રણી-ગુ-રાણી, નગનઃ પ્રા. નગ્ગો ગુ. નાગો, ઘઘર (દે.) ગુ. ઘાઘરો, નક્કં (દે.) ગુ. નાક, વગેરે.

(૨) આ સ્વરભાર શબ્દના ગુજરાતી રૂપાન્તરમાં મૂળ સ્થળે (સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર) કાયમ રહે તો પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી. પર્યંકઃ પ્રા. પલંકો ગુ. પલંગ, નાસ્તિ પ્રા. નસ્થિ ગુ. નથી, વજ્રોપવીત પ્રા. જર્ણોવિહ્વ ગુ. જનોઇ, વગેરે.

(૩) સ્વરભાર પૂર્વની શ્રુતિને બદલે તદ્દનીય પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખસે તોપણ પૂર્વ શ્રુતિ કાયમ રહે છે. એકસ્થકં પ્રા. એકઠું ગુ. એકઠું, સકુટુમ્બં-પ્રા. સકુટુમ્બં ગુ. આકટમ, ગૌરમૃત્તિકા-પ્રા. ગૌરમટ્ટિઆ ગુ. ગૌરમટ્ટી, વગેરે.

(૪) સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનની ઉત્તરે ખસે તોપણ પૂર્વ સ્વર અવિદ્યત રહે. મુત્રધારઃ-પ્રા. મુત્તઢાગો ગુ. સુથાર, પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રા. પત્ત્વદિઆણ ગુ. પિઝાણ, કાઠમાણ્ડકં-કઠ્ઠણ્ડકં ગુ. કઠોડું, રક્તવાત પ્રા. રક્તવાથ ગુ. રતવા, વગેરે.

(૫) સંયુક્ત વ્યંજન પેટીનો છેલ્લો વ્યંજન હોય તો તે મોળો પડી પૂર્વ સ્વરને દીર્ઘ બનાવે છે. શક્ષ્ણકં-પ્રા. લણ્ઠકં ગુ. નાન્ડું, પ્રસ્તવઃ પ્રા. પળ્હો ગુ. પાન્હો, હણ્ણકં પ્રા. હળ્ઠકં ગુ. ઝિન્ડું, વગેરે.

(૬) સંયુક્ત વ્યંજનનો ઉચ્ચાર લાંબા કાળ સૂધી ચાલુ રહે, અને છેવટે આપોઆપ બોલીમાં સંયુક્તપણું ઘસાઇ જાય ત્યહારે પણ પૂર્વ સ્વર એમ ને એમ રહે છે: મહ્ન: પ્રા. મહ્નો ગુ. (૧) માલ (૨) મલ (અર્વાચીન) “માલ અછધ ધરિ આપણધ.” (વિ. પ્ર. ૨૦૨) ‘માલડા’ (ઉપર ,, ૨૦૩). આમાં જૂની ગુજરાતીના કાળમાં સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયો છે. પરંતુ જોડે જોડે ‘મહ્ન’ પ્રચારમાં રહેતાં છેવટે ‘મલ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો તેવી રીતે પ્રસ્તર પ્રા. પથર ગુ. પાથર ને પથર-પથરો ત્રણ રૂપ થયાં. ‘પાથર’ જૂની ગુજરાતીમાં વંપરાતો. “સીલીઈ જલિ પાથર તરિ.” (જુ. પ્ર. ૨૯૬, ૩૨)

(૭) સંયુક્ત વ્યંજન પૈકીનો એક વ્યંજન અનુનાસિક હોય તો તે અનુનાસિકનો ક્રોમળ અનુસ્વાર બની પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે. સન્ધર-સાંધર, અઢ્ઢ-આંઢ, વગેરે.

ઉદા.

૧. “એક દુઃખ તુલ આંગધ સાલધ, માય વિજ્ઞેચ્યા તાત.”
(સીતાહરણ)
૨. “લેધ સેન અનધ સાંચરિઉં, સાથિ લીધી માતા.” (,, ,,)
૩. “પુણ્ય પાપનુ એહ આંતરુ, રાવણનધ દલિ હારિ!” (,, ,,)
૪. “વેગધ વચ્છ વલિઉ વાંકુકુ તુહિ તણુઉં ધર છિ સ કડૂ”
(વિ. પ્ર.)
૫. “લહિઉ ભેદ; તિહાં વીર વાંદિઉ, લક્ષ્મણ ઉપરિ બધહુ.”
(સીતાહરણ)
૬. સાલિ દાલિ પ્રીસધ વૃતઘોલ, પાંતિધ ગિદા કરિ કલ્લોલ.”
(વિ. પ્ર.)

૭. “તિલ કુસુમોપમ નાક રે, લાંક રે લીજઘ મૂઠિ.” (વ. વિ.)
૮. “કેસૂ કલ્પી અતિ વાંકુડી આંકુડી મયણચી જાણિ.” (, ,)
૯. “જલ સંયોગિ કાંપકં ચંદ્ર.” (હરિષો. ૧૯૯)
૧૦. “તે ગિહુઘ તેણુઘ આંગરુઆઃ સમતા ગુણિ સાહી નઘ દમ્યા.”
(પ્ર. ચિ.)

આ દ્રામળ અનુસ્વારનું પ્રાગલ્ભ્ય ઘણું હોવાથી આ પદ્ધતિ જ્યાં અનુનાસિક આગ્યો હોય અગર ક્વચિત્ આ પૂર્વનો વ્યંજન અનુનાસિક હોય છે ત્યાં પણ અનુનાસિકને લીધે જૂની ગુજરાતીમાં ઘણી વખત આ માં દ્રામળ અનુસ્વાર ભળેલો ઉચ્ચારાતો ને લખાતો, છતાં તે રૂપ શિષ્ટ નહીં ગણાય. ચરેતરમાં ‘પાણી’ ને બદલે ‘પાણી’ અશિષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે તેમ.

ઉદા.

૧. “પુત્ર તણુઘ આવિઘ આધાંન, જટ્ટઘ માશિ કરિઘ પકવાંન.”
(વિ. પ્ર.)
૨. “ચોયા ચંદન ફાફલ પાંન, મંડપિ દીજઘ માંન.” (, ,)
૩. “છિદરશણુ તે જાંદા કરઘ, જાંણુઘ પાત્ર અમ્હારાં ભરઘ.” (, ,)
૪. “મોટાં માણસ મેહલઘ માંમ, ધર્મ ધ્યાંનનાં થોડાં ઠામ.” (, ,)
- તા. ૬. દીર્ઘઃ સંયોગલોપ—

સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થતાં સાધારણ રીતે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અર્વાચન યંવાજ જોઈએ, એ જાતનો નિયમ નથી, કારણ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘નથી’, ‘છે’, ‘અને’ ‘ભલો,’ (નલ્હિ, અન્હિ, અન્હ, મલ્હ) વગેરેમાં મૂળ સંયુક્ત વ્યંજન હોવા છતાં સંયોગલોપ થયો, પણ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયો નથી, તદ્દનું કારણ પૂર્વ જતાયું છે. એટલે માત્ર સંયોગલોપ ખાસ મુદ્દાની વસ્તુ છે. આ દૃષ્ટિએ

જૂનાં ૩૫ સાલ વાર તપાશિયેઃ ખહાર આપેલું ૩૫ જે તે કાવ્યમાં વપરાયેલું છે, તે કૌંસમાં મૂકેલું ૩૫ લેનું જૂનું અપભ્રંશ ૩૫ છે, એમ સમજવાનું છે.

(૧) સંવત્ ૧૨૬૬ (જંખૂસાભિચરિય) પહૂતઉ (પહુત્તઉ), ચાલિઉ (ચલ્લિઉ), માગિ (મગ્ગિ), ધનુ (ધન્નુ), ઊપજઘ (ઉપ્પજઙ્ઘ), બોલીજઘ (બોલ્લિજઙ્ઘ), વાજ (વજ્જિઅ), પૂજઘ (પુચ્છઙ્ઘ), ખૂઝિયઉં (ઘુઝ્જિઅં), દાખીઉ (દકિખઉ), દીઠઉ (દિઠ્ઠઉ), મુઝ (મજ્ઝુ), પાછિલઉ (પચ્છિલ્લઉ), ઊડીઉ (ઉઢ્ઠિઉ), સાંઝહં (સંજ્ઝહિં), આઠઠ (અઠ્ઠવિ), અનઘ (અન્નઙ્ઘ), રૂઠઉ (રુઠ્ઠઉ), વગેરે.

(૨) સંવત્ ૧૨૮૭ (રેવંતગિરિરાસુ) સોરઠ (સોરઠ્ઠ), માઝિ (મઝ્જિ), પાસ જિણુ (પસ્સ જિણુ), ધનુ (ધન્નુ), પાગ (પજ્ઞ), પાલાટએ (પલ્લટ્ઠ), પહિલઠ (પહિલ્લઠ), દીજઠ (દિજ્ઞઙ્ઘ), અજઘ (અચ્છઙ્ઘ), તાસુ (તસ્સુ), અઠવિહ (અઠ્ઠવિહ), વગેરે. આ ઉપરાંત દીસઠ, તૂસઠ, દાહિણી (દિસ્સઙ્ઘ) તુસ્સઙ્ઘ, દકિખણા, વગેરે રૂપો તેા પ્રાકૃતમાંજ આ નિયમ લાગુ પડી બનેલાં છે.

(૩) સંવત્ ૧૩૨૭ (સમક્ષેત્રિરાસુ) ઉવંઝાય (ઉવજ્ઞાય), ધુનુ (ધન્નુ), દુલહુ (દુલ્લહુ), અનીઅ (અન્નઙ્ઘ), સોહગ (સોહગ્ગ), આપઠ (અક્ખઙ્ઘ), પાજઠ (પચ્છઙ્ઘ), ચઉથઉ (ચઉથ્થઉ), જોહજઙ્ઘ (જોહ્જઙ્ઘ), થાકતઉં (થકતઅં), પહિલઉં (પહિલ્લઅં), બીજઉં (વિજઅં), આગઘ (અગ્ગઙ્ઘ), કહીજઘ (કહિજ્ઞઙ્ઘ), સાતમઠ (સત્તમઙ્ઘ), આઠમઠ (અઠ્ઠમઅં), નથી (નત્થિ), મુલુ (મુલ્લુ), આગઠ (અગ્ગઙ્ઘ), કહીજઠ (કહિજ્ઞઙ્ઘ), વગેરે.

આ પ્રમાણે સંયોગલેખ થયાની શરૂઆત સં. ૧૩૫૦ પૂર્વે થઈ ચૂકી છે.

(૩) અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિના લોપ—શબ્દના અંત ભાગની કે મધ્ય ભાગની શ્રુતિ (syllable) ઉપર સ્વરભાર પડતાં પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત રહે છે, પરિણામે ઉચ્ચારમાં તે શ્રુતિ ગૌણ બની જાય છે, અને ઘણી વખત હેનો લોપ પણ થાય છે. આવા ઘણા શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ નિયમ સંસ્કૃત ભાષા જેટલો જૂનો છે. તેથી પણ વિશેષ હોવા સંભવ છે.

(૧) સંસ્કૃતમાં—

૧. અવગાહ ને અપિવા—આ બે ધાતુઓમાં પ્રથમ અ સંસ્કૃતમાંજ વિકલ્પે લોપાતો. અવગાહ્ય ને બદલે વગાહ્ય તથા અપિહિત—ને બદલે પિહિત શબ્દ વિકલ્પે વપરાતા.
૨. અસ્ ધાતુનો અ અવિકારક પ્રત્યયો પૂર્વ નિત્ય ઊડી જતો.
૩. અપ્રપ શબ્દને બદલે પ્રપ શબ્દ વપરાતો.
૪. અવનત ને બદલે વનત.

(૨) પ્રાકૃતમાં—

૧. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં હદાનીમ્ને બદલે દાણિ શબ્દ વપરાતો.
૨. અરણ્ય ને અલાવુને બદલે રણ ને લાવુ પ્રાકૃતમાં વપરાતા.
૩. અનેક ને બદલે જેગ “જેગ વળયર—કચન્તો.” (પ્રા. ક. સં. ૯૦)
૪. હદકને બદલે દગ—“ચામળા દગલીરે....પરિહરંતા”
(વસુ. ૧૩૫-૨૨)
૫. અમ્બદને બદલે મ્બદ—“રહદ્દુઘડિઅ વ્વ કાપુરિસા.” (ગા. સ.-શ. ૫-૯૦)
૬. અનેન પ્રા. જેણ વિકલ્પે.
૭. અપિ પ્રા. વિ-વિ.

(૩) અપભ્રંશમાં—

૧. ઉપવિશતિ માટે વડસડ—“કરાવિઆ મુદ્રણ હઠ્ઠુર્વસ.” (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૩)
૨. અમ્યેત-અવ્મિડ માટે મિડ—“જો પરવલિ મિડઈ કયંતુ જેમ.” (ભવિ. ૧૩૧૩)
૩. વિસ્ટ્ર-વિસ્ટ્રુટે માટે છુટ્ટ—“મહુ અવિહેડ કોવિ નહ છુટ્ટ.” (ભવિ. ૧૮-૧૧-૧૧)

(૪) ગુજરાતીમાં—

૧. હદધિ-દધિ “ધરા વિલોલી જાણે હધિ.” (હરિષો. ૫૮)
૨. „ „ „દધિ મથિઉ નઈ પરણી નારિ.” (સીતા-હરણ-૬૮)
૩. અધીશ-ધીશ*—“કાળ ઉદે અરુણ થયો, ત્યાં લગે ધાયો ધીશ રે.” (નળાખ્યાન)
“નમ્યા નલિ દે ધીશ.” (કાદં. ૭૬-૨૩)
૪. અવસ્કર-ઉખર—“કામધેન તે ઉખર કરમ,” (વિ. પ્ર. ૭૫)
૫. આનુગ્વક-ઉરતા—“પછિ જોડ કીજિ ઉરતા.” (વિ. પ્ર. ૨૧૧)
૬. અવલ્લન-હિલગ—“તુઝ હિલાં અનેકિ હિલગમ.” (સીતા-હરણ. ૫૬-૩૪૦)
૭. હર્ષાસ્થાપિત-પરાંડી—“રહિઉ ધનુપ પરાંડી ” (, ૫૪-૨૮૬)

અધીશ/ધીશ પ્રથમ એ કીટી ગયો તદેમાં આ સિદ્ધાંત ઉપરાંત પીળું પાનું કારણ દેવા સંભવ છે. ‘દ્વાગ્ધાધીશ’ જેવા સમાસમાં પ્રત્યયભીન એમ સમજાતાં ‘ધીશ’ શબ્દ રહ્યો હોય. આવું કંઈક અધીશમાં જોઈ શકાય. આધીન શબ્દ આવ્યો છે. પદ્યભીન, સ્વાધીનમાં અધીશ/ધીશ શબ્દ આવ્યો છે. સમાસમાં ‘આધીન’ શબ્દ થયો.

શામળે ‘પરાંઠી’ શબ્દનો ત્રણચાર સ્થળે પ્રયોગ કર્યો છે. સીતા-હરણમાં ‘ઉપરાંઠી’ શબ્દ વપરાયો છે. “જાણિજી કહિનાં કટક વિહ્વટાં; દલ ઉપરાંઠિ હોઈ.” (પૃ. ૨૮) હરિલીલાષોડશકળામાં ‘રહેંટ’ શબ્દ વપરાયો છે, પણ તે શુદ્ધ હોવા સંબંધી શંકા છે. “સ્વર્ગ ધરા પુનરપિ પાતાલ, જાણે રહેંટ તણી ઘટમાલ.” ‘રહેંટ’ શબ્દ શુદ્ધ છે વિવૃત્ત ૬ વિ. સં. ના ૧૬મા સૈકામાં થાય તે વ્યાજબી નથી. આ ઉપરાંત માટે, બનવૂં, હઠવૂં, વાખરો, વગેરે શબ્દોમાં પણ પૂર્વ અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ થયો છે.

(૪) સંગ્રહોપ (Attraction)—જોડેની જોડી શ્રુતિ હોય તેવી શ્રુતિ આગળ પાછળની બને;—પાછળની વિશેષ બને; આને સંગ્રહોપ કહ્યો છે. પ્રાપ્ત પ્રા. પત્તા ના પહુત ઉપરથી ‘પુહુત’રૂપ થાય—અંમાં પ્રથમ શ્રુતિમાં હ બળ્યું તે જોડેની શ્રુતિને લીધે કે પછી જોખ્ય અંજન પ ને લીધે. સં. કિલ—અપ. કિર ઉપરથી જૂ. ગુ. માં વપરાતું ‘કિરિ’ તથા ગૃહે—ઘરે—ધરિ ઉપરથી જૂ. ગુ. ‘ધિરિ’. આ રૂપ પણ સંગ્રહોપથી બન્યાં છે. ક્રિયતે—કિજ્જહ—કીજઈ ઉપરથી કીજિઈ રૂપ થયું તે પણ સંગ્રહોપથી.

ઉદા.

૧. “નારી તેનું નામ સ્વામીના અવગુણ સહિયે.” (મ. મો.)
(સહઈ, સહિઈ, સહિયે.)
૨. “બગનઈ કાઈ ન બાંધિઈ.” (બાંધઈ) (જુ. પ્ર. ૫—૧૬૧, ૩૨)
૩. “પિણિ આપણા બીલાં જોવડા દોપ ન દેખઈ.” (પણિ)
(જુ. પ્ર. ૧૬૩, ૩૨)
૪. “તે જીવ્યા પાહિઈ મૃત્યુ ભયું.” (પાહિઈ) (જુ. પ્ર. ૧૬૧, ૩૨)

૫. “જાણીધ દંડ શું જમતાણુ. કરિધ ચંચુના ધાત.” (કરધ) (કાદં. ૨૨-૮)

૬. “સદેસુ કાંધ જે કાહાવ્યુ છિ, કેયૂરક તિ કિહિસિ.” (કિહિસિ) (કાદં. ૧૨૫-૬)

૭. “ઝોલવૂં કાહાવૂં છિ મિધં તેહનિ.” (મધં) (કાદં. ૧૨૪-૩)

(૫) સામ્ય (Analogy)—ખલુ પ્રચલિત શબ્દના જે'વું રૂપ બીજા પણ શબ્દોને આપવાનું વલણ ભાષામાં થયું છે. ચિનોતિના પ્રા. ચિણઈ, ધુનાતિના ધુણઈને લીધે જયતિનું જિણઈ રૂપ થયું. તે આ સામ્યને લીધે થયું છે. આ સામ્ય બે પ્રકારનું છે. (૧) રૂપસામ્ય (૨) ઉચ્ચાર કે ધ્વનિસામ્ય.

(૧) રૂપસામ્ય—इन्द्र+अग्नि સમાસમાં વ્યલો આ (इन्द्राग्नी) વ્યાજબી છે, છતાં તેના સામ્યને લીધે अग्नामस्तौ ગેરવ્યાજબી રીતે થયો. પરગ્ના અપ. પરગ્તિ ને લીધે इहनुं અપ. इहरात्ति થયું. સપ્તમને લીધે પ્રા. वागसमो, अङ्गिरसमो થયાં.

સં. આદાય જે'વાં આકારાંત ધાતુનાં સંબંધક ભૂતકૃદંતના સામ્યને લીધે સં. गृहीत्वानुं પ્રા. गहाय થયું છે, તેમજ આકારાંત ધાતુના આજ્ઞાર્થ બી. પુ. ઝો. વ. ના આગ્વ્યાહિ જે'વાં રૂપના સામ્ય ઉપરથી પાણી-પ્રાકૃતમાં મળાદિ, સુળાદિ રૂપ, ધાતુ અકારાંત હોવા છતાં, થયાં છે. સં. व्रीणि પ્રા. तिण्णिના સામ્યને લીધે સં. द्वेनुं પ્રા. विण्णि થયું છે. (વિણ્ણિ વિ. વિનિમ્ન-ગતમ્-ગન્તે) આવી વ્યતના સામ્યને રૂપસામ્ય ને નામ આપ્યું છે.

જોઈ છે,' 'અમે કારિઈ છે' જેવાં રૂપ વાપરે છે. 'છે' રૂપ જ વ્યાજબી છે, કારણ મુખ્ય ક્રિયાપદનું રૂપ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ કર્મણિ ત્રીજા પુરુષ એક વચનનું હોવાથી ઉપક્રિયાપદ પણ એક વચનનું જોઈએ. છતાં પાછલા 'છે'ના જેવું જોડે વપરાનાર ક્રિયાપદનું રૂપ કરવાની વૃત્તિ થતાં આપણે હાલ 'છિયે' વાપરિયે છિયે. આને પણ રૂપસામ્ય કહી શકાય.

હાલ જાહેરખબરોમાં 'જોઈયે છે' ને જદલે ઘણી વખત 'જોઈયે છિયે' છાપેલું વાંચિયે છિયે. આ અનુચિત ગણાય, છતાં પહેલા પુરુષ બ. વ. માં ઉપક્રિયાપદનું 'છિયે' રૂપ કાળે કરી સ્થિર થયું, તેમ જાહેરખબરોનું 'જોઈયે છિયે' ઘણે વર્ષે સ્થિર થાય તો નવાઈ જેવું નથી.

(૧) અસ્તમિત—'આથમવું' ને લીધે હ્ર + ગમ્ + નો 'ઊગતો' ને જદલે 'ઊગમતો' શબ્દ થયો. "ઊગમતુ આથમતુ ભાણુ" (હરિષો. ૪૨)

(૨) અષ્ટવારિકના 'અહવાડિઉ' ને લીધે માસ શબ્દનો 'મસવાડો' થયો. 'સંવત તેરસત્તાવીસએ માહ મસવાડઈ." (સંપતક્ષેત્રિરાસ. ૧૧૮)

(૩) વાળપાતના 'ખાણુવા' તીરપાતના 'તીરવા' શબ્દને લીધે 'રાશવા', 'ખેતરવા' શબ્દો થયા. તીર—ખાણુનો પાત શક્ય છે, પણ ખેતરનો પાત શક્ય નથી. છતાં અંતરસૂચક શબ્દ તરીકે 'વા' પાછળથી ગમે તેમ વપરાય

(૪) મત્રો ના 'માત્રે' 'રાત્રે' ને લીધે સંખ્યા શબ્દનું 'સાંઝરે' થયું.

(૨) દ્વનિસામ્ય—એક શબ્દનો ઉચ્ચાર વિશેષ પ્રચલિત હોવાને લીધે તે શબ્દ લગભગ સમાન ઉચ્ચારવાળા શબ્દને પોતાનો કે પોતાના જેવો ઉચ્ચાર આપે છે. આને દ્વનિસામ્ય કહી શકાય.

- (૧) પ્રમૂના પહુત્તને લીધે પ્રાપ્તના પત્તમાં વચ્ચે હુ શ્રુતિ ભળી પહુત્ત થયું.
- (૨) મહાર્ણવના મહર્ણવને લીધે મહાનિરાવત્ નો ‘મહેરામણ’ શબ્દ થયો.
- (૩) પ્રાવૃષના ‘પાવસ’ ને લીધે પ્રવજ્યા-પવ્વજ્જ-‘પાવજ’નો ‘પાવસ’ થયો.
- (૪) વાચ્છતિ ના ‘વાંછયુ’ને લીધે વાચયતિનું ‘વાંચે’ થયું.
- (૫) કૃત્વાના કરિઅ-‘કરી’ને લીધે કથયિત્વાના કહિઅનું પણ ‘કરી’ થયું. (રામકરીને એક છોકરો હતો.)
- (૬) મતુષ્ પ્રત્યય વત્તનો ગુજરાતી કાવ્યમાં જૂનો વન્ત વપરાતો હોવાને લીધે દક્ષિણાવર્ત (જમણી બાજુના વળવાળો) ને બદલે અબાએ ‘દક્ષિણાવંત શંખ’ એમ પ્રયોગ કર્યો છે.
- (૭) ‘પોતે-જાતે’ શબ્દને લીધે મેલેન-‘મેજે’નો ‘એતે’ અશિષ્ટ પ્રયોગ થાય છે.
- (૮) અમ્હે-તમ્હે (અપ.) ના હને લીધે અપ. મહં-તહં રૂપમાં ગુજરાતીમાં ‘હ’ ભળી ‘મહેં-તહેં’ રૂપ થયાં છે.
- (૯) ‘અમહે-તમહે’ને લીધે ‘તેઓને,’ ‘જેઓને,’ ‘આઓને,’ વગેરે રૂપોને બદલે ‘જે’મને, ‘તહેમને, આ’મને,’ રૂપ આવ્યાં છે. ઉચ્ચાર પ્રમાણે શુદ્ધ રૂપ ‘તહેમને’, ‘જહેમને’, ‘આરહેમને’ રૂપ થાય છે. આ રૂપ ઘણાં અર્વાચીન છે.
- (૧૦) ચોર શબ્દને લીધે અષ્ટાચારનું ‘ભટ્ટાચાર’ થયું છે.
- (૧૧) વ્યાહાર (બોલવું) ને લીધે આહવાનનું ‘બહાર’ થયું. ‘બહારખૂમ’
- (૧૨) તુલ્ય-તુલિ (બરાબરી) પરથી ‘ઘોડે’ શબ્દના સામ્યને લીધે નોડે-કોડે-ગોડે શબ્દ થયો. “ગોડા ગોડે બોલે છે.” (ગોડાની માફક.)

- (૧૩) વ્યાપાર શબ્દને લીધે વ્યવહાર શબ્દનો ‘વહેપાર’ શબ્દ થયો.
- (૧૪) પાનીયના ‘પાણી’ને લીધે પશ્ય-પસ્ત-પાહ-‘પાહણીપત્રક’નું ‘પાણીપત્રક.’
- (૧૫) લાવણ્ય-લાવણ ઉપરથી ક્ષા. લવાજિમ્ ને લીધે ‘લવાજણ’ થયો.
- (૧૬) ઉક્ષિપ્તના ‘ઊખેવણુ’નું ઉપેક્ષ્ ના ‘ઉવેખણુ’ને લીધે ‘ઉવેખણુ’ થયું. (ભાલણ ઉક્ષિપ્ત ના અર્થમાં ‘ઊખેવણુ’ વાપરે છે ત્યારે પ્રેમાનંદ ખન્ને અર્થમાં એકજ રૂપ ‘ઉવેખણુ’ વાપરે છે.)
- (૧૭) મુકુટ ઉપરથી ‘મોડ’ થાય, પણ મયૂરના ‘મોર’ને લીધે “પંડીત સૌ શિર મોર છે” શામળે પ્રયોગ કર્યો છે.
- (૧૮) દરજીની વગાડવાની ‘ભૂંગળ’ને લીધે નાનાં બાળક ‘ભૂંગળ’ ને ‘ભૂંગળ’ કહે છે.
- (૧૯) શૂઙ્ગલા-‘સાંકળ’ને લીધે તિલશર્કાનું ‘તલસાંકળી’ થયું છે.
- (૨૦) પ્રચલિત ‘ઘંટી’ શબ્દને લીધે ગ્રન્થિચ્છેદકનું ‘ઘંટીછાડો’ થયું છે.
- (૨૧) કન્દુકઃ (દડો)નું પ્રાકૃતમાં ગેન્દુક થાય છે તે શબ્દ ઉપરથી ‘ગેડી’ શબ્દ દળના અર્થનો વ્યુત્પન્ન થતાં દળ ઉપરથી કન્દુક વાચક ‘દડો’ શબ્દ થયો.

(૬) લુપ્તપ્રયોગ શબ્દો—જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં ખતાવ્યા પ્રમાણે ‘પાહવિહિ’, ‘પસાહિ’, ‘અન્તેહરી’, ‘ભેડિગારી’, ને ‘ઘણઘણ’ શબ્દો હાલ વાપરમાંથી લુપ્ત થયા છે. નવીન શબ્દો પ્રચારમાં આવતાં જૂના શબ્દો ઘણી વખત વપરાટમાંથી ખંધ થાય છે. આવા અનેક શબ્દો જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા તે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં લુપ્ત થયા છે. નીચે નમૂના બેગ થોડાક જૂની ગુજરાતીના શબ્દો

આખ્યા છે. (જૂની ગુજરાતીના એક શબ્દકોષની ખાસ જરૂર જણાય છે.)

આધ=માતા (વડીઆધ)
 ઊગ્ગવુ=શીઘ્ર ચાલવું
 ઉવેખવું=તિરસ્કાર કરવો
 ઊખેવવું=જિંચે ફેંકવું, ફેલાવવું
 નીકુ=ચોકખું, પ્રામાણિક
 ઉલોચ=ચંદોરવો
 ચંગુ=સાંઈ
 પાખે=કરતાં, પછી, સિવાય
 તલાર=નગરરક્ષક
 જમ્ખાલ=શેવાળ
 આપણપઈ }
 આફણિય } જાતે, મેળે,
 આપણપા } પોતે.
 આકુરો }
 મેગળ=હાથી
 કૈવાર=મદદ
 પાખલિ }
 પાખતી } ચારે તરફ
 પવાડા=વખાણ
 ઉવટ=આડફેટું રસ્તો સ્વપત્તમ
 લૂકવું=સંતાવું
 પાહરી=ચોકીદાર
 બ્લાવું=છેતરાવું
 બૂર=કાચર-મૂખ
 બેદિ=તકરાર

નિયાણુ=નિદાન
 ટોલ=મહેલ્લો (પ્રતોલિ)
 પાખર=ઘોડાનું બખતર
 ઓસાણુ=ધીરજ, હિંમત
 ભીંછ=ચાકર
 છીલર=ખાખડું
 રલી }
 રલી } આનંદ
 હેમર=ઘોડો
 કોસીસાં=કોટના કાંગરા
 ભિન્દિમાલ=ગોફણ
 કડકખ=કટાક્ષ
 રીખવું=ધુંટણે ચાલવું
 ટોડર=હાર
 ઝાંખ=ધંખના, ઇચ્છા
 આસના=પાસે
 પૂંતાર=મહાવત
 મૂંઠવું=ચોરવું
 આયસ=આદેશ
 સાવજ=હિંસા પશુ
 હરાંણુ=ચકિત
 ખીરાદક=નાળિયેર
 આસ=અશ્વ
 રમલિ }
 રમનિ } રમત

પાઠવવું=મોકલવું	સધર=શરીર
ભેડિ=તકરાર, કંકાસ	સધરી=સખી
જગીસ=જગ્યા	દૂર=ભાત
પસાય } પ્રસાદ,	લાંક=કેળ
પસાઉ } કંનામ	લહુડું=નાન્હું
અન્તેઉરી=રાણી, સ્ત્રી	ઠાઠરી=રચના, ઘાટ, પાલખ
ઘડઘલ=મૂર્ખ	નીક=નકારી
ઉદ્ગસ=ઉજ્જડ	મનુહાર=આતિથ્ય
ચાંપા=સુંદર	નીપટ=અત્યંત, સ્પષ્ટ, (નિઃસ્પષ્ટ)
નરતિ=તપાસ	અવદાત=પવિત્ર, વૃત્તાંત
સધ=સ્વયં	તાવડ=તાપ
ઊગવવું=સૂકવવું	ઝાંપવું=ઢાંકવું
આથિ=ધન, અર્થ	આહેડી=શિકારી
પડખવું=રાહ ભેળી	થાહર=સ્થાન, ઠામ
નિરોપ } નિરુક્ત,	વાણઉત્ર=વાણોતર
નિટોલ } ખરેખર, તૈયાર	જમલું=યમલ, ભેડેનું, એકત્ર,
	સાથે, જે'વું
અદિનાણુ=અંધાણુ	ચાકતા=બાકીના, અવશિષ્ટ,
	બિગરતા.
મસાદણી=દાથી ઘોડાનો ઉપરી	ગુડી=ધન
વેદ=નક્રી	આસવા=આસવપાન
જમલર=યમગૃહ-ઝમોર	રવાડી } રાયવાડી-સૈન્ય સહિત
જતેલર=જતુગૃહ	રેવાડી } સવારી પછી શિકાર
ઊલાવડાં=પકવાદ	કાદમ=કર્દમ-કાદવ
કાળિ=કથાનિકા	અનેથિ=અન્યત્ર, બીજે
એજ=અદ્ભુત	ઝોલગૂ=સેવક
પડપ=પ્રલાપ	અલીઢઉં=અદ્ભ

ખડોખલી=કુણ્ડોદક

સાલહી=મેના

આલ=અડપંક્તિ

ઉરણુ=ઋણમુક્ત, અપઋણ

સાંતર=તૈયાર

વરસાલ=વર્ષા

વોલવું=જવું

વોલાવવું=વળાવવું

ઊગઉ=શાન્ત, મૂક

બાદર=બૃહત્તર=મ્હોટા

ઓડવું=ધૃત-ધરવું

સૂંતઉં } સમાપ્ત થયું
સૂંપઉં }

પાડિ=પાર્શ્વ-બરોબરીમાં

ઊખીઠઉં=ઉદ્દેગવાળું

સાતવું=રાખવું

સપરાણુ=સપ્રાણુ-બળવાન

પ્રકરણ ૩મું

વાગ્વ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત (ચાલુ)

(૭) “અવર્ણો યશ્રુતિઃ”—સૂત્ર ૮-૧-૧૮૦ પ્રમાણે વ્યંજન ઊડતાં અવશિષ્ટ રહેતાં અનો ઉચ્ચાર ય થાય. પ્રાકૃતની શરૂઆતમાં તો અ લખાતો, પણ પાછળથી તહેનો ઉચ્ચાર ય જેવો થતાં ય લખાવા પણ લાગ્યો. હેમાચાર્યના ખેલાં ઘણા સેંકડાઓથી આ ઉચ્ચાર અમલમાં આવ્યો છે. અવર્ણમાં અ ને આ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉદાહરણ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. નગર-નઅર-નચર, પાતાલ-પાઆલ-પાવાલ, ગતા-ગઆ-ગયા, તેમજ પિવત્તિ-પિઅઈ-પિચઈ. તે ઉપરાંત દેવર-દેઅર થવું. આ ય ઉચ્ચારને ‘સદ્યુપ્રયત્ન યકાર’ કહ્યો છે. દેઅરનું ગુજ. માં ‘દિયર’ થાય છે, તે આ યશ્રુતિને આભારી છે. ગૃગાલ-સિઆલ-સિવાલ-ગુ. ‘શિયાળ’. આ પ્રમાણે યશ્રુતિ ગુજરાતી શબ્દોનું છેવટનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરવામાં થોડો-ઘણો ભાગ ભજવે છે.

(૮) વશ્રુતિ-આ વશ્રુતિ યશ્રુતિ કરતાં અર્વાચીન લાગે છે. અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતીમાં તહેનો અમલ થયો લાગે છે. દેવરને વાસ્તે વરરુચિ દિઅરો ને દેઅરો પ્રા. પ્ર. સૂત્ર ૧. ૩૪માં આપે છે ત્યારે હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૧-૧૪૬માં દિઅરો ને દેવરો બે આપે છે. સામાન્ય રીતે દીર્ઘ સ્વર, ઉ, ર, લ, વગેરેની ઉત્તરે આવતા અ કે વ નો ઉચ્ચાર વ જે'વો થાય છે, તેથી તહેને વશ્રુતિ કહે છે.

સંસ્કૃતમાં આનુ+અન્તિ નું આનુવન્તિ થાય છે. અહીં પણ વ-શ્રુતિ હોવાનું લાગે છે. આ બન્ને શ્રુતિઓ શબ્દનું એકંદર પ્રમાણ કાયમ રાખવા થાય છે. અ કાયમ રહ્યો હોત તો તે ઊડી જવા સંભવ હતા.

(૧) સુકર-સુઅર-સુવર

(૨) કેનકઃ-કેઅડઓ-કેવડડ-કેવડો

(૩) મેદિતિ-મેઅઈ-મેવઈ-સ્વઈ “સ્વઈ લચ્છિ” (ભવિ. ૨૨-૩-૭)

(૪) ચિત્તયતિ-ચિાવઈ ‘ચિિત્તવઈ ધીરુ મુંડીરુ વીરુ’ (, ૪-૫-૧૧)

(૫) હૃદયે-હૃિવઈ “જઈવિ હિયવઈ ન માઈ.” (, ૧૯-૬-૮)

(૬) પ્રકટ-પ્રઅડ-પરઅડ-પરવડ-પડવડ “શબ્દ સુણીઈ પડવડ” (કાદં. ૧૧૩)

(૭) પચ્છિટ્ટિ-પલિઅટ્ટિ-પલિવટ્ટિ-પલવટ્ટ

(૮) શોષયતિ-સોસઅઈ-સોસવઈ “આજ અહનઈ સોસવઈ તૂં !” (સીતાદ્.)

(૯) આશ્રયતિ-અહઅઈ-અહવઈ (સિ. હે. ૮-૪. ૪૧૬)

(૧૦) પઠડ, કેઠડ, જેઠડ માંના ડનો ઉચ્ચાર દાંત બેઠે થતાં વુ થઈ ‘ઝે’વું, ‘જે’વું, ‘કેવું’ થયા.

(૧૧) વર્ણયતિ-વર્ણવઈ-‘વર્ણવું-વર્ણવવું’

(૧૨) પ્રોત-પ્રોય-પરોય-પરોયઙ. 'પરોવઙ'-'પરોવઙુ'

(૧૩) મન્દોદરી-મન્દોયરિ-મન્દોવરિ "નારી મન્દોવરિ વીનવધ એ."
(સીતાહ.)

(૧૪) દ્વિતીયાર્ધ-દ્વિયઙ્ કે દ્વિવઙ્. પ્રથમ ઉપરથી હિ. દેહ, બીજા ઉપરથી 'દેહ'.

(૧૫) નિચ્ચોતતિ-નિચ્ચોયઙ-નીચોવે

(૧૬) આગતઃ-આઅઓ-આયઙ-આવઙ અર્થ 'આવ' ધાતુ આવ્યો.

(૧૭) ઘૂકટ-ઘૂઅઙ-ધ્રુવઙ.

(૧૮) સૂત્ર ૮-૧-૨૧૩ પ્રમાણે પીત-પીઅ+લ-પીવલ વિકલ્પે બને છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વશ્રુતિથી શબ્દનું એકંદર પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે. ઘણી વખત ઙ, ણ કે ઙ પછી આવતો અ કે ય ઊડી જાય છે, પણ વશ્રુતિનો અમલ થતાં તે ટકી રહે છે. પીતલકં-પીઅલઅં-પીયલઅં-પીળું, શીતલકં-શીઅલઅં-શીળું. પરંતુ મરાઠીમાં પીવલે, 'કાચર' ને બદલે કાવરા, 'કાગડો' ને બદલે કાવઙા થાય છે. (ભાણુડારકર-ભાષણો પૃ. ૧૬૬)

સિદ્ધહેમ સૂત્ર ૮-૧-૧૮૨માં 'અ નો વ થયેલો નોધ્યો છે. સુમગઃ-સૂઅઓ-સૂઅવો, દુર્મગઃ-દૂઅઓ-દૂઅવો. પ્રથમ અ દીર્ઘ બને છે ત્યાંજ વશ્રુતિ થાય છે. ગુજરાતી 'સૂઅવો', 'દૂઅવો', વગેરે શબ્દો પણ તેવી જ રીતે બન્યા છે.

સૂચના:—પ્રક્ષેપ ને ઉપર વર્ણવેલી શ્રુતિમાં મુદ્દાનો ભેદ છે. ત્યાં કંઈ ન હોય ત્યાં જે વ્યંજન આવે તે પ્રક્ષેપનો ગણાય. આ પ્રક્ષેપ બહુધા ર, હ ને ક નો થાય છે. તે ત્રણે વ્યંજન આગંતુક છે. પરંતુ ય-વશ્રુતિમાં તેમ બનતું નથી. અમુક અક્ષર જે શબ્દમાં મૌલિક છે તેનો અમુક સંબંધોમાં ઉચ્ચાર ય કે વ જેવો થાય

છે, માટે તે ઉચ્ચારને શ્રુતિ કહી છે. મૌલિક અક્ષર ય-વ જે'વા સંભળાય છે, પરિણામે લખાય છે.

(૯) શબ્દના અંતનો ક—શબ્દના અર્થમાં સહેજ ફેરફાર આ પ્રત્યયના ઉમેરણથી થાય છે. તો કાઈ વખતે તે પ્રત્યય સ્વાર્થે પણ વપરાય, એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાકૃત ભાષા લોકભાષા હોવાથી તદ્દેમાં સંસ્કૃતના કરતાં આવા શબ્દો વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યા છે. પાણિનિ ખોતાના વ્યાકરણમાં આ ક કયા પ્રસંગે ઉમેરાતો તે જણાવે છે. સૂત્ર ૫-૩-૭૩માં અજ્ઞાતે-અજ્ઞણી વસ્તુ કે પ્રાણી સૂચવવા ક વપરાતો જણાવે છે. 'આ ઘોડો કોનો હશે?' એ અર્થમાં અશ્વક: વપરાતો. સૂત્ર ૫-૩-૭૪માં કુત્સિતે તિરસ્કાર દર્શાવવા આ ક વપરાતો જણાવે છે. અશ્વક: = કુત્સિતોડશ્વ: તેમજ શૂદ્રક:, રાઘક:, વગેરે શબ્દો તિરસ્કારાર્થ છે. સૂત્ર ૫-૩-૭૬માં અનુકમ્પાયાં-ગદાલ ખતાવવા ક વપરાતો સૂચવે છે. પુત્રક: = 'પ્રિય પુત્ર'ના અર્થમાં વપરાય છે. સૂત્ર ૫-૩-૮૫માં અલ્પે-અલ્પપણું ખતાવવા ક વપરાતો જણાવે છે. તૈલક: = 'થોડું તેલ', સૂત્ર ૫-૩-૮૬માં દૂઢ્વે 'નાનડું કદ' ખતાવવા વપરાતો જણાવે છે. વૃક્ષક: = 'નાનડું ઝાડ'. સૂત્ર ૫-૩-૮૬માં 'ફેવે પ્રતિકૃતૌ' અમુકના જેવો કે તદ્દેની પ્રતિકૃતિ, એ અર્થમાં ક વપરાતો જણાવ્યો છે. અશ્વક: = 'ઘોડાના જેવો કે ઘોડાની છબી', વગેરે અર્થમાં ક વપરાતો.

પ્રાકૃતમાં આવા અર્થમાં કે સ્વાર્થે-ખોતાના મૂળ અર્થમાં આ ક પ્રત્યય લાગતો, પણ તે શબ્દને અંતે આવતાં અનાદિ ઠરે, પરિણામે પ્રાકૃતના નિયમ મૂજબ કાઈ વખત તે ઊડી તદ્દેને બદલે અ કે ય અવશિષ્ટ રહેતો તો કાઈ વખત તદ્દેનો ગ પણ થતો જોવામાં આવે છે. પ્રાકૃતમાં તદ્દેનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ કેટલો છે, તે નીચેનાં ઉદાહરણ પરથી જણાશે.

(૧) વિશેષણ—નિજક—“નિયગનામંકિયાણિ” (વસુ.)

ભવ્યક—“અહં કિં ભવિઓ” (,,) કદાચ સ્વર ભક્તિ

ઉન્મત્તક—“ઉદ્મત્તઓ જળો જાતો” (,, ૧૨૦)

કટુક—“ન ગણેઈ કહુચ્ચવયણાણિ” (,, ૧૧૮)

,, —“કહુઓ અલત્તગરસો.” (,, ૧૩૭)

(૨) નામ—વહ્નમક—“વેહો વહ્નમગો” (,, ૧૨૦)

આશ્ચર્યક—“અઠ્ઠેરગસયાણિ” (,, ૧૩૫)

કવલક—“મહુરકવલયમિવ” (,, ૧૩૭)

આદર્શક—“સયં આયંસકં ધરેમિ” (,, ૧૩૯)

આત્મક—“મયા સે અત્તયાણિ દત્તાણિ” (,, ૧૪૧)

મેલક—“એવંકણ ઉજ્જલઓ મેલઓ હોહિ” (,, ૯૬)

પારણ—પારણા+ક—“પારણગનિમિત્તં દેહિ મે પાયસં” (,, ૯૫)

મુહૂર્તક—“વીસમસુ મુહુત્તગં જાવ” (,, ૯૫)

(૩) અવ્યય—પશ્ચાત્ક (યા પશ્ચક)—“સો વિ મે પચ્છઓ લગ્ગો”
(,, ૧૨૨)

(૪) સર્વનામ—અઠ્ઠકમ્—“અહયં તુમ્હ સમીવે પઠ્ઠેવિયા” (પ્રા-ક. સં.
૮૪)

,, —“જીવિયસેસો અહયં સંવુત્તો” (,, ,, ૮૯)

—“અહયં સ્વળમેત્તેણ વિ—...મજ્ઞં” (,, ,, ૯૨)

(૫) કૃદન્ત—દત્તક—“જો દિણ્ણગં ન નિગેણ્હ.” (વસુ. ૯૨)

વાચ્યમાણક—“એયં લેહં દેવસમીવે વાહ્જ્ઞંતગં” (,, ૧૦૨)

વહ્-ઉહ્યક—“હઠ્ઠેસ્સ સત્થકોસં વોહ્જ્ઞગં દેહ” (,, ૮૭)

ઉપલાં ઉદાહરણોમાં અર્થ ફેર ધણો ઝોછો છે. સ્વાર્થે કઃ લાગેલો છે. તેમજ સૂત્ર ૮-૨-૧૬૪ સ્વાર્થે કશ્ચ વા પ્રમાણે મૂળ અર્થમાં લાગતા કનાં ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે. ચન્દ્રક—પ્રા. ચંન્દઓ, ગગનકે પ્રા. ગયણયમ્મિ, આલ્લેષ્ટુકમ્ પ્રા. આલેટ્ટું; ખેવડો ક—વહુ પ્રા. વહુઅયં, વગેરે.

હેતુર્થદ્વંતને પણ ક લાગ્યો છે. અપભ્રંશમાં આ ક ચાલુ રહ્યો છે. અને તે કના અસ્તિત્વને લીધેજ ગુજરાતીમાં ઓકારાંત નરજાતિનાં ને ડંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામ વ્યુત્પન્ન થયાં છે. તવ્ય પ્રત્યયના અપભ્રંશ વંશજ ફાવ્વડં-ફાવ્વડંમાં ક પ્રત્યય સ્વાર્થે છે. તહેને લીધે અંત્ય ડં આવ્યું છે. કર્તવ્યકં અપ-કરિ ફાવ્વડં કે કરેફ્વડં (૮-૪-૪૩૮)

આ ક નારીજાતિનાં નામને લાગતાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં થોડો ફેરફાર થાય છે. નામનો અંત્ય આ, ઈ, ઊ પ્રથમ હ્રસ્વ બની પછી ક લાગે છે. તે બતાવે છે કે નવીન શબ્દોને જેમ જેમ ક લાગતો ગયો તે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને નહીં પણ તહેના પ્રાકૃત રૂપને લાગ્યો; એટલે તહેનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ ઉત્તરોત્તર વધ્યો છે. માટે ‘રાતલડી’ કે ‘ગાવલડી’ શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય મત્રિકક કે ગૌકક આપવા ઠીક નથી. સંસ્કૃતમાં આમ બોલવું ખરાબ લાગે છે, તેમ વાસ્તવિક પ્રયોગ પણ તેવા થયા નથી. સં. ચિતા શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ચિય થયા પછી પ્રાકૃતમાં ક લાગી ઓકારાંત બનતાં ચિયગા થાય. તેમજ સંજ્ઞા પ્રા. સળ્ળ થયા પછી ક લાગી તથા જાતિફેર થઈ સળ્ળઓ પ્રાકૃતમાં બને. તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘ડનો’ શબ્દ આવ્યો. સં. પ્રતિચ્છાયા પ્રા. પઢિચ્છાય ઉપરથી ક લાગી પઢિચ્છાયડ રૂપ ઉપરથી જાતિફેર થઈ ગુજરાતીમાં ‘પડછાયો’ શબ્દ બન્યો.

ઉદા.

૧. “આદીવિયા ચિયગા” (વસુ. ૧૨૦)
૨. “પારણગનિમિત્તં દેહિ મે પાયસં” („ ૯૫)

સંસ્કૃતમાંજ ક ઉપરાંત ર, ટ, લ, વગેરે સ્વાર્થે પ્રત્યય લાગતા. વધૂ-વધૂટી, કુટિ-કુટિર, પાણ્ડુ-પાણ્ડુર, મઞ્જુ-મઞ્જુલ, વગેરે. આ ટ, લ ઉપરથી ઢ, લ અપભ્રંશમાં વપરાતા સ્વાર્થે પ્રત્યયો આવ્યા છે. અપભ્રંશમાં

વિજ્જુલ્લિયાઈ, પહિલ્લિયાઈ, ગયણુંલ્લડ, અહરુલ્લડ, મુહલ્લડ, પહરુલ્લડ, હિય-
 ડલ્લડ, સુણહુલ્લડ, ગહગહણુલ્લડ, મિહુણલ્લડ, ણવલ્લડ, જુયલુલ્લડ; પોટ્ટુ-
 લ્લડ, સહિરુલ્લડ, વગેરે જેવા શબ્દોમાં અલ્લ કે ડલ્લ પ્રત્યયોમાં કોષ
 વખત સ્વાર્થે તો કોષ વખત સંસ્કૃતમાં લાગતા કના જેવો અર્થ
 હોય છે.

ઉદા.

૧. “વલી વિમાસઘ હુધયડામાંહિ દૈવચિંતા નવિ જાણીધં.”
 (વિદ્યાવિ. ૩૪)

૨. “નીંદ ન આવઘ નયલસે રે હિયડલઘ ખરઉ ઊચાર.”
 (, ૧૨૦)

(૧૦) અર્થકેર—મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોનો જે અર્થ હતો તે અર્થ
 ગુજરાતીમાં આવતાં ઘણી વખત તેવો ને તેવો રૂઢો નથી; તહેમાં
 થોડોઘણો ફેરફાર થાય છે. સંસ્કૃતમાં પણ શબ્દના અમુક મુખ્ય
 અર્થ હોય છે ને અમુક ગૌણ હોય છે. આ ગૌણ અર્થ તહેમાં જતે
 દિવસે આવેલો છે. દાખલા તરીકે સ્થા (તિષ્ઠ)નો મુખ્ય અર્થ
 ‘ઢિભા રૂઢેણુ’ થાય છે. પરંતુ “સ આસને સ્થિતઃ”માં ‘બેસવાનો’
 અર્થ છે. વળી “મચ્ચાદ્ધઃ સ્થિતઃ”માં ‘થણુ’નો અર્થ છે. આ બન્ને
 અર્થ ગૌણ છે. આવી જતનો અર્થકેર ગુજરાતીમાં આવતાં શબ્દમાં
 થાય તે સ્વાભાવિક છે. સંક્ષેપ્ત વ્યાપાર-અર્થસંકેત ને અર્થ-
 વિસ્તાર પણ આમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. થોડાંક ઉદાહરણ
 નીચે આપ્યાં છે.

(૧) સ્વપ્ (ઉંઘવું) સુઅઈ-સુવઈ-સુવું (સુઈ જવું)

(૨) લગ્નં (અહોનો સારો યોગ) લગ્ન-લાગ (તક, મોખો)

(૩) લાભઃ (નફા) લાહક-લહાવો (હઝાનૃત્તિ)

(૪) માર્ગઃ (રસ્તો) મગ્ગો-માગ (જગ્યા)

- (૫) અરુણ્ય (જંગલ) રણ-રણ (ઉજ્જડ રેતાળ પ્રદેશ)
- (૬) તાપઃ (ગરમી) તાવ-તાવ (ગરમીની ખીમારી)
- (૭) વેદના (પીડાસામાન્ય) વિયણા-વેણ (પ્રસૂતિની પીડા)
- (૮) ત્રાહિ (અચાવો) ત્રાહ્ય (વ્યથા)
- (૯) અન્યતર (એમાંનું એક) અન્નયર-અન્નેરૂં અસાધારણ, ખીજું)
- (૧૦) મક્ત (રાંધેલું) મક્ત-ભાત (રાંધેલા ચોખા, ચોખા)
- (૧૧) માર્ગ (શોધવું) મર્ગ-માગવું (હેવું હોવું, લે'ણું હોવું, યાચના કરવી)
- (૧૨) રટણ (પુનઃ પુનઃ ખેલવું તે) લટણ-લટણ (ટેવ)
- (૧૩) વ્યસન (સારી ટેવ, સંકટ)-વસણ (કુટેવ)
- (૧૪) અભ્યાસ (પુનઃ પુનઃ ક્રિયા)-અભ્યાસ (વાચન)
- (૧૫) ધન્યા (સુભગ સ્ત્રી) ઘણ-ધણ (ગર્ભવતી સ્ત્રી)
- (૧૬) મળ (ખેલવું)-ભણવું (વાંચવું, અભ્યાસ કરવો)
- (૧૭) નશ (નાશ પામવું) નસ-નાસવું (દાંડી જવું)
- (૧૮) ચિચિતિ (મહેનત લેવી) ચિજ્જઈ-ખીજવું (ચિડાવું)
- (૧૯) ઉઝમઃ (મહેનત) ઉઝમ-ઉજમ (હોંસ, ઉમંગ)
- (૨૦) આપતતિ (અનવું) આવડઈ-આવડવું (જાણવું)
- (૨૧) સામિલાષઃ (ધૃત્વાભર્યો) સાહિલાસ-સાલાસ (નમ્ર, ગરીબ)
- (૨૨) વ્યાપ્રત (રોડાથેલો) વાવુડો-આપડો (ખિચારો, કંગાલ)
- (૨૩) પક્ષક (જાણુ) પ્રક્ષલ-પડખઉ-પડછો-પડછે (મુકાબલો)
- (૨૪) શલ્ય (ભાલોડું) સલ્લ-સાલ (અડચણ, આડખીલી)
- (૨૫) જ્ઞાન (જાણવું તે) નાણ-નાણવું (કસોટી કરી જોવી)
- (૨૬) આર્દ્રકં (ભીનું) અલ્લહં-આળું (લોહીયાળું) ઓળો
- (૨૭) રક્ષ રક્ષ (અચાવો) રક્ષ રક્ષ-રખ રખો-ખરખરો (શોક, ચિંતા)
- (૨૮) આહવાન (ખોલાવું) આહવાન-હાર (મદદ) હારખૂમ, હારે ચડવું

- (૨૯) પ્રતોલી (મહેલો) પયોલિ-પોળ (દરવાજો, મહેલો)
- (૩૦) એમ્વહિં (હદાનીં) એવ્વહ-એ'વે (એટલામાં)
- (૩૧) જિગીષા (જીતવાની ઇચ્છા) જિગીસ-જગીસ (ઈચ્છાસામાન્ય)
- (૩૨) પાંસુ (ધૂળ) ફાંસુ-ફાંસુ (નકામું)
- (૩૩) આરટતિ (બરાડવું) આરહટ્ટ-રહટ્ટ-રહટ્ટ (મનુષ્યનું રુદન)
- (૩૪) વૃત્તિ: (ધંધો-ઉદરપોષણાર્થે) વત્ત-વટ્ટ-વતૂ-વટ-મતું. 'વતૂ' શબ્દ હાલ 'હુજમત'ના અર્થમાં વપરાય છે. અહીં અર્થસંકોચ લાગુ પડ્યો છે. પણ જૂની ગુજરાતીમાં 'ધંધો' એમ સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. "તિણિ બોલાવિઉ જ્ઞાન તલાર, 'રાજિ અમ્હારધ તૂં વતું સારિ." (પ્ર. ચિ. ૧૦૯)
- (૩૫) મળિત્વા-ભણી (બોલીને-ઉદ્દેશીને) હાલ 'ભણી' 'તરફ' ના અર્થમાં વપરાય છે.
- (૩૬) રાશિ (ઢગલો) લાશ (મડદું)
- (૩૭) વર્ત્મ (રસ્તો) વટ્ટ-વાટ (ધૂળ) લક્ષણાવ્યાપારથી
- (૩૮) ઘોષયતિ (મહેડેથી જાહેર કરવું) ગોખવું (મહોડે કરવું)
- (૩૯) છવિં (કાન્તિ) છમી (ચિત્ર, પ્રતિકૃતિ) 'છમીલો' માં મૂળ અર્થ કાયમ છે. લીલું છમ
- (૪૦) પ્રકર (ઢગલો) ફગર-પગર (ઢગલો), પણ કણસલાંના ઢગલા ઉપર બળદનું હાલરં ચડાવે છે તહેને પણ 'પગર' કહે છે, ને તે ફેરવવાની ક્રિયાને પણ 'પગર' કહે છે.
- (૪૧) ઉદર્ક (ભાવિ પરિણામ) ઉદર્કકાર-ઉદ્ધકાર-ઓડકાર (ભરેલા પેટમાંથી જઠરવાયનું અવાજપૂર્વક બહાર નીકળવું.)
- (૪૨) દિનમાન (ઘટિકાયત્રથી દિવસ કેટલો ચડ્યો છે તે માપ) હાલ 'ચડતી કળા'ના અર્થમાં વપરાય છે. 'દહાડો' પણ લક્ષણાવ્યાપારથી 'નસીબ'ના અર્થમાં વપરાય છે.

(૪૩) યાત (ગયેલો) ઉપરથી 'ઝલાવય' (વીતાવયું-પછી 'દૂર કરવું' પછી 'અચાવયું')

(૪૪) વ્રજ્ (જવું) વચ્ચ-અચવું (રક્ષણ થવું) જે સંકટમાંથી નાશી જીવે તે અચે. વચ્ચ (જવું) ઉપરથી પ્રા. વચ્ચ આવ્યાનું વધારે સંભવિત લાગે છે. મી. ખીમ્સ અવત્રૈ ઉપરથી લે છે.

(૪૫) કન્દુક (દડો) ગેન્દુઅ-ગેડી (લાકડી)

(૪૬) વ્ણકઃ (લાકડી) ઉપરથી 'દડો' 'ગેડી દડો'

(૪૭) રાનિ (ખાણ માટીની-સોનાની), ખાણ (છરીની), માટીની પણ ખરીજ.

(૪૮) નિરુક્તિ (નિર્વચન) નિરુક્તિ-નિરતિ-નરતિ (તપાસ, ખોજ) (યાસ્કમુનિ પોતાના નિરુક્ત શાસ્ત્રમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, પ્રયોગ, વગેરેની તપાસ કરે છે.)

(૪૯) સ્પર્શક (સ્પર્શ કરવા યોગ્ય) કાસુ (જૂ ગુ. વાપરવા યોગ્ય)

(૫૦) અઘાંગ (યોગ) અઘાંગા-અઘાંગા (હાલ્યા ત્યાલ્યા સિવાય બેશી રહેવું)

(૫૧) અપમ્રત (હઠેલું) ઓહટ-હઠેલું (અસવું), પણ 'હઠ પકડવી' (હઠ હઠ રૂઠે ને ન ઊઠે તો 'હઠ પકડી' રૂઠેવાય.) 'હઠય'માં મૃદુ યકાર છે તે મૃણ હઠિ (આજ્ઞાર્થ) રૂપના 'ઈ' ને લીધે આવ્યો લાગે છે. હાડે-હાડે (અસ) શબ્દો પણ અપમ્રત ઉપરથી આવેલા લાગે છે.

(૫૨) અક્ષર (અનિવાર્ય) અક્ષર 'આખર વેળા' (મરણ-વૃદ્ધાવસ્થા) આખરે

- (૫૩) અગ્ર (મોખરું) અગ્રે-અગ્ને-આધે (દૂર)
 (૫૪) દોલ (હીંચકો-અસ્થિર) 'ફૂલી જવું' (પાયમાલ થવું)
 (૫૫) શ્રાવણ (માસવિશેષ) સરવણ-સરવડું (ઝાપડું)

આ પ્રમાણે લક્ષણાવ્યાપારથી અર્થસંકોચ ને અર્થવિસ્તાર થઈ શબ્દના અર્થ ફરે છે. છતાં શબ્દોનું મૂળ તપાસતાં અર્થ તરફ ખાસ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

(૧૧) હકારનો ઉચ્ચાર—ગુજરાતી ભાષામાં 'હ' ઘણી વખત શબ્દમાં ઉચ્ચારાતો સાંભળવામાં આવે છે, પણ લખાતો નથી. જ્યાં તે હાલ સંભળાય છે ત્યાં મૂળરૂપે સર્વથા ન હતો, પણ આગળ-પાછળ ખસીને હાલના સ્થળે આવ્યો છે. સ્વતંત્ર 'હ' અગર મહા-પ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનમાંનો 'હ' છૂટો પડી આગળપાછળ હોઈ છે, પણ જ્યાં તે 'હ' સંયુક્ત વ્યંજનની ઉત્તરે આવી ત્યેનો અંશ ખતેલો હોય ત્યાં જુદો પડે કે કેમ તે જરા વિવાદાસ્પદ છે. સ્પર્શવ્યંજનમાં ક્યાં 'હ' છે તે જોઈએ.

સં. સીતાફલકં-સીતાફડું-'સીથાપડું' : આવી જાતનો ઉચ્ચાર ચરોતરમાં ખેડૂત લોક કરે છે, તે વાગ્યાપારને અધીન રૂઢી થયેલો છે. 'ફ'માંનો 'હ' છૂટો પડી પાછલા 'ત' સાથે જતાં 'ત'+ 'હ' = થ થયો, અને 'ફ'માંથી 'ફ' જતાં 'પ' રહ્યો.

નીચેના મહાપ્રાણ વ્યંજનોમાં 'હ' છે.

૧. ક્+હ=ઘ (kh)	૨. ગ્+હ=ઘ (gh)
૩. ચ્+હ=છ (chh)	૪. જ્+હ=ઝ (jh)
૫. ટ્+હ=ઠ (thh)	૬. ડ્+હ=ઢ (dhh)
૭. ત્+હ=થ (th)	૮. દ્+હ=ધ (dh)
૯. પ્+હ=ફ (ph)	૧૦. બ્+હ=ભ (bh)

આ ઉપરાંત વ્+હ=મ ને સ્+હ=મ પ્રાકૃતમાં થતા હતા. આ

મહાપ્રાણ વ્યંજનનો હ આગળ પાછળ ખરી શકે, તેમ સ્વતંત્ર હ પણ ખરી શકે છે. બહુધા હને પૂર્વ તરફ ખસવાનું વલણ છે. નવીન પ્રક્ષેપનો પણ હ ઘણી વખત શબ્દમાં ભળે છે, તો કોઈ વખત મૂળનો હ ભીડી પણ જાય છે.

(૧) હ શબ્દના પૂર્વ ભાગ (શરૂઆત) તરફ ખસે છે :

૧. જહર-ઝેર	૨. ગમીર-ગહિર-ઘેરું
૩. લલુ-હલુ-હળવે	૪. અધુના-અહુના-હડના-હવણાં-ડાં-હમણાં
૫. પરિદવાતિ-પરિહાડ-પહિરધ, પહેરે	૬. અવિધવાત્વં-અવિહવાત્તળ-એ'વાતણ-હેવાતણ
૭. વલ્લમકઃ-વલ્લહડ-વ્હાલો	૮. અધુના-અહુના-હઉણ-ઓ'ણ-હોણ

(૨) પ્રક્ષિપ્ત હ :

૧. આકારયતિ-હકારડ-હંકારે	૨. તારણકાર-તારણઆર-તારણહાર
૩. અઘ્યાપિ-અઝ્જવિ-હજી	૪. પ્રાપ્ત-પત્ત-પહુત્ત-પ્હોય
૫. વાગુરિક-વાગુરિઅ-વાધરી	૬. જયકાર-જયઆર-જુહાર
૭. સકલ-સગલ-સધળું	૮. અગ્રે-અગ્ગે-આગે-આઘે

(૩) હનો લોપ—

૧. વશવિધેય-વસવિદેય-વસવૈયું	૨. ચતુર્હટ્ટકં-ચહહટ્ટઅં-ચૌટું
૩. મહાસાધનિક-મહાસાહણિઅ-મસાણી	૪. તીક્ષ્ણ-તિષ્ઠ-તીણું

*પાલી ગ્રાહ્યતામાં પણ સં. દુહિતરઃનું ધિતરો, દુહિતાનું ધિયા થતું. આમાં કદાચ દ્ ખરી હ સાથે જોડા હોય.

(૪) હ કોઇ વખત શબ્દની ઉત્તરે (અંત તરફ) ખસે છે:—

૧. અભિજ્ઞાન-અહિળ્લાણ-અહિનાણ-અધાણ

૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન-પચ્ચહિઆણ-પહિચ્ચાણ-પિછાણ

૩. દિવસે-દિઅહરિ-દિહારિ-દાહિ-દાહિયું.

(૫) સંયુક્ત વ્યંજનનો હ:—

૧. શ્લક્ષ્ણ-લળ્હ-નન્હ-નાન્હું

૨. પ્રસ્નવ-પળ્હ-પન્હ-પાન્હો-પાનો

૩. પાંર્ણિ-પળ્હિ-પન્હિ-પાન્હી

૪. કૃષ્ણ-કળ્હ-કન્હ-કાન્હું

૫. ઉષ્ણ-ઉળ્હ-ઉન્હ-ઉન્હું

૬. અસ્મે-અમ્હે-અમ્હે

૭. ગ્રીષ્મ-ગિમ્હ-ગિમ-ધીમ

૮. તુમ્હે-તમ્હે

આ શબ્દોમાં હ સંયુક્ત વ્યંજન પૈકીનો છે. ‘ધીમ’ શબ્દ મુ. નરસિંહરાવભાષ્યએ નોંધ્યો છે. એ આધારે મ્હે લીધો છે, બાકી મહારા સાંભળવામાં નથી આવ્યો. ‘ધીમનો સાળુ’. પરંતુ ‘ધીમ’ થતા પૂર્વનું રૂપ ગિમ છે. તે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મ નો હ ખશી શકે છે. માટે ‘ધીમ’ રૂપ મ નો હ પાછો હડી ધંચું છે. “ગિમારિહિ” (જસહરચરિત્ર ૨-૩૨-૮) “ગિમમ્મિ” (જસહર ૪-૧૬-૭) પણ અન્યત્ર તે હ આધોપાછો ખસતો નથી. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં તે હતો ઉચ્ચાર તીવ્ર (વ્યંજન જોયો-પ્રાણનો વિશેષ વ્યય કરનાર) થતો, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તે મોળો પડતાં પૂર્વ સ્વર સાથે સાથે દીર્ઘ થયો. જૂની ગુજરાતીમાં તેવાં ઉદાહરણ મળી આવે છે. જે હતો ઉચ્ચાર ગુરુપ્રયત્ન ન હોય તો પૂર્વ સ્વરને દીર્ઘ થવા કારણ નથી, દીર્ઘ થાય છે માટેજ લેને તીવ્ર માન્યો છે. અમ્હેમાં હ નિર્બળ સંયો-

ગતો માનિયે તો બંગાળીમાં આમી ને મરાઠીમાં આઘી (પૂર્વસ્વર દીર્ઘવાળાં) રૂપ શી રીતે વ્યુત્પન્ન થાય, એ પ્રશ્ન છે. જો સખળ સંયોગતો માનિયે તો ગુજરાતીમાં ‘અમે’ કેમ થયું, ‘આમે’ શા માટે ન થયું ? તહેનું નિરાકરણ એમ છે કે અમ્હે રૂપ સંયુક્ત વ્યંજનવાળું ગુજરાતીમાં ઘણા કાળ સૂધી ચાલુ રહ્યું ને પછી આપોઆપ હ મોળો પડી ગયો, એટલે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ન બન્યો. (જુઓ પૃ-૨૬ (૬))

‘અમે’, ‘હમે’, ‘અમ્હે’, પૈકી કયું રૂપ વ્યાજબી છે, તે જોઈએ. ‘અમે’ લખતાં હતો ઉચ્ચાર વાણીમાં છે તે’વો લખાણમાં નથી આવતો, માટે તે રૂપ લાંબો કાળ ચાલે તે ઠીક નથી. મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈ ‘હમે’ લખે છે, અને હતો ઉચ્ચાર વ્યંજન જે’વો ન થાય માટે (ભાષણો પૃ. ૧૧૫) સૂચના પણ આપે છે કે તહેનો ઉચ્ચાર લઘુ-પ્રયત્ન કરવાનો છે. છતાં આ જોડણી પ્રત્યે જે’ને અણુગમે છે તે’વા લોક બાણીખૂડીને હતો ઉચ્ચાર શુરુપ્રયત્ન-વ્યંજન જેવો કરે છે. મ્હને લાગે છે કે તે’વી જોડણી જૂના લખાણમાં નથી. જૂના લખાણમાં ‘અમ્હે’ લખાયેલો છે. તહેને તે’વો કાયમ રાખ્યો હોય તો અંત્ય હ આપોઆપજ મોળો ઉચ્ચારાશે. ખીજું ‘મ્હાનો’, ‘મ્હાની’ જે’વો ઉચ્ચાર કરિયે તો પ્રાણનો વ્યય વિશેષ કરવાની જરૂર પડે છે. પાન્હો-પાન્હીમાં હ છેવટે હોવાથી લઘુપ્રયત્નજ ઉચ્ચારાશે ને જૂના લખાણની જોડણી પણ તે’વીજ છે, તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે.

ઉદા.

૧. “મૂંકયાં સરસ ગવિલ પકવાન, મૂંકયાં આણી ઊન્હાં ધાન.”
(વિદ્યાવિ. ૮૭)
૨. “નાન્હઉ કુન્થુશરીરિ સમાઇ.” (ત્ર-ચિ-૯૭)
૩. “નાચઇ છઈ નાન્હી અપછરા નારિ તુ.” (વિ. પ્ર. ૧૦૬)

૪. “પયપાન્હુઈ પરવત વેધિઉ.” (સીતાહરણ. ૬૯)
 ૫. “સૂકી જિમ ડોન્હાલમ જઈ.” (પ્ર-ચિ-૧૪૦)
 ૬. “બીજા નાહાના પાર ન જાણું; કર્મ તુમહારું, સીતા.” (સીતા-હરણ. ૪૩)

૭. “કાન્હુ તણુઈ સંપત્તિ ધસી જિસી ધન્દ્રહ ધરિ રિદ્ધિ.” (કા. પ્ર. ૨)

‘નાન્હુ’ને બદલે ‘ન્હાતુ’ જોડણી ઠીક લાગતી નથી. જૂની જોડણી ‘નાન્હુઉ’જ થતી તહેનો બીજો પુરાવો પણ છે. ન્+હ=વ “નાંધડિયા ભરતાર’માં ‘ધ’ જૂની જોડણીની સાક્ષી પૂરે છે. “નંદ-કૂંચર નાંધડીઆ સાથે રખે રહેતી ગોઠ કરવા” (ગુ-ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૩૦૭) આમાં ‘હ’ બીજા ‘ન્’ સાથે લખ્યો છે, પહેલા સાથે નહીં; અને તે ‘નાન્હુડીઆ’ ઉપરથી ‘નાંધડીઆ’ રૂપે આવ્યો છે.

સર્વનામનાં રૂપમાં હકાર—

અમ્હે, તમ્હે, અમ્હતે, તમ્હતે, મહારું, અમ્હારું, તહારું, તમ્હારું, વગેરેમાં ‘હ’ મોળો પડેલો છે.

તે, તેથી, એ, એથી, તું, તૂંથી, વગેરેમાં હકાર નથી; કારણ મૂળ રૂપમાં ‘હ’ નાંહતો, તેમજ ‘થી’ પ્રત્યય પૂર્વે ‘હ’ની જરૂર ન હતી. ‘થી’ પૂર્વે સાતમીનો ફ આવતો. પણ ‘ના’, ‘માં’, વગેરે પ્રત્યય જોડે આ સર્વનામમાં હકાર આવે છે. તહેતું કારણ આ પ્રત્યયો પૂર્વે સર્વનામ છટ્ટીના ‘હ’ સાથે વપરાતું. તેથી છટ્ટી, વગેરે વિભક્તિનાં રૂપમાં હકાર છે.

ઉદા.

- (૧) “નહીં પુરુષ તું કેહનઈ પાડિ ? (સીતાહરણ. ૬૭)
 (૨) “જેહનઈ દૂંડી ઉવત રહઈ, લતા નારિ અતેરુ લઈ.”
 (વિ. પ્ર. ૧૪૭)

(૩) “સાલીહોત્ર જેહની કસ્ટી, તેહા કાડિ કેકાણુ.” (કા. પ્ર. ૨-૮૬)

(૪) “તાહુરિ ચિંતિ વસિ વર જેહ, કરુ વિવાહ આણુવું તેહ.” (કા. પ્ર. ૩-૧૨૫)

છેલ્લા ઉદાહરણમાં ‘જેહ’, ‘તેહ’ રૂપોમાં ‘હ’ આવ્યો છે તે અષ્ઠના ‘એહ’ના સામ્યને લીધે આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીના હને લીધે એ’નું, તહેનું, જે’નું, એ’માં, જે’માં, તહેમાં, તહેને, તહેણે, એ’ણે, વગેરે રૂપ આવ્યાં છે ને વિવૃત ઉચ્ચાર (એ)તપણુ ‘હ’ને આભારી છે.

અપ. જહાં, તહાં, इहां રૂપ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં જિહાં, તિહાં રૂપ થઈ ‘જ્યહાં’, ‘ત્યહાં’ રૂપ હાલ ઉચ્ચારમાં વપરાય છે, લખાણમાં ‘હ’ નથી લખાતો, પણ લખવો ઇષ્ટ છે. મુ. નરસિંહરાવભાઈ તે પ્રમાણેજ લખે છે.

જિ, તિ, કિ (यद्, तद्, किम्) જોડે વારે લળતાં જિવારિ, તિવારિ રૂપોમાં પાછો હ લળવાથી જિહારइ, તિહારइ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતાં થયાં. તે ઉપરથી ‘જ્યહારે’, ‘ત્યહારે’ વગેરે અવ્યયોમાં ‘હ’ યોલાય છે, માત્ર લખાતો નથી. તે લખવો ઇષ્ટ છે, અથવા

જિકાલે-જિઆરે { જિવારિ-જિવારઈ } રૂપે આવ્યાં હોય.

અપભ્રંશ एहु, जेहु, तेहु (सादृश्यवाचक विशेषण) ઉપરથી એ’વું, જે’વું, તે’વું વિશેષણ આવ્યાં છે. તહેમાં પણ હ ઉચ્ચારાય છે.

(૧૨) વર્ણસંકર:—પૃ. ૪૮ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અલ્પપ્રાણ વ્યંજનમાં ‘હ’ લળી મહાપ્રાણ વ્યંજન બને છે. આ રીતે મૂળભૂત બે વ્યંજનના એકઠા થવાની ક્રિયાને સંકર કહે છે. ગૂં (ગ્+હ) ધર; ગ્રહીતક:—ગહિછઓ. (ગ્+હ) ઘેલો; મહારથી (મ્+હ) ભારથી; જિહ્વા

(વ્+હ) જીભ; સ્વરોમાં પણ સંકીર્ણ સ્વર જે જુદા સ્વરોના બની થયેલા છે: અઈ નો એ; અઉ નો ઓ.

(૧૩) વર્ણસંસ્કૃષ્ટિ:—ત્યહારે ‘હ’ પૂર્વ કે ઉત્તર અલ્પપ્રાણ વ્યંજન સાથે વર્ણસંકરમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એકરૂપ ન થતાં ઉચ્ચારમાં ને લખાણમાં છૂટો પણ વચ્ચે સ્વર વિના સાથે સાથે આવે ત્યહારે સંસ્કૃષ્ટ વ્યંજન બને છે:—મગિની-મઙ્ગી-મહિની-ખહેન (અહીં વ્+હનો મ થયો નહીં. સિંધીમાં મેળ શબ્દ છે તે કદાચ પ્રા. મઙ્ગી ઉપરથી આવ્યો હોય કે પછી વર્ણસંકરનો નિયમ તહેમાં લાગુ પડ્યો હોય.) અપ. પહિલ્લં-ખેલું; પ્રહર-પહુર-ખેર; સ્વરોમાં અઈ નો એ; અઉનો ઓ.

(૧૪) વર્ણવ્યત્યય:—ઘણી વખત શબ્દના અતર્ગત અક્ષરો પરસ્પર સ્થાન બદલે છે તહેને વ્યત્યય કે સ્થિતિપરિવૃત્તિ કહે છે: પરિદ્વાતિ-પરિહાહ-પહિરહ-ખેરે. ગુચ્છકં-ગુચ્છલં-છોગું; વિહાલ:—ખિલાડો; અ. અમાનત-અનામત. આ ઉદાહરણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે વ્યંજન ખસતાં સ્વર બહુધા મૂળ સ્થળે વળગી રહી નવીન આવનાર વ્યંજન સાથે રહે છે.

(૧૫) સ્વરભક્તિ:—સંયુક્ત વ્યંજનના જે અંગભૂત વ્યંજનો વચ્ચે ઘણી વખત કાયર જોવા સ્વર ભળી જે વ્યંજનોને છૂટા પાડે છે. આને સ્વરભક્તિ, વિપ્રકર્ષ, કે વિશ્લેષ કહે છે: હર્ષ:—હરખ; શ્લેષ્મ-સળેખમ: રત્ન-રતન; કૃષ્ણ-કસન.

(૧૬) આદેશ:—શત્રુવદાદેશ:—એક વર્ણને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી તહેની જગ્યાએ બેસનાર બીજા નવીન વર્ણને આદેશ કહે છે: ઉદા. સ્વા ને બદલે તિષ્ઠ; પા ને બદલે પિવ; ને ને બદલે ગી (ગીયતે);

(૧૭) આગમ:—મિત્રવદાગમ:—મિત્રની માફક મૂળ અક્ષરને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા સિવાય તહેની જગ્યાએ બેસી જનાર નવીન વર્ણને આગમ કહે છે. પક્ષકં-પ્રક્ષલં-પડખઈ-પડખું; (ચી) કો+અંત-

શેરતે; પ્રાપ્ત-પત્ત પહુત્ત; નડવું-કનડવું; જડવું-જકડવું. આમ આગમ ને પ્રક્ષેપમાં ભેદ નથી.

તા. ક. પૃ. ૩૯ ઉપર પાંચમી પંક્તિમાં 'દીર્ઘ' સ્વર' પછી 'અ' ઉમેરે.

પ્રકરણ ૪થું

પ્રાકૃત ભાષાઓ

સામાન્ય (પ્રાકૃત) લોકોની બોલવાની કે લખવાની જે ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષાને નામે પ્રચલિત છે. સંસ્કૃત ભાષાથી ભિન્ન ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા. ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ. આ'વો તહેનો સામાન્ય અર્થ હોવા છતાં અહીં 'પ્રાકૃત'થી સંસ્કૃતની નિકટની સંતતિ, એ'વો વિશેષ અર્થ છે. જૂનામાં જૂની આવી ભાષાને 'પાલી' ભાષા નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે પાલી ભાષાની આગળનો સ્વતંત્ર વિકાસ તે 'પ્રાકૃતભાષા'ને નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

સામાન્ય લોકો વ્યાકરણનો વિચાર કર્યા સિવાય પોતાનાથી જે'વો ઉચ્ચાર થઈ શકે અગર પોતાને જે'વો ઉચ્ચાર સંભળાય તે'વો નિષ્કાળશ્રુતિ ઉચ્ચાર કરે. પરિણામે તહેમાં ઘણા વિકારો. દાખલ થાય. તે હવે પછીના પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી કેવા પ્રકારના વિકાર થતા તે જણાશે. એક દેશની પ્રજા સાથે બીજા દેશની પ્રજાનો સંબંધ થતાં નવીન આવનાર પ્રજા બરોબર ઉચ્ચાર નહીં કરી શકવાને લીધે તહેમના મુખનો ઉચ્ચાર મૂળ પ્રજા કરતાં શીખે છે. આ રીતે પણ ઘણા ફેરફાર થાય છે. આ બધા વિકારોને

(વ્+હ) જીભ; સ્વરોમાં પણ સંકીર્ણ સ્વર જે જુદા સ્વરોના બની થયેલા છે: અઇ નો એ; અઉ નો ઓ.

(૧૩) વર્ણસંસ્કૃષ્ટિ:—જ્યારે ‘હ’ પૂર્વ કે ઉત્તર અલ્પપ્રાણ વ્યંજન સાથે વર્ણસંકરમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એકરૂપ ન થતાં ઉચ્ચારમાં ને લખાણમાં છૂટો પણ વચ્ચે સ્વર વિના સાથે સાથે આવે ત્યારે સંસ્કૃષ્ટ વ્યંજન બને છે:—મગિની-મઙ્ગી-બહિળી-બહેન (અહીં વ્+હનો મ થયો નહીં. સિંધીમાં મેળ શબ્દ છે તે કદાચ પ્રા. મઙ્ગી ઉપરથી આવ્યો હોય કે પછી વર્ણસંકરનો નિયમ તહેમાં લાગુ પડ્યો હોય.) અપ. પહિલ્લું-પહેલું; પ્રહર-પહુર-પહોર; સ્વરોમાં અઇ નો એ; અઉ નો ઓ.

(૧૪) વર્ણવ્યત્યય:—ઘણી વખત શબ્દના અતર્ગત અક્ષરો પરસ્પર સ્થાન બદલે છે તહેને વ્યત્યય કે સ્થિતિપરિવૃત્તિ કહે છે: પરિદધાતિ-પરિહાઝ-પહિરઝ-પહેરે. ગુચ્છકં-ગુચ્છડં-છોગું; બિડાલ:—બિલાડો; અ. અમાનત-અનામત. આ ઉદાહરણ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે વ્યંજન ખસતાં સ્વર બહુધા મૂળ સ્થળે વળગી રહી નવીન આવનાર વ્યંજન સાથે રહે છે.

(૧૫) સ્વરભક્તિ:—સંયુક્ત વ્યંજનના જે અંગભૂત વ્યંજનો વચ્ચે ઘણી વખત ફાયર જેવો સ્વર ભળી જે વ્યંજનોને છૂટા પાડે છે. આને સ્વરભક્તિ, વિપ્રકર્ષ, કે વિશ્લેષ કહે છે: હર્ષ:—હરખ; શ્લેષ્મ-સળેખમ; રત્ન-રતન; કૃષ્ણ-કસન.

(૧૬) આદેશ:—શત્રુવદાદેશ:—એક વર્ણને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી તહેની જગ્યાએ બેસનાર બીજા નવીન વર્ણને આદેશ કહે છે: ઉદા. સ્થા ને બદલે તિષ્ઠ; પા ને બદલે પિબ્; ગૈ ને બદલે ગી (ગીયતે);

(૧૭) આગમ:—મિત્રવદાગમ:—મિત્રની માફક મૂળ અક્ષરને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા સિવાય તહેની જોડે બેસી જનાર નવીન વર્ણને આગમ કહે છે. પક્ષકં-પ્રક્ષડં-પડખઉં-પડખું; (શી) શો+અતે-

પરિણામે સંસ્કૃતથી પ્રાકૃત ભાષાનું સ્વરૂપ નિરાણું પડ્યું, અને તે સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ.

વૈયાકરણો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતના છ વિભાગ પાડે છે: (૧) પ્રાકૃત (૨) શૌરસેની (૩) માગધી (૪) પૈશાચી (૫) ચુલિકા પૈશાચી (૬) અપભ્રંશ. શ્રીમદ્ હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે છ વિભાગ પાડ્યા છે, ને તે પછીના વૈયાકરણોએ તે સ્વીકાર્યા છે. સૌથી જૂનો વૈયાકરણ વરરુચિ પોતાના ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ નામના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં માત્ર ચાર વિભાગ આપે છે: (૧) મહારાષ્ટ્રી (૨) શૌરસેની (૩) માગધી (૪) પૈશાચી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તહેના વખતમાં અપભ્રંશનો વિકાસ થયો ન હતો. અપભ્રંશ ભાષા ચોથા-પાંચમા સૈકામાં બહેલામાં બહેલી અસ્તિત્વમાં આવી હોવી જોઈએ. સાતમા સૈકાનો દણ્ડી કવિ મહારાષ્ટ્રીને પ્રકૃષ્ઠ પ્રાકૃત કહે છે, અને તહેને મહારાષ્ટ્રાશ્રયા કહે છે.* આ શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે: (૧) મરાઠા લોકના દેશમાં બોલાતી (૨) રાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં બોલાતી. વરરુચિ ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ના પહેલા નવ પરિચ્છેદમાં પ્રાકૃતનાં સૂત્ર આપ્યા પછી દશમા પરિચ્છેદમાં પૈશાચી ભાષાનાં, અગિયારમામાં માગધીનાં, અને બારમા પરિચ્છેદમાં શૌરસેનીનાં ૩૧ સૂત્ર આપ્યા પછી ૩૨મા સૂત્રમાં “શેષ મહારાષ્ટ્રીવત્” એમ લખે છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના નવ પરિચ્છેદ આ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના છે તે આધારે વરરુચિની યાદીમાં ‘મહારાષ્ટ્રી’ નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. હેમાચાર્ય સિ. હે. ના આઠમા પ્રકરણના પહેલા ત્રણ પાદનાં સૂત્ર અને ચોથા પાદનાં ૨૮૫ સૂત્ર આપ્યા પછી શૌરસેની ભાષાનાં સૂત્રને અંતે ૨૮૬મા સૂત્રમાં લખે છે કે “શેષ પ્રાકૃતવત્” (સૂત્ર ૨૬૦-૨૮૬ શૌરસેની માટે છે) એટલે (૧) ૨૭૧ + (૨) ૨૧૮ + (૩) ૧૮૨ + (૪) ૨૫૯=૯૩૦

* “મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં ભાષાં પ્રકૃષ્ઠ પ્રાકૃતં વિદુઃ ।

સાગરઃ સૂક્તિરત્નાનાં સેતુવન્થાદિ યન્મયમ્ ॥” (કાવ્યાદર્શ)

મી. ખીમ્સ “Comparative Grammar Vol. 1 Intro. (P. 34) કહે છે: “Maharashtri & Marathi have little in common except the name.” P. 34 છતાં પુસ્તકે ઝળ માં મરાઠી કન પ્રત્યયનો વિચાર કરતાં પૃ. ૨૩૩ ઉપર લખે છે કે “Modern M. is really the representative of M. Pr.”

ડૉ. ભાણ્ડારકર (ભાષણો પૃ. ૨૩૨) જણાવે છે કે શૌરસેની ને માગધીની માફક મહારાષ્ટ્રી પણ પ્રાન્તિક ભાષા છે. સંબંધક ભૂત-કૃદંતનો કન પ્રત્યય મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો આવ્યો છે. તે ઉપરાંત તે પ્રાકૃતના કૃત-મૃત ઉપરથી નીપજેલા કઝ-મઝ હાલની મરાઠીના કેલ-મેલામાં પરિણામ પામે છે. એટલે વર્તમાન મરાઠી ભાષા જૂની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પ્રતિનિધિ છે. હાલની મરાઠી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉપરથી આવી, એ વાત સત્ય છે, પણ તે ઉપરથી એમ ક્ષિત નથી થતું કે તે મહારાષ્ટ્રમાં જ બોલાવી બોધ્યે. મરાઠા પ્રદેશમાં પણ મહારાષ્ટ્રી-સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાય, અને અન્યત્ર પણ બોલાય, એટલે મહારાષ્ટ્રી નામ યથાર્થ ઠરે. ગુજરાતી ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત ઉપરથી આવી માટે શૌરસેની પ્રાકૃત ગુજરાતમાં જ બોલાતી, એમ માનવું ઠીક નથી તેમ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત માટે શા માટે ન માનવું? એકંદરે આ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે.

શૌરસેની શૂરસેન-મથુરા પાસેના પ્રદેશ-ના નામ ઉપરથી ભાષાને નામ મળ્યું છે. એની પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત મનાય છે. માગધી ભાષાને શૌરસેની ઉપરથી નીકળેલી માનવામાં આવે છે. માગધી ભાષામાં ર્ નો લ્ ને સ્-ષ્ નો સ્વર્ગ શ્ થાય છે. ‘રસોર્લશૌ’ (૮-૪-૨૮૮) નર:-નલે, કર:-કલે, હંસ:-હંશે, પુરુષ:-પુલિશે, વગેરે. વળી જ નો ય થાય છે. આ માગધીનો ખાસ વિકાર ગણાય છે. અને પ્રથમાના એક ઓ ને બદલે ઇ થયો ત્હને અર્ધ-માગધી (આર્ધ ભાષા)નો

૫. ઇતિ-ત્તિ

૬. અપિ-ત્રિ

(આમાં સંધિ પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે.)

(૭) આ નો અ

૧. યથા-જહા-જહ

૨. અથવા-અહવ-અહવા

૩. ચામર:-ચમરો-ચામરો

૪. કુમાર:-કુમરો-કુમારો

(૮) આ નો ઇ

૧. સદા-સહ-સયા

૨. સ્વાનં-ધીર્ણ

૩. સ્વલાટ:-સ્વલીટો

૪. આચાર્ય:-આચરિઓ-આહરિઓ

(૯) આ નો ઉ

૧. સાસ્ના-સુળ્લા

૨. આસાર:-ઉસારો-આસારો

(૧૦) આ નો ઇ

૧. ગ્રાહ્યં-ગેઝ્ઝં

૨. પાગપત:-પારેવઓ-પાગવઓ

૩. સાત્ર-મેત્ત-મત્ત

૪. દ્વારં-દેરં-વારં-દુવારં

(૧૧) આ નો ઓ

૧. આલિ:-ઓલી

૨. આદ્રિ-ઓઢ્રં-ઉઢ્રં

(૧૨) ઇ નો અ

૧. ઇતિ-ઇઅ

૨. શિથિલ-સથિલ-સિથિલ

(૧૩) ઇ નો ઇ

૧. પિણ્ડં-પેણ્ડં-પિણ્ડં

૨. સિન્દૂરં-સેન્દૂરં-સિન્દૂરં

(સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વના ઇ-ઓ નો ઉચ્ચાર ટૂંકો થાય છે.)

(૧૪) ઈ નો અ

૧. હરીતકી-હરહૈ

(૧૫) ई नो इ

૧. પાનીઅં-પાણિઅં	૨. તૃતીયં-તૃઇઅં
૩. તદાનીં-તયાણિં	૪. ગમીરં-ગહિરં

(૧૬) ई नो उ-ऊ

૧. જીર્ગ-જુળ્ળ-જિળ્ળ	૨. વિહીનઃ-વિહૂળો-વિહીળો

(૧૭) ई नो ए

૧. પીયૂષં-પેયૂસં	૨. આપીઢઃ-આમેલો
૩. કીદશઃ-કેરિસો	૪. વિમીતકઃ-વહેડઓ

(૧૮) उ नो अ

૧. મુકુલં-મઝલં	૨. મુકુટ-મઝટ
૩. અગુરુ-અગરુ	૪. ગુઢ્ઢી-ગલોઈ

(૧૯) उ नो इ

૧. મૃકુટિ-મિઝડી	૨. પુરુષઃ-પુરિસો

(૨૦) उ नो ई

૧. ક્ષુત-છીઅં

(૨૧) उ नो ओ

૧. પુષ્કરં-પોકશ્વરં	૨. તુળ્ડ-તોળ્ડ
૩. મૂલ્યં-મોલ્લં	૪. કુષ્માઢી-કોઢ્ઢી-કોહલી

(૨૨) ऊ नो ए

૧. નૃપુરં-નેઝરં

(૨૩) ऋ नो अ

૧. ઘૃતં-ઘયં	૨. તૃણં-તણં
૩. કૃતં-કયં	૪. સ્વયઃ-સઓ

(२४) ऋ नो इ

१. मृष्टं-मिट्टुं	२. कृपणः-किविणो
३. शृगालः-सिआलो	४. शृङ्गारः-सिङ्गारो

(२५) ऋ नो उ

१. प्राभृतं-पाहुडं	२. वृद्धः-वुड्डो
३. मानृकः-माउओ	४. पृथ्वी-पुहुवी

(२६) आदि ऋ नी रि

१. ऋद्धि-रिद्धी	२. ऋणं-रिणं-अणं
३. ऋषिः-रिषी-इरी	४. ऋजु-रिज्जु-उज्जु

(२७) ए नो इ

१. वेदता-विअणा-वेअणा	२. देवरः-दिअरो-देवरो

(२८) ऐ नो ए-अइ

१. कैलासः-कैलासो	२. सैन्यं-सेनं
३. कैरं-केरं-कइरं	४. कैरवं-केरवं-कइरवं

(२९) औ नो ओ-अउ

१. कौमुदी-कौमुडि	२. यौवनं-जोव्वणं
३. पौरः-पउरो	४. गौरवं-गउरवं

(३०) अव-अप नो ओ-अव

१. अवतरति-ओअरइ-अवयरइ	२. अपसरति-ओसरइ-अवसरइ
३. अवकाशः-ओआसो-अवयासो	४. अपसारितः-ओसारिओ-

अवसारिओ

(३१) अनादि अस्संयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व नो

प्रायः लोप

१. प्रकार-पयार	२. वचन-वयणं	३. नगर-नयरं
४. भुजंगः-भुयंगो	५. दलपतिः-दलवइ	६. मदनः-मयणो
७. रिपुः-रिउ	८. लावण्यं-लायणं	९. वियोगः-विओओ

(व्यंजन उतां रूढेला अ-आ ने बदले यश्रुति थाय छे.)

(३२) अनादि असंयुक्त ख, घ, थ, ध, म, नो ह

१. नखरः-नहरो	२. मेघः-मेहो	३. रथः-रहो
४. नाथः-नाहो	५. बधिरः-बहिरो	६. शोभते-सोहइ

(३३) न नो ण

१. मदनः-मयणो	२. रजनी-रयणी	३. वचन-वयणं

(३४) आदि न नो विऽलपे ण

१. नदी-नई-णई	२. नरः-णरो-नरो	३. नयति-नेइ-णेइ

(३५) अनादि असंयुक्त प नो प्रायः व

१. शापः-सावो	२. तापः-तावो	३. देशपतिः-देसवइ

(३६) श-ष नो स

१. स्पश्यति-पश्यति-पस्सइ	२. दश-दस-ह	३. तपा-तरिसा

(३७) र नो ल (डेलाड शब्दोभां)

१. हरिद्रा-हलिदी	२. चरण-चलग	३. मुखर-मुहल

(३८) न-ण नो ल (इययित्)

१. निम्बः-लिम्बो	२. वेणु-वेण्ड-वेणू

(३९) ल नो ण (इययित्)

१. ललाट-णडाल-णिडाल	२. लाइल-णाहलो	३. लाहल-णहल

(૪૦) અનાદિ અસંયુક્ત ટ-ત નો હ

૧. ષટ:-ષટ્ ૨. પટહ:-પટહો ૩. પતતિ-પટહ ૪. પ્રામૃત-પમૃત

(૪૧) દ નો કોઠ વખત હ થાય છે

૧. ઢોલા-ઢોલા ૨. ઢંડ:-ઢંડો ૩. ઢોઢ:-ઢોઢો

(૪૨) ત નો લ-ર (અગ્રિય)

૧. સત્તિ-સત્તરી ૨. અતસી-અલસી ૩. માનગ્રાહન:-માનાગ્રાહી

(૪૩) પ-શ-સ નો કોઠ વખત છે

૧. સુષા-સુહા ૨. પટપદ:-છપપાં ૩. સ્પૃષ્ઠાનિ-છિવટ
૪. સ્પૃષ્ઠા-છિહા ૫. મસ્તા-મસ્તક-પ્રા. મન્દાપણ (પર.)
૧૪૬: ૨૨. આ વિહારમાં ર ને ગ્રામ અંગત દ ની જગ્યાપદારી છે.)

(૪૪) હ, લ, ર નો અભેદ

૧. સ્થૂલ-થોર ૨. હરિદ્રા-હલિદ્રી ૩. તડાગ:-તલાઓ
૪. કિલ-કિર ૫. ચૂડા-ચૂલા ૬. મનટ-મનલ
૭. દાહિમ-દાલિમ ૮. પોડશ-પોલહ ૯. પીડવતિ-પીલ્લ

(૪૫) કૌટમ માં મ નો વ (કેટલો-‘દ્’ જુદો પડી ‘ટ’ સાથે ગયો.)

(૪૬) આદિ ય નો જ

૧. યશ:-જસો ૨. યજ:-જગો

(૪૭) ર નો ણ કરવીર: નો કળવીરો

(૪૮) વ નો મ (માત્ર નીચેના શબ્દોમાં વિકલ્પ)

૧. સ્વન:-સિમિળો ૨. નીવી-નીમી ૩. ત્વ-તુવ-તુમં
(અપભ્રંશમાં વિહિમિપાલ (પૃથ્વીપાલ:) મિ (અપિ-વિ) મળે છે.)

प्रायः लोप

१. प्रकार-पयार	२. वचनं-वयणं	३. नगरं-नयरं
४. भुजंगः-भुयंगो	५. दलपतिः-दलवइ	६. मदनः-मयणो
७. रिपुः-रिउ	८. लावण्यं-लायणं	९. वियोगः-वियोओ

(व्यंजन लिङ्गां रूढेला अ-आ ने अक्षरे यश्रुति थाय छे.)

(३२) अनादि असंयुक्त ख, घ, थ, ध, झ, नो ह

१. नखरः-नहरो	२. मेघः-मेहो	३. रथः-रहो
४. नाथः-नाहो	५. बधिरः-बहिरो	६. शोभते-सोहइ

(३३) न नो ण

१. मदनः-मयणो	२. रजनी-रयणी	३. वचनं-वयणं

(३४) आदि न नो विक्षेपे ण

१. नदी-नई-णई	२. नरः-णरो-नरो	३. नयति-नेइ-णेइ

(३५) अनादि असंयुक्त प नो प्रायः व

१. शापः-सावो	२. तापः-तावो	३. देशपतिः-देसवइ

(३६) श-प नो स्व

१. पश्यति-पश्यति-पस्सइ	२. दश-दस-इ	३. तृषा-तरिसा

(३७) र नो ल (केलाइ शब्दोभां)

१. हरिद्रा-ह्रीलद्दी	२. चरण-चलण	३. मुखर-मुहल

(३८) न-ण नो ल (उपस्थित)

१. निम्बः-लिम्बो	२. वेणु-वेल्-वेणू

(३९) ल नो ण (उपस्थित)

१. ललाट-णाल-णिवाल	२. लाहलः-णाहलो	३. लाहलं-णहलं

(૪૦) અનાદિ અસંયુક્ત ટ-ત નો ડ

૧. ઘટ:-ઘડો ૨. પટહ:-પઢહો ૩. પતતિ-પઢઈ ૪. પ્રામૃતં-પામૃહં

(૪૧) દ નો કોઇ વખત ડ થાય છે

૧. દોલા-ડોલા ૨. દંડ:-ડંડો ૩. દોહદ:-ડોહ્લો

(૪૨) ત નો લ-ર (અર્થિત)

૧. સત્તતિ-સત્તરી ૨. અતસી-અલસી ૩. સાતવાહન:-સાલાહનો

(૪૩) ષ-શ-સ નો કોઇ વખત છ

૧. સુધા-હુહા ૨. ષટ્પદ:-છપ્પડો ૩. સ્પૃશતિ-છિવઈ
૪. સ્પૃહા-છિહા ૫. મસ્તા-મસક-પ્રા. મન્છણ (વશુ.
૧૪૬: ૨૨. આ વિકારમાં ર ને ઊભ વ્યંજન હ ની જવાબદારી છે.)

(૪૪) ડ, લ, ર નો અભેદ

૧. સ્થૂલ-થોર ૨. હરિદ્રા-હલિદી ૩. તડાગ:-તલાઓ
૪. કિલ-કિર ૫. ચૂડા-ચૂલા ૬. ગરુડ-ગરુલ
૭. દાડિમ-દાર્લિમ ૮. પોડશ-સોલહ ૯. પીડયતિ-પીલેઈ

(૪૫) કૌટમ માં મ નો વ (કેઢવો-‘લ’ બુદ્ધો પડી ‘ટ’ સાથે ગયો.)

(૪૬) આદિ ય નો જ

૧. યશ:-જસો ૨. યજ્ઞ:-જગ્ગો

(૪૭) ર નો જ કરવીર: નો કળવીરો

(૪૮) વ નો મ (માત્ર નીચેના શબ્દોમાં ચિહ્નિયે)

૧. સ્વાન:-સિમિણો ૨. નીવી-નીમી ૩. ત્વં-તુવં-તુમં
(અપભ્રંશમાં પિહિમિપાલ (પૃથ્વીપાલ:) મિ (અપિ-વિ) મળે છે.)

(४९) त नो च, च नो त (इवयित्)

१. चिकित्सा-तिर्गिच्छा २. तुच्छं-चुच्छं-छुच्छं (८-१-२०४)
 ३. तिष्ठति-चिह्नेइ ४. चिन्ता-तन्ती } (गा. स. श. १-२, ५१; ३-७३)
 तत्ति } (पसु. १०३-२४)
 ५. तक्षति-चच्छइ (८-४-१६४) ६. जीवन+मुच्=जीमूत (सं.)

(५०) द नो ल (इवयित्)

१. प्रदीप्त-पलित २. दोहदः-दोहलो ३. कदम्बः-कलम्बो ४. कयम्बो
 ४. गोदा (वरी)-गोला

(५१) ह नो प्रक्षेप

१. चिकुर-चिउर-चिहुर २. शीकर-सीअरो-सीहरो ३. वसति-वसइ-वसहि
 ४. छाया-छाआ-छाहा ५. निकषः-निअसो-निहसो
 (स्वरभां लणता लुकारने प्राणुध्वनि नाम आपवुं विशेष योग्य छे.)

(५२) अनादि य नो ल (शुभ्र)

(शरीर) यष्टि-लट्टी

(५३) द नो र

१. गद्गद-गगरं २. द्वादशः-वारह ३. त्रयोदश-तेरह

(५४) त्त नो ण्

१. प्रभृत-पहुत्त-पहुण् २. जित-जित्त-जिण् ३. सिक्त-सित्त-सिण्
 ४. मुक्ति-मुत्ति-मुण् ५. गृहीत-घेत्त-घेण् ६. कृत-कत्त-कण्
 ७. रक्त-रत्त-रण् ८. युक्त-जुत्त-जुण् ९. छुत्त-छित्त-छिण्
 १०. व्याहृत-वाहित्त-वाहिण् ११. आग्ध-आढत्त-आढण्
 १२. सत्वर-सत्तर १३. झटिति-झडित्त-झडण् (अप.)

(५५) त्त नो ज्ञ

१. दुर्ज्ञ-दुर्ज्ञा २. नञ्ज-नत्तर-नञ्ज ३. शुञ्चा-सुत्ता-सोञ्चा
 ४. ज्ञाया-नञ्चा-नञ्जा ५. भुञ्चा-भोत्ता-होञ्चा ६. वर्त्म-वत्त विच्च

(પ્રથમ બે સૂત્ર ૮-૨-૧૨માં, પછીનાં ત્રણ ૮-૨-૧૫માં ને છેલ્લો ૮-૪-૪૨૧માં અપભ્રંશમાં છે.)

(૫૬) ત્ત નો હ

૧. ક્ષિપ્ત-ઘત્ત-ઘહ	૨. ઉક્ત-વુત્ત-વોહ
૩. મુક્ત-મુત્ત-મેહ	૪. ભ્રાન્ત-ભત્ત-મુહ

(૫૭) ત્ત નો ક *

૧. છુત્ત-છિત્ત-છિક	૨. લુપ્ત-લુત્ત-લુક
૩. ચ્યુત-ચુત્ત-ચુક	૪. મુક્ત-મુ-ત્ત-મુક
૫. મૃદુત્વં-માડ-ત-માડક (૮-૧-૧૨૭)	
૬. સ્થાણુ-આણુ	૭. સ્તમ્ભઃ-સંમો

(છેલ્લાં બે ઉદાહરણમાં થ (ત) નો ક થઈ સ નો હ બળી ક્+હ=સ્થ થયો છે.)

(૫૮) ત્ય નો ચ્

૧. સત્યં-સચ્ચં	૨. નૃત્યં-નચ્ચં	૩. અપત્યં-અવચ્ચં

(૫૯) ઘ્ય-ચ્ય-ચ્યં નો જ્ઞ

૧. અઘ્ય-અજ્ઞ	૨. મઘ્યં-મજ્ઞં	૩. શઘ્યા-સેજ્ઞા
૪. કાર્યં-કજ્ઞં	૫. પઘ્યા-પજ્ઞા	૬. માર્યા-મજ્ઞા

(૬૦) ક્ષ નો સ્, ક્ષ્, છ કે જ્ઞ

૧. ક્ષય-સ્વય	૨. લક્ષણં-લક્ષ્ણં	૩. ક્ષાર-છાર
૪. ક્ષીણ-ક્ષીણ	૫. તક્ષતિ-તક્ષ્ણ	૬. ક્ષીયતે-ક્ષિજ્ઞ

* આથી બિલકુલ ક નો ત થયેલો મળે છે. સં. કિરીટ પ્રા. તિરીહો (ક્રાપ) સં. પ્રલોકિત પ્રા. પલુતિતો (વસુ. ૨૭૨-૨૬)

(૬૧) જ્ઞ નો જ્ઞ, ણ્ણ કે જ્ઞ

૧. રાજ્ઞી-રણ્ણી ૨. યજ્ઞ-જગ્ગો ૩. જ્ઞાનં-નાંણં-જાણં
 ૪. પ્રતિજ્ઞા-પદ્વજ્જા-ઈણ્ણા ૫. સંજ્ઞા-સણ્ણા
 ૬. અભિજ્ઞાનં-અહિણ્ણાણં

(૬૨) સ્ત નો ત્થ (બહુધા)

૧. હસ્તઃ-હત્થો ૨. અસ્તં-અત્થં ૩. સ્તોક-થોઅ
 ૪. સ્તુતિ-થુઈ ૫. સમસ્ત-સમ-ત ૬. સ્તમ્બઃ-તમ્બો

(આદિ સ્ત નો સ કોષવાર ત નો થ કરી નષ્ટ થાય છે.)

(૬૩) હ્ય-ધ્ય નો જ્ઞ

૧. ગુહ્યં-ગુજ્ઞં ૨. વાહ્યઃ-વજ્ઞો ૩. મુહ્યતિ-મુજ્ઞઈ
 ૪. વધ્યઃ-વજ્ઞો ૫. વધ્યતે-વજ્ઞઈ ૬. વંધ્યા-વંજ્ઞા

(૬૪) ષ્ટ નો ક્ષ્ટ

૧. નષ્ટઃ-નટ્થો ૨. કષ્ટં-કટ્ઠં ૩. અષ્ટ-અટ્ઠં
 ૪. મૃષ્ટ-મિટ્ઠં ૫. ધ્રષ્ટ-મટ્ઠં ૬. કાષ્ટં-કટ્ઠં

(૬૫) હ્રસ્વ સ્વર પછીના ત્સ, થ્ય, શ્ચ, પ્સ નો ચ્છ

૧. વત્સઃ-વચ્છો ૨. મત્સ્યઃ-મચ્છો ૩. મિથ્યા-મિચ્છા
 ૪. પશ્વાત્-પચ્છા ૫. અપ્સરા-અચ્છરા ૬. જુગુપ્સા-જુગુચ્છા-
 દુગુચ્છા

(૬૬) દ્ર, દ્રૈ નો કોષ વખત લુ થાય છે

૧. આદ્રૈ-અદ્ર-ઓદ્ર-ઉદ્ર ૨. મદ્રઃ-મલ્લો ૩. પદ્રઃ-પલ્લી

(૬૭) ય નો કોષ વખત ર ને લીધે લુ

૧. પર્યાણ-પલ્લાણ ૨. પર્યસ્ત-પલ્લટ્ઠ
 ૩. પર્યદ્-પલ્લંક ૪. સૌકુમાર્ય-સોઅમલ્લં

(६८) झ, ष्ण, स्न, ह, ह, क्षण नो ण्ह

१. प्रश्न-पण्ह	२. कृष्ण-कण्ह	३. ज्योत्स्ना-जोण्हा
४. वह्नि-वणिह	५. पूर्वाह्नि-पुव्वण्ह	६. क्षण-सण्ह-लण्ह
७. तीक्ष्ण-तिण्ह-तिकख		

(६९) ज-ज्ज नो च्च*

१. व्रजति-वचइ	२. विपद्यते-विपजइ-विपच्चइ-(पमु. २७३)
३. रज्यते-रजइ-रच्चइ (अप.)	

(७०) अनुस्वार पंथीना ह नो च

१. सिंहो-सिंघो	२. संहार-संचारो	३. सिंहासनं-सिंघासनं

(७१) वलुपत्यय-स्थितिपरिवृत्ति

१. वासनसी-वाणारसी	२. आलान-आणाल
३. अचलपुर-अलचपुर	४. महाराष्ट्र-मरहट्ट
५. ह्रदः-द्रहो	६. लघुक-हलुअ-लहुअ

(७२) वधारानो अनुस्वार

१. वक्रं-वंकं	२. व्यसं-तंसं	३. श्मश्रु-मंसू
४. मार्जार-मंजार	५. वृश्चिक-विंछिओ	६. कुड्मलं-कुंपलं

(७३) सादा व्यंजननो संयुक्त

१. तैल-तेल्ल	२. प्रेम-पेम्म	३. प्रभूत-पहुत्त
४. यौवनं-जोव्वणं		

(७४) स्वरभक्ति-विप्रक्षुध

१. कृष्ण-कसण	२. स्नेह-सिणेह	३. सूक्ष्म-सुहुम
४. तृषा-तरिसा	५. वृषा-वरिसो	६. रत्नं-रअणं

(૯૫) હ્રસ્વઃ સંયોગે (સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ બને છે)

૧. ચૂર્ણ-ચુળ્લ ૨. પ્રમૂત-પહુત ૩. રાણી-રણી
૪. નરેન્દ્ર-નરિન્દ્રો ૫. નીલોત્પલ-નીલુત્પલ ૬. ધૈયં-ધિજં

સૂચના:—સંયુક્ત વ્યંજન પૈકીનો જે વ્યંજન નિર્ણય હોય તે ઊઠી જાય છે.

ક, ખ, ગ, ઘ, ચ, છ, જ, ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, દ, ધ, પ, ફ, વ, મ સખળ છે, બાકીનાં નિર્ણય છે. પણ જ્યાં બંને વ્યંજનો સખળ હોય ત્યાં ઘણું કરીને છેલ્લો ટકી રહે છે.

રક્ત-(ક્+ત) રત્ત, અઘ (ઢ+ય) અઝઝ (ય્ નિર્ણય).

ઉપલા બધા નિયમો “વહુલં” (૮-૧-૨) સૂત્ર પ્રમાણે લાગે, ન લાગે, તો કાઈવાર અન્ય ફેરફાર પણ થાય.

પ્રકરણ ૬૬

ગુજરાતી ઉત્સર્ગ

(૧) ય નો ર (અનાદિ)

૧. મુજંગ-મુયંગ-નોરંગ ૨. મૂયસી-ભુરસી
૩. મરકલકે-મયકલકલે-મરકલકલું

(૨) જ નો ગ, ગ નો જ, જ નો ડ

૧. જમલકા-જમલક-ગમલક-ધરડો ૨. વાચતે-વજદ-વાજદ-વાગે
૩. મયંગે-મુજદ-મુજદ-મુંગે ૪. મઝયતે-મજદ-માજદ-માગે

(૯) દીર્ઘઃ સંયોગલોપે

(પ્રાકૃતમાં 'હ્રસ્વઃ સંયોગે' સૂત્રથી ઊલટું કાર્ય આ નિયમે થાય છે.)

૧. ઝર્વકઃ-ઝર્વઓ-ઝર્વઉ-ઝર્વો ૨. દૃષ્ટકઃ દિઢ્ઢો-દિઢ્ઢુ-દીઠો
 ૩. નગ્નકઃ-નગ્નઓ-નગ્નઉ-નાગો ૪. વર્ધતે-વર્દ્ધ-વાધે-(વધે)
 ૫. પચ્યતે-પચ્ચઈ-પાચે-(પચે) ૬. ધૈર્ય-ધિજ્ઞ-ધીજ્ઞ
 ૭. છલી (દે.) છાલ્ય ૮. ઘર્ધરં (દે.) ધાધરો
 ૯. ચક્કુલંડા-(દે.) (આંધળી) આકળણ ૧૦. છિક્કં (દે.) છીંક
 ૧૧. નક્કં (દે.) નાક ૧૨. વાર્દલ-વર્દલ-વાદળ
 ૧૩. ઉપસ્કરકઃ-ઉવક્કરઉ-વાખરો 'ધરવાખરો' 'ધરવાખરી'
- પ્રથમ શ્રુતિ ઊડી જાયને.

(૧૦) ર નો પ્રોષ્ઠ

૧. શાપ-શ્રાપ-શરાપ ૨. શાળ-શ્રાળ-સરાણ
૩. કોટિ-ક્રોડિ-કરોડ ૪. જનક-જન્નક-જનરખ
૫. તટ-તટ (નિધિતટ) ૬. તુષ્ટ-તુઠ્ઠ-તૂઠ્ઠું
૭. ધૂયતે-ધુજઈ-ધૂજે-ધૂજે ૮. ઉત્સંગ-ઉચ્છંગ-ઉછંગ-ઉછરંગ
૯. દગ્ધાદ્ગકઃ-દધારંગો

(૧૧) અનાદિ જ નો ર

૧. સ્થાન-ઠાળ-ઠોર ૨. નિવસનં-નેસણં-નેસણી-નેહરી
- (પ્રેમાનંદ.)
૩. ઇન્ધનાનિ-ઈન્ધનાઈ-ઈધણાં-ઈધરાં ૪. સહીજન-સહિયળ-સહિયરુ-સહીરુ
 ૫. નવતળકાનિ-નવતળાઈ-નઉદરાં-નોદરવાં અથવા નવદુર્વા ઉપરથી.

(૫) ક નો ગ, ગ નો ક

૧. પ્રકર-પગર-ફગર
૨. સકલકં-સંગલડં-સંધળું
૩. ક્રોડ-ગોઠ કે ખોળો
૪. મકર-મંગર
૫. લગ્નકાલક:-લગનગાળો
૬. કાર્યકરક:-કાળંગરો
૭. ષડ્ગુલિક:-છગુલિઓ-છગલિઓ-છકડીઓ
૮. ગળખળ-કચપચ
૯. પુદ્ગલ-પોગલ-પોગળ-પોકળ
૧૦. હલ્લેગ-ઉખડો

(૬) અંત્ય જ નો ત *

૧. આશ્ચર્ય-અચ્ચરિજ-અચરજ-અચરત
૨. દૃઢ-હિજ-હેજ-હેત
૩. અકાર્ય-અકારજ-અકારત
૪. સહજ-સહાત (વાર)

(૭) મ નો વ, વ નો મ (પ્રા. ઉ. ૪૮ની અનુપૂર્તિ)

૧. કર્દમ-કદ્દમ-કાદવ
૨. સ્થાપ-ઠાવ-ઠામ
૩. પૃષ્ઠ-પિઠ્ઠ-વિઠ્ઠ-મેઠ
૪. દયાપન-દયાવળો-દામણો
૫. મહામાત્ર-મહામત્ત-મહાવત
૬. વદ્ધાવળડં-વધામણું
૭. અગ્રવર્ત્ત-અગ્ગવિચ્ચ-આગવચ-
૮. સાંવત્સરિક-સાંવચ્છરી-સમચરી

આગમચ

૯. માત્ર-મેત્ત-મ-ત-વેંત-વાંત
 ૧૦. નીવાર-નમાર
 ૧૧. મહેરાવત્ત-મહેરામણ
- (દયાવળો દેશ્ય શબ્દ ગણાય છે, પણ તે દ્વન્ના પ્રેરક રૂપ ઉપરથી આવ્યો લાગે છે.)

(૮) મ્હ નો મ

૧. મહિપી-મહિસી-મ્હડસિ-ભેંશ
૨. મહારથી-મ્હારથી-ભારથી
૩. ગ્રીષ્મ-ગિમ્હ-ગિમ-ધીમ
૪. સંસ્મરતિ-સંમ્હરડ-સંમરડ-સાંભરે

* પ્રાકૃત ઉ. ૬૫માં જુગુંસાનું દુગુંછા થતાં જ નો દ થયો તેમ જૂની ગરાડીમાં મણુપાનું 'માંદુસા' થયું છે. જ્ઞાને. પૃ. ૪૭૧

૫. નવટાંક-લવટાંક

૬. નિટિલપટ્ટ-નિટિલવટ્ટ-નીલવટ્ટ-
લીલવટ્ટ

(૧૪) વ નો ર (ર ના પ્રક્ષેપથી વ ઊભીને)

૧. વામન-વામણ-ગ્રામણ-રામણ

૨. દશ્વીક્ષ-દેકશ્વેકશ્વ-દેખરેખ

૩. પ્રજા-ત્રેજા-રેખા

૪. વૃન્તાક-વદંગણ (દે.) વદંગણુ-
રંગણુ

૫. વ્યવહાર-વ્યૂપાર-રે'પાર (અશિષ્ટ)

૬. વિફલિત-વિહલિય-વેડવું-વેડવું-રેડવું ૭. પામઘ-પ્રામઘ (જૂ. ગુ.)

(અપભ્રંશમાં જેમ વ્યાસનું વ્રાસુ થાય છે તેમ આ રના પ્રક્ષેપથી હોવું જોઈએ. પ્રાકૃતમાં વૃક્ષઃનું રુકરવો થાય છે તે પણ વૃક્ષઃ વ્રુકશો-રુકરવો એમ થવું જોઈએ.)

(૧૫) વ નો ગ, ગ નો વ

૧. દંભઃ-હંમો-હુંવ-હુંગ-હોંગ

૨. ઉર્વરિત-ઉવ્વરિઝ-ઉવ્વરિઝ-ઊખર-ઊગરવું

૩. ઉદ્વર્તનકઃ-ઉવ્વટણક-ઉવ્વટ્ટણક-ઊખટો-ઊગટો ૪ (કા.) ખદખૂ-
ખદખો-ખખદો-ખગદો

૪. વૂતવૃત્ત-જુઅવટ્ટ-જુખટુ-જુગટુ

૫. પાદસ્થકં-પાઅટ્ટકં-પાવટ્ટુ-પાખટ્ટુ-પાગટ્ટુ

૬. ગુચ્છકઃ-ગુચ્છકક-ગોચ્છક-ખોચ્છો

૭. સકલકં-સગલકં-સખળું

૧. “ધકિ કરમ કલકલ જૂખટમ, ધકિ ચાચરિ ધાલમ ચહુઅટમ”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૨)

૨. “રાહિત રમમ નિતુ જૂખટમ” (કા. પ્ર. ૭૪)

૬. પ્રત્યાપનં-પત્તિઆવળં-પત્તિઆળ-પતિયાર

૭. આત્મનઃ-અપ્પળો-અપ્પુળો-આકુણો-આકુરો (“ આકુરો જ્ઞશે રોગ ” પ્રેમા.)

૮. આપૂર્ણકઃ-અપ્પુણ્ણઓ-આકૂણો-આકૂરો-આકૂરો (બળદનો આકૂરો)

૯. અગ્રહણકં-અગ્રહણડં-અઘણડં-અધરં

૧૦. વિઘ્નકઃ-વિઘ્ણો-વિઘ્ણડ-વધણો-વધરો (તકરાર)

૧૧. આત્મનઃ અપ્પળો-આપણુ+ણો-આપણુણો-આપરણો (શામળ)

૧૨. ગલ્લમસ્ટ્ણકાનિ-ગાલમસુરિયાં

(૧૨) ણ નો ડ, ડ નો ણ

૧. આત્મનઃ-અપ્પળો-આપણો-આપડો

૨. અધુના-અહુણા-હવણા-હમણાં-હમડાં

૩. અનુપાનહ-અણુવાણડ-અણુવાણો-અડવાણ

૪. રેવળી (જૂ. ગુ.) રેવડી

૫. જીર્ણવર્ણ-જુણ્ણવણ્ણ-જૂણાણુ-જુનાડ

૬. ગોળી-ગુણુ-ગુડા (ગુડા ભરવા)

૭. કુટુમ્બી-કુડુમ્બી-કુણુખી-કુણુખી ૮ ચક્કુલંડા (દે.) ચાકળણુ

૯. ગૌરવર્ણ-ગૌરવણ્ણુ-ગૌરાણુ-ગૌરાડુ

(૧૩) ન નો લ (પ્રા. ઉ. ૩૮ અનુપૂર્તિ)

૧ નિમ્બકઃ-નિમ્બકડ-લીમડો

૨. નિક્ષિપતિ-નિક્ષિત્રવદ્-નાખવું-
લાંખવું

૩. નીલ-લીલું

૪. નીલમણિ-લીલમ

(૨૧) અનાદિ સંયુક્ત ણ્ણ કે આદિ ણ નો ન

(અપભ્રંશમાં ણ્ણ નો ન્ણ)૧.

૧. અરણ્ય—પ્રા.—રણ્ણં અપ. રન્નુ (૮-૪-૩૪૧)	
૨. કર્ણેઃ પ્રા. કણ્ણેહિં અપ. કન્નઈં (ભવિ. ૨૧૫૩)	
૩. સંજ્ઞા—સણ્ણા—સાન	૪. અરણ્ય—રણ્ણ—રાન
૫. કર્ણ—કણ્ણ—કાન	૬. વિજ્ઞાતિ—વિણ્ણત્તિ—વિનંતી
૭. ણવિ—નવિ—નવ	૮. જ્ઞાન—જ્ઞાણ—જ્ઞાણુ
૯. સ્તન્ય—થણ્ણ—થાન	

૧. મુ. નરસિંહરાવભાષ્ય ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૩૬૦, ૪૨૩ ઉપર ‘સલૂણી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સલાવણ્ય ઉપરથી કરતાં પ્રા. સલાવણ્ણમાં સંયુક્ત વ્યંજન હોવાથી હેનો ગુજરાતીમાં આ નિયમે ‘ન’ થવો જોઈએ, પણ આને અપવાદ તરીકે મૂકે છે. આ શબ્દ સલાવણ્યને બદલે સલવણ ઉપરથી આવ્યો છે:—કારણ (લવણનું પ્રા. લોણ થાય છે.)
- (૧) અપભ્રંશમાં પણ સલોળી શબ્દ વપરાયો છે. “સાવ સલોળી ગોરહી” (૮-૪-૪૨૦); દીહર નયણ સલોણ” (૬-૪-૪૪૪)
- (૨) પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં લાવણ્યનું લોણ થયું નથી, ઊલટું લાયણ કે લાવણ છે. “ગુણલાયણનિહિ” (૮-૪-૪૧૪); “લાવણ્ણ સરીરહો” (જસહર ૨-૧૦-૯) એટલે લાવણ્યનું લોણ અપભ્રંશમાં થયું મનાય નહીં.
- (૩) જૂની ગુજરાતીમાં પણ “નયણસલૂણી” (પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૦, ૧૬)માં લોણનું લૂણ થયું છે.
- (૪) લાવણ્ય ખતે લવણસ્ય ભાવઃ ઇતિ લાવણ્યં એમ લવણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.
- (૫) અપવાદમાં મૂકવું પડે.

૨. સ્તન્ય (ધાવણ) ઉપરથી લક્ષણા વ્યાપારને લીધે થાન (breast) શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, સ્તન ઉપરથી નહીં.

જ નો ન થવામાં તત્સમ શબ્દનું શ્રવણ પણ સહાયભૂત બને છે.

૩. “વિહિયહુંબવેસેળ” (કુમાર પ્ર. ૯૧)

૪. “વનવાડીકળ સખખાં”

(૧૬) વહ કે હ્વ નો મ

૧. જિહ્વા-જિભ્મા-જીભ

૨. વિહ્વલ-વિંમલ-વેંભળ

૩. ગહ્વરક:-ગભ્મરક-ગભારે

૪. નિવ્વહ્દ-નિવ્વહ્દ-નિભે-નભે

(૧૭) ક નો ख, ख નો क (પ્રાકૃતની અનુપૂર્તિ)

૧. સંતોષ-સંતોख-સંતોક

૨. કાન્તિ (કાન્તિ: શોમેચ્છયો:)

સ્ખંતિ-ખાંત-ખંત

૩. ક્રીડા-खेडु-ખેલ

૪ કીલક:-કીલક-ખીલો

૫. કર્દમ-कदव-कदउ-કાંદો-ખાંધો

૬. પ્રોક્ષતિ-पोक्खइ-પૂંખે-પૂંકે

(૧૮) ય નો ल (અનાદિ)

૧. યષ્ટિ-लट्टी-લાડી

૨. મિશ્રયાતિ-मिस्सलइ-મસળવું

૩. પાદયષ્ટિ-पायलट्टी-પલાંડી

૪. પ્રાકૃત-(पागड) पागय-પાગલ

(ય અનાદિ જોધયે. અસિયષ્ટિ ઉપરથી અસિલટ્ટી થયા પછી લટ્ટી જુદો પણ વપરાય. છેલ્લા શબ્દમાં પાગડ ઉપરથી ‘પાગલ’ આવે, એ વિશેષ સંભવિત.)

(૧૯) ल નો न (પ્રા. ઉ. ૩૮ની અનુપૂર્તિ)

૧. લેખશાલા-लेहसाला-નેશાળ-નિશાળ

૨. લાવક-नावक

૩. વલ્કલ-वनकल-વનકુળ

૪. શ્લક્ષ્ણકં-लण्डउं-નન્દઉં-નાન્દું

(૨૦) ल નો र, र નો ल (પ્રા. ઉ. ૪૪ની અનુપૂર્તિ)

૧. કલકલ-कलयल-કરયલી-કરેળી

૨. પલલ-परण

૩. રક્ષકં-रकखउं-રુકખઉં-રૂખું

૪. ફલાદાર-फलार-ફરાળ (અત્યય)

૫. રોટ (દે.) લોટ

૬. લોટુલો (દે.) રોટું

૭. વેલાકુલ-वेरायण

૩. વચન-વચન-વેણુ ૪. રજની-રચની-રેણુ
૫. જ્ઞાન-નાણ કે-જાણ-નાણુવું-જાણુવું ૬. ક:પુન:-કરુણ-કોણુ
૭. સ્નિહ્યક:-સિણિજ્ઞર-સિણિજર-સણીને ૮. દલ-દાળ-ડાળ

(પ્રથમ શબ્દમાં પ્રાકૃતમાં સંયોગલોપ થઈ આળ થયો છે, (બુઓ પૃ. ૨૩) માટે જ કાયમ. બીજા શબ્દમાં પણ સંયુક્ત અનાદિ વ્યંજન હોવા છતાં જ કાયમ રહ્યો છે તહેનું કારણ એ જણાય છે કે રણ લાંબો કાળ ચાલુ રહી છેવટે સંયોગલોપ થવાથી અવિકૃત રહ્યો છે. અથવા અર્થકેર સૂચવવા માટે.)

(૨૫) ક નો ચ, ચ નો ક

૧. વિક્રીણાતિ-વિક્રદ્-વેચે ૨. ક્રિપઓ (દે.) ચેપી
૩. કળેટ્ટિઆ (દે.) ચણોડી

આ નિયમ પ્રાકૃતની અનુપૂર્તિ ગણાય છે, કારણ પ્રાકૃતમાં ક્રિગતઃ નું ચિલાદો થાય છે.

(૨૬) દ (ય) નો જ, જ નો દ

૧. શ્વાપદ-સાવય-સાવજ-સાવજ ૨. મર્યાદા-મલ્લાયર-મલ્લાજર
મલાને
૩. સજ્જ-સાજ-સાદ (ધોડાનું) ૪. ગુજરવું-ગુદરવું
૫. વાદિત્ર-વાર્જિત્ર ૬. અર્દ-અર્જ-અરજવું-રંજવું
૭. પાદપૃષ્ઠ-પાયવુદ્ધે-પાજગિદ્-પાજૂદ્-પાજૂદ્-પાજૂદ્-પાજૂદ્

(દંત્ય વ્યંજન ને તાલવ્ય વ્યંજનને ઘણું ઉચ્ચારસામ્ય છે.)

(૨૭) ગુજરાતીમાં યશ્ચુતિ

૧. પાલણું-પાયણું ૨. જોરડી-જોયડી ૩. ખાંડણી-ખાંયણી
૪. શેઠડી-શેયડી ૫. મરણ-મયાણું (મૈણું) ૬. ચારણું-ચાયણું

(૨૨) અનાદિ સંયુક્ત લુ નો લ

૧. કલ્યે-કલ્લે-કાલે	૨. પલ્લવ:-પલ્લઓ-પલ્લડ-પાલો
૩. તલ્લોવિલ્લિ-તાલાવેલી	૪. મદ્રક:-મલ્લઓ-મલ્લડ-લલો
૫. મૂલ્યં-મુલ્લં-મૂલ	૬. શલ્ય-સલ્લ-સાલ
૭. (દે.) છલ્લી-છાલ્ય	૮. ઘલ્લ-ધાલવું
૯. (દે.) વાલ્લઅં-આવલું	૧૦. વહિલ્લ-બહેલું

અપવાદ

૧. વાતસલ્ય-વચ્છલ્લ-વાછળ (પ્રેમાનંદ)
૨. આર્દ્રકં-અલ્લડં-આળું (આમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજન-નો લોપ થયો છે, બુઓ ઓલં (ગાથા. ૩-૯૯) માટે લ થયો છે.)
૩. હુંદુલ્લઈ-હંદોલઈ (૮-૪-૧૮૯)-હંદોળવું (અર્થ ફેર છે.)

(૨૩) અનાદિ લ નો લ

૧. મિલતિ-મિલઈ-મળે	૨. શીતલ-સીયલ-શીળું
૩. કદલી-કેલી-કેળ	૪. વેલા-વેલ વેળ
૫. દલતિ-દલઈ-દળે	૬. પલ-પળ
૭. ષોડશ-સોલહ-સોળ	૮. પીડયતિ-પીલેઈ-પીલે*

(૨૪) પ્રાકૃત જ કાયમ (ઉપરના ઉ. ૨૧થી અન્યત્ર)

૧. આજ્ઞા-અણ્ણા-આળ-આણુ	૨. અરણ્ય-રણ-રણુ

* કયો નિયમ પ્રવર્તે છે તે કહી શકાતું નથી. 'પીળવું'થી ભિન્ન રીતે સૂચવવા માટે કદાચ હોય. 'તલ', 'મેલ', વગેરેમાં પણ તેમ.

જૂ. ગુ.માં લ્લનો સંયોગલોપથી લ થયો હોવા છતાં, તેમજ જૂ. ગુ.માં લનો લ થયો ન હોવા છતાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં માત્ર સાદા લનો લ કેમ થયો, એ પ્રશ્ન છે. જ્ઞની જ્ઞાનતમાં તે અપભ્રંશમાંજ ન થયો, એટલે અ. ગુ.માં ન થાય.

૩. લુપ્ત-લુત્ત-લુક્-લૂકવું (સંતાવું) ૪. સાપત્નક:-સાવત્તડ-સાવકે
 ૫. ચ્યુત-ચુત્ત-ચુક-ચૂકવું
 ૬. નાપિત:-નાપિક “સેના માટે નાપિક થયા.” પ્રેમા.
 ૭. વિભૂતિ-ભભૂતિ-ભભક ૮. મીતિ-મીક
 ૯. કુક્કુર:-કુત્તુરડ-કૂતરે ૧૦. મુક્ત-મુત્ત-મૂકવું
 ૧૧. રુદ્ધ-રુત્ત-રૂકવું-રોકવું
 ૧૨. વાતોદ્ભવન-વાતોદ્ભવ-વાતોડણ-વાતોરણ-વાકોરણ
 ૧૩. તુલાયાં તોલિત:-અપ. તુલિં તોલિય-તુલિમ’કાડિ-તોલેમ’કાડે (શ. ૫૦૦ છે.)
 ૧૪. નલિતર્હિ-નલિતરિ-નલિતર-નલિકર “નલિકર કોણ મુઝ સાથે પડે.” (શામળ ૫૩૪)

(૩૪) ર નો ડ, ડ નો ર (પ્રા. ઉ. ૪૪ની અનુપૂર્તિ)

૧. પક્ષવારિક-પક્ષવારિક-પખવાડિઉં
 ૨. અટવારિક-અડવાડિઉં
 ૩. કુટારક:-કુટાડડ-કુટાડો
 ૪. દ્વાદશાક્ષરી-વાઘકક્ષરી-આરાખડી
 ૫. વર્ષાશત-વરસાગડ-વરસાસો-વડસાસો (શામળ)

(૩૫) સંયુક્ત વ્યંજનનો ર કાયમ

૧. દ્વદ-દ્વદ-રિદ-રદ (લાગી) રીદું વાસણ
 ૨. વૃક્ષ-વૃક્ષ-રુક્ષ-રૂખડાં (ખૂ. શુ.) ૩. નિર્વાણક:-નિરાણડ રાણો
 (દીવો)
 ૪. પ્રજા-વ્રજા-વ્રજા-રેગ

(પ્રાકૃતના “સર્વત્રલવગમ” સૂત્રના અપવાદ તરીકે કે પછી આ શબ્દો અર્વાચીન તદ્ભાવ હોય. ‘રૂખડાં’ એકલો પ્રાચીન તદ્ભાવ છે.)

(૨૮) ડ નો લ, લ નો ડ (પ્રા. ઉ. ૪૪ની અનુપૂર્તિ)

૧. વિલોહયતિ-વિરોહ-વલોવે ૨. પ્રાકૃત-પાઅહ-પાયલી-પાલી
 ૩. માળક-મળક-હાંડલી-હાંડલી ૪. શાલિકા-સાલિકા-સાડો-
 સાડલો-સાલો
 ૫. વટક-વડલો-વલો (કડી પ્રાંત) ૬. આસ્થલતિ-અક્ષલ-આખડે
 ૭. મહાલય-મહાહ-મહાડ-મહાડ ૮. નિષ્પદ્યતે-નિવલ-નીવડે

(૨૯) વ શ્રુતિ

૧. સુકર-સુઅર-સુવર ૨. કેતક-કેઅહ-કેવડો
 ૩. ઘૂકટ-ઘૂઅહ-ઘૂહ-ધુવડ ૪. નિશ્ચોતતિ-નિચોઅહ-નિચોવડ
 નીચોવે

(જૂ. ગુ. માં 'સૂહર', 'ધૂહડ' રૂપ હકારનો પ્રસંગ થઈ વપરાયાં છે.)

(૩૦) મ નો વ

૧. દંમ-ડંમ-ડુંબ-ડુંગ-ઢોંગ ૨. મુક્ત-મુત્ત-મુટ્ટ-ખોટવું-અખોટ
 ૩. મક્ત-મત્ત-ખટ્ટ-ખાટ

(૩૧) ત્ર કે ત્ત નો ધ

૧. ત્રાસક-ધ્રાસકો ૨. ત્રણ-ધાંખ-ધાંખવું-ઝાંખવું
 ૩. ત્રિષિ-ત્રિષિ-તર (ધર)પત

(૩૨) ધ નો ઙ્ર (પ્રા. ઉ. ૬૩ની અનુપૂર્તિ)

૧. ધ્વજ-ઝડો ૨. ધૂત-ઙ્રલ્લ-ઝીલવું-ઝાલવું
 ૩. ત્રણ-ધાંખના-ઝાંખના

(૩૩) ત નો ક, ક નો ત (પ્રા. ઉ. ૫૭ની અનુપૂર્તિ)

૧. સપત્ની-સવત્તી-સવક્તી-સઉકિ-શોક્ય
 ૨. અજિત્ય-અર્જિત્ય (મરાઠી)

૧૧. (કા.) સિતારો-સતારો (પાંશરો)
 ૧૨. શૃંખલા-સિંખલડું-શેખળાં
 ૧૩. ફુત્કાર-ફુકાર-પોકાર ૧૪. વિરૂપક:-વિરુવડ-વરવો
 ૧૫. નગુણક:-નગુણડ-નગણો ૧૬. સુવદ્ધક:-સુવદ્ધડ-સુવધો
 ૧૭. ઉચ્ચરતિ-ઉચ્ચરઈ-ઓચરે ૧૮. કેદારક:-કેયારડડ-કિયારડો-
 ક્યારડો
 ૧૯. અનપેક્ષક:-અળવેક્ષડ-અતેખઉ-અનોખો-નોખો
 ૨૦. વશવિધેયક:-વસવિધેયડ-વસવધયુ-વસવૈયુ
 ૨૧. અવિધવાત્વં-અવિધવાત્તળ-અહિવાતળ-એ'વાતળ-હેવાતળ
 ૨૨. તલોપરિ-તલ્લોવિહિ-તાલોવેલિ-તાલાવેલી
 ૨૩. અમવત્-અળહોતડું-અણહૂંતઉં-અ-હૂતુ
 ૨૪. લેખશાળા-લેહશાલ-તેસાલ-નિશાળ
 ૨૫. અનુચિત-અણુચિય-અણુચી-અણુચ્યું
 ૨૬. રાત્રિપાતે-રત્તિવાઈ-રતોવઈ
 ૨૭. સ્વલ:-ખોળ (તલનો)
 ૨૮. વિલુબ્ધક:-વિલુબ્ધડ-વિલૂધઉ-વળૂંધો (મહારી વળૂંધો આવે છે)
 (મયિ વિલુબ્ધ: આગચ્છતિ)
 ૨૯. સમવર્તિન્-સમવત્તિ-સમવહિ-સમવડિ-સમોવડી

‘સમોવડો’ સમવયસ્ક:-સમવયડુ ઉપરથી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે, પણ બૂનું ૩૫ ‘સમવડ’ છે. સમવયડુ ઉપરથી પણ તે આવી શકે છે. માટે આ વ્યુત્પત્તિ અનિશ્ચિત રહે છે. ‘તાલાવેલી’ શબ્દ માટે નીચેનો વિકાસક્રમ છે.

૧. “થોડઈ જલિ જિમ મચ્છલિય તલ્લોવિહિ કરંતિ.”
 (કુમાર પ્ર. ૮૬)
૨. “તાલોવેલિ કરમ્ સુન્દરી, થોડમ્ નીરિ યથા જલચરી.”
 (હરિષો. ૧૫૪)

શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનું શ્રવણ પણ પ્રાકૃત શબ્દોમાં પાછળથી ર લાવે, એ સંભવિત છે. સા ત્વયિ દદં લગ્ના એ પ્રયોગ 'રઠ લાગી'માં નારીજાતિને કાયમ રાખે છે.)

(૩૬) અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ (પ્રા. ઉ. 'ફની અનુપૂર્તિ')

૧. અપવારણકં-ઓવારણકં-ઓવારણાં-વાયાણું
૨. સંપન્ન-સંવન્ન-અનવું
૩. ઉપરિસ્થાપિત-ઉપરિઠ્ઠાવિઅ-ઉપરાંડી-પરાંડી
૪. આસ્તે-અચ્છદ્-છદ-છે
૫. ઉપવિજાતિ-ઉવદ્સદ્-વદ્સદ્-એસે ૬. નિર્વાણકઃ-રાણો
૭. ક્રીદ્વાકં-કેરિસડં-કિદ્સડં-કિર્યું-શું
૮. બુમુક્ષા-બુમુક્ષા-મુક્ષ-ભૂખ

(૩૭) વ નો દ

વૃન્ત-વિન્ટ, વેન્ટ, વુન્ટ-ખિંટ-ખુટ, દીટું-ખુટી ('ખેંટ' ઠડી પ્રાંતમાં)

(૩૮) વ નો મ; મ નો વ

૧. સંવુદ્યતિ-સંવુજ્ઞદ્-સમુજ્ઞદ્-સમૂએ-સમએ ૨. વિન્દુ-મીંડું
૩. કમ્બલ-કંબલ-કામળ-કામળી ૪. તામ્ર-તંવં-તાંણું
૫. મુણ્ડ-મૂંડવું કે બોડવું

(૩૯) સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોડપમ્બંશે (પ્રાયશઃ એક સ્વરને સ્થળે બીજો સ્વર)

૧. તળકં-તળસડં-તણખડું	૨. મિલતિ-મિલદ્-મળે
૩. વિકાસકં-વિગાસડં-બગાસુ	૪. પોટ (આન્ન) પેટ-પોટલી
૫. અપમયતિ-અપમેદ્-ઉપળે	૬. વિકદ્-વેચે
૭. કિપડો (દે.) એપી (કૃષ્ણ)	૮. વિના-વિણ-વણ
૯. મીર-મૂર (કાપર-મૂર્ખ)	૧૦. શિર્ષાન-શિર્ષદ્-મૂંચી

૧૧. આઘાટ-અધાટ

૧૨. કરાલંક-કરડો

૧૩. તાંમ્બુલ-તંબોળ-તંબોળી

૧૪. આવાસ-અવાસ

(૪૧) અ નો ડ-ઈ +

૧. જગદાધાર-જુગદાધાર (કાવ્યમાં) ૨. જનની-જનુની (કાવ્યમાં)

૩. પ્રગલતિ-પીગળે

૪. પંજર-પીંજરૂં

૫. અળ્હ-ધંડુ

૬. અહિ-‘ધહરુ’ (જૂ. ગુ.)-એ’રુ

૭. અપનયતિ-અપણેઈ ઉપણો

૮. અપવારણકં-ઉપરાણું

(૪૨) આ નો ણ

૧. વાલુકા-વેળ

૨. પારાવત-પારેવું (પ્રા. ઉ. ૧૦)

(૪૩) તાલબ્ધ સ્વર ઇ-ઈ-એ કે ય્ ને લીધે સ નો શ

(૧) રશ્મિ-રસી-રાસિ-રાશ

(૨) અતસી-અલસી-અળશી

(૩) મહિષી-મહંસી-ભેંશ

(૪) મસી-મેંશ

(૫) વહસિ-વિસિ-વેશ્ય

(૬) સિઉં-સ્યું-થું

(૭) શૃગાલ-સિયાલ-શિયાળ

(૮) કરિસિ-કરીશ

૯. શૈવલ-સેવલ-શેવાળ

(૪૪) ‘ન્હ’ નો ‘ધ’

(૧) ચિહ્ન-ચિંધ*-ચીંધવું

(૨) અભિજ્ઞાન-અહિળ્લાન-અહિ-

નાણુ-એંધાણુ

(૩) મગિનીપતિ-મહિનીવહ-અહિનીવધ-અહિનેવી-અંધેવી (સુરત)

(૪) શ્લક્ષ્ણ-લળ્હ-નન્હ-નાંધડીઆ “નંદકૂંઅર નાંધડીઆ સાથે”

(૫) મદનફલ-મયળહંલુ-મયનહલુ-મીંહળ (નન્હ=ધને અદલે ઢ)

+ આ જાતનો ફેરફાર સ્વરભારના ફરવાથી થાય છે.

* આ નિયમ પ્રાકૃત જોડેલો જૂનો છે. પ્રાકૃતમાં પણ ચિંહ નો ચિંધ થયો છે. “વળ્ણચિંધપમાવા” (વસુ. ૮૧-૧) “અહિસાચિંધો ધમ્મો” (વસુ. ૧૫૩-૧૧) “ઈંદાયુધચિંધિત” (વસુ. ૧૩૦-૫)

૧. “મધણું જિ મારઈ તે જગિ સૂર, જે મારીયઈ મધણિ તે ભૂર.” (માતૃકાચ. ૫૧)

૨. “ભણુઈ જનાઈન રે ભૂર, હરિસૂં રણુ નવિ માંડુ.” (ઉપા-હરણુ ૮૯)

‘અહિંવાતાણુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અવિધવાત્વં ઉપરથી લીધી છે. વિધવા શબ્દ (અમંગલસૂચક) લેઈ પછી અ (અભાવવાચક) લગાડી પ્રયોગ કરવો ઠીક નહીં લાગે, પણ એ પ્રયોગ કવિભાસના જેટલો કે તેથી પણ વિશેષ જૂનો છે. બીજું અમંગલપણું તહેમાં નથી. વિધવાની વ્યુત્પત્તિ મુ. નરસિંહરાવભાષ્યે (ગુ. ભા. સા. પુ.-૧ પૃ. ૭૯) આપી છે તે વ્યાજબી છે, અને તે આધારે અમંગલપણાનો દોષ આવતો નથી. અવિધવા=અવ્યધિતા-વ્યધ્ ધાતુ ઉપરથી શબ્દ આવ્યો. અસતિ વિધુરદર્શને સ્વામિન રૂપજીવિષુ મન્દાદરા ભવન્તિમાં વિધુર શબ્દ ‘સંકટ’ના અર્થમાં વપરાયો છે.

‘અનોખુ-નોખુ’-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુ. નરસિંહરાવભાષ્ય (પુ.-૧-૫. ૧૩૧) અન્યપક્ષક: ઉપરથી આપે છે. પરંતુ ‘અનેખિઈ’ શબ્દ વિમળપ્રખંધમાં વપરાયો છે. “જે જેટલે અનેખિઈ વશલે.” (વિ.-પ્ર.-૭૦) આ ઉપરથી અનપેક્ષિત: ઠીક લાગે છે.

ગુજરાતીમાં ઇ-ઉનો અ થવાનું પ્રમાણ ઘણું છે પણ અનો ઇ-ઉ થયાનાં ઉદાહરણ જૂજ છે.

(૪૦) અ નો આ; આ નો અ:

૧. સ્વનિ-સ્વાનિ-સ્વાણી-આણુ	૨. અશોક-આસો(પાલવ)
૩. પટલ-પડાળ	૪. તરુણી-તારુણી
૫. દેવલ-શેવાળ	૬. અલીક-આળ
૭. વં-વાર	૮. કુણ્ડલ-કેડાળું
૯. પાનાડ-પનાળ	૧૦. આકર-અગર-અગરિયા

*આ વ્રતનો ફરફાર સ્વરભારના ફરવાથી થાય છે.

(૫૧) ઇઅ-ઉઅ નો અ ઊડતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ

૧. પાનીય-પાણિય-પાણી	૨. ઘૃત-ઘિય-ધી
૩. લોહિત-લોહિય-લોહી	૪. યૂક્ષ-જૂઅ-જૂ
૫. કૃત્વા-કરિઅ-કરી	૬. રુઓ (પ્રા.) રુઠ-રૂ
૭. વાટિકા-વાહિઅ-વાડી	૮. શાટિકા-સાહિઅ-સાડી
૯. વાગુરિક-વાધરી	૧૦. કણિકા-કણિઅ-કણી

(ઘૃત માટે ઘય સમાસમાં ને છૂટા શબ્દમાં ઘિય યતુ.)

(૫૨) સ નો જ, જ નો સ

૧. પ્રવ્રજ્યા-પવ્વજ્જ-પાવજ્જ-પાવસ	૨. કાકવાજ (વૈદિક) કાગવાશ
૩. મિજ્ઞાજ-(ક્રા.) મિગ્ગજ મિગ્ગસ	૪. વેસ્ટકોટ-વાજ્જકોટ

(૫૩) વ નો બ, બ નો વ

૧. સ્તવક:-થપ્પો	૨. દર્પ-દાવ	૩. પાદપૃષ્ઠ-પાવઠ
૪. (ક્રા.) વયત્-વેત-વેંતરે	૫. પર્વન્-વડવો	
૬. (ક્રા.) રૂઆવ-રોવ-રોફ		

(૫૪) અ ઉપજન (આ પૂર્વગ ઉપરથી કદાચ)

૧. ઘોર-અધોર	૨. ગુપ્ત-ગુપ્પ-અગોપ	૩. લુપ્ત-લુપ્પ-અલોપ
૪. રિષ્ટ-અરિષ્ટ	૫. મુહ્યતિ-મુજ્જઈ-મૂઝે-અમૂઝે-અમૂઝણ	

(૫૫) ક નો પ્રક્ષેપ

૧. નાન્હીશી-નાન્હીશીક	૨. થોડું-થોડુંક	૩. જડવું-જકડવું
૪. નડવું-કનડવું	૫. સરવું-સરકવું	૬. કોઇ-કોઇક

(૫૬) ટ નો ત

૧. કોટર-કોતર	૨. કુટુમ્બકં-પૈશાચી-કુતુંબકં
૩. અં-માસ્ટર-શુ.-માસ્ટર	૪. હોરિપટલ-હરિપતાલ
૫. ડોકટર-દાકતર	

(૪૫) સ નો છ, છ નો સ (પ્રા. ઉ. ૪૩ની અનુપૂર્તિ)

૧. પ્રતિશબ્દક:-પહિસદ્દ-પહિંદો ૨. શકટક:-સગડડ-છડડો
૩. પષ્ટક:-છટ્ટો-છટ્ટો-છટ્ટો ૪. સિત્ત-સિત્ત-સિપ્પ-છીપવું
૫. શુક્તિ-સુક્તિ-સિપ્પી-છીપ ૬. સુધા-છુદા-છો
૭. તક્ષતિ-તચ્છદ-તાછે-તાસવું
૮. તરક્ષ-તરચ્છ-તરછ-તરસ (હિંસ પશુવિશેષ)

(૪૬) સ નો ચ, ચ નો સ

૧. લાલસા-લાલસ-લાલય ૨. ચમસક:-ચમસડ-ચમચો
૩. શશાદન:-સસાયણો-સિંચાણો ૪. પ્રા. અપ. ત્હાસિં-લચ્યું

(૪૭) વિશ્લેષ ને વર્ણવ્યત્યય

૧. વાક્ય-વાયક-વાચેક ૨. ભાગ્ય-ભાયગ-ભાએગ

(૪૮) ષ નો ષ

૧. રેષા-રેષા-રેષ ૨. સંતોષ-સંતોષ ૩. જોષ-જોષ (આનંદ)
૪. વેષ-લેષ ૫. ઉષ્ણ-આષલો ૬. ઘોષયતિ-ગોષે

(૪૯) ત્ત નો પ્ષ (પ્રા. ઉ. ૫૪ની અનુપૂર્તિ)

૧. છત્ર-છત્તર-છપ્પર-છપ્પર ૨. માહાત્મ્ય-માહત્ત-માહપ્પ-માપ
૩. આત્મવૃત્ત-આપ્તવિત્ત-આપવીતી ૪. નીત્વા-લેત્તા-લેપ્પિણુ-લેવિ-લેપ્પ

(૫૦) હ નો પ્રક્ષેપ (પ્રા. ઉ. ૫૧ની અનુપૂર્તિ)

૧. વાગુરિક:-વાગુરિઅ-વાગરી-વાધરી ૨. સકલકં-સગલડં-સધળું
૩. મકર:-મગરો-મગર-મધર ૪. દેવકુલ-દેવલ-દેલ-દેહુર-દેહરં
૫. અગ્રે-અગ્ને-આગે-આધે દેવગૃહકં-દેવહરડં-દેહરં

અપ.માં દેહુર શબ્દ વપરાયો છે, માટેજ દેવકુલ વિદ્યપ તરીકે લીધો છે; તદ્દીં તો દેવગૃહકં ઉપરથી સરળ રીતે આ શબ્દ લુપ્ત થાય છે.

(૬૨) ય નો ઇ

શબ્દને અંતે આવેલા ય નો ઇ થઇ પાછલા વ્યંજનમાં ભળી જાય છે, તો કોઈ વખત તહેનીય પૂર્વના વ્યંજન સાથે પણ જાય છે.

ઉદા.

૧. “અતિશિ ક્રોમલ મહાનુભાવ છિ કાદંબરી કુમારી.” (કાદં.)
૨. “કન્યાનૂં અંતઃપુર દીકું જાણી સ્ત્રીમ રચિઉં.” (,)
૩. “અથવા યૌવનમિ સવિ રચિયા નાના દીસિ દેહ.” (,)
૪. “વિઘ્ન જાણીઘ વર્ષ અઢાર, અમાનુષ માટિ નિર્વિકાર.” (,)
૫. “થિન થિન માહરુ અવતાર, જે હૂં દેખિંસિ દેવ મુરારિ.” (હરિષો.)

પ્રયત્નલાઘવ સાચવવા આ પ્રમાણે ફેરફાર થયો છે. અતિશય, સ્ત્રીમય, વયઙ, ધન્ય, યૌવનમય શબ્દોને બદલે ઉદાહરણમાં આપેલાં રૂપ થયાં છે. પણ જ્યાં શબ્દજ મકારાંત હોય છે ત્યાં લાગેલો ઇ પ્રત્યય છે. ચિત્રામન્થ=ચિત્રામિ=ચિત્રામણમાં.

(૬૩) ઇ નો મૃદુ ય

ઘણી વખત શબ્દની અન્તર્ગત ઇ ઊડી જાય તે પહેલાં તહેનો મૃદુ ય બને છે. પછી માત્ર અ રહે છે.

૧. લાઘ્વચં (ઈ ને આના વ્યત્યયથી) ‘લ્યાવઘ’ બન્યું છે.

ઉદા.

૧. “લક્ષ્મણ વનફલ લ્યાવી.” (સીતાહરણ)
૨. “સીત હરી કાં લ્યાવિઉ ?” (,)

(૫૭) જ નો ળ, ળ નો જ

૧. કોમલકં-કુંવલડં-કૂળું-કૂંણું ૨. અપવારણકં-ઉપરાણું-ઉપરાળું
૩. વહણક:-વહણઓ-વહેળો

(૫૮) અનુસ્વારનો પ્રલેપ ને લોપ (પ્રા. નિયમ ૭૨ની અનુપૂર્તિ)

૧. સંતાપેઈ-સતાવે ૨. મંજૂષા-મંજૂસ
૩. પ્રત્યંચા-પઢંચા-પણુછ ૪. દંતવળં-(દે) દાતણુ
૫. અર્ચિ-આંચ ૬. યદ્ગ-ખાંડું
૭. અત્યદ્ધુતં-અચ્ચમ્બુઅં-અચંખો ૮. મહિષી-ભેંશ

(૫૯) મ નો ફ, ફ નો મ

૧. માવ-માવઈ (અપ. જૂ. ગુ.) ફાવે
૨. મલ્લુક-મલ્લુઅ-ફાલુ
૩. સ્પૃશતિ ઢે (પ્રોચ્છતિ) ફુંસઈ ઢે ફુસઈ-ભૂંસે

(૬૦) મ નો મ, મ નો મ

૧. મલ્લસ્તમ્ભ:-મલ્લલ્લંખો-મલ્લખમ ૨. ગ્રીષ્મ:-ગિમ્હો-ગિમ-ધીમ
૩. સૌરમ-સોરમ ઢે સોઢવ-સોઢમ (જુઓ પ્રા. ઉ. ૪૫)
૪. નિર્માણક:-નિમ્માણઓ-નીમાડો ઢે લીંભાડો

(૬૧) વણુવ્યત્યય (પ્રા. ઉ. ૭૧ની અનુપૂર્તિ)

૧. વચ્- (ખોલવું) ચવ (સિંધી) અચવ્યો (અખો)
૨. ગુચ્છકં-ગુચ્છડં-છોગું ૩. કલશ-કલસી-કંસલી
૪. કર્કશ-કર્કસી-કાંકસી-કાંસકી ૫. ચક્રુન-ચુકન (ચરનો)
૬. પરિવંષણં-પરિવેસણં-પરીસણુ-પીરસણુ (ચરનો વ્યત્યય)
૭. લંક:-લંકુઓ-લાક-લાળ

જણાય છે કે અપભ્રંશ ભાષા તે વખતે રૂઢ થઈ છે. જેવી રીતે સંસ્કૃત ભાષાનું થયું તેવી રીતે પ્રાન્તિક પ્રાકૃતમાંથી આગળ વિશેષ વિકાર પામી અપભ્રંશ ભાષા થઈ. દરેક પ્રાકૃતની જુદી અપભ્રંશ ભાષા હતી, એમ મનાય છે, પણ તે વ્યાજબી લાગતું નથી. શૌર-સેની કે નાગર અપભ્રંશનું ઝણ ઘણી આર્ય ભાષાઓને છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસકૃત “રામચરિતમાનસ” માં અપભ્રંશનાં ઘણાં રૂપ હયાત છે, તેથી વ્રજભાષાને અપભ્રંશનું ખાસ ઝણ છે. મારવાડી, હિન્દી, ગુજરાતી, વગેરે ભાષાઓ આ અપભ્રંશ ઉપરથી આવી છે. આનું વ્યાકરણ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે. તહેમાં તહેમણે અન્ય પુસ્તકોમાંથી કે કંઈંથ સાહિત્યમાંથી આપેલા દૂધા સૂચવે છે કે તે ભાષાને ગુજરાતી જોડે ઘણું સામ્ય છે. આ વખતે અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાત અને રજપૂતાના, વગેરેમાં લોકભાષા તરીકે વપરાતી હતી. ગુજરાત પ્રાંતની સીમા પણ રજપૂતાનાનો સમાવેશ કરતી હતી. સ્વતંત્ર ગુજરાતી ભાષાને હજુ સ્થાન ન હતું; બદલે તહેનો સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે હજુ ઉદ્ભવ જ થયો નથી. ગુજરાતી ભાષાનાં અમુક ખાસ લક્ષણો તે ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકાથી દષ્ટિગોચર થાય છે. (જુઓ પૃ. ૧૩-૧૬) એટલે જૂની ગુજરાતીને આપણે તેથી અગાઉ ન લેઈ શકીએ. અપભ્રંશ ગુજરાતીની જનની ખરી, અને માદિકરીમાં ઘણું સામ્ય હોય છતાં આ માં અને આ દિકરી, એમ વિવેક કરી શકાય છે, તેમ ગુજરાતીને અપભ્રંશથી જુદી પારખી શકાય છે. અપભ્રંશનું ગુજરાતીને ફટલું ઝણ છે, તે આપણે મ્હોટું મ્હોટું જોઈએ.

(૧) ક્રિયાપદનાં રૂપ—

૧. સામાન્ય કૃદંત-કરવું (કરિએવ્વં), રહેવું (સહેવ્વં).
૨. અવ્યયરૂપ ભૂતકૃદંત-મારી (મારિ) ચૂમી (ચુમ્મિવિ).

(૨) ઉપસર્ગનાં ૩ નો ય

ઉદા.

૧. “ભસ્માકગદ્ધ ધણું વ્યગોયા.” (ઉષાહરણ)
૨. “જિમ જિમ વ્યાહુય રાતિ.” (સુદયવત્સયઉ)
૩. “પ્રવાહ ઉલટીયા દીસઈ વ્યાહુણા માંહિ.” (કા પ્ર.)

(૩) ધાતુના ૩ નો ય

ઉદા.

‘પિતાને મ્યલ્યો’, ‘મ્યલાનો’, ‘મ્યલે’ (સં. ગુ. કા. ગ. ક-મિલ્)

આ ઉપરાંત ગોવિન્દ શબ્દના ૩ નો પણ ય થઈ છેવટે ‘હુરગોવન’ જેવા શબ્દોમાં અ થયો છે. “ગણુપતિ ગોવ્યંદ” (વિ. પ્ર. ૩૧૨)

જહાં-જિહાં ઉપરથી પણ તેવીજ રીતે ‘જ્યહાં’ થયો છે, જિમમાં પણ પ્રથમ જ્યમ ઉચ્ચાર થઈ છેવટે અશિષ્ટ ગુજરાતીમાં અ રહ્યો છે.

પ્રકરણ ૭મું

ગુજરાતીને અપભ્રંશનું નામ

શૌરસેની પ્રાકૃતને લગતી હલકા રખડાઉ ટોળીનાં આહિર લોકોની કહેવાતી અપભ્રંશ ભાષાનું પાછળથી વિશેષ નેર હતું. તે અપભ્રંશની ઉત્પત્તિ ઠેઠ ઇ. સ. ના ચોથા પાંચમા સૈકા સુધી વિદ્વાનો લેઈ જાય છે. “કુવલયમાળા” ના પ્રકરણ ૧લામાં આપેલા ઉદાહરણ ઉપરથી

૨. જે, જેઓ (જો એ. વ.; જે ખ. વ.)
૩. જે'વું, તે'વું, કેવું, એ'વું, વગેરે સાદૃશ્યવાચક વિશેષણો (જેહુ, તેહુ, કેહુ, एहु અગર જેહડ, તેહડ, કેહડ, एहड ઉપરથી)
૪. પરિમાણવાચક વિશેષણો-એવડું, જેવડું, તેવડું, કેવડું (એવડુ, જેવડુ, તેવડુ, કેવડુ) તથા એટલો, જેટલો, કેટલો, તેટલો (एत्तुलो, જેત્તુલો, કેત્તુલો, તેત્તુલો)
૫. આ, એ-(આય-एउ)
૬. એ'ણે, તહે'ણે-(एणं-तेणं-एणइ, તેણइ ઉપરથી)
૭. હું, તું, અમ્હે, તમ્હે (हउं, तुहुं, अम्हइं, तुम्हइं)
૮. મહેં, તહેં, મજ, તુજ (मइं, तइं, मज्जु, तुज्जु)
૯. જહીં, તહીં, કહીં (जहिं, तहिं, कहिं)

(૪) વિભક્તિ પ્રત્યયો—

૧. ત્રીજીનો 'એ'—લક્ષ્મીએ (लच्छिए) } એ નો જૂ. ગુ. માં ઇ
૨. સાતમીનો 'એ'—હિન્દાણે (उन्हालए) } થઇ પાછો 'એ' થયો.
૩. બીજી, ચોથીનો 'ને' અપ. તણેણ-તર્ણિ-નહં-નહ-નિ-ને. રૂપે.

(૫) અવ્યયો—

૧. જેમ, તેમ, કેમ (जिम-जेम, तिम-तेम, किम-केम)
૨. જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં (जहां, तहां, कहां)

(૬) 'કેર' અને 'તાણુ'—આ અનુગો ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અત્યારે પણ વપરાય છે, અને તે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશદ્વારા આવ્યા છે. કેરક: ઉપરથી કેરડ-કેરો, અને તનક: ઉપરથી તણડ-તણો. 'કેર' ને 'તાણુ' બન્ને અપભ્રંશમાં વપરાતાં. (જુઓ ૮-૪-૪૨૨) સંસ્કૃત કાર્ય ઉપરથી કેર ઉત્પન્ન થયો. આશ્ચર્ય ઉપરથી અચ્છેર, પર્યંત ઉપરથી પેરન્ત, મર્યાદા ઉપરથી મેર બને છે, તેમ કાર્ય ઉપરથી કેર બન્યો. વધારાનો સ્વાર્થ ક લાગી કેરક:, પ્રા. કેરઓ,

૩. હિસ્વયોરિદુદેત્ (૮-૪-૩૮૭) સૂત્ર પ્રમાણે આજ્ઞાર્થ ખીજ્ઞ પુરુષ એક વચનનાં હ, ડ ને એ ત્રણ પ્રત્યયો હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલા છે. તે ઉપરાંત એકવચનમાં હિ ને બહુવચનમાં હુ, હ ને હો પ્રત્યય પણ અપભ્રંશમાં છે. અપભ્રંશ હ પ્રત્યયનો મૃદુ યકાર થઈ ગુજરાતીમાં અકાર રૂપે આજ્ઞાર્થ ખીજ્ઞ પુરુષ એકવચનનાં રૂપ આવ્યાં. કર (કરિ), સ્મર (સુમિરિ). બહુવચનમાં હુનો હ ઊડી જઈ માગો—(મગ્ગહુ—મગ્ગહ—માગહ) રૂપ નિષ્પન્ન થયાં.

૪. હેત્વર્થ કૃદંત-ઉપર ખતાવેલાં સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપ પરથી આવ્યું. અપભ્રંશમાં સં. તવ્યના પર્યાય તરીકે રૂઢવચં, રૂઢવચં, ને રૂઢ છે. સોરૂઢ, જગ્ગેરૂઢ. સૂરૂઢ-જગ્ગેરૂઢ. ખીજ્ઞે અપ. અણ-કરણ (કરૂઢ), તેમજ રૂઢ ને રૂઢ ત્રણે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા. ‘રૂઢ’ એ સામાન્ય કૃદંતનું ‘અંગ’ છે.

૫. વર્તમાન કાળ-હું કરું (હરું કરરું), તું કરે (તરું કરરિ). (વિશેષ હકીકત કાળના પ્રકરણમાં)

(૨) તદ્વિત પ્રત્યયો—

૧. નામિક પળ-ધડપળ (વડ્ડપળ કે વડ્ડત્તળ), વગેરે.

૨. ,, ,, મ ના-હમ-મ્હોટમ (ધીરિમ, ગહીરિમ, સરિસિમ, મહાગ્ધિમ, વગેરે. આ પ્રત્યય સં. રૂઢ ઉપરથી આવ્યો છે.)

૩. વૈશેષણિક રૂઢ-ધેલું (ગહિરૂઢ) રૂઢેલું (પહિરૂઢ), વગેરે.

૪. અલ્પતાવાચક રૂઢ-હૈડું (હિયરૂઢ), વગેરે.

૫. વૈશેષણિક રૂઢ-નવલો (નવરૂઢ), પીળું (પિયરૂઢ), વગેરે.

૬. સાર્વનામિક આર-અમ્હારો (અમ્હારરૂઢ) ત્હારું (ત્હારરૂઢ).

૩) સર્વનામનાં રૂપ—

૧. કોઈ, કોણ, કોં (કોરૂઢ, કવણ, કારૂઢ), વગેરે.

૬. “આસણી ઉડી રજ.” (કા. પ્ર.)

ઉપરનાં છએ ઉદાહરણમાં જો-ણી-ણા ને જું તળ ઉપરથી ત ઉડતાં રહેલા છે. પછી જ નો ન થઇ હાલનું રૂપ બનેલું છે. નાવક શબ્દ મં. લાવકનું રૂપાન્તર છે. અશ્વનો પ્રાકૃતમાં અસ્સ બની દીર્ઘઃ સંયોગલોપે નિયમ પ્રમાણે ‘આસ’ બન્યો. તહેને તળી નારી જાતિનો પ્રત્યય લાગી આસતળી-આસઅળી-આસણી ત્વરિત ઉચ્ચારને લીધે બન્યો છે.

(૭) ‘તાંવાળું’ વર્તમાન કૃદન્તનું અવ્યયરૂપ—

આ રૂપ અપભ્રંશના વર્તમાન કૃદન્તના નર કે નાન્યતર જાતિના છટ્ટીના બહુવચનના રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

૧. “લઘ્મઙ્ સહાય સમ્માણુ કોસુ પળ્લણિ પરિણંતહં કવણુ દોસુ.”

૨. “રઙ્ અળ્લચ્છંતહં હુડ વિહાણુ પરિગલિય રયણિ ડમ્મિલ્લુ માણુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૪)

આ બંને અવતરણો ભવિસ્યત્કહામાંથી લીધેલાં છે. બંને રૂપ વર્તમાન કૃદન્તના છટ્ટીના બહુવચનનાં છે. તહં નો હ્ ઉડતાં તઅં થઈ ‘તાં’ વાળું રૂપ બન્યું છે. અને ગુજરાતીમાં બંને વચનમાં આ રૂપ ઓક રૂપે વપરાય છે. નામનાં તેવાં રૂપ પણ છટ્ટી બહુવચનના અપભ્રંશ રૂપને આભારી છે.

(૮) ઓકારાંત નરજાતિનાં અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં રૂપ—

અપભ્રંશમાં સ્યમોરસ્યોત્ (૮-૪-૨૩૧) સૂત્ર પ્રમાણે પ્રથમા ને દ્વિતીયા ઓકવચનમાં જ નો ડ થાય છે. વળી જે નામને અંતે અક દોષ છે તેના અંત્ય ક ના અનો આ સૂત્રથી ડ થાય છે. ઉદા. ઘટિતકઃ-અપ. ઘટિઅડ, તુલ્લકઃ અપ. તુલ્લડ, ઘોટકઃ અપ. ઘોહડ, કણ્ડકઃ

અપ૦ કેરડ, ગુ. કેરો. પ્રાકૃતમાં કેરઅ વપરાતો. જુઓ “દ્વ઱ા
અદિચિરં કન્દુણ કિલ્લિઅ અહિઅસજાદરાઆ પરકેરઆ વિઅદે
હત્થા સંવુત્તા.” (સ્વપ્નવાસવદત્ત.)

સં અચતન, સાચંતન, સનાતન, વગેરે અવ્યય ઉપરથી બનતાં
વિશેષણોમાં વપરાતા તન પ્રત્યયનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ વધતાં સ્વાર્થે લાગતા
ક પ્રત્યય ઉપરથી તનક થઇ છેવટે તે છટ્ટીના પ્રત્યય તરીકે સર્વત્ર
વપરાવા લાગ્યો. તનકઃ પ્રા. તળઓ અપ. તળડ ગુ. તણો. છટ્ટી
વિભક્તિ વિશેષણ વિભક્તિ હોવાથી વૈષયણિક સં. પ્રત્યય તન ઉપરથી
ત્હેને વ્યુત્પન્ન થવામાં વાંધો આવતો નથી.

આ તળ ઉપરથી ગુજરાતીમાં બીજી, ચોથી, ને છટ્ટીના પ્રત્યયો
આવ્યા છે. ત્રીજી વિભક્તિના તળેણ-તળિં રૂપ ઉપરથી તનો લોપ થઇ
ળઈ-નિઈ-નિ.-ને વિકાસક્રમે બીજી ને ચોથીનો ‘ને’ પ્રત્યય આવ્યો.
તળઓ ઉપરથી છટ્ટીના ‘નો-ની-નું’ પ્રત્યયો આવ્યા. આદિ તનો લોપ
થવાનો પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં નિયમ નથી, છતાં ‘તળ’માંના ‘ત’નો લોપ
ન થાય ત્યાં સૂધી ‘ને’, ‘નો’, વગેરે વ્યુત્પન્ન થાય નહીં. પરંતુ આ
તળ અનુગ તરીકે શબ્દની ઉત્તરે આવે એટલે અનાદિ બને, અને
પરિણામે બીડી જાય. જુઓ-

ઉદા.

૧. તીહં કરી જોઇસીયણાં વચન હસતઉ હૂંતઉ દર્શનમાત્રિહિં

જિ દુલિંશુ ભાંજી કરી ગાજતઉ હૂંતઉ.” (સંદર્ભ. ૨૭-૧૬)

૨. “ચાર ચરણરો દોહરો, જયું નાવકણા તીર” (કાકિ.

કંઠસ્થ સાહિ.)

૩. “નાસા સોહે તિલનો ફૂલ, દાંતણું કુણ કરસિ મૂલ.”

૪. “બુદ્ધિ વિચારી તે કાલણી, નારીમાં કાહી માલણી.” શામળ

૫. “રાખ્યો છે આપણણો ભાર, નથી જાણતું દ્રાઇ બીજો

હાર” શામળ.

૬. “આસણી ઉડી રજ.” (કા. પ્ર.)

ઉપરનાં છએ ઉદાહરણમાં શુ-ણી-ણા ને છું તળ ઉપરથી ત ઊડતાં રહેલા છે. પછી જ નો ન થઈ હાલનું રૂપ બનેલું છે. નાવક શબ્દ મં. લાવકનું રૂપાન્તર છે. અશ્વનો પ્રાકૃતમાં અસ્સ બની દીર્ઘઃ સંયોગલોપે નિયમ પ્રમાણે ‘આસ’ બન્યો. તહેને તળી નારી જાતિનો પ્રત્યય લાગી આસતળી-આસબી-આસણી ત્વરિત ઉચ્ચારને લીધે બન્યો છે.

(૭) ‘તાંવાળું’ વર્તમાન કૃદન્તનું અવ્યયરૂપ—

આ રૂપ અપભ્રંશના વર્તમાન કૃદન્તના નર કે નાન્યતર જાતિના છટ્ટીના બહુવચનના રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

૧. “લઘ્મઙ્ સહાય સમ્માણુ કોસુ પળઙ્ગિ પરિણંતહં કવણુ દોસુ.”

૨. “રઙ્ અળઙ્ચંતહં હુઙ્ વિહાણુ પરિગલિય રયણિ ઝમ્મિલ્લુ માણુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૪)

આ બન્ને અવતરણો મવિસયત્તકહામાંથી લીધેલાં છે. બન્ને રૂપ વર્તમાન કૃદન્તના છટ્ટીના બહુવચનનાં છે. તહં નો હ્ ઊડતાં તઅં થઈ ‘તાં’ વાળું રૂપ બન્યું છે. અને ગુજરાતીમાં બન્ને વચનમાં આ રૂપ એક રૂપે વપરાય છે. નામનાં તેવાં રૂપ પણ છટ્ટી બહુવચનના અપભ્રંશ રૂપને આભારી છે.

(૮) એકારાંત નરજાતિનાં અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં રૂપ—

અપભ્રંશમાં સ્વમોરસ્યોત્ (૮-૪-૨૩૧) સૂત્ર પ્રમાણે પ્રથમા ને દ્વિતીયા એકવચનમાં અ નો ડ થાય છે. વળી જે નામને અંતે અક હોય છે તેના અંત્ય ક ના અનો આ સૂત્રથી ડ થાય છે. ઉદા. ઘટિતકઃ— અપ. ઘટિઅડ, તુચ્છકઃ અપ. તુચ્છડ, ઘોટકઃ અપ. ઘોડડ, કણ્ટકઃ

અપ. કણ્ઠઙ. આ જાતના બધા શબ્દોમાં અંત્ય સ્વરયુગ્મ અડ હોય છે. આ અડનો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘ઓ’ થઈ ઓકારાંત નર-જાતિનાં નામ આવ્યાં છે. જે નામને આ ક લાગતો નથી તેઓ ગુજરાતીમાં અકારાંત રૂપે આવ્યાં છે. અપભ્રંશમાં અંત્ય વ્યંજનમાં રહેલા અનો ઉપલા સૂત્રથી ‘અ’ થતો, પણ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં તહેનો અ થયો છે. મનુષ્ય: અપ. માણસુ, શંકર: અપ. સંકર, જન-જણ. આ બંને પ્રકારનાં અપભ્રંશ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં મંળી આવે છે.

સૂત્ર “કાન્તસ્યાત ડં સ્યમો:” (૮-૪-૩૫૪) પ્રમાણે નાન્યતર જાતિનાં જે નામને છેડે ક લાગે છે તહેમના પ્રથમા ને દ્વિતીયા એકવચનમાં આ કનો ડં થાય છે. મગ્નકં-મગ્ગકં-ભાગુ, મસ્તકં-મત્થકં-માથુ, કટકં-કઢકં-કડુ. અપભ્રંશમાં છેલ્લા સ્વરયુગ્મ અડમાં છેવટે જે અનુસ્વાર છે તહેને લીધે ‘અ’ જળવાઈ રહી પાછળના અનો લોપ થઈ અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ અપભ્રંશ ઉપરથી આવ્યાં. જ્યાં અંત્ય ક નથી. લાગતો ત્યાં સૂત્ર ૩૩૧ પ્રમાણે થયેલો અ નો ‘અ’ ઊડી ગુજરાતીમાં નામ અકારાંત રૂપે રહે છે. ફલં-ફલુ-ફળ, વચનં-વચણુ-વચણુ-વેણુ, ગૃહં-ઘરુ-ઘર, એમ અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ આવ્યાં છે. આ બંને પ્રકારનાં અપભ્રંશ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતાં હતાં.

(૬) અંગ—

આ ઉપરાંત ‘જાતિવચન’ ના પ્રકરણમાં જોઈશું તે રીતે ઓકારાંત તથા ડંકારાંત નામનું અંગ પણ અપભ્રંશમાં છેવટના ભાગમાં બન્યું છે. ઘોઙ્ઙ-ઘોઙા, ઢોઙ્ઙ-ઢોઙા, વગેરે.

(૧૦) બહુવચનનો ઓ:—

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતો બહુવચનનો ‘ઓ’ પ્રત્યય પ્રાકૃત-અપભ્રંશના નારીજાતિના નામના બહુવચનના ઓ-ડ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. આ બાબત વચનના પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૮મું

જૂની ગુજરાતીનો નમૂનો

- (૧) “ સૂરઉ દીપઘ બલઘ પતહગ, સૂરઉ પાવકિ પડઘ દુરહગ
સૂરઉ ધનગર્જિત સાંભલી મરઘ સિંહ વલી વલી ઊઝલી.
બલાબલઘ બઘસારીસૂં બુદ્ધિ તઉ પામીસૂં મનવગ્નિહત સિદ્ધિ.
ઘણિ અવસરિ તે વિષ્ટ પહુત તે વીનવઘ સ્વામી! મુણિ વત્ત.
તુમ્હ સફારઘ અરિહન્ત રાઉ તિણુઘ આ પાઠવિઉ પગાઉ.
તકતાકઘ આણિઉં છઠં કાજ; તુમ્હિ તિહાં પુહતા જોઘઉ આજ.
રાઉ ભણુઘ મુણિ, મિત્ર વિચાર! તઘં હિવ કરવી લોકહ સાર.
પરદલ દેખી થાજે છોકુઃ અમહ પૂઠિ લેઘ આવે લોક.
સીખામણુ દેઉ ચાલિઉ રાઉ. નગરલોકિ કીધઉ સમવાઉ.
જઝ સર્વ સિરિ કરિય જુહાર વડ માણસિ વીનવિઉ વિચાર. ”

(પ્રબોધ ચિંતામણિ ૫ ૧૨૩)

- (૨) હજાં કિમ પરણુઠાં સંયમસિરી? ઇક જઝ આગઘ અન્તેઉરી.
નિદ્રા ન સૂઘ, ન ભૂખઘ જિમઘ; કલિ ભાગઉ ધરખાહરિ ભમઘ.
જોણુઘ નારિ દુઝ પરિગ્રહી, દુઝ ભવ વિણુઠા તેહના સહી.
ખિ કીજઘ જઘ કિમઘ કલત્ર. મનસા હોઘ સહી વિચિત્ર.
ઇક આઘી ઇક પાઘી કરઘ, તિણિ પાપઘ નર ચૂડા ભરઘ.
ઇક ધરણી તાં ધરની મેઢિ; ખીજુ હુઘ તઉ વાઘઘ વેઢિ
ધરની કલિ દુણુ આગલિ કલઘ? ચોરમાઘ જિમ છાનઉ રુચઘ.
ઝોકઘ સંધ્યા ઊગિઉ સૂર. ખીજુઘ મિલિઉ રુલિઉ ભૂર.
ઝોકઘ ખીજુઘ શશી ઊગિઉ, ખીજુ ખીજુઘ તે ખય ગિઉ.

હુહા.

ધરટીપુડ જિમ બિ ધરણી, કણહ સરીખઉ કન્તુ.
 કહઉ આખુ કિમ ઊગરઈ ? ભરડી આણુમ અન્ત.
 તં નિસુણી બોલમ સુમતિ પિયુડા ! મ કરિ સંતાપુ.
 ભેડીગારી હજીં નહીં. વિમલબોધ મુહ બાપ.
 સ્ત્રી સવિ સમી મ લેખવે. એકિ અછઈ ગુણવન્તી.
 એકિ અકુલીણી દિદ્ધ મઈ જીહ ન દીજઈ પન્તિ.
 ધરિ તેડિછ પ્રિય પ્રાહુણઈ કરમ જિ મુહ મસીવણુ,
 ઘડઘલ જિમ તે પરિહરી ધરણી સેવે રત્ન.
 કરમ જૂઉ જે વાલવી માવિત્રહ નિજ કન્તુ,
 તીખી આર તે નારિ ગણિ; તે નર ખમલુ ભમન્તુ,
 વડ લહુડાં સંતાપમ પ્રિયનજીં પામી માન,
 રવિકરિ તાતી ધૂલિનજીં તે દીજમ ઉપમાન.
 નર નર સિજીં બહુ બોલ્લણી, ધરિ ધરિ ગોઠિ ભમન્ત,
 સહિયાં મિસિ બાહરિ વસમ, તે સુસીલ કિમ હુન્ત ?
 ધમ્મજાં હીંડમ આપણી નરકામિણી જે નારિ,
 નરયદૂપિ તે નિવડતી રહીસિ કુણુ આધારિ ?
 પુરુષ ઘણી ધ પરણતમ સ્ત્રી નવિ કરવી ભેડિ.
 વર જાણી બહુ વલ્લહઉ કુલસ્ત્રી પ્રૂરમ કેડિ.”

(પ્રબોધ ચિંતામણિ પૃ. ૧૧૪ સં. સુમારે ૧૪૭૦)

- (૩) “ધસિઉં ચીંતવી વેગિ આવી ચોરરહઈ મેલ્હાવઈ. કિસી પરિ આપણા વાણઉત્ર ઊપરિ કોપુ કરતઉ હૂંતઉ તલાર આગઈ કલમ, “એઉ અમ્હારઉ વાણઉત્ર કાંઈ જાણઈ નહીં. મઈ પૂવિદિ એકિ દિનિ એઉ હારુ એહરહઈ મૂલિ દીધઉ હૂંતઉ. એઉ કિમઉ ધસઉં માણુમુ જમ જિમઉ ચોરી કરમ. એહ વાત માહિ કાંઈ

છઠ નહીં । તુમ્હે એઉ પરહઉ મેહહઉ । ” તલારિ ચીતવિઉ-
‘જુ ધણી જાણુઠ સુ પાડોસી ન જાણુઠ । તિણિ કારણિ સેહિ
સાચઉ, વાણુઉત્રુ ફૂઠિ । ” (પ્રા. ગૂ. ગ. સંદર્ભ. પૃ. ૪૨ સં.
૧૪૧૧)

ઉપરના ગુજરાતી નમૂનામાં નીચેનાં રૂપ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે:

(૧) ‘શૂર’, ‘સરખો’, ‘જહાવો’, ‘ભાગ્યો’, ‘હતો’, ‘સાચો’,
‘ફૂડો’, વગેરે શબ્દોને બદલે જૂનાં રૂપ ‘સૂરઉ’, ‘સરીખઉ’,
‘વહલહઉ’, ‘ભાગઉ’, ‘હૂંતઉ’, ‘સાચઉ’, ને ‘ફૂડઉ’ રૂપ
વાપરેલાં છે. તેમ ‘બજો’, ‘પડો’, ‘વાધો’, ‘તો’, ‘આગો’,
‘જાણુ’ ને બદલે ‘બસઠ’, ‘પડઠ’, ‘વાધઠ’, ‘તઉ’, ‘આગઠ’,
‘જાણુઠ-ઠ’ રૂપ વાપરેલાં છે. એટલે સ્વરયુગ્મ જોડાઈ એક-
રૂપ થયાં નથી.

(૨) ‘પાવકમાં’, ‘તહેણુ’, ‘તહે’, ‘લોકની’, ‘માણસે’, ‘દીપમાં’,
‘ઘેર’, ‘ભૂલથી’, વગેરે ને બદલે ‘પાવકિ’, ‘તિણુઠ’, ‘તઠ’,
‘લોકહ’, ‘માણસિ’, ‘દીપઠ’, ‘ઘરિ’ ને ‘ભૂલિ’ રૂપમાં વિભ-
ક્તિના જૂના પ્રત્યયો વપરાયા છે. ‘ઠચ્છાં’, ‘સહિયાં’ પણ
વિભક્તિ પ્રત્યયને લીધે જન્યાં છે.

(૩) ‘સાંભળી’, ‘કરી’, ‘હિછલી’, ‘દેઠ’, વગેરે માટે ‘સાંભલી’,
‘નિમુણી’, ‘કરિય’, ‘હિછલી’, ને ‘દેઉ’, વગેરે સંબંધાર્થ
ફક્તનાં રૂપ વપરાયાં છે.

(૪) ‘મુણ્ય’, ને ‘કર્ય’ આજાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપને
બદલે અપભ્રંશ રૂપ ‘મુણુ’ ને ‘કરિ’ વપરાયાં છે.

(૫) ‘વાત’, ‘પહોચ્યા’, ‘દીઠી’, વગેરે માટે સંયુક્ત બ્યંજનવાળાં
‘વત્ત’, ‘પહુત્ત’ ને ‘દિઠુ’ વગેરે રૂપ વપરાયાં છે.

- (૬) 'તમ્હને', 'તમ્હે', 'ત્હાં', 'માણસ', વગેરે નામ સર્વનામ માટે 'તુમ્હ', 'તુમિહ-તુમહે', 'તિહાં', ને 'માણસુ' વગેરે રૂપો વપરાયાં છે.
- (૭) 'મોઝયો', 'પ્રસાદ', 'પત્ની', 'કનિયાજોર', 'ડૂબ', વગેરે શબ્દોને બદલે પ્રચારમાંથી નષ્ટ થતા કે થયેલા 'પાઠવિઉ' 'પસાઉ', 'અન્ટેઉરી', 'ભેડીગારી', ને 'ઘડઘલ' વગેરે શબ્દો વપરાયા છે.
- (૮) 'ચાલ્યો', 'આણ્યુ', 'ઊંચો', 'મળ્યો', 'વંઠ્યા', વગેરે ભૂતકાળનાં રૂપ માટે 'ચાલિઉ', 'આણિઉ', 'ઊગિઉ', 'મિલિઉ' 'વિણડા', વગેરે જૂનાં અપભ્રંશ રૂપ વપરાયાં છે.
- (૯) 'છે' ને બદલે 'અછઝ' ને 'છઝ' રૂપ વપરાયાં છે.
- (૧૦) 'લહુડાં' (લઘુકાનિ) નાન્યતર જાતિ બહુવચનનું રૂપ પણ પ્રચારમાં આવ્યું છે.

આ બધા ફેરફારો સંબંધી આગળનાં પ્રકરણોમાં વિચાર કરવામાં આવશે. (પ) ને (૭) સંબંધી જુઓ. પૃ. ૨૨, ને પૃ. ૩૬-૩૭.

પ્રકરણ ૯મું

નોખા સ્વરનું અસ્તિત્વ

જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં જોયું તેમ પ્રાકૃતની માફક જૂની ગુજરાતીમાં પણ બે સ્વર (સ્વરયુગ્મ) પાસે પાસે આવવા છતાં ત્હોમાં સંધિ થતી નથી. સંસ્કૃતમાં લખાણની ભાષામાં સંધિ આવશ્યક હતી, પણ બોલતાં સંધિ આવશ્યક ન હતી. પ્રાકૃત લોક-ભાષા એટલે ત્હોમાં પણ સંધિ કરવી આવશ્યક ન હતી. જૂની ગુજરાતીમાં પણ એકંદરે શબ્દ ટુંકાઈ ન જાય એટલે સંધિ સિવાય ચાલતું, પરિણામે ત્હોમાં નોખા સ્વરો માલૂમ પડે છે.

સં. શૂરઃ પ્રા. સૂરો અપ. સૂરુ-એ પ્રમાણે અકારાંત નરજ્ઞતિના નામના પ્રથમાનાં એકવચનનાં રૂપ થતાં. પણ જ્યાં ક લાગતો ત્યાં મં. શૂરકઃ પ્રા. સૂરઓ અપ. સૂરહ જેવાં રૂપ થતાં. આ રૂપોમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જે સ્વરોની સંધિ થઈ નથી. અપ. સૂરહમાં અંત્ય હ પ્રાકૃતના ઓ ઉપરથી ને પ્રાકૃતનો ઓ સં. વિસર્ગનો હ બની પાછલા અ સાથે મળી સંસ્કૃતમાં થતા ઓનો છે. સંસ્કૃતમાં અમુક પ્રસંગે ઓ બનતો હોને અદ્વે પ્રાકૃતમાં સર્વાત્ર ઓ થયો.

જૂની ગુજરાતીમાં પાછલા નમૂનામાં સ્વરયુગ્મવાળાં રૂપો (ખાસ કરી નામ, વિશેષણ, કર્મણિ ભૂતકૃદંત) છેવટના અક ઉપરથી આવ્યાં છે. સદૃશકઃ-પ્રા. સરિક્ખઓ-અપ. સરિક્ખહ-જૂ. શુ. સરીખહ, વલ્લભકઃ પ્રા. વલ્લહઓ અપ. વલ્લહહ, મગ્નકઃ પ્રા. મગ્ગઓ અપ. મગ્ગહ જૂ. શુ. માગિહ, વગેરે.

સંસ્કૃતમાં વર્તમાનકાળના ત્રી. પુ. એકવચનનો તિ પ્રત્યય હતો. હોનો ત્ અનાદિ ને અસંયુક્ત હોવાને લીધે પ્રાકૃતમાં ઊડતાં અવશિષ્ટ રૂહેલો જ ત્રી. પુ. એ. વચનના પ્રત્યય તરીકે વપરાતો. બહુવચનના અપ. પ્રત્યય ઠિંમાં રૂહેલા અનુસ્વારને લીધે જૂની ગુજરાતીમાં બહુવચનમાં ઈં પ્રત્યય વપરાતો તો કોઈ વખત બહુવચનને લીધે એકવચનમાં પણ ઈં વપરાતો. છેવટે અનુસ્વાર ઊડી ગયો. કરોતિ પ્રા. અપ. કરહ. કરઠિં (ખ. વ.), જૂ. શુ. કરહ-કરઠં. આ'માં પણ સ્વરયુગ્મ છે.

તે ઉપરાંત વિભક્તિપ્રત્યયોમાં, અનુગોમાં, અવ્યયોમાં પણ સ્વરયુગ્મો જોવામાં આવે છે.

ઉદા.

૧. “એકમનાં ભજતાં ભગવાન, ભગત તણું ટાલઈ અગન્યાન,
કરઈ દયા સ્વામી ગોવિંદ, આપઈ નિજપદ પરમાનંદ” (હરિષો.)

૨. “માનિની જન મન ક્ષોભન શોભન વાહલા વાઈ.
નિધુવન કેલિ પામી કામી અંગિ સુહાધ.” (વસંત. વિ.)
૩. “હિવ જં સંપજઈ સતપુત્ર, એહ પુણ્યનણુઈ ચરિત્ર । એકઈ
તણુઈ એકિ કુપુત્ર હુઈ જે બાલપણિ પાલીઈ લાલીઈ પણિ
જેતલઈ યૌવનભરિ જાઈ, તેતલઈ માવીત્રસામ્હા થાઈ, કૃત્ય
અકૃત્ય ન ગિણુઈ, વડાંતણાં વચન નિણુહુઈ, માવીત્રસામ્હાં
નીહુર બોલ ભણુઈ, અહંકારિ હુણુહુણુઈ, લક્ષ્મીમદિ કુપાત્રિ
વરસઈ, કુસ્થાનકિ વિલસઈ, પિરાધ ભૂમિ ધ્રસઈ, ચાડૂએ
વચનિ ઉલ્લસઈ, રૂડી વાત કહતાં સામ્હાં ધસઈ, સ્વાનની પરિ
ભસઈ, અપરહુઈ હસઈ, પાપ કરી ઊસસઈ, ધર્મવાર્તા
હિયઈ ન વસઈ, ધર્યાં જં પુત્ર અલક્ત અગ્ગણ, એ પાપ-
તણૂં પ્રમાણુ ” (પૃથ્વીચંદ્ર)

સાતમી ને ત્રીજી વિલક્તિમાં અપભ્રંશમાં પણ કોઈ કોઈ વખત
નામ સર્વનામમાં અહ પ્રત્યય વપરાયો છે. તે ક ના ઉમેરણથી આવ્યો
છે. પરંતુ જૂની ગુજરાતીમાં તેમજ અપભ્રંશમાં વપરાતાં ‘ણગ્ ઠામિ’
તિણગ્ ઘરિ’ જેવાં રૂપોમાં ણ, તિણમાં ણ મૂળ તૃતીયાનો પ્રત્યય
હતો, એટલે પ્રત્યય પછી ક લાગે એમ માનવું યોગ્ય નથી. કદી
અંમ. માનિયે કે ણ, તિણ મૂળ તૃતીયાનાં હોવા છતાં પણ તે અંગ
તરીકે અહીં સ્વીકારાયાં છે, એટલે ક લાગે. એ પણ માનવું ઠીક
લાગતું નથી, કારણ અંગ તરીકે સ્વીકારાયા પછી ક લાગી ન
શકે; ત્હને લાગલોજ પ્રત્યય લાગવો જોઈયે. તો પછી અહ શી રીત
આવ્યો ? માત્ર બીજાં બધાં ક્રિયાપદ, વગેરેનાં રૂપ જેવાં આ’મનાં
પણ રૂપ કરવાના વલણને લીધે આ’વાં રૂપ પ્રચલિત થયાં હોવાં
જોઈયે. બીજું કારણ કાવ્યમાં માત્રામેળ સાધવા પણ લાંબું રૂંડું
રૂપ થતું, એ પણ હોઈ શકે.

આ અઇ-અડ સ્વરયુગ્મોં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતીમાં દ્વિતી વપરાતાં. જૂની ગુજરાતીમાં વચગાળે આ'મનાં ઇ-ઉ થયા છે. ભાલણની કાદંબરી આશરે વિ. સં. ૧૫૫૦માં રચાઈ છે, પણ તહેની ઉતાર્યાં સાલ વિ. સં. ૧૬૭૨ની છે વિ. સં. ૧૫૫૦માં તે અઇ-અડ સ્વરયુગ્મ ચાલુ હતાં. પણ કાદંબરીમાં ઇ-ઉ ક્રમ મળે છે, માટે તે વિ. સં. ૧૭મા સૈકામાં લહિયાના સમયમાં થવો જોઈએ.

ઉદા.

૧. “એક કહિ રહી કાં અલગી ? એટલા માંહાં શું થાકી ?
એક કહિ, ના, એ અતિ શીલી પ્રમદા છિ અતિ પાકી.” (કાદં.)
૨. “પટલ ઝલરી વીણા વાજિ મદુરવ વેણુ મદંગ;
મજ્જન કરતાં શબ્દ શંખના, અમિત્ય શ્રુતિ ઉપંગ.” (કાદં.)
૩. “કાદંબરી કહી છિં મૈં સર્વથા સાથિં જવૂં.” (સં. કા. ગુ. ગ. ક.)
૪. “તાહારી દૃષ્ટિ આવી છિ તે મરિં છિં સર્વઃ” (, ,)
૫. “અંદ્રાપીડ તે સાંભલી ઊભુ થયુ તેણી વાર” (કાદં.)
૬. “સાનિ પગણિ ન કુંબરી અનોપમી એ ? ” (ઉષાહરણ)

સામાન્ય રીતે ક્રમ આમ છે: અઇ-અડ । ઇ-ઉ । એ-ઓ । છઝ-છિ-છે, નઙ-નિ-ને, પછઙ-પછિ-પછે. નવું રૂપ વ્યુત્પન્ન થતાં જૂનું રૂપ પ્રયોગ-લુપ્ત એકાએક થતું નથી. સાથે સાથે બે રૂપ પણ ચાલે. જે રૂપનું પ્રમાણ વધારે તે રૂપ તે તે જમાનાનું ગણાય. છતાં તહેની શરૂઆત પણ જોવી જોઈએ. ઘણી વખતે લહિયાઓ હાથપ્રતને પોતાના જમાનાનું રૂપ આપવા પ્રયાસ કરે છે.

૧

ગઙિખ, ગઙિખ-ગૂખ-ગોખ
કઉણ-કુણ-કોણ
સઙિપ-સૂપ-સોપ

૨

લઘિ-લિ-લે
દઘ-દિ-દે
કરઘ-કરિ-કરે

આસન પહેલામાં 'ગોખ' કરતાં 'ગૂખ' રૂપ જૂનું છે. આસન બીજામાં 'કરે' રૂપ કરતાં 'કરિ' રૂપ જૂનું છે. છતાં તે બન્ને રૂપો પહેલા નંબરના રૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે.

અહીં આગળ નામયોગીને લીધે જોડેના નામ કે સર્વનામને હાલ લાગતા 'ની-ને', વગેરેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. એ પૃથક્ વિશેષણનાં ત્રીજા કે સાતમીનાં રૂપ છે.

ઉદા.

૧. "માહારઈ સાથિ કટક મોકલુ." (કા. પ્ર. ૧-૨૬)
૨. "કોઇ ન માગઇ કહિનઈ કન્હઇ." (વિ. પ્ર. ૧૯)
૩. "છતાં જિંખી પદ્મ મહિ, આવિઉ કુમદ વાદનિ કજિજ." (વિ. પ્ર. ૧૯)
૪. "અનામિકા પગની અંગુલી, ટિચાંગુલીનિ પાસિ મિલી." (,, ૧૪૭)

આમાં પણ અહ-હ-એ ક્રમ છે. જ્યાં હ ક્રમ અટકી ગયો ત્યાં 'ની-રી' નામ કે સર્વનામને છેડે આવતો હોવાથી એમ લાગવા લાગ્યું કે તે નામયોગી નારીજાતિનું છે. 'તેની પાસે'માં 'ની' નારીજાતિનો નથી. પણ વચ્ચે ક્રમ અટકી જતાં 'તેનિ પાસિ'ને બદલે 'તેની પાસે' વપરાવા લાગ્યું. અને 'પાસે' નારીજાતિનો મનાવા લાગ્યો. નામયોગીનો ક્રમ અટકી નથી પડ્યો. આગળનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો ત્યાં 'ને-રે' થયો. "વાદનિ કજિજ"—'વાદને કાજે' 'તેહનૂંદ તિહાં' ઉપરથી તહેને ત્યાં' થયું. તેજ પ્રમાણે 'મહારે ઘેર'. છતાં હાલ આવાં અનિયમિત લાગતાં રૂપોને નિયમિત બનાવવા 'મહારા ઘેર', 'તહેના ત્યાં' જેવા પ્રયોગો શરૂ થવા લાગ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૦મું

જાતિવચન

(૧) જાતિની અનિશ્ચિતતાનો આભાસ

અપભ્રંશમાં અક્ષરાંત નરજાતિના તેમજ નાન્યતર જાતિના ક લાગ્યા સિવાયના નામના એક વચનમાં પ્રથમા તેમજ દ્વિતિયામાં અન્તે હ આવતો. આથી શબ્દ નરજાતિનો છે કે નાન્યતર જાતિનો, ત્હેનો વિવેક જલદી થઈ શકતો નથી. આના પરિણામે પ્રશ્ન; માન: જે'વા શબ્દો ગુજરાતીમાં નાન્યતર જાતિમાં વપરાવા લાગ્યા. જ્યાં નામને છેડે ક લાગે છે ત્યાં ત્હેનો વિવેક કરવો સુકર છે. હસ્તક: પ્રા. હથઓ અપ. હથહ (હાથો) કટકં પ્રા. કહઅં અપ. કહહં (કહુ) આ અહ ને અહં ઉપરથી અનુસ્વારને લીધે જાતિનો વિવેક થાય, પણ અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં 'હાથહ-હાથુ-હાથો'-વચકું 'હાથુ' રૂપ પાછું શંકા લાવે છે, તેમજ અનુસ્વારનો ઉપયોગ પણ વિવેક પુરઃસર થયો નહીં હોવાથી શંકા ઉત્પન્ન કરે છે, તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી સમજાશે.

ઉદાહરણ

૧. "વદ્ધ થઈ બીલીની નહીં, નવિ કચુ મંનિ વિચાર !
લોકપત્રાદ ગણ્યુ નહીં, કલક્રમ તણુ આચાર." (કાદં. ૧૩૭)
૨. "આર્જવિ આચુ પ્રયેતાનિ ધિરિ આવી હાર.
પ્રયેતામ સમચુ તે ચિત્તરથનિ સાર." (કાદં. ૧૪૨)
૩. "તથાપિ અહુ પ્રીતિ જાણી ચાહાહાનુ શા આર." (,, ,)
૪. "અંદાપીડ આલી ગચુ અતિ સ્વચ્છ ભુવન
પ્રવંશ પ્રેમશઃ કરી તાં જાણી માનિની મન.
શયાં શુભ પાળ મેહેલી કેયૂરક ઉચ્છંગ." (કાદં. ૧૩૯)

૫. “ચંદ્રાપીઃ તે સાંભલી ઊભુ થયું તેણી વાર.” (., ૧૪૫)

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં જણાશે કે નામને લાગતું અપભ્રંશનું હ ગુજરાતીમાં ખરી પડ્યું છે, પણ ક્રિયાપદ કે વિશેષણને કને લીધે લાગતું હ (અહ) કાયમ રહ્યું છે, ને હળુ ‘ઓ’ થયો નથી. તેથી તે નામની જાતિમાં શંકા ઉપજાવે છે. આ ઉપરથી એમ. ચોક્કસ થાય છે કે અહ-હ-એ ને અહ-હ-ઓ ક્રમ વ્યાજબી છે. ‘આપિઉ-આપ્યુ આપ્યો’, ‘થિયઉ-થિયુ-થયુ-થયો’, ‘તણઉ-તણુ-તણો’, ‘સૂતઉ-સૂતુ સૂતો’-એ ક્રમે વિશેષણ ને ક્રિયાપદનાં રૂપ આવ્યાં છે.

‘વિચાર કયું’, ‘લોકાપવાદ ગણ્ય’, ‘કુલક્રમતાણુ આચાર’, ‘હાર આપ્યુ’, ‘ચંદ્રાપીડ ગયું’, ‘ચંદ્રાપીડ સૂતું’, ‘ચંદ્રાપીડ ઊભુ થયું’, વગેરે પ્રયોગ હાલની દષ્ટિએ અનુચિત લાગે છે, કારણ નામ “વિચાર લોકાપવાદ, આચાર, હાર, ચંદ્રાપીડ, શણુગાર.” વગેરે નરજાતિના હોવા છતાં હેમનાં ક્રિયાપદ, વગેરે નાન્યતર જાતિ જેવાં હોય તે સંભવિત લાગતું નથી એટલે આનો ખુલાસો ઉપર પ્રમાણે થશે. આ વચગાળાનાં રૂપ છે. પછી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘ઓ’ થતાં જાતિની સંદિગ્ધતા જતી રહે છે. નીચે આપેલા ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર-ના (સં. ૧૪૭૮) ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે હેમાં અપભ્રંશરૂપ વપરાયાં છે.

ઉદાહરણ

૧. “જિસિઉ પૃથ્વીલોક તણુઉ ઈન્દ્ર, જિસિઉ સોલકલાસપૂર્ણ ચન્દ્ર, ઇસિઉ દીસઈ છઈ પૃથ્વીચન્દ્ર નરેન્દ્ર। તિસિઈ અવસરિ પ્રતીહાર આવિઉ પ્રણામ નીપજાવિઉ। રાજાં સાહી દષ્ટિ દીધી, બણિ વીનતી કીધી, જી અયોધ્યા નગરી હૂંતઉ દૂત તમ્હારઈ દારાંતરિ આવિઉ મનિતાણુઈ ઉત્સાહિ, જઈ હુઈ આદેસ તુ મેહલઉં માહિ। હૂંઉ રાજા તણુઉ આદેસ, ઇતિ

કીચડિ સભામાહિ પ્રવેસ । રાયરહધ કીચડિ જુહુ ૨, અસ-
કરિઉં યોગ્ય આસણુ ઉદાર । રાજ દૂતરહધ ખહુમાન દીધઉં,
કુશલપ્રશ્ન કીચડિ । આનન્દ ડીપનઉં અત્યન્ત, હિવ દૂત
વીનવર્ધ કાર્યવિશેષ ચન્ત । જિહાં લોકરહધ નહી કિસિઉં ફલેશ,
જિહાં નહી વધરી જીઉં પ્રવેશ, પુણ્યજીઉં નિવેશ. ” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૨. “ વિરહ સહુ તે ભાગલુ કાગલુ કરલઉં પેખિ. ” (વ. વિ.)

૩. “ દશરથ રાઈ દેસુદુ દીધુ. ” (સીતાહરણ)

૪. “ કક્ષા ફૂળ નાક નિ હિઉં, ખંધ લલાટ સરીખૂં કીહઉં. ”
(વિ. પ્ર. ૧૧૧)

૫. “ તે પાનકે અંખાઈ તણઉં, કરઈ લોક આરાધન ઘણઉં. ”
(વિ. પ્ર. ૪૬)

૬. “ ભાઈ જીઉં ભરસુ હતુ, તુ ઉહડ મનિ થિઉં ઉરતુ. ”
(વિ. પ્ર. ૩૨)

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં અહ-હઉં ઉપરથી નરજાતિ ને અહ-હઉં
ઉપરથી નાન્યતર જાતિનો વિવેક થઈ શકે છે. ‘માન દીધઉં’ ‘પ્રશ્ન
કીચડિ’-આ બેમાં ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિનું છે, એટલે ‘માન’ ને
‘પ્રશ્ન’ નામ પણ નાન્યતર જાતિમાં વપરાતાં જૂની ગુજરાતીમાં
થયાં છે. “ખંધ” (ખાંધ) નાન્યતર કે નારીજાતિમાં આવ્યો છે.

(૨) જાતિફેર

સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતીમાં આવતાં ઉપર
જોયું તેમ શબ્દની જાતિમાં ફેર ઘણી વખત થયેલો જોવામાં આવે છે.
હેમાચાર્ય સુત્ર ૮-૪-૪૪૫ “લિટ્ગમતન્ત્રમ્”માં જાણાવે છે કે અપભ્રંશમાં
જાતિફેર થાય છે. સં. અમ્ર-અપ. અમ્મર નરજાતિ, કુમ્માનું અપ.
કુમ્મર નાન્યતર, અન્ત્રનું અન્ત્રહી નારીજાતિ, દે. હાલ (જાલા)નું

હાલઈં નાન્યતર જાતિ થયું છે. ગુજરાતીના હાલના કેટલાક શબ્દો તપાસીશું તો પણ જણાશે કે તેમાં જાતિકેર થયો છે.

૧. મર્યાદા (નારીજાતિ)-મહાયઅ(ક)-મહાજઅ-મલાબો (નરજાતિ)

૨. પાટકં (નાન્યતર,)-પાઢયં કે વાઢયં-પાઢઅ-વાઢઅ-પાઢો-વાઢો (નરજાતિ)

૩. અત્યદ્ભુતં (નાન્યતર જાતિ)-અચ્ચમ્બુઅં-અચ્ચંબઅ-અચ્ચંબો (નરજાતિ)

૪. પારણા (નારીજાતિ)-પારણઅં(ક)-પારણઅં-પારણાં (નાન્યતર)

૫. સંજ્ઞા (,)-સણ્ણઓ(ક)-સણ્ણઅ-સન્નઉ-સનો (નરજાતિ)

૬. પ્રતિચ્છાયા (નારીજાતિ)-પઢિચ્છાય-પઢિચ્છાયઅ-પડછાયો-પડછો (નરજાતિ)

૭. માનઃ (નરજાતિ)-માણો-માણુ-માન (નાન્યતર)

૮. વૃક્ષઃ (,) - - વૃક્ષ (નાન્યતર)

૯. સ્કંધઃ (,)-સ્કંધો-સ્કંધુ-ખાંધ (નારી કે નાન્યતર)

(પારણં નાન્યતર જાતિનો પણ શબ્દ છે)

સં. ક:પુનઃ ઉપરથી પ્રા. કંઠણ અપ. કવણ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત રૂપ બોતાં નરજાતિનો છે. છતાં તે ત્રણે જાતિમાં અપભ્રંશમાંજ વપરાતો. એટલે તે વિશેષણનુંજ કામ કરતો. હાલ ‘કુયો-કુયી-કુયુ’ વાપરીશું ત્યાં અપભ્રંશથી માંડી પ્રેમાનંદના વખત સુધી કવણ કે ‘કોણ’ વિશેષણ તરીકે વપરાતો (નારી-કવણ; નર-નાન્ય. કવણ)

ઉદાહરણ

૧. “કવણુ દેસુ જહિં તુહં હમ્મનઅં કવણુ નયરુ સુગસિરિસપુનઅં ।
રાણઅં કવણુ તિયુ દિહિગારઅ કવણ જણણિ પિહ કવણુ
તુહારઅ ॥” (ભવિ. ૬-૧૧)

૨. “કોણ દેશનો નરેશ કહાવે, કેમ પરણ્યો દમયંતી ?” (નળાખ્યાન)

અપભ્રંશમાંથીજ તે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, એટલે નરજાતિ ઉપરથી પદ્ધતિ તે નારીજાતિમાં ને પછી નાન્યતરમાં આવ્યો હશે, એમ કલ્પવાને અદ્યે તે વિશેષણ તરીકે વપરાંતો, અમ માનવું ઇષ્ટ છે.

(૩) નારીજાતિનાં આ-અકારાંત નામ

સિ. હે. ૮-૩-૩૬ “હ્રસ્વોમિ” સૂત્ર પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગી નામનો અંત્ય સ્વર દ્વિતીયા એકવચનના અસ્ પ્રત્યય પૂર્વે દ્વસ્વ બનતો. સં. માલામ પ્રા. માલં, નદીમ્ પ્રા. નદં-નદં, વધૂમ્ પ્રા. વહું, હસન્તી પ્રા. હસમાણં-હસમાણિ, વગેરે તેમજ સૂત્ર ૮-૩-૪૨ પ્રમાણે સંયોધનમાં પણ અંત્ય સ્વર ઈ-ઉ દ્વસ્વ બનતા: હે નહ, હે ગામણિ, હે વહુ, વગેરે.

અપભ્રંશમાં તદ્દનો આસિપ્રદેશ વધ્યો. સિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-(૩૩૦) “સ્વાદૌદીર્ઘહ્રસ્વૌ” પ્રમાણે પ્રથમા, વગેરેના પ્રત્યયો પૂર્વે દીર્ઘનો દ્વસ્વ ને દ્વસ્વનો દીર્ઘ સ્વર ધ્રાગુંબરૂ બને છે.

ઉદા.

૧. “લોહા સામલા ધ્રણ ચમ્પાવણી ।

ળાદ સુવળ્લહ-રેહ કસવદ્દ દિળ્ણી ॥ (૮-૪-૩૩૦)

૨. “વિટ્ટીલ મહ મણિય તુહું મા કુરુ વઢ્ઢી વિટ્ટિ ।

પુત્તિ ગકળ્ણી મહિટ્ટિ જિવ માગદ્ હિઅદ્ પઢ્ઢિટ્ટિ ॥ ”

આમાં ‘લોહા’નો લોહા, ‘સામલા’નો સામલા-એમ અ નો આ થયો છે. ‘ધ્રણ’નું ધ્રણ, ‘રેહ’નું રેહ, ‘મણિયા’નું મણિય, ‘પઢ્ઢિટ્ટિ’નું પઢ્ઢિટ્ટિ-આમ નારીજાતિમાં દ્વસ્વ સ્વર થયો છે. આ પ્રમાણે આ નો અ થવાનો નિયમ પ્રાકૃતકાળ એટલે જાણીતો છે. પરિણામે ગુજરાતીમાં આકારાંત નારીજાતિનાં નામ અકારાંત બન્યાં છે, તેમજ ઈકારાંત નારીજાતિનાં નામ ઈકારાંત બની છેવટે અંત્ય રૂનો મૃદુ ય બની લગ્નાણુમાં અ થયો, છતાં ઉચ્ચારમાં મૃદુ ય છે.

સં.	ગુ.	સં.	ગુ.
ધન્યા	ધણ	પ્રપા	પરખ
લેખશાલા	નિશાળ	લજ્ઞા	લાજ
માલા	માળ	પદ્યા	પાજ
બુભુક્ષા	ભૂખ	શય્યા	સેજ
તૃષા	તરસ	જિહ્વા	જીભ
લાલસા	લાલચ	વચ્ચા	વજ

સં.	ગુ.	સં.	ગુ.
વારિકા	વાડ	પાલી	પાળ
બુદ્ધિ	બુધ	ગોળી	ગુણ
મતિ	મત	રાશિ	લાશ-રાશ
શુદ્ધિ	શુધ	શાલિ	શાળ
વાપી	વાવ	વ્યાધિ	(ત્રાધિ) વરાધ

આ ઉપરાંત આનાથી બિલટું ભ્રમથી સંસ્કૃત અકારાંત નામ (નરજાતિ) આકારાંત નારીજાતિનાં અન્યાં છે. ('દાર' બ. વ. માં વપરાતો તેથી 'દારા')

સં.	ગુ.	સં.	ગુ.
કાય:	કાયા	ભુજ:	ભુજા
ધ્વજ:	ધ્વજા	દાર (રા:)	દારા

અકારાંત નર કે નારીજાતિના નામનું પણ અકારાંત રૂપ બને છે.

સં.	ગુ.	સં.	ગુ.
વાહુ	બાહુ	ચત્રૂ	ચાત્ર

ઉદા.

૧. " જે ભુજાઈ તિહાં રાધવ ઝૂઝઈ, રાવણનઈ કર વીસ " (સીતા-હરણ ૬૨)

૨. “સ્વામી સીત આણાવુ.” (, ૬૪)
૩. “કર જોડી નર્મ કર્મણ વીનવર્મ રામ સીતનંદ મિલિયા.”
(સીતાહરણ ૬૪)
૪. “ભણુર્મ વિભીષણ, દીધૂં રાજ; સ્વામી ! હવઘ વિહણુકુ પાજ.”
(સીતાહરણ ૬૬)
૫. “જવરની જાતિ નાસતી: દહોદિસ વ્યાધિનાં રૂપ.” (ઉપાલ.-
૯૧)
૬. “સાતિ તત્તિ સપ્તાહગ જગીસ, દણ્ડાયુધ ગુરુગણ છત્રીસ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૧૩)
૭. “હવં ચુત નેસાલં પાકઉ.” (વિ. પ્ર. ૬૫)
૮. “સઉકિ તણુઉ જર્મ ટલ્યુ સંતાપુ, તઉ માયા માંડિઉ જલુ
વ્યાપુ.” (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૯. “કદાચાર કાસીસાં ઊલિ આરિ ધ દુર્ગતિ વહિતી પોલિ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૧)
૧૦. “મંકે ઘરણી તાં ઘરની મેઢિ; જીજી હુમ તઉ વાધમ વેઢિ.”
(નમ્રનો)
૧૧. “ભાજી ભાવઠી ખેલા ભવ તણી.” (ઉપાલ. ૭૭)
૧૨. “પ્રવચન નગરી પાડી ભેલ.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૮)
૧૩. “સઘલમ કટકિ પડી તઉ ભેલિ.” (, ૧૩૬)

જૂની ગુજરાતીમાં હજુ ફ-ફનો અ જલુ થયો નથી. અર્વાચીન ગુજરાતીનું એ લક્ષણ છે. એટલે વિ સં.-૧૭૦૦ પછી એ રૂપ પ્રચારમાં આવી ચિથર થયું ગણાય. સર્વનામમાં સા નો સ થયો છે.

૧. “સ ખેચરી અતિરંજિતચિત્ત હૂંતી...કરાવમ.” (સંદર્ભ.
૧૬-૨૫)

૨. “સ (પુરી) પુણુ લોકમાલિ અતિ પ્રસિદ્ધ હમ (સંદર્ભ.
૪૧-૮)

(૪) સામાન્યરૂપ-અંગ

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં લોકારાંત નરજાતિનાં નામ, વિકારી વિશેષણો (પપ્કયંત વિશેષણ સહ), તથા સાતુસ્વાર લંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામને પ્રત્યય લગાડનાં કે બહુવચનનું રૂપ કરતાં લોકો એક તથા અતેક વચનમાં આ, તથા લં નો એક વચનમાં આ ને બહુવચનમાં આં થઈ તૈયાર થયેલાં પ્રત્યય પૂર્વેનાં રૂપને અંગ કહે છે. અંગ્રેજીમાં આને Oblique form ને મરાઠી વ્યાકરણમાં સામાન્યરૂપ કહે છે. આ અંગ જૂની ગુજરાતીમાં આગળ (પૃ. ૧૪) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીના સમયમાં એટલે વિ.-સં. ૧૩૫૦માં વપરાતું થઈ ગયું છે.

(૧) નહ-નહ-ને-રહૈ-તણ (છટ્ટીમાં)

(૨) માહિ-માંહિ (સપ્તમીમાં)

૧. “કંતિ વસંતઘ હિયડામાહિ.” (નેમિનાથ ચતુઃ ૨૨)
૨. “સુણામાંહિ દીઠે તિસિઉંજ મિલિઉં.” (સંદર્ભ. ૮૮-૧૬)
૩. “ભવસગલાઘમાંહિ.” (., ૨૨૨-૬)
૪. “ભવસગલા માહિ.” (., ૨૨૨-૮)
૫. “ખેટઘ ભાંણામાંહિ મૂંત્રિઓ.” (., ૮૪-૬)
૬. “રાંણીનઘ સુઉણામાંહિ નરગ દેખાડઘ.” (., ૮૮-૧૩)
૭. “ઘડામાંહિ હાથ ઘાલ્યો.” (., ૧૬૩-૧૬)

(૩) હૂંતઉ (પાંચમીમાં)

૧. “તિ કૂયા હૂંનાં નીસરિયાં.” (સંદર્ભ. ૪૪-૨૩)
૨. “કૂયા હૂંતઉ મિથુનુ નીસરઉં” (., ૪૪-૨૪)
૩. “એઉ હારુ ગલાહૂંતઉ અસંખ્યાતઘ ક્ષીપિ પડિઉ.” (., ૩-૧૧)

(૪) ફ-ફં (ત્રીજી-સાતમીમાં)

૧. “તઉ આપણઘ ચાનિ પહુચિ.” (સંદર્ભ. ૧૬-૨૪)
૨. “તેહનઘ માથઘ જાણે પગ ધરઘ.” (., ૩૬-૧૬)
૩. “બાપ જઘ આંધલઉ હુઘ તઉ ખેટઘ આંધલઘ હવઉ?” (., ૧૦૪-૨૫)

(ત્રીજી સાતમી વિલકિતમાં આમ જેમાંથી અત્યારે ‘માથે, ઘોડે’ જેવાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનાં એકરૂપ થયેલાં રૂપ વ્યુત્પન્ન થયાં છે તેવાં ‘ઘોડઘ’, ‘માથઘ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવશે. અત્યારનાં “ઘોડાએ-છોકરાએ” રૂપ પાછળથી વિકાસ પામેલાં છે. (સામ્યથી આવ્યાં છે.)

(૫) નામયોગીને યોગે અંગનો પ્રયોગ.

૧. “તેહના પિતા આગમ કહમ.” (સંદર્ભ. ૫૦-૨૪)
૨. “ખીજઉરા ભણી હાથ આધઉ કીધઉ.” (,, ૧૦૦-૨૦)
૩. “દીકિરા કનહમ આવી.” (,, ૫૬-૩)
૪. લાહુડા ભાઈ સઉં (,, ૫૮-૧)
૫. “આપણુપા સરસઉ.” (,, ૮-૮)
૬. “કેવલ જ્ઞાન ઊપના પાખમ નહીં જઉં” (,, ૬૮-૧૬)
૭. “થોડા આઊખા ભણી.” (,, ૮૬-૧૫)

(૬) રેસિ * (તાદૃશ્ય)

- (૧) “ધૂપ અગુરુ સાતિવારેસિ ડાળડી જિ કીજમ.” (સપ્ત-ક્ષેત્રિ. ૪૩. સં. ૧૩૨૭)

* આ ‘રેસિ’ ને મુ. નરસિંહરાવભાઈ રેષા ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨. પૃ. ૧૨૦-૧.) પ્રાકૃતમાં રેષાનાં તૃતીયા તથા સાતમી એકવચન રેસાઝ, રેસાઙ, રેસાણ એમ ત્રણ રૂપ હેમચંદ્રાચાર્યના મતે થાય. આ પ્રા. રેસાઙ ઉપરથી અપભ્રંશ રેસાઙ કે રેસઙ થાય. તે ઉપરથી રેસિ બની શકે તેમ છે. પણ પંડિત હરગોવિંદ-દાસના “પાઙ્ગસદ્દમહર્ણવો” માં રેસમ્મિ ને રેસિમ્મિ પ્રાકૃત રૂપ આપ્યાં છે, ને અપભ્રંશનું રેસિ આપ્યું છે. આકારાંત નારીજાતિને મ્મિ પ્રત્યય લાગે તે જરા શંકા પડતું છે. વળી રેષાનું આ પ્રમાણે તો પ્રાકૃતમાં રેસ થયું મનાય. જો આ પ્રાકૃત રૂપ હેમાચાર્ય પહેલાંનું હોય તો તહેમાં જાતિદેર થતાં રૂપદેર થયો માનવો પડે. કદાચ આ પ્રા. રૂપ અપ. રેસિ ઉપરથી કૃત્રિમ બનાવેલું હોય. રેષાનો અર્થ satisfaction થાય છે.

કદાચ હર્ષ ઉપરથી પણ વ્યુત્પન્ન થયો હોવા સંભવ છે. હરિસમ્મિ પ્રાકૃત રૂપ ઉપરથી પૂર્વના નામનો છઠ્ઠીનો હ અને આ હ બે થતાં એકે બીડી રિસમ્મિ-રેસિમ્મ-રેસિ રૂપ બને. આ માત્ર કલ્પના છે.

(૭) થી-થકી

૧. “વિક્રમ વાત સવે સાંભલી, દેહુરા થિઉં જાદિરિ નીકલી.”

(બુ. પ્ર. પુ. ૭૬-૨૫) (આ ઉદાહરણ ‘પંચદંડ
અતુષ્પદી’નું છે તહેની રચ્યા સાલ સં. ૧૫૫૬,
ઉતાર્યા સાલ ૧૫૬૭)

(પ) ‘અંગ’ની ઉત્પત્તિ

અંગનું આકારાંત રૂપ શી રીતે અને શામાંથી આવ્યું, તે પ્રશ્ન
સદગ્ગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબત સંબંધી મતભેદને સંપૂર્ણ અવ-
કાશ છે, એમ હું માનું છું. ડૉ. ભાણુદાસર પોતાનાં “ભાષણો”
માં પૃ. ૨૪૦ ઉપર મરાઠી અંગ-સામાન્યરૂપની સમીક્ષા કરતાં
ફેટલાંદ અંગને અપભ્રંશ ને ફેટલાંકને પ્રાકૃત પ્રત્યયો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન
કરે છે. મરાઠી ભાષામાં આ સામાન્યરૂપનું બાહુલ્ય છે, ગુજરાતીમાં
તેનું નથી. આ ને ગાંવાળાં મરાઠી અંગને તેઓ હ-હં અપભ્રંશ
ઝટ્ટીના પ્રત્યયો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. મરાઠીમાં ‘હાથ’નું અંગ
‘હાથા’ થાય છે, એટલે તે હત્યહ (અપ.) ઉપરથી હનો લોપ થતાં
અવશિષ્ટ રહેલો અ પૂર્વના અમાં ભળી અને સંયોગલોપ થઈ હાથા
બને, અગર હ સગથ ઊડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની હાથા થાય. પરંતુ
ગુજરાતી ભાષામાં અકારાંત નામનું અંગ બનતું નથી. જો અપ. હ
ઉપરથીજ આ આવ્યો હોય (ગુજરાતીમાં પણ) તો ગુજરાતીમાં પણ
અવશ્ય ‘હાથા’ બનવું જોઈએ, પણ તેમ બનતું નથી. તો ગુજરાતી
અંગનો આ શી રીતે આવ્યો ?

(૧)

પ્રથમા

પદ્મી

સં. ઘોટકઃ અપ. ઘોડક

સં. ઘોટકસ્ય અપ. ઘોડહ

સં. વટઃ અપ. વટુ

સં. વટસ્ય અપ. વટહ

પણીનાં અપભ્રંશ રૂપમાં કાન્ત અને કરહિત બન્ને જાતનાં નામમાં કશો ભેદ પડતો નથી. જે ઘોઢહ ઉપરથી ઘોઢા અંગ ગુજરાતીમાં આવે તો વઢહ ઉપરથી 'વઢા' થવું જોઈએ. છતાં અંગ ઓકારાંત નરજાતિનાં નામમાં થાય છે, ઓકારાંત નામમાં નથી થવું. જે એમ દલીલ કરવામાં આવે કે ઘોટક શબ્દનું અપ. પછીનું રૂપ ઘોઢહ નહીં, પણ ઘોઢઅહ થવું જોઈએ તો તે રૂપ લખાણમાં મળવું શક્ય છે? જે અસતો ઉચ્ચાર શબ્દની વચ્ચે બોલીમાં સંભવિત નથી, અને પરિણામે લખાણમાં પણ ન મળે. ઘોટક-ઘોઢઅ થયા પછી હ પ્રત્યય લગાડિયે તે વખતે હ 'ઘોઢઅ'ના અંત્ય અને સ્થાનેજ એંશી જઈ ઘોઢહ રૂપ થાય. સમય-વિષય-વિનય જેવા શબ્દોનાં સાતમીનાં રૂપમાં પણ આમજ બને છે. સમઈ-વિષઈ-વિનઈ-આ રૂપ સાતમીનાં છે. હ પ્રત્યય અંત્ય યતું સ્થાન લે છે.

(૨) મુ. નરસિંહરાવભાઈ આ ઓકારાંત અંગને ઘોઢઅ+નઈ ઉપરથી અંત્ય અ પૂર્વ અમાં મળી આ થઈ 'ઘોડાનઈ-ઘોડાને' એમ આવ્યું માને છે. "Before ને, થી, & ca; it is not the અઠ or ઓ that is changed to આ but the true phonetic course is: ઘોટક-ઘોઢઅ+ને, થી etc. and thus the અઠ (without the nominative termination) becomes આ (ઘોડાને etc. etc.). ઘોઢેથી need not present any difficulty, for it is the combination of the locative ઘોઢે and the ablative termination થી" (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૧૬)

આ સંબંધી મ્હારો નત્ર મત એવો છે કે અપભ્રંશમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં રૂપ સરખાં હોવાથી અપભ્રંશમાં તો બીજી વિલક્ષિતમાં 'ઘોઢહ' રૂપજ વપરાય, ઘોઢઅ વપરાય નહીં. અપભ્રંશમાં બીજીના

ને પ્રત્યયનો વિકાસજ થયો ન હતો. એટલે પ્રથમા ને દ્વિતીયામાં રૂપ સરખાં હતાં. જ્યારે નહ-નિ-ને તો જૂની ગુજરાતીમાં વિકાસ થયો ત્યારે મૂળ અપભ્રંશમાં બીજી વિભક્તિમાં જે રૂપ વપરાતું હોય ત્હેની જોડેજ નવીન પ્રત્યયને મૂકી દેવામાં આવે. અપભ્રંશમાં જનને વિભક્તિનાં રૂપ સરખાં હતાં માટે તો ગુજરાતીમાં જનને વિભક્તિમાં સરખો પ્રયોગ છે.

- (૧) ઘોડા ચરે છે. } ઘોડ (અપ.) પ્રથમા દ્વિતીયાનું
(૨) હું ઘોડા ફેરવું છું. } રૂપ હોવા છતાં એ વિભક્તિઓના સતત પ્રયોગને લીધે 'ઘોડા' શબ્દ હાલ મૂળ રૂપનો મનાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી ઘોડઅન્ને ઉપરથી ઘોડાને રૂપમાં અંગનો આ આવ્યો નથી, પણ ઘોડઅનો અંત્ય ઉ ઊડતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની 'ઘોડા' અંગ આવ્યું છે.

(૩) આ અંગ ઉપર પ્રમાણે અપભ્રંશમાંજ બન્યું છે, એટલે પ્રત્યયોને લીધે અંગ કરવું પડ્યું છે, એમ જે મનાય છે, તે કંઈક અંશે અનુચિત લાગે છે. અપભ્રંશમાં બીજી વિભક્તિમાં નહ જેવો પ્રત્યય લાગતો ન હતો, છતાં આકારાંત રૂપ વૈકલ્પિક રૂપ તરીકે વપરાયાનાં ઉદાહરણ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં જડે છે. આ તૈયાર થયેલા અંગને પાછળથી જૂની ગુજરાતીમાં પ્રત્યય લાગવા મંજો, તેમજ જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે અડવાળા રૂપને નહોતો પણ લાગતો. આજ કારણથી બીજામાં પ્રત્યય લાગે છે તેમ નથી પણ લાગતો. આ જાતનું ઘોડઅ- (ઉ ઊડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની) ઘોડા જેવું રૂપ સિદ્ધહેમ સિવાય અન્યત્ર નોંધવામાં આવતું નથી. તેથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયના કે ત્હેમના નજીકના ભૂતકાળના તે દોહા હોવા જોઈએ. સૂત્ર ૮-૪-૩૩૦ "સ્યાદૌ દીર્ઘદ્વસ્વૌ" પ્રમાણે સિ, વગેરે પ્રત્યયો પૂર્વે એટલે ઉદાહરણમાં નોંધ્યા પ્રમાણે પ્રથમા, દ્વિતીયા

અને સંબોધન એકવચનમાં આ થતો, તેમજ દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ સ્વર પણ થતો. આ સૂત્ર આધારે અંગનો આ થયો છે.

ઉદા.

(૧) “ મા કુરુ દીઠા માણુ ” (૮-૪-૩૩૦) દીઠા વિશેષણમાં ક લાગ્યો છે. સં. દીર્ઘકઃ અપ. દીઠહ-પછી હ ઊડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની દીઠા રૂપ થયું છે. સૂત્ર ૮-૪-૩૩૧ “ સ્યમોરસ્યોત્ ” પ્રમાણે પ્રથમા ને દ્વિતીયા એકવચનમાં નામના અંત્ય અ નો હ થતો અને ત્યાં કાન્ત શબ્દ હતો ત્યાં (અ) હ થતો. સૂત્ર ૮-૪-૩૫૪ “ કાન્તસ્યાત હં સ્યમોઃ ” કાન્ત નાન્યતરજાતિનાં નામમાં (અ) હં પ્રથમા (સિ) ને દ્વિતીયા (અમ્) એકવચનમાં થતો હતો.

(૨) “ ફલ લિહિઆ મુજ્જન્તિ ” (૮-૪-૩૩૫) લિહિઆ પણ સં. લિખિતક અપ. લિહિઅહંતું અંત્ય હં ઊડતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બની થયો છે, અથવા આને બહુવચન નરજાતિનું રૂપ પણ ગણી શકાય. તે પ્રસંગે ફલ શબ્દની જાતિમાં ફેર થયો છે, એમ સ્વીકારવું પડશે.

(૩) “ ગરુઆ મરુ પિક્કેવિ ” (૮-૪-૩૪૦) મરુ નરજાતિનો હોવાથી સં. ગુરુક-ગરુઅહ ઉપરથી ગરુઆ થયો છે.

(૪) “ દેક્ષુ અમ્હારા કન્તુ ” (૮-૪-૩૪૫) અમ્હારા દ્વિતીયાનું વિશેષણ છે. મૂળ અમ્હારહ ઉપરથી અમ્હારા થયું છે.

(૫) “ સોણવા પર વારિઆ પુષ્કવૈર્હિ સમાણુ ।

જમ્મેવા પુણુ કો ધરહ જહ સો વેહ પમાણુ ॥ ” (૮-૪-

૪૩૮)

આમાં સામાન્યદ્રવ્ય સોણવહં-જમ્મેવહં ઉપરથી અંત્ય હં ઊડી સોણવા-જમ્મેવા રૂપ આવ્યાં છે. પ્રથમ રૂપ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે,

ખીજીં દ્વિતીયામાં છે. આ પ્રમાણે ‘સુવા, દોડવા, પડવા’, વગેરે રૂપો અપ. સામાન્ય કૃદંતનાં અંગ છે. તહેમને ને પ્રત્યય લગાડિયે એટલે ‘સુવાને, દોડવાને, પડવાને’ થાય. જમ્મેવા રૂપ ધરઈ ક્રિયાપદ-નું કર્મ છે. આ ઉદાહરણોમાં માત્ર ખીજીના પ્રયોગો નોંધવાની જરૂર હોવાથી પ્રથમા ને સંજોધનનાં તેવાં રૂપ નોંધ્યાં નથી.

નાન્યતરજાતિના નામના અંગનું ‘આં’ (ખ. વ.) તે નામના બહુવચનના રૂપ ઉપરથી આવ્યું છે, એમ સમજાય છે, કારણ વિક્રમ-ના ચૌદમા સૈકામાં લઘુકાનિ-લઘુઢાઈ-લઘુઢાં ખ. વ. નું રૂપ તૈયાર થયું હતું, તે પ્રથમ પ્રકરણમાં નોંધ્યું છે.

(૬) પ્રત્યયોનું વ્યસ્ત ને સમસ્ત સ્વરૂપ

ગુજરાતી ભાષાના વિલક્ષિતપ્રત્યયો ઘણાખરા મૂળ ‘વ્યસ્ત-દશાના હતા. તે કાળે કરીને ઘસાઈ સમસ્તદશાના (Synthetic) થયા છે. ‘તણો’, ‘કેરો’, ‘મોઝાર’, વગેરે પ્રત્યય તરીકે વપરાતા હોવા છતાં તે વ્યસ્તદશાના (Analytical) રહ્યા છે. પરંતુ ‘ને’, ‘થી’, ‘નો’, ‘માં’, વગેરે વ્યસ્તદશામાંથી છૂટી સમસ્તદશાના હાલ થયા છે. પ્રત્યયોનું સમસ્ત સ્વરૂપ ક્યારે ગણાય તહેનો વિચાર કરતાં ડૉ. ભાણ્ડારકર, ડૉ. ખીમ્સ, વગેરેના આ સંબંધી અભિપ્રાયની ઉલ્લાખોહ કરી મુ. નરસિંહરાવભાઈ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે:—

“Thus for our use, the true, and essential tests of a synthetic form are:—

(a) that the termination is derived by the wearing out of an original word, which has lost its independent nature and

(b) the capacity of such termination to alter

the final vowels & ca. of the nouns to which they are attached.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨; પૃ. ૮૦)

આ પ્રમાણે સમસ્તદશાના પ્રત્યયનાં મુખ્ય બે લક્ષણો છે. (૧) મૂળના છૂટા વપરાતા અનુગ (post-positions) ધસાઇ વિકૃતરૂપે સ્વતંત્ર શબ્દ તરીકે વપરાતા બંધ પડે (૨) તે લાગતાં પૂર્વના અંત્ય સ્વરમાં ફેરફાર થઈ શકે.

પ્રથમા-ઘોડો	ચતુર્થી-ઘોડાને
દ્વિતીયા-ઘોડાને, ઘોડો	પચમી-ઘોડાથી-ઘોડેથી
તૃતીયા-ઘોડે-ઘોડાએ, ઘોડાથી	ષષ્ઠી-ઘોડાનો-ની-નું-ને સપ્તમી-ઘોડે-ઘોડામાં

ઉપરના ‘ઘોડો’ શબ્દનાં રૂપ જોતાં પ્રત્યય પૂર્વ (૧) સર્વત્ર ઓ સ્વરને બદલે બીજો સ્વર થયો છે. ત્રીજી ને સાતમી સિવાય બીજો ઓ નો આ થયો છે. (૨) તળ, સ્થિત, મધ્ય શબ્દો ધસાઇને હાલના ‘ને’, ‘નો’ ‘થી’ ને ‘માં’ પ્રત્યય આવ્યા છે. એટલે સૂધી ધસારો પેઠો છે કે તહેમનું મૂળ શોધવું પણ સંશયગ્રસ્ત બને, અને અત્યારે આ પ્રત્યયો વિભક્તિપ્રત્યય સિવાય બીજો અર્થે વપરાતા બંધ પડ્યા છે. એટલે ગુજરાતીના વિભક્તિપ્રત્યયો બધા હાલ સમસ્તદશાના બન્યા છે. માત્ર ત્રીજી ને સાતમીનો ‘એ’ પ્રત્યય હાલ જે વપરાય છે તે કાંઈ કાળે વ્યસ્તદશાનો થયો નથી, એમ મહાશ્વ માનવું છે. સંસ્કૃતથી માંડી અત્યાર સૂધી તે સમસ્ત સ્વરૂપે જ રહ્યો છે. તથા ‘તણો’, ‘કેરો’, ‘મોઝાર’ અત્યારે પણ વ્યસ્તદશાના રહ્યા છે, કારણ તહેમના સ્વરૂપમાં ઝાઝો ફેરફાર થયો નથી, જો કે અંગ તો તહેમાં પણ ફરવું પડે છે.

ગુજરાતી ભાષા સંબંધી વિચાર કરતાં સમસ્તદશાના પ્રત્યયોનું જે બીજું લક્ષણ છે તે એટલું બધું આવશ્યક લાગતું નથી, જે કે

અન્ય ભાષાઓ માટે તે વાસ્તવિક હશે. ‘અંગ’ની ઉત્પત્તિ સંબંધે જણાવ્યું તે પ્રમાણે ‘અંગ’ અપભ્રંશ સમયમાં તૈયાર થયું છે. તે તૈયાર થયું ત્યારે બીજાનો ‘ને’ પ્રત્યય વ્યુત્પન્ન નહોતો થયો, તેમ તે લગાડવાની જરૂર પણ ન હતી. એટલે અંગનો ‘આ’ પ્રત્યયને લીધે થયો છે, એમ કહી શકાય નહીં. વળી ‘ઘોડથી’ રૂપમાં ‘ઘોડ+થી’ આમ હોવાથી ‘થી’ પ્રત્યયને લીધે પૂર્વનો ‘એ’ થયો છે, એમ કહી શકાશે નહીં. તે સાતમીના રૂપ ‘ઘોડે’ માં પાંચમીનો ‘થી’ પ્રત્યય ભળી બનેલું હોવાથી ‘થી’ પ્રત્યયને લીધે કશો ફેરફાર થયો નથી, છતાં તે રૂપ સમસ્તદશાનું નથી, એમ કોણ કહેશે? તેમ ત્રીજી ને સાતમીનો પ્રત્યય ‘એ’ સમસ્ત સ્વરૂપનો મૂળથી હોય સં. ઘોટકેન અપ. ઘોઢહ ગુ. ઘોડે રૂપે આવ્યો હોવાથી ત્હમાં પણ નામનો અંત્ય સ્વર પ્રત્યયને લીધે ફર્યો નથી.

(૭) બહુવચન

પ્રાકૃતમાં ઇ-ઝકારાંત નરજાતિના તથા ઇ-ઈ-ઝ-ઝકારાંત નારી-જાતિના બહુવચનમાં ઝ ને ઓ બે પ્રત્યય હતા (સિ. હે. ૮-૩-૨૦; ૨૭) અગ્નયઃ માટે પ્રાકૃતમાં અગ્ગઝ કે અગ્ગઓ, વાયવઃ માટે વાયઝ કે વાયઓ, સખ્યઃ વાસ્તે સહીઝ કે સહીઓ, માલાઃ વાસ્તે માલાઝ કે માલાઓ, ઘેનવઃ માટે ઘેણઝ કે ઘેણઓ, વગેરે. પ્રાકૃતમાં અકારાંત નરજાતિના નામના બહુવચન માટે આ બૂનો સંસ્કૃતનો પ્રત્યય હતો. તે અપભ્રંશમાં ચાલુ રહ્યો, તો કોઈ વખત વિશેષણનું બહુવચનનું રૂપ વિશેષ્યને આ સિવાય નભાવી લેતું. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય છે. તે નારીજાતિના અપભ્રંશના બહુવચનના પ્રત્યય ઝ કે ઓ ઉપરથી આવ્યો લાગે છે, અને તે ભાષામાં ઘણો મોડો આવ્યો છે.

પ્રાકૃત—

૧. “તતો દો વિ જળીઓ ગયાઓ વાસુદેવસમીવં.” (વસુ. ૮૩-

(,, ७०-२२)

३. “चेडीओ भणंति-‘सामिणीउ’ सा कस्स [इ] अडविराइणो धूया होहि ति” (, ८२-२०)

ଅଧ୍ୟାୟ-୧—

ताण गणन्ति ए अङ्गुलिउ जङ्गरिआउ नहेण ॥ (सि. छे.

(-8-333)

આ નારીજાતિના ઓ-ડ પ્રત્યય ઉપરથી બહુવચનનો ઓ આવ્યો છે. જૂનો અપભ્રંશનો ડ પ્રત્યય કાઠિયાવાડમાં નારીજાતિનાં નામ માટે વપરાય છે: 'ગાળયુ', 'નદિયુ', વગેરે. જૂની ગુજરાતીમાં આ ડ નજરે ચડે છે.

આ 'ઉ' ઉપરાંત જૂની ગુજરાતીમાં બીજો પણ બહુવચનનો પ્રયોગ થતો હતો. 'બહિનર, નણદર, ફૈઅર, વહૂર, સહીર, માવર', વગેરે રૂપો પણ બહુવચનનાં છે.

ଦେଲ.

૧. “વહુરઉ, વયરી, વલ્લહઉ, હિયમ ખટકમ્ તિણિણુ.

વીસારતાં ન વીસરઇ વસતાં ઊવસિ રન્નિ.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૦૬)

૨. “બેટા બેટી બહિનર માઈ.” (વિ. પ્ર. ૩૧૪)

3. “नष्टदर डेयर सासु वह, इहं सगूं सलीगूं सह.”

(वि. प्र. १६८)

४. “अतुर सखीरु डारणु डांछ यीतवशि मनि डेड !” (डाह).

934)

પ. "ન ગણુધ ધરમાંટી કુણુ માત્ર, નારિયે જાઈ જોવા જાત્ર."

(বি. প্র. ৩৭)

૬. “શુક્લ પક્ષિ સવિ અરિચ્છણ દમી, ” (કા. પ્ર. ૯૯)

૭. “તવ સખીઈં જગાડી ખિ ચ્યાર આવી ધર ઉઘાઝાં ખાર.”
(વિદ્યા વિ. ૧૧૭ પછી પ્રક્ષેપ)

૮. “કહિ કવિચ્છણ દ્વં વિમલમતિ વિમલપ્રગ્નં રચેશિ.”
(વિ. પ્ર. ૧)

અપભ્રંશમાં ‘સહિયરિ’ (સંબોધન) શબ્દ (ભવિ. ૮-૪-૨) તેમજ (ભવિ. ૧૯-૪-૨)માં વપરાયો છે. સુ. નરસિંહરાવભાઈ તહેને ‘સં. સહચરી પ્રા. અપ. સહચરી ગુ. સહિયર’ (પુ. ૧, પૃ. ૨૩૩) ઉપર સહચરી ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અપ. રૂપ સહચરી આપે છે. પણ અપભ્રંશમાં જ ‘સહિયરિ’ વપરાયું છે. એટલે તે શબ્દ સહીજન-સહિયણી-સહિયરી રૂપે આવ્યો લાગે છે. અને ‘સહીરુ’ રૂપ ખ. વ. નો હ ભળી ય નો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની આવ્યો લાગે છે. બીજા શબ્દોનું પણ તેમજ. અથવા તો સિ. હે. ૮-૩-૪૬માં માતર: નું પ્રાકૃત માઅરાહ-માઅરાહો આપ્યું છે. તે ઉપરથી જ જાણે બહુવચનનો પ્રત્યય હોય તેમ આ બધાં સગાઇવાચક નામોનાં રૂપમાં તે ર આવ્યો હોય, છતાં જન ઉપરથી આવ્યો હોય તે વિશેષ સંભવિત લાગે છે. વસંત વિલાસ પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર ‘અલિઅલ’ ને ‘અલિજન’ બન્ને શબ્દો વપરાયા છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જન શબ્દના ન નો ન-જ-ર કે ન-લ-ર એમ વિકાસ થઈ છેવટે ર સ્થિત થયો. સહીજન-સહિયણી-સહિયરી પછી હ લાગતાં ‘સહીરુ’ શબ્દ બન્યો. જન ઉપરથી નારીજાતિ-વાચક શબ્દ જાણી પ્રાકૃતના ઉપરના ઉદાહરણમાં વપરાયો છે, તેમજ ‘જનાઈ’ નાન્યતર જ્ઞાતિમાં પણ વપરાતો.

નાન્યતર જ્ઞાતિનું ખ. વ. નું આં-આનિ-આણિ-આઈં-આં રૂપે આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતાં ‘એમહુને’ તહેમને’ ‘જહેમને’ રૂપોનો ‘મ’ અપભ્રંશના અમ્હે-તુમ્હેના સામ્ય ઉપરથી માત્ર થોડાંક વર્ષો ઉપર પ્રચારમાં આવ્યો લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

સર્વનામ-વિશેષણ

હું-અમ્હે—‘હું’ સર્વનામ સં. અહં ઉપરથી ક ના સ્વાર્થે ઉમેરણથી આવ્યું છે. અહંમાં ક લાગતો તે ઉદાહરણથી આગળ બતાવ્યું છે. પ્રા. અહં ઉપરથી પૂર્વશ્રુતિ અને લોપ થઇ અપભ્રંશમાં હં થયું. તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘હું’ આવ્યું. ‘અમ્હે’ વૈદિક સંસ્કૃત અસ્મે ઉપરથી પ્રા. અપ. માં અમ્હે થઇ ગુજરાતીમાં હ્ જરા મોળો પડી આવ્યું છે. આ સર્વનામના બહુવચનના એ પ્રત્યયને લીધે બીજાં સર્વનામમાં પણ એ નોંં જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો જડે છે. પ્રાકૃતમાં અકારાંત નામમાં દ્વિતીયા બહુવચનમાં પણ સર્વનામના જેવાં રૂપ થતાં. વચ્છે પેચ્છ (વત્સાન્ પ્રેક્ષસ્વ). આ રૂપ પણ સર્વનામને લીધે આવ્યું લાગે છે. આથી બિલટું જૂ. ગુ. માં ‘તહો-અહો’ આકારાંત રૂપ પણ વપરાતાં.

ઉદા.

૧. “માહા મોટા મંત્રીનું મંડલ; સચિવ કરિ સચિ સેવ;” (કાદં. ૪)
૨. “તિમ સચિહઉં જીવહૂં આપણા ૨ પ્રાણ વલ્લભ.” (સંદર્ભ. ૧૦૪-૧૭)
૩. “તિ સવ્વે પુટકુટીમાહિ સુખિહિં રહિયાં.” (સંદર્ભ. ૪૫-૨)
૪. “એકિ રાય આપણા હીયાનઉ હાર હલાવર્ધ.” (સંદર્ભ. ૧૪૪-૧૦)

તું-તમ્હે—સં. ત્વમ્ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં તુમં રૂપ થતું. તે ઉપરથી અપ. તું રૂપ થયું. હ્ બીડી જૂ. ગુ. માં તહં રૂપ થયું. વૈદિક તુષ્મકે જેવા રૂપ ઉપરથી પ્રા. માં તુમ્મે-તુમ્હે રૂપ થયાં. છેલ્લું

મૂ-તૂ-તુમહ-અમહ—પ્રા. તુહ-મહ (મુહ) ઉપરથી છઠ્ઠીનાં 'મૂ' 'તૂ' રૂપો ગુજરાતીમાં અંગ તરીકે પણ વપરાવા લાગ્યાં. તુમ્ય ઉપરનું તુમ્હ તેવીજ રીતે અમ્હ રૂપ છઠ્ઠી તરીકે, તેમજ અંગ તરીકે પણ વપરાતાં. એટલે છઠ્ઠી, ચોથી, બીજામાં પ્રત્યય સહિત કે પ્રત્યય વગર વપરાતાં.

ઉદા. .

૧. “તો એક કારણ કહિયે તુહ.” (ગુ. ભા. સા. પું ૨. પૃ. ૧૧૮)

૨. “જૂ અહ્મ આવી સાંતલ મિલઈ.” (, ,)

૩. “સુ તૂ પાખપ અનેરઈ કિણિહિં મરઈ નહી.” (સંદર્ભ. ૭-૧૮)

૪. “દેવતા તૂરહઈ રાજયુ દિયઈ.” (સંદર્ભ. ૨૨-૧૬)

૫. “તથાપિ હિં મૂ રાનિય કાર્યુ નહીં.” (, ૨૨-૧૬)

૬. “તદા કાલિ મૂ ઉદિસી કરી મહાત્મા ભણિઉં.” (, ૧૫-૮)

૭. “મૂરહઈ લોકમાહિ કાળુ છઈ.” (, ૫૫-૧)

૮. “પસાઉ કરી અમ્હુરહઈ દીક્ષા દિયઉ ” (, ૫૩-૨)

૯. “કિસી ઇચ્છા તુમ્હુરહઈ છઈ ? ” (, ૫૩-૪)

૧૦. “તુઝનઈ કાંઈ જ્ઞાન છઈ ? ” (, ૭૦-૧૨)

૧૧. “તુહનઈ વાયના હૂઈ.” (, ૭૭-૧૪)

૧૨. “તુમ્હ પાખપ પિતૃમંદિરિહિં મૂરહઈ રતિ નહીં.”

(, ૧૬-૧૫)

માહરૂ-તાહરૂ-અમહારૂ-તમહારૂ—પ્રા. મહ-તુહ ઉપરથી છઠ્ઠીનાં બીજાં રૂપ રૂપ મહારૂ-તુહારૂ અપભ્રંશમાં થયાં. બહુવચનમાં તે પ્રમાણે અમ્હારૂ-તુમ્હારૂ થયાં.

હૃ-ઍ હૃપ અપભ્રંશમાં પણ વપરાતાં હતાં.

ઉદા.

૧. “વિદ્યાતણુઉ પ્રભાવુ એઉ.” (સંદર્ભ. ૫૪-૧૧)
૨. “આહા પાંણીના જીવ વિણસઘં જઈ.” (, ૮૯-૨)
૩. “જિમ આહા હઉં નરકનાં દુકખ છૂટઉં.” (, ૯૨-૨૦)
૪. “સુ પુણિ ઇઉ ધનકારણિ ફિરનઉ હૂંતઉ.” (, ૩-૩)
૫. “ઇણિ દેવિ લાધઉ.” (, ૩-૧૨)
૬. “એહુ વિશ્વમાહિ ધર્મુ જિનપ્રણીતુ.” (, ૩-૧૮)
૭. “ઇણિ આવિયઇ અમહારઇ ઘરિ લક્ષ્મી તણા પુજં હુયા.” (, ૧૩-૨૦)
૮. “એહે ૩૬ ગુણે કરી સહિત.” (, ૧૨૬-૪)

‘આહા’ રૂપ અસ્ય-અસ્સ-‘આહ’ રૂપે આવ્યું છે.

જિહાં-તિહાં-કિહાં-ઈહાં-આ રૂપ મૂળમાં પાંચમીનાં છે, પણ હાલ સાતમીના અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાય છે. યસ્માત્-જમ્હા-જહાં-જિહાં-હાલ) જહાં, ત્યાં, વગેરે. અપભ્રંશમાં પણ સાતમીનો અર્થ હતો.

ઉદા.

૧. “તિહાં વિજયવતી નામિ નગરી.” (સંદર્ભ. ૧-૭)
૨. “મિત્ર ! એતલઉ કાલુ કિહાં થાકઉ ?” (, ૧-૧૫)
૩. “તઈં અમહે ઇહાં છતા જાણિયા.” (, ૧૧-૨૩)
૪. “જિહાં વિદ્યાપતિ હૂંતઉ તિહાં આવિયા.” (, ૨૨-૧૨)

શો-શી-શું-આ સર્વનામ સં. ક્રીદંશ વિશેષણ ઉપરથી આવ્યું છે. પ્રાકૃતમાં ત્હેનું કેરિસ થતું. પછી કૈહસ-કિહસ-કહસ ઉપરથી કહસડં-કિસડં-કિસિડં-સિડં-સ્યું-શું રૂપે વ્યુત્પન્ન થયું છે. દેહ શામળના વખત સુધી ‘કુશું’ વપરાતું, અને જોડે જોડે ‘શું’ પણ વપરાતું. ‘શું’નો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં વિક્રમના ૧૬મા સદીની શરૂ

ઉદા.

૧. “તે વચન તેહે સુશિષ્યે સાચઉંજ સુણિ પડિવનિઉં.”
(સંદર્ભ. ૭૭-૧૨)
૨. “તીણુમ જ ક્ષેત્રિ રહિયા.” (સંદર્ભ. ૭૭-૧૯)
૩. “તેહુ ભણી ગુરુ રાયસમક્ષ લહુડાધંરહધં દીક્ષા દીધી.”
(સંદર્ભ. ૭૭-૭)
૪. “સુ લાઘવુ જિ મતિમંત હૂયધં તેહે શક્તિ હંતી અવશ્યુ
રાખિવઉ.” (., ૪-૧૪)
૫. “તિણિ આહારિ દોખિ રાઉ મૂયઉ.” (., ૫-૧૬)
૬. “તેહુતણુઉ મહેસરદતુ નામિ મિતુ.” (., ૫-૨૨)
૭. “જ કાઠ સિંહુ કહધ તં તુમ્હે કરિવઉ.” (., ૨૪-૨૨)
૮. “અહો લોકઉ ! જુ રાજ ભાગુ આવધ સુ ધનુ ધર્મિ હિ
જિ વચઉ.” (., ૨૩-૧)
૯. “જિ કે ભક્ષ્યભેદ સંભવધ તિ સગલાધં કરઉ.” (.,
૫-૧૨)
૧૦. “તીંહુ કન્હા મણિમાલા અણાવી નિધાનુ અણાવિઉં.”
(સંદર્ભ. ૧૫-૨૪)
૧૧. “જેહે પાગે આગધ ભુધં જિવી...તેહે પાગે...હીંડતઉ.”
(., ૩૯-૧૭)
૧૨. “જિ કે બોલાવધ.” (., ૯૯-૮)

એ-આ-સં. એત્ ના એતે ઉપરથી એજ બહુવચનમાં અપભ્રંશમાં વપરાતો. અપ. એજ એ. વ. ઉપરથી ઇઝ-એઝ જૂ. ગુ. નું આવ્યું, તે બહુવચનમાં અપ. એજ ઉપરથી ‘એ’ આવ્યો. દ્વિવચનમાં અપ. આવ ઉપરથી ‘આ’ આવેલો છે.

૬. “તેલનઉ ચઉથઉ લાગ પોતઠં રાખઠ.” (સંદર્ભ. ૧૨૧-૨૫)

કઉણુ-કઃ પુનઃ-કોણ અપ. કવણ ઉપરથી જૂ. ગુ. કડણ. તે ઉપરથી અ. ગુ. માં ‘કોણ’ થયો છે. છતાં કવિતામાં અપ. કવણ ચાલુ રહ્યો છે. કડણ ઉપરથી વચગાળે ‘કુણુ’ પણ થયો હતો.

ઉદા.

૧. “તે કવણુ કવણુ-પીણા, વિપચી...” (સંદર્ભ. ૧૩૬-૮)

૨. “વિકલલં ઇલં ધર્મલં કરી સુવર્ણુ આપણુઉં દેહુ કઉણુ દલમ ? ” (, ૩૬-૨)

૩. “કુણુહિરઉ ઉપાય પાડિઉ.” (, ૬૩-૭)

૪. “મયગલુ ઉવટ સંચરએ, કિણિ કાનિ ગહીજઠ ? ” (આરાધના-૨૬)

‘કિણિ’ રૂપ સં. કેમ-કેમઈ ઉપરથી આવ્યું છે. (ખેવડો પ્રત્યય)

કોમ-કેમ-કાંમ-અનિશ્ચિત સર્વનામ સંસ્કૃત કોડપિ-કેડપિ ઉપરથી કોવિ-કેવિ; કોઈ-કેઈ રૂપે આવ્યાં છે. કાંઈ રૂપ કાનિ-કાંઈ-કાંઈ રૂપે આવ્યું લાગે છે. એક રૂપે કાંમ-કાં અવ્યય (પ્રશ્નાર્થ) થયું, તે જીજ્ઞે રૂપે અનિશ્ચિત સર્વનામ થયું.

ઉદા.

૧. “ખીજન લોકનું જનણિઉ કાંમ પ્રમાણુ નહીં.” (સંદર્ભ. ૬૮-૪)

૨. “તુમહૂંઠ. મરિ કાંમ કલિઉ ? ” (, ૧૦૩-૮) (શા માટે)

ખંડુ-ખાંડુ-આ સર્વનામનાં પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં રૂપ મ્હારા નોંધવામાં આવ્યાં નથી, માટે વ્યુત્પત્તિ આપવી ઠીક લાગતી નથી.

ઉદા.

૧. “તેલની મૂળીઠ કરી પેલઉ ગલિલઉ થિઉ.” (સંદર્ભ. ૬૯-૭)

૨. “પેલઠ તે ઉપાય જનણિઉ.” (, ૬૯-૧૮)

આતથી થયો છે. સંવત્ ૧૪૭૮ના ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ માં તે વપરાયેલું જણાતું નથી.

ઉદા.

૧. “તીણું રામતિં કિસિં કીજમ જણિ કરામ પાપ ?”
(પૃથ્વીચંદ્ર)

૨. “કિસા જિ અરિહંત ?” તેમજ “કિસી જ સિદ્ધિ ?”
(નવકાર વ્યાખ્યાન)

૩. “સાનિ પરણિ ન કુંઅરી અતોપમી એ ?” (ઉષાહરણ-૮૩)

૪. “શં કીજમ જેણિ ન લાગમ પાપ ?” (કાદં.)

૫. “ધર્મ કિશું નવિ જાણું” („)

૬. “એ છિ શૂ, એ દીસિ શૂ ?” („ ૧૬)

પોતમ-સં. આત્મત્વે-અપત્તે-પોત્તે-પોટ્ટે. પોટ્ટેને દેશ્ય ગણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ હું માનું છું કે ‘પોત્તે’ ને ‘પોટ્ટે’ બન્નેનું મૂળ એકજ છે. મૂળ ‘શરીરે’ જાતમાં ‘એ’વો અર્થ હતો. પાછળથી હાલનો અર્થ આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “દિગ કહિવિ વસિહ મહુતજઈ પોત્તિ.” (ભવિ. ૧૨-૪-૭)

૨. “તેહનંધ પોતમ પાપનઉ દિગ આંધિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૦૪-૬)

૩. “વસ્ત્ર ભૂષણ પિહિયાં પોતિ, લક્ષ કીધાં પાન.” (કાદં. ૬૭-૬)

૪. “સુપુત્ર પામિયમ જઈ પોતમ પુણ્ય તણઉ ભર.” (સંદર્ભ. ૧૫૬-૨૬)

૫. “હિવ તુ પામીયમ સુમિત્ર ઉત્તમ જમ પોતમ પુણ્ય હુઈ.”
(„ ૧૫૭-૧)

મળે છે. એટલે 'ને' પ્રત્યય ભીડીને એ રૂપ આવ્યાં છે, એમ કહેવાને બદલે પદરચનાની અનુકૂળતા ખાતર જૂનાં પ્રત્યયરહિત એ રૂપો ચાલુ રહ્યાં છે, એમ કહેવું વિશેષ સાર્યક છે. તે ઉપરાંત બધાં રૂપ કાવ્યમાં base formations (અંગ) તરીકે વપરાયેલાં જડે છે.

અંગ

અંગ

છટ્ટી

મુજને-મુજથી-મુજમાં } અમ્હને-અમ્હથી-અમ્હમાં } "અમ કાળ"
તુજને-તુજથી-તુજમાં } તમ્હને-તમ્હથી-તમ્હમાં } "તમ માટે"

ઉદા. (૧) (પ્રાકૃત)

૧. "અમે તુજ્ઞે સેવિકામા" (વસુ. ૩૫૮-૮)
૨. "તુજ્ઞે મોક્ષણ કો અણ્ણો સમત્થો" (, ૩૫૪-૨૭)
૩. "મજ્ઞ ન દેતિ" (, ૬૫-૭)
૪. "તં ચ રાયા તુજ્ઞં દાહકામો" (, ૩૪૬-૧૧)
૫. "મા તુજ્ઞ પુણો વિ લગ્ગિસ્સં" (ગાથાસ. શ. ૪-૭૫)
૬. કિં અમ્હં વયણેણ તુમ્હ જઓ હોહિતિ ન વા"

બીજા
કે
ચોથી-
માં

(વસુ. ૧૨૮-૨૮)

૭. "અમ્હં તવસ્સીણં" (, ૬૫-૧૭)
૮. "અમ્હં ન કરેહ વયણં" (, ૬૦-૧)

છટ્ટીમાં

૯. "અમ્હ જીવિયં દિત્તં." (, ૨૪-૧૬)

૧૦. "અહં પેસિઓ તુમ્હં વડત્તિં નિવેણં" (, ૩૧૭-૨૬)

૧૧. "એસ તુજ્ઞં ન સુણહં" (, ૨૨-૨૧)

બીજા

ચોથી

બીજામાં

(૨) અપભ્રંશ

૧. "મહં તુજ્ઞ સમપ્પિહ વિક્રમેણ" (ભવિ. પૃ. ૧૪૩)
૨. ફુહુ અવ્વિહ મહ તુજ્ઞ" (દોહાપાહુડ-૨૦૬)
૩. "બુદ્ધજન ! સંભાલમિ તુમ્હ" (ભવિ. ૧-૨-૧)

બીજા

ચોથી

૩. “ઉદ્યા ત્રિહુ ખંડિ થિત્તિ કેવલિ ઇમ આખધ.” (સમ-
ક્ષેત્રિરાસુ-૭)

આપણુ-આપણે-આ સ્વવાચક સર્વનામ સં. આત્મનઃ ઉપરથી
પ્રાકૃતમાં અપ્પણો થઇ પછી આપણ અંગ પણ બનતાં આપણા,
આપણું, આપણે, આપણને, વગેરે રૂપ આપ્યાં છે. આત્મને પાછો ત્વ
લાગી આપણવડું-આપણવડું, વગેરે રૂપ જૂ. ગુ. માં નીપજ્યાં છે.

ઉદા.

૧. “આપણા અનુજ લહુડા ભાઇસઉં કિસઉં ઝૂઝુ?”
(સંદર્ભ. ૫૮-૧)

૨. “આપણાં ગુણહં કરી ધર્મનંદુ મરી ખ્યાતિ પ્રાપ્તિ
હયઉ.” (,, ૫૪-૧૭)

૩. “યક્ષ! તઉં આપણુઇ થાનિ પહુચિ.” (,, ૧૬-૨૪)

૪. “એઉ તાહરઉ ઘોડઉ આપણઉ સાતિ.” (,, ૧૬-૧ ‘સાખ્ય’)

૫. “આપણુપઈ સાર્થવાહુ ઘોડઈ ચડિઉ.” (,, ૧૪-૧૨)

૬. “આપણુપઈ દિવ્યાલંકાર શૃંગાર ધારકુ દેખધ.” (,, ૧૨-૧૨)

તા. ક.

ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૧૬ ઉપર મુ. નરસિંહરાવભાઈ
જણાવે છે કે અમ્હ, તુમ્હ, મુજ, તુજ સાર્વનામિક રૂપનો ‘નિ’-બીજનો
પ્રત્યય પદ્યરચનાની અનુકૂળતા ખાતર બીડી ગયો છે, તેમજ મુજ-
તુજ જેવાં બીજીનાં રૂપ છે તેવાં અમ્હ-તુમ્હ બીજીનાં રૂપ નથી. પણ
માત્ર પ્રત્યય પૂર્વનું રૂપ (Base formation) છે.

આ સંબંધી જણાવવાનું કે એ બધાં રૂપ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં
બીજ, ચોથી ને બીજીના અર્થમાં વપરાયાં છે. જૂની ગુજરાતીમાં
પણ તેવાં બીજનો પ્રયોગ મળે છે, ને કેટલાક સામગ્રી વાપરનાં પણ

ઉદા. (૧) (અપભ્રંશ)

૧. “ પરકલત્તુ મહં સમઝ ગણિજ્ઞહિ. ” (ભવિ. ૩-૧૬-૮)
૨. “ તિળ-સમ ગણઈ વિસિદ્ધુ. ” (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૮)
૩. “ મન્નિવિ તિળસમ્મુ અત્થાણુ સન્નુ. ” (ભવિ. ૧૩-૧૨-૧૦)

(૨) (જૂની ગુ.)

૧. “ વયરસામિ સંપત્ત નયરિ પાડલસમ તુલ્લઈ. ” (ઉવંએસ. ૨૦)
૨. “ ઉપ્પલદલ ઉપ્પરિ જિમ નીરુ તે સઈં ચંચલ જીવ સરીરુ. ” (ભાતૃકા. ૧૫)
૩. “ તુમહે અપૂર્વસ્યાં દીસઈ. ” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૪)
૪. “ કલિ કલિક મમ રાધા નારિ. તે સિઈં માણસ નહી સંસારિ. ”
૫. “ થોડી રસી વેલા ચરિત્ર પાલી. ” (સંદર્ભ. ૧૧૧-૨૯)
૬. “ તિહાં ન્યાન અંતર માનુષ દેહ, યે બોધરહિતા નર પશુશા તેહ. ” (હરિ. પો. ૬૪)
૭. “ વિક્રમ ગરુડશો, રાખસ ફણી. ” (સિંહાસન ખત્રિશી ૬-૩૧ “સાહિત્ય”) (નં ૪ વાળું ઉદાહરણ મહં ડો. ટેસીટોરીની ‘નોટસ’ની અનુપૂર્તિ (૧૯૧૬, પૃ. ૯૫) ઉપરથી લીધું છે.)

આ પ્રમાણે ઉદાહરણ જોતાં ‘શો-શી-શું’-સમ ઉપરથી આવ્યાં છે. અને જૂની ગુજરાતીનાં ઉદાહરણ નં. ૧, ૨, ૪, ૬, ૭ જોતાં ‘મઈ-સિઈ-શું’નો પ્રયોગ નામ સર્વનામ-ઉપમાનવાચક શબ્દ જોડે થયો છે

હિન્દી થોડાસા, છોટીસી જેવા પ્રયોગોમાં પણ સા-સી આ શબ્દ ઉપરથી આવેલા છે. ગુ. ‘નાન્હીશી, મધુરીશી’માં પણ સમ

(૩) જૂની ગુજરાતી

૧. “એ સવલુ મુઝ* મારિવાનઉ ઉપાય માંડિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૬૪-૧૦)

૨. “નાહ! જઉ અમ્હુ છારેસિઉ.” (પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૪૫ સં. ૧૨૬૬)

૩. “અમ્હુ દેજે બાહુ.” (., ૭૭)

૪. “સુર તેત્રીસ ધ તુરહ તવધ; કર્મણ કરમ પ્રણામ.” (સીતા-૧)

(૪) અર્વાચીન ગુજરાતી

૧. “કે સ્વપ્ન લાઘુ* મુઝ એહ.” (સિંહાસન ખત્રિશી પૃ. ૫૦૭)

૨. “સાચો જાણું તુઝ.” (., ., ૫૩૦)

તુમ્યં-પા. તુમ્હં-તુજ્જં-તુજ્ઞ-તુજ, મહ્યં-પા. મઘ્હં-મજ્જં-મજ્ઞ પછી ‘તુઝ’ના સામ્યને લીધે ‘મુઝ-મુજ’ થયાં. વૈદિક સંસ્કૃતથી માંડી ગ્રાંથી છટ્ટીના અર્થમાં વપરાતી, એટલે આ પ્રયોગનું મૂળ ગ્રાંથી છે. તુમ્યં-તુમ્હં-તુમ્હ-તમ્હ; વેદમાં વપરાતા અસ્મે ના અસ્મ ઉપરથી અમ્હ રૂપ થયું છે.

વિશેષણ

શુ—(સાદૃશ્યવાચક વિશેષણ) આ વિશેષણને મુ. નરસિંહરાવ-ભાષ સદૃશ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨; પૃ. ૯૭) પણ મહારા ધારવા પ્રમાણે તે સમ ઉપરથી આવ્યું છે. સદૃશને એકજ વિકાર સરિસો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી ‘શુ’ અને તે સંભવિત લાગતું નથી. વળી સમ ઉપરથી જેમ અવ્યય ‘શુ’ ની વ્યુત્પત્તિ સાધી છે તેમ વિશેષણ સમ ઉપરથી ‘શો-શી-શું’ની વ્યુત્પત્તિ સાધતાં બીજલાઘવનો સિદ્ધાંત પણ જળવાશે. સમના જૂના પ્રયોગ જોઇએ:—

*આ રૂપ વિ. સં. ૧૫૦૦નું છે. ગદ્યમાં માત્રામેળ જોવાનો હેતો નથી, માટે તે જૂનો આવૃત્તો પ્રયોગ છે. બીજનો ‘ને’ ઝીડી અનેકું નથી.

ઉદા. (૧) (અપભ્રંશ)

૧. “ પરકલત્તુ મહં સમડ ગણિજઠિ.” (ભવિ. ૩-૧૯-૮)
૨. “ તિણ-સમ ગણઈ વિસિઠ્ઠુ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૮)
૩. “ મત્તિત્તિ તિણસમુ અત્યાણુ સવ્વુ.” (ભવિ. ૧૩-૧૨-૧૦)

(૨) (જૂની ગુ.)

૧. “વયરઆમિ સંપત્ત નયરિ પાડલસમ તુલ્લઈ.” (ઉવએસ. ૨૦)
૨. “ઉપ્પલદલ ઉપરિ જિમ નીરુ તે સઈં ચંચલ જીવ સરીરુ.” (માતૃકા. ૧૫)
૩. “તુમંહં અપૂર્વસ્થાં દાસઈ.” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૪)
૪. “કલિ કલિક મમ રાધા નારિ । તે સિઈં માણસ નહી સંસારિ.”
૫. “થોડી રસી વેલા ચરિત્ર પાલી.” (સંદર્ભ. ૧૧૧-૨૬)
૬. “તિહાં ન્યાન અંતર માનુષ દેહ, યે જોધરહિતા નર પચસા તેહ.” (હરિ. ખો. ૬૪)
૭. “વિક્રમ ગરુડશો, રાખસ ફણી.” (સિંહાસન બત્રિશી ૯-૩૧ “સાહિત્ય”) (નં ૪ વાળું ઉદાહરણ મ્હં ડૉ. ટેસીટોરીની ‘નોટસ’ની અનુપ્રતિ (૧૯૧૬, પૃ. ૯૫) ઉપરથી લીધું છે.)

આ પ્રમાણે ઉદાહરણ જોતાં ‘શો-શી-શું’-સમ ઉપરથી આવ્યાં છે. અને જૂની ગુજરાતીનાં ઉદાહરણ નં. ૧, ૨, ૪, ૬, ૭ જોતાં ‘સઈં-સિઈં-શું’નો પ્રયોગ નામ સર્વનામ-ઉપમાનવાચક શબ્દ જોડે થયો છે

હિન્દી થોડાસા, છોટીસી જેવા પ્રયોગોમાં પણ સા-સી આ સમ શબ્દ ઉપરથી આવેલા છે. ગુ. ‘નાન્હીરી, મધુરીરી’માં પણ સમ

છે.

અનેરઉ-ગાઢેરઉ—આ વિશેષણો અને આ'વાં બીજાં સં. અન્ય-સાપેક્ષ રૂપના તર પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાં છે. અન્યતર-અણચર-અવચર-અનેરો, ગાઢતર-ગાઢચર-ગાઢેરો, વગેરે. આમાં તર પ્રત્યયનો અર્થ પાછળથી ઘસાઈ ગયો છે.

ઉદા.

૧. “તદાકાલિ પ્રવરના દાન ધર્મ ઘણેરઉ ઉલ્લસઇ.” (સંદર્ભ.

૨૮-૨૯)

૨. “ઘસઉ ભણી કરી ભીલૂ અનેરઈ માર્ગિ ગયઉ” (સંદર્ભ.

૧૦-૨૪)

૩. “જુ તુરહઇં ખધિરતાવ્યાધિ ગાઢઉ છઇ, સુ ગાઢેરઉ હાઇ-જિઉ.” (,, ૧૦-૨૪)

સરીખઉ—સં. સદૃશકઃ-સરિક્ષઓ-સરિક્ષહ-સરીખઉ-સરખા.

ઉદા.

૧. “ધરટીપુટ જિમ જિ ધરણી, કણહ સરીખઉ કન્તુ.” (જૂ. ગુ. નો નમૂનો)

૨. “ખધ લલાટ સરીખું કહિઉ.” (વિ. પ્ર. ૧૧૧)

એવડઉ-જેવડઉ *—આ વિશેષણુ ણ, જે, તે, કે. સર્વનામને

* મુ. ધ્રુવ સાહેબ આમને (કાદં. ૫, ભા. ૫, ૩૧૭) ઉપર પદનો જંમ પ્રા. એવ આય છે તેમ ચાવત્-તાવત્ નો વ એવડાઇ એવડ-જેવડુ એમ આવ્યાં માને છે, અને જગ્યાએ છે કે દેવડાડ નેમને એક ઉપરથી આવેલું સમજે છે, પરંતુ તે રીતે એવડે યાવત્ નેમને.

અપભ્રંશમાં વૃદ્ધનું વૃદ્ધ લાગી આવ્યાં છે. એવડુ, તેવડુ, જેવડુ, કેવડુ, વગેરે સૂત્ર (૮-૪-૪૦૭)માં હેમાચાર્યે નોધ્યાં છે. આ'નાં અપભ્રંશ-માં એવડું-તેવડું ૩૫ મળી આવે છે, પણ એવ્વડુ-તેવ્વડુ ૩૫ મળતાં નથી. ઉદા.

૧. “જિણિ એવડું ટુકસુ વિસદ્ધાવિડ.” (ભવિ. ૧૧-૧૧-૬)
૨. “જં ઇડ એવડુંતરુ કિજ્જડ.” (, ૧૦- ૧૭-૬)
૩. “કિમ એવડું વયણુ તડ અકુસહં.” (, ૧૦-૮-૬)
૪. “ઇય એવડુહો કિત્તિણિદ્દાણહો.” (જસહરચરિ. ૩-૩૭-૧૧)
૫. “તં તેવડુડં સમગ્ગમહ નિજ્જિડ એકુ સ્થળેણ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૧)

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ-વૃદ્ધ લાગી આ પરિમાણવાચક વિશેષણો આવ્યાં છે. ઉદા.

૧. “બુ એવડેઠ અપરાધિ મં ઉપરિ રોપુ ન કરમ્.” (સંદર્ભ. ૧૭-૨૪)
૨. “જિમ એવડા લોક થાસિધં તિમ અમ્હે ડિ થાઉં લગા.” (, ૧૧૬-૬)

જિસડિ-તિસડિ—સં. કીદશ-ઈદશ, પ્રા. કેરિસ-ગરિસ અંતિમ અપ. કિસડ-ઈસડના આમ્યથી સં. યાદશ-તાદશનાં અંતિમ અપ. જિસડ-તિસડ ૩૫ બન્યાં. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીનાં ૩૫ આવ્યાં છે. અપભ્રંશમાં જેવડ-તેવડ વિશેષ વપરાતાં.

ઉદા.

૧. “જિસિઉં બાવનું ચંદન, ધર્યાં જીહનાં સીતલ મન.” (સંદર્ભ. ૧૫૭-૮)
૨. “જસિઉં બલહુર બાણિઠ, તિસ્યુ નહી ગ્વાલેર.” (કા. પ્ર. ૭૧-૬)
૩. “ઘસિઉં સિદ્ધાન્તમાંહિ કહિઉં જમ.” (સંદર્ભ ૧૨૦-૨૭)

પ્રકરણ ૧૨મું

વિભક્તિપ્રત્યયો

વિભક્તિદેર—ઘણી વખતે એક વિભક્તિનો પ્રત્યય બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં જટ્ટીનો પ્રત્યય બીજી, ત્રીજી, તે ચોથીના અર્થમાં વપરાતો. માતુઃ (માતરં) સ્મરતિ; રક્ષા મે (મયા) ભવતઃ કૃતા; પિતુઃ (પિત્રે) નિવેદયતિ. ત્રીજીનો પ્રત્યય ચોથીના અર્થમાં વપરાતો. અધ્યયનેન (અધ્યયનાય) વસતિ. સાતમીનો પ્રત્યય પણ તેવી રીતે હેતુવર્થે વપરાતો. ચર્મણિ (ચર્મણે) દ્વીપિનં દન્તિ । સાતમીનો પ્રત્યય બીજીના અર્થમાં વપરાતો. વને (વનં) પ્રવ્રજ કાકુ-સ્થ પિતરં મોચયાવૃતાત (રામાયણ ૩-૪૭-૧૬)—પાંચમીના અર્થમાં જટ્ટી—“ કસ્ય (કસ્માત્) વિભ્યતિ દેવાથ જાતરોપસ્ય સંયુગે.” (રામાયણ ૧-૧-૪)

પ્રાકૃતમાં પણ આ જાતનો વિશેષ ફેરફાર થતો રહ્યો છે. પાંચમીના અર્થમાં જટ્ટીનો પ્રત્યય: “મે આવાસસ્થ (આવાસાત્) નિગમનો” (વસુ. ૨૧૩-૧૭), “ કિં વા પાવગસ્થ (પાવગાત્) ન વીદેદ ? („ ૨૭૬-૩). જટ્ટી વિભક્તિ બીજી તે ત્રીજીના અર્થમાં “કો ણુ મે (માં) દર્શતિ” (વસુ. ૨૨૬-૧૫), “કેચ્ચાગણં પાલિં દેધિઙ્ગણં કેચ્ચાં પાણિ-યસ્થ (પાનીયં) મેરજા” (વસુ. ૨૬૫-૧૮), “જિણ્ણવિણુ તત્તસ્સુ (તત્તવં)” (૮-૪-૪૪૦), દેણિણુ અમઙ્ગ જયસ્સુ (જગન્-જગને) (૮-૪-૪૪૦), “યણસ્થ (યણેન્) ભઙ્ગો” (૮-૩-૧૩૪); ત્રીજી વિભક્તિ પાંચમીને સાતમીના અર્થમાં: જોરેણ (જોગત) વીદેદ (૮-૩-૧૩૬), વેણં વમ-ણં (તિસ્સિન્નમણં), તેણં વાલેણં (તિમ્મિન્નવાલે)” (૮-૩-૧૩૭), સાતમી વિભક્તિ બીજીના અર્થમાં નવરં (નગરં) ન ગામિ” (૮-૩-૧૩૫), કેલાનાં વસુ ઉદાપરણ નોપપસી વસીં વરુદ્દ પં.

ગત્યર્થક ક્રિયાપદને યોગે સં. બીજીને બદલે સપ્તમી.

(૧) પ્રાકૃત—

૧. “નરમે વચ્ચિહિસિ” (પસુ. ૮૯-૩૦)
૨. “નિગ્ગતો ય તમ્મિ વિ વણે” (, ૧૪૬-૧૮)
૩. “પત્તા નંદગોવગોદ્દે” (, ૩૭૦-૧)
૪. “કુંમલેણ સદ્દસ્સડરે સંપત્તા” (પ્રા. ક. સં. ૮૭)
૫. “પત્તો મહા-અરણ્ણે” (પ્રા. ક. સં. ૮૬)

(૨) અપભ્રંશ—

૧. “તં નિસુર્ણવિ ગય મેહિ સહત્તી” (ભવિ. ૬-૮-૭)
૨. “વળવહ નિયમંદિરિ સંપત્તવ” (, ૧૧-૭-૧૪)
૩. “ગંપિ પોચળપુરિ” (, ૧૪-૫-૧)
૪. “દગ્ગિયત્તમેહિ લહ જાહું” (, ૧૨-૮-૮)
૫. “વળિવહ ગહ તહો જિ મેહિ” (, ૧-૮-૪)

પાછળના બૂ. ગુ. ના નમૂનામાં આવેલાં પાવકિ, લોકહ, ધરિ, વગેરે રૂપોનું સમાધાન આહીં થશે.

પ્રથમા—પ્રથમા વિભક્તિ માટે ગુજરાતીમાં પ્રત્યય નથી શબ્દનું મૂળ રૂપ વપરાય છે, અને તેમાં વચન તથા જાતિને લીધે ફેરફારો થાય છે.

દ્વિતીયા—દ્વિતીયા વિભક્તિ માટે પ્રત્યય વપરાય છે તેમજ ત્રીયા પણ વપરાતો. અપભ્રંશમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનો સ. પ્રત્યય હોતો. અને વિભક્તિનાં રૂપ સરખાં હતાં. નાન્યતર જાતિના નામનું બહુવચન રૂ. પ્રત્યય લાગી થતું, પણ તે તો વચનવાચક પ્રત્યય, વિભક્તિનો નહીં. છતાં બૂની ગુજરાતીમાં અપ. ત્તેણ (ત્રાદ્યે) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા ત્તે-તણિ-નહ-નિ-ને પ્રત્યય બીજી-

પ્રકરણ ૧૨મું

વિભક્તિપ્રત્યયો

વિભક્તિફેર—ઘણી વખતે એક વિભક્તિનો પ્રત્યય બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં છટ્ટીનો પ્રત્યય બીજી, ત્રીજી, ને ચોથીના અર્થમાં વપરાતો. માતુઃ (માતરં) સ્મરતિ; રક્ષા મે (મયા) ભવતઃ કૃતા; પિતુઃ (પિત્રે) નિવેદયતિ. ત્રીજીનો પ્રત્યય ચોથીના અર્થમાં વપરાતો. અધ્યયનેન (અધ્યયનાય) વસતિ. સાતમીનો પ્રત્યય પણ તેવી રીતે હેતુવથે વપરાતો. ચર્મણિ (ચર્મણે) દ્વીપિનં હન્તિ । સાતમીનો પ્રત્યય બીજીના અર્થમાં વપરાતો. વને (વનં) પ્રવ્રજ કાકુ-સ્થ પિતરં મોચ્યાનૃતાત્ (રામાયણ ૩-૪૭-૧૬)—પાંચમીના અર્થમાં છટ્ટી—“ કસ્ય (કસ્માત્) વિભ્યતિ દેવાશ્ચ જાતરોષસ્ય સંયુગે.” (રામાયણ ૧-૧-૪)

પ્રાકૃતમાં પણ આ જાતનો વિશેષ ફેરફાર થતો રહ્યો છે. પાંચમીના અર્થમાં છટ્ટીનો પ્રત્યય: “મે આવાસસ્સ (આવાસાત્) નિગ્ગતો” (વસુ. ૨૧૩-૧૭), “ કિં વા પાવગસ્સ (પાપકાત્) ન વીહિહ ? (, ૨૭૬-૩). છટ્ટી વિભક્તિ બીજી ને ત્રીજીના અર્થમાં “કો ણુ મે (માં) હરતિ” (વસુ. ૨૨૬-૧૫), “કેયારાણં પાલિં વંધિઝ્ઞ કેયારે પાણિ-યસ્સ (પાનીયં) ભરંતા” (વસુ. ૨૬૫-૧૮), “હ્માણિણુ તત્તસ્સુ (તત્ત્વં)” (૮-૪-૪૪૦), દેપ્પિણુ અમહ જયસ્સુ (જગત્-જગતે) (૮-૪-૪૪૦), “ધનસ્સ (ધનેન) લહ્હો ” (૮-૩-૧૩૪); ત્રીજી વિભક્તિ પાંચમી ને સાતમીના અર્થમાં: ચોરેણ (ચોરાત્) વીહહ (૮-૩-૧૩૬), તેણં સમ-ણં (તસ્મિન્સમયે), તેણં વાલેણં (તસ્મિન્કાલે)” (૮-૩-૧૩૭). સાતમી વિભક્તિ બીજીના અર્થમાં નયરે (નગરં) ન જામિ” (૮-૩-૧૩૫). છેલ્લાનાં વધુ ઉદાહરણ નોંધવાની અહીં જરૂર છે.

ગત્યર્થક ક્રિયાપદને થોગે સં. બીજીને બદલે સપ્તમી.

(૧) પ્રાકૃત—

૧. “નરગે વચ્ચિહિસિ” (વસુ. ૮૯-૩૦)
૨. “નિગ્ગતો ય તમ્મિ વિ વ્વણે” (,, ૧૪૬-૧૮)
૩. “પત્તા નંદગોવ્વગોત્તે” (,, ૩૭૦-૧)
૪. “કુમલ્લેણ સ્વલ્લલ્લે સંપત્તા” (પ્રા. ૩. સં. ૮૭)
૫. “પત્તો મહા-અરણ્ણે” (પ્રા. ૩. સં. ૮૬)

(૨) અપભ્રંશ—

૧. “ને નિર્મુણિવિ ગય મેહિ સહર્ત્તી” (ભવિ. ૬-૮-૭)
૨. “વળવહ નિયમંદિરિ સંપત્તઝ” (,, ૧૧-૭-૧૪)
૩. “ગંપિ પોચ્છણપુરિ” (,, ૧૪-૫-૧)
૪. “દગ્ગિયત્તમેહિ લહ જાહું” (,, ૧૨-૮-૮)
૫. “વળિવ્વહ ગહ તહો જિ મેહિ” (,, ૧-૮-૪)

પાછળના બૂ, યુ. ના નમૂનામાં આવેલાં પાવકિ, લોકલ, ધરિ, વગેરે ફોપોતું સમાધાન આવીં થશે.

પ્રથમા—પ્રથમા વિભક્તિ માટે ગુજરાતીમાં પ્રત્યય નથી શબ્દનું મૂળ રૂપ વપરાય છે, અને તદેમાં વચન તથા જ્ઞતિને લીધે ફેરફારો થાય છે.

દ્વિતીયા—દ્વિતીયા વિભક્તિ માટે પ્રત્યય વપરાય છે તંમજ નથી પણ વપરાતો. અપભ્રંશમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનો ૩ પ્રત્યય હતા. જન્ને વિભક્તિનાં રૂપ સરખાં હતાં. નાન્યતર જ્ઞતિના નામનું ગણવચન રૂં પ્રત્યય લાગી થતું, પણ તે તો વચનવાચક પ્રત્યય, વિભક્તિનો નહીં. છતાં બૂની ગુજરાતીમાં અપ. તળેણ (તાદર્થ્ય) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા તળે-તળિ-તહ-નિ-ને પ્રત્યય બીજી-

ચોથીના અર્થમાં વપરાતા. મૂળ તળ છટ્ટીના અર્થમાં વપરાતો. હં છટ્ટીનો પણ વપરાયો છે.

ઉદા.

૧. “તીહું ચોરહું મારિવા નિમિત્તુ અમ્હે મોક્કલિયાં છાં.”
(સંદર્ભ. ૧૧-૧૯)

૨. “જાપિ સંપૂર્ણિ હૂંતઈ એક-એક તણી અગ્ગધાઈ કરી
છેદઈ.” (સંદર્ભ. ૬-૩)

૩. જેતી વાર ચઉથી તણી છેદિવા વાર હુયઈ, તેતી વાર મન-
માહિ મંદેહુ ઉપજઈ. (, ૬-૩)

૪. એટલિ માતાઈ મુનિં ઉતાવલી તેડી. (સં. કા. ગુ. ગ. ક.)

૫. “તેહ લણી તુહનઈ ‘ચિરંજીવિ’ કહિઉં.” (સંદર્ભ. ૯૭-૩)

આ ઉપરાંત રહ-રહ-રહ* પ્રત્યયો ખીજના અર્થમાં વપરાતા.

*આ બધા પ્રત્યયોને હું તળ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરું છું. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ત્રીજી ચોથીના અર્થમાં વપરાય છે. “વંધુઅત્તુ સંચ-
લિહ વણિજ્જે” (ભવિ. ૩-૧૦-૧, ૩-૯-૪). અહીં ત્રીજી હોવા છતાં વણિજ્જેનો અર્થ ‘વાણિજ્ય માટે’ થાય છે તેમ અપ. વહ-
તળહો તળેણ ઉપરથી વડપણહુતણિં-વડપણહુણિ-વડપણહુરિ પછી
હ ને ર નો વ્યત્પય થઈ અગર સ્વતંત્ર રીતે હ લળી વડપણ રહિ
બને. ‘હ’ પછી ‘ણ’ આવતાં ઉચ્ચારસૌકર્ય વાસ્તે નો ર થયો.
વળી રહિ પ્રત્યયમાં મૂળ ‘વાસ્તે, માટે’ નો અર્થ હતો. એટલે તે
તળેણ-તળિં ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ. તેમજ ‘તેહુરઈ’ રૂપમાં
વ્યત્પય થયેલો નથી. તે પણ તળેણ ઉપરથી આવ્યાની સાક્ષી પૂરે છે.
અર્થકે ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરતાં વાંધા આવે છે. અર્થે નું અત્યે થયા
પછી ર અવશિષ્ટ રહેતો નથી. અર્વાચીન તદ્દલવ માનતાં વડપણહ
અરથઈ-‘વડપણ અરહઈ’ જેવો પ્રયોગ નોંધવાની અપેક્ષા
રહે છે. વળી જૂનું રૂપ રહિ છે, રહઈ પછીનું છે.

ઉદા.

રહ—

૧. “જમ મઝરં પરિણં તુ એક વાત કહઉં.” (સંદર્ભ. ૧૦૭-૨)
૨. “એહુરં વેધ ન લાગઇ એ આગઇ એ અંગિ ન અંગિ, કટાક તાહરે ત્રાસિસિમ જમસિમ ગિરિવર શૃંગિ.” (નેમિ.-કાગ)
૩. “ગુપ્તવૃત્તિ જમ કરી સૂતા હંતા તેહુરં મારિ.” (સંદર્ભ. ૭-૨૨)

હૃ—

૪. “અનેક પ્રકારિં ભાદહું કહઈ.” (સંદર્ભ. ૯૩-૧)
૫. “તુંહું રાખસિઉં; તેહજહું મારિસિઉં.” (સંદર્ભ. ૮૬-૨૫)

રહઈ—

૬. “પુણ તે જાલક રહઈ ન દેખઈ.”
૭. “આમ તલરહઈ જાઉ.”
૮. ૬. છેલ્લાં એ ઉદાહરણ “ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય.”
- પુ. ૨. પૃ. ૧૨૩-૨૪ પરથી લીધાં છે.

તૃતીયા—ત્રીજી વિભક્તિના અપભ્રંશમાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞતિનાં નામ માટે જુદા પ્રત્યયો હતા, પણ ઘણાખરા સામાન્ય હતા. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૩૪૨, ૩)માં અકારાંત નામ માટે (૧) જ ને (૨) અનુસાર એ પ્રત્યય આપે છે. ઇ-અકારાંત નરજ્ઞતિનાં નામ માટે (૩) ણ, જ ને અનુસાર આપે છે. નારીજ્ઞતિનાં નામ માટે સૂત્ર (૮-૪-૩૪૬)માં ણ પ્રત્યય આપે છે. જહુવચન માટે હિં પ્રત્યય આપે છે. સૂત્ર (૮-૪-૩૪૩)માં જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વના નામનો અંત્ય અનો આ પ્રત્યયો પૂર્વે ણ થાય છે. એટલે જે, દેવ, માદક રૂપો

થાય. વળી સૂત્ર (૮-૪-૩૯૬)ના ઉદાહરણમાં સુલેન ને બદલે અપ. રૂપ સુધિ વપરાયું છે, તેમજ સૂત્ર (૮-૪-૪૦૧)ના ઉદાહરણમાં વાર્દલેન ને બદલે અપ. વદ્વલિ વપરાયું છે. એટલે એકંદરે નીચે પ્રમાણે પ્રત્યયો (૧) ણ, (૨) અનુસ્વાર, (૩) ણ, (૪) ણ, (૫) ઇ (૬) ઇં, (૭) હિં અપભ્રંશમાં વપરાતા હતા. મુ. નરસિંહરાવભાઈ(પુ. ૨; પૃ. ૧૫૫) ઉપર જણાવે છે તેમ ઇ-ઈ પ્રત્યય ણ-ણ ઉપરથી આવ્યા હોવા છતાં અપભ્રંશકાળ પછીના નથી.

અપભ્રંશમાં સૂત્ર ૮-૪-૩૩૫ પ્રમાણે હિં પૂર્વ નામના અંત્ય અનો ણ વિકલ્પે થતો: ગુણહિં કે ગુણેહિં. આ ઉપરથી હ નો લોપ થતાં અંતિમ અપભ્રંશમાં (અ) ઇં ને(ઈ) ઇં પ્રત્યય આવ્યા છે, તેમ જૂનો હિં પ્રત્યય બંને વચનમાં વપરાતો, તે ઉદાહરણ પરથી જણાશે.

જૂની ગુજરાતીમાં (અ)ઈ તથા ઇ તૃતીયા ને સપ્તમીના મુખ્ય પ્રત્યય છે. પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં જ્યાં શબ્દને અંતે ક પ્રત્યય લાગતો ત્યાં અપભ્રંશમાં પણ (અ)ઈ પ્રત્યય વપરાતો. સં. મલ્લકે અપ. મલ્લક. આ પ્રમાણે (અ)ઈ પ્રત્યય હતો. પરંતુ પાછળથી તદ્દનું માથા-માથિ બીજાં રૂપના સામ્યને લીધે થયું છે. મુ. નરસિંહરાવભાઈ ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૫૫-૧૫૭ ઉપર જણાવે છે કે (૧) જ્યાં ક લાગેલો છે ત્યાં (અ)ઈ ને નથી લાગ્યો ત્યાં ઇ પ્રત્યય આ બંને વિભક્તિમાં વપરાતો. (૨) ઇ પ્રત્યયનો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં કાવ્યમાં અ થયો, અને (અ)ઈ નો ણ થયો. આની વિરુદ્ધ થોડાં ઉદાહરણ નોંધું.

અપ. મત્યહ-માથઘ-માથે થવું જોઈએ, “છતાં છત્ર કુણિ નથી આલ્યાં પિતા તવનિ માથિ” ? (કાદં. ૭૬-૨૨) પ્રયોગ થયો છે. મૂળ પાદ ‘માથિ’ છે.

(૩) “હાથે વણેલું કપડું” (શુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૫૬)માં ‘હાથે’ ને હસ્તકેન ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, છતાં સૂત્ર (૮-૪-૩૬૬)માં અપ. દક્ષિં મોક્કલહેળ” પ્રયોગ થયો છે. હાથિ પળુ મળે છે.

(૪) “થલવટનઉ” થલવટઘ રહિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૪૦-૨૦)માં ‘થલવટઘ’ માં (અ) ઇ પ્રત્યય કને લીધે માનિયે તો ‘થલવટાનઉ’ થવું જોઈતું હતું.

(૫) ‘દહાડો’ શબ્દમાં અતે ક છે, એટલે તહેમાં (અ) ઇ પ્રત્યય લાગવો જોઈએ. “પારણાનધે દિહાડઈ.” (સંદર્ભ. ૭૮-૧૫). છતાં “તમે દાઢિ કહો છો ભરથાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.” (સુદામા-ચરિત્ર)માં ‘દહાડિ’ થયા વિના ‘દાઢિ’ થાય નહીં.

(૬) તળકે-તળહ-નહ-ને-એમ વિકાસક્રમ છે. પરંતુ રામનિ પાસિ થયા સિવાય ‘રામની પાસે’ પ્રયોગ આવે નહીં. છતાં નિ વિકાસ આટલેથી ન અટકતાં આગળ ચાલ્યો ત્યાં ‘રામને માથે’ પ્રયોગ થયો.

(૭) અપ. “પચ્છહ દોહ વિહાણુ”માં પચ્છહ વૈદિક પથ્રકે ઉપરથી આવ્યું. છતાં પચ્છહનાં બે વિકાસક્રમે ‘પછિ-પછે’ થયાં. ‘પછી’ શિષ્ટ ગણાય છે, ને ‘પછે’ અશિષ્ટ મનાય છે. અપભ્રંશમાં પાંચ્છ પણ વપરાતું.

(૮) તે સ્ત્રી પોતાને ખીહુર ગઈ-આં વાક્યમાં પિતૃગૃહે શબ્દ માનિયે (ક વગરનો) તો “રતનાવતી ખીહુઃઘ મોકલઘ” (સંદર્ભ. ૪૩-૨૫)માં પિતૃગૃહકે ને “નંદા ખીહુરિ ગયઘ.” (સંદર્ભ. ૧૮-૨૩) માં પિતૃગૃહે કલ્પવું પડશે. બેમાં કશે અર્થ ફેર નથી.

(૯) ણ, તેણ, જેણ, કેણ, વગેરે સર્વનામનાં તૃતીયાનાં રૂપ છે. તહેમાં ણ વિભક્તિ પ્રત્યય છે. તે પછી ક લાગે તે અનુચિત ગણાય, છતાં તેણહ-ણહ જેવાં રૂપ અપભ્રંશમાં નોંધ્યાં છે. તહેમનું પાઠ્યું

‘ઠણિ-તિણિ-કિણિ’ થયું છે. અને હાલ તેમ છતાં એ’ણે-તહેણે-જે’ણે વ્યુત્પન્ન થયાં છે.

(૧૦) થોડો, હૈંડું, પાલણું, પહેલો, વગેરે ઓ-ઉંકારાંત હોવાથી ક લાગી તે રૂપ બન્યાં છે, છતાં ‘થોડિ ઠાહિ’ (વિ. પ્ર. ૮૦-૧), ‘માતા હૈઅડિ હર્ષ ન માષ’ (, ૬૫-૩), ‘પાલણુડિ પુઠાડિ જાષ’ (, ૬૫-૨), ‘પહિલિ પુહરિ’ (, ૩૭-૩), વગેરેમાં (અ)ઈ નો ઇ થયો છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્યાં પ્રા. અપભ્રંશમાં ક પ્રત્યય લાગતો ત્યાં અપભ્રંશમાં (અ)ઈ પ્રત્યય હતો, ક વિનાના શબ્દમાં ઇ હતો. પણ જૂની ગુજરાતીમાં એ નિયમ સચવાઈ રહ્યો નથી. પદ્યરચનાની અનુકૂળતા વાસ્તે અઈ નો ઇ થયો છે, ને ઇ નો અઈ પણ થયો છે. એટલે અપભ્રંશમાંથી આવેલા અઈનો લાગલો ઇ થયો, વચ્ચે અવાન્તર રૂપે ઇ થયો નથીજ, એમ કહેવું સાદસ ભરેલું છે. ક સ્વાર્થે લાગ્યો છે, એટલે અર્થ ફેર નથી, એમ કહી ઉપલી દલીલને ઉડાવી શકાય તેમ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તે સાદત કરી શકે તેમ નથી. (૨) વળી પદ્ય ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ ઇ નો અ થાય છે. તે ગામ ગયો. હું મોસાળ જઈ છું. હામ બેડી. હાથ આવ્યો.

આ ઉપરાંત ત્રીજીનો આં પ્રત્યય પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. આ આં હિં પ્રત્યય ઉપરથી ઇ નો અ થઈ હં માંનો હ મોળો પડી જતાં આવ્યો છે. અથવા હં થઈ હતો લોપ થતાં આવેલો છે તે ઉપરાંત નહ-નિ પ્રત્યય પણ ત્રીજીના અર્થમાં વપરાયો છે. આ નિ પ્રત્યય સર્વનામના રૂપ જણદ, કેળદ, વગેરેના જદ પરથી નામને લાગેલા શદ થયો છે. એવડા પ્રત્યયો પણ વપરાય છે.

ઉદા.

ખં —

इ—(२) “लुङ्गलि करी वधरी वर्ग टालध.” (, ,)

इं—(३) “प्रतिहुरिं रान्निं आवी विनती करी.” (सं. डा. गु.
ग. ड.)

(४) “भं नवि यालध धरनु लार” (वि. प्र.)

(५) “तीणी विद्यां आपणां त्रिहं आकाशमंडलिं राणधि.”
(संदर्भ. ८३-२१)

हि-हिं—(६) यौवनमद्विहिं उदम्प ती दम्पती थाध जुवानि.”
(वि. प्र.)

(७) “भंत्री राउ विमांसणु करध, દેવશક્તિ એ કિણ્ણિ
ન મરધ (વિ. પ્ર.)

(अ) इ-इं—(८) “तीणुं देवधं कलिङि-परमेश्वर मरि!” (संदर्भ.
८६-१५)

(९) “એ શ્લોક વાનરધં સાંભલ્યો.” (પંચાખ્યાન વાર્તિક
પૃ. ૩૧)

हं—(१०) “सु ग्रीवकु तेहतणा णांघवहुं लिदलहुं भारिउ.”
(संदर्भ. ८-१८)

(११) “सर्वद्विसि मिलित सुलटहुं वन मोहि गज निम
वेढिउ.” (, , ४)

आं—(१२) “धूमकेतु राज्ञ रत्नमंजरी रथि धाती” (पृथ्वीयंद्रे)

(૧૩) “મઈ મુખણાયાં તમિહ ઉલખ્યા.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૧૦)

(૧૪) “મઝ દીક્ષી એ વિરીયાં.” (વિ. પ્ર. ૨૧૩)

(૧૫) “ઋષિજીયાં વરદાન જ આપ્યું.” (ભાલણ-નળાખ્યાન)

‘કિણિ-તિણિ-કિણિ’ થયું છે. અને હાલ તેમ છતાં એ‘ણિ-તહેણિ-જે‘ણિ વ્યુત્પન્ન થયાં છે.

(૧૦) થોડો, હેંડું, પાલણું, ખેંડો, વગેરે ઓ-હંકારાંત હોવાથી ક લાગી તે રૂપ અન્યાં છે, છતાં ‘થોડિ કાહિ’ (વિ. પ્ર. ૮૦-૧), “માતા હૈઅડિ હર્ષ ન માષ” (, ૬૫-૩), “પાલણુડિ પુહાડિ જાષ” (, ૬૫-૨), “પાહુલિ પુહરિ” (, ૩૭-૩), વગેરેમાં (અ)હ નો હ થયો છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્યાં પ્રા. અપભ્રંશમાં ક પ્રત્યય લાગતો ત્યાં અપભ્રંશમાં (અ)હ પ્રત્યય હતો, ક વિનાના શબ્દમાં હ હતો પણ જૂની ગુજરાતીમાં એ નિયમ સચવાઈ રહ્યો નથી. પદરચનાની અનુકૂળતા વાસ્તે અહ નો હ થયો છે, ને હ નો અહ પણ થયો છે. એટલે અપભ્રંશમાંથી આવેલા અહનો લાગણો જ થયો, વચ્ચે અવાન્તર રૂપે હ થયો નથીજ, એમ કહેવું સાલસ ભરેલું છે. ક સ્વાર્થે લાગ્યો છે, એટલે અર્થ ફેર નથી, એમ કહી ઉપલી દલીલને ઉઠાવી શકાય તેમ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તે સદન કરી શકે તેમ નથી. (૨) વળી પદ ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ હ નો અ થાય છે. તે ગામ ગયો. હું મોસાળ જાઉં છું. હામ ગેદી. હાથ આગ્યો.

આ ઉપરાંત ત્રીજીનો આં પ્રત્યય પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. આ આં હિ પ્રત્યય ઉપરથી હ નો અ થઈ હં માંનો હ મોળો પડી જતાં આગ્યો છે. અથવા હં થઈ હનો લોપ થતાં આવેલો છે ને ઉપરાંત નહ-નિ પ્રત્યય પણ ત્રીજીના અર્થમાં વપરાયો છે. આ નિ પ્રત્યય સર્વનામના રૂપ ણહ, કેણહ, વગેરેના ણહ પરથી નામને લાગેલા શરૂ થયો છે. એવડા પ્રત્યયો પણ વપરાય છે.

ઉદા.

ળં

इ—(२) “सुखमसि करी वधरी वर्ग टालध.” (, ,)

इं—(३) “प्रतिहृदिं राजनिं आवी विनती करी.” (सं. डा. गु. ग. ड.)

(४) “મધં નવિ ચાલઈ ધરનુ ભાર” (વિ. પ્ર.)

(૫) “તીણી વિદ્યાઇં આપણાં ત્રિદંડ આકાશમંડલિં રાખઈ.”
(સંદર્ભ. ૯૩-૨૧)

हि-हिं—(६) यौवनमद्विहिं छिद्यती दम्पती थाध जुवानि.”
(वि. प्र.)

(૭) “મંત્રી રાઉ વિમાંસણ કરઈ, દેવશક્તિ એ કિણિહિ
ન મરઈ (વિ. પ્ર.)

(अ) इ-इं—(८) “तीलुं देवुं कलिउं-परमेश्वर मरि!” (संदर्भ.
८६-१५)

(૯) “એ શ્લોક વાનરઇં સાંભળ્યો.” (પંચાખ્યાન વાર્તિક
પૃ. ૩૧)

हं—(१०) “सु श्रीत्रकु तेहतणा ज्ञांयवहुं लिदलहुं मारिउ.”
(संदर्भ. ८-१८)

(૧૧) “સર્વદિસિ મિલિત સુભટહું વન માહિ ગજ નિમ
વેઢિહિ.” (, , , ૪)

आं—(१२) “धूमकेतु राजं रत्नमंजरी रथि धाती” (पृथ्वीचंद्र)

(૧૩) “મઈ મુખજાયાં તમિહ ઉલખ્યા.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૧૦)

(૧૪) “મઝ દીદી એ ગિરીયાં.” (વિ. પ્ર. ૨૧૩)

(૧૫) “ઋષિજીઆં વરદાન જ આપ્યું.” (ભાલણ-નળાખ્યાન)

(૧૬) “સુણી સિંહ કોપાં જળિ થયઉ.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૦૯)

જ—(૧૭) “જાણઈ નગરિ કહિસીસે કરી સદાકાર પાખલિ પોઢઉ પ્રાકાર.” (પૃથ્વીયંદ્ર)

હે—(૧૮) “ધસઉં તેહે કીધઉ.” (સંદર્ભ ૭-૨) (સર્વનામના અહુ-વચનમાં)

હૈં—(૧૯) “આવકિઈં દેવુ પૂનિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૭૭-૭) (અપ. સાવકેઈં ઉપરથી અથવા સંગદોષથી)

નહ-નિ—(૧૯) “પછી રાજનઈ તે જમાઇનઇ વસ્ત્ર પહેરાવીનઇ આપણઇ નગરિ મોડલ્યુ.” (વૈ. પં. ૧૧૩)

(૨૦) રાજનિં ગણિકા પૂછી.” (વૈ. પં. ૧૭૬)

(૨૧) રાજનઇ પ્રતિક્ષ દિહું (વૈ. પં. ૧૧૩)

આ છેલ્લો નહ-નિ વિ. સં. ૧૬૨૯ માં વપરાયો છે. તે ખેલાં બેવામાં નથી આવ્યો. તે સર્વનામને લાગતા નહ ઉપરથી નામને લાગ્યો છે. જેણં, તેણં, વગેરે તૃતીયાનાં રૂપ ગણાય. તે ઉપરથી નહ-નહ-નહ-નિ સ્વતંત્ર પ્રત્યય તરીકે ગણાઈ નામને પણ ક્ષાગવો શરૂ થયો. હિન્દીમાં વપરાતા ને પ્રત્યયનું પણ આ નિરાકરણ હોઈ શકે.

(૮-૪-૩૬૭) પ્રમાણે કાંઈ (શું-શા માટે) થાય છે. તેમ સૂત્ર (૮-૪-૩૫૩) પ્રમાણે નયનાનિનું નયનાઈ થાય છે. આ બન્ને કાંઈ ઉપરથી કાં ને નયનાઈ ઉપરથી 'નયણાં' થાય છે તેમ આં આવ્યો છે. સાતમીના આં સંબંધી પણ આ પ્રમાણેજ સમજવાનું છે. (૧) હિં-હં-અં (આં) (૨) આઈ-આં.

ચતુર્થી—ચોથીના અને છઠ્ઠીના પ્રત્યયો પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશમાં પ્રાયઃ એક હતાઃ છઠ્ઠીનાજ પ્રત્યયો ચોથીના અર્થમાં વપરાતા. ચોથીનો મુખ્ય પ્રત્યય હાલ 'ને' છે. તે તળેણના રૂપ તળિં (અ) નિં નહ-નિ-ને રૂપે આવ્યો છે. અપભ્રંશમાં તાદૃશ્યે કેટલાક અનુગ વપરાતા હતા. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૪૨૫)માં કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, અને તળેણ આપે છે. આ પૈકીનો રેસિ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. તે ઉપરાંત રહ, રહહ, રૂહ, ને હુઈ પણ વપરાયા છે.

કેહિં તેહિં રૂપ કિમ્ ને તદ્ સર્વાનામનાં ત્રીજીનાં બહુવચનનાં રૂપ છે. હુઈમાં હં સાતમીનો કે ત્રીજીનો પ્રત્યય છે, બાકીનું હુ છઠ્ઠીનો પ્રત્યય છે. હેમાચાર્યે તે પ્રત્યય નોંધ્યો નથી, પણ તે વપરાયાની ખાતરી છે. સ્ય-સ્સ-હ+હ=હુ. અપભ્રંશમાં લાગતો હ ધાગી હુ થયેલો છે. જુઓ—“કહુ ઘરુ કહુ પરિણુ કહુ વંધહ મં તુહું કરિ અસગાહિં ધંધહ” (ભવિ. ૬-૨). રહ-રૂહ-રહહ આ પ્રત્યયો સંબંધી મુ. નરસિંહરાવભાઈએ (પુ. ૨, પૃ. ૧૨૧-૮) લંઆણુથી ચર્ચા કરી છે. હેમાં મુખ્ય બે મુદ્દા સંબંધી ચર્ચા છે. (૧) વ્યુત્પત્તિ (૨) પ્રથમ ઉપયોગ ચોથીના અર્થમાં કે છઠ્ઠીના. વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં છેવટે નિર્ણય કરતાં અર્થકે-અરથહ-અરહહ-રહહ એમ અર્થ શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ જણાવે છે. (૨) ઉપયોગની બાબતમાં ચોથીનો મુખ્ય ઉપયોગ પ્રથમ એમ જણાવે છે.

આ રહઈ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી મહારો નમ્ર અભિપ્રાય અહીં દર્શાવું છું. પૃ. ૧૪૦ ઉપર લેનો નિર્દેશ થયો છે. તે અભિપ્રાય કદાચ નવીનજ્ઞ લાગશે. રહઈ રૂપ અર્થકે ઉપરથી આવ્યું હોય તો રહઈ જૂનું રૂપ મનાય. પણ રહિતે હું જૂનું રૂપ માનું છું. બીજી વિભક્તિ નીચે જે જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે: ‘મઝરઈ’, ‘તેહરઈ’, ‘એહરઈ’ તે જોતાં રહની વ્યુત્પત્તિ તળેણના નહ ઉપરથી જ નો ર થઇ આવેલી સંભવે છે. તળે પૂર્વનું નામ છઠ્ઠીના હ સાથે વપરાતું. એ હ અને ર નો સંયોગ થતાં હઈ પ્રત્યય થયો; પછી હ ઘટે પડી વ્યત્યયથી રહઈ રૂપ તૈયાર થયું. આમ રહઈ આખરનું રૂપ છે, અને તળના નહ ઉપરથી આવતું હોવાથી નહ જેમ ત્રણે વિભક્તિમાં વપરાય છે, તેમ રહઈ પણ ત્રણે વિભક્તિમાં વપરાતું. અર્થ શબ્દ મુખ્ય ચોથીમાં સંસ્કૃતમાં વપરાતો; દ્વિજાર્થે પછી બીજી ને છઠ્ઠીના અર્થમાં ક્યારે વપરાતો થયો, અને પ્રથમ છઠ્ઠીના કે બીજીના અર્થમાં તે ક્રમ મળી શકે તેમ નથી.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જ નો ર અપભ્રંશકાળમાં કે પછી થાય છે કે કેમ. હું ધારું છું કે જ અને ર ને ઉચ્ચારમાં ઘણો ગાઢો સંબંધ છે. ર નો જ થાય તેમ જ નો ર પણ થાય, અને ખાસ કરીતે હ પછી આવતો જ ઉચ્ચારસૌકર્ય વાસ્તે ર થાય.

૧. સિ. હે. સૂત્ર (૮-૧-૨૫૩)માં “કરવીરિ જા:” ‘કરવીર’ શબ્દમાં પ્રથમ ર નો જ થઈ બનેલો કળવીરો શબ્દ આપ્યો છે. અહીં ર નો જ થયો છે.

૨. સ્થાન-શબ્દ ઉપરથી ઠાહણ-ઠાહર થાય છે. આ શબ્દ જોઈને હુ કવિએ પોતાના અપ. કાવ્ય “શ્રાવકાચાર દોહક” (૧૩૨) માં વાપર્યો છે. “અદ્વા તિમિદ જ ઠાહરઈ સુદુ ગયણ દિણ.” (૧૩૨)

૩. ‘ગાથાસપ્તશતી’ (૩-૫૦)માં “અહ જમ્પઈ લાજિજાનો દોહ.”

છાપેલું છે. પણ ગ પ્રતમાં 'લજ્જિરો' પાડ છે. તે પણ સૂચવે છે કે નો ર થયો છે.

૪. સં. પુનઃ, પાલી પન-પના. ગ્રા. પુણ, અપ. પરં, પુણ, ગુ. પણ. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૪૧૮)માં “પરમઃ પરઃ” પરં નો પર થતો જણાવે છે, પણ પરં, પરંતુ વાક્યની શરૂઆતમાં વપરાય છે; જ્યારે પુનઃ વચ્ચે વપરાય છે. એટલે પુણઉપરથી નો ર થઇ પર શબ્દ આવ્યો છે, એમ હું માનું છું. “મહુ કરિણ્વચં કિંપિ નવિ મરિણ્વચં પર દેજ્જઈ” (૮-૪-૪૩૮) “દેન્તહો હં પર ઉવ્વરિમ જુજ્જન્તેહો કરવાલુ” (૮-૪-૩૭૯) અહીં પુનઃ શબ્દજ બંધ બેસતો છે.

૫. ગુજરાતીમાં નો ર થાય છે તે ગુજરાતીના ઉત્સર્ગમાં જણાવ્યું છે.

૬. “કુણહિરઉ ઉપાય પાડિઉ.” (સંદર્ભ. ૬૩-૭) (કુણહિરઉ-કુણહિરઉ-તણ ઉપરથી)

૭. “કુણહનઉ મંત્ર આલોચ મર્મ પ્રકાસિઉ.” (સંદર્ભ. ૬૩-૬) આ પ્રમાણે તનકઃ ઉપરથી તણહ-નહ (૧) રહ (૨) નહ આવેલા છે.

આ નહ ઉપરથી રહ થયો છે, એમ સ્વીકારી શકાય તેમ ન હોય તો અપ. માહરહ-તાહરહ જેવા શબ્દોમાં રહ પ્રત્યયનો છે, એમ મનાતાં જેહરહ, તેહરહ, વગેરે શબ્દોમાં પણ સામ્યને લીધે ર આવ્યો હોય; જે કે આ શબ્દોમાં પણ રહ નહ ઉપરથી આવ્યો છે. ગ્રા. અમ્હાણં-તમ્હાણં ઉપરથી અપ. અમ્હારહ, તમ્હારહ શબ્દો નો ર થઇ આવ્યા છે. જુઓ:—

(૧) “માહરહ કીધહ એહરહ ઇસી અવસ્થા આવી.” (સંદર્ભ. ૧૬૬-૮)

રહિ જૂનો પ્રત્યય છે. મૂળ તહેમાં તાદર્થ્યનો અર્થ હતો. (૧)
 “કીજમ શ્રાવકશ્રાવિકારહિ વર પોષધશાલ.” (સંતસેત્રિ. ૧૦૮
 સં. ૧૩૨૭) (૨) “કલમ કરમુ પરભવહતણઉં જમ રિક્કિરહિ જઉ
 હીંડમ ધણઉં.” (માતૃકાચક્રપદ ૪૮) પછી (૩) “તેરહિ તિહુયણિ
 કોમ ન સનાયુ.” (માતૃકા. ૧૬) (૪) “રીસ કરંતા જવરહિ અચ્છમ
 અવગુણુ તિત્તિ.” (દ્વિહામાતૃકા ૧૪)

ઉદા.

રેસિ—(૧) “ચંદનભરી કચોલી ચોલી મણ્ડન રેસિ.” (વ. વિ.)

(૨) “કિત્તિખંભુ કિરિ અવરરેસિ માગમ આખંડલુ.” (સમરા-
 રાસુ. દ્વિતીયભાષા, ૭)

રહિ—(૩) “તે કન્યા જમ ભણિવા ગુણિવા યોગ્ય હુમ તુ પંડિતરહિ
 આપી.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૪) “નીઠ તે નાસી પાછા વલ્યા, મોહરાયરહિ આવી મિલ્યા.”
 (પૃથ્વીચંદ્ર)

રહિ—(૫) “પ્રતિહારપાહિ કન્યારહુઇં તેડઉ દિવરાવિઉ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૬) “જેહુરહુઇં દીજમ મોતીતણા તાટ.” (, ,)

જન્મ-નિ-ને—(૭) “કરસરામ બ્રહ્મા-અવતાર તપને આ છાંડી
 સંસાર.” (પ્ર. ચિં.)

(૮) “પ્રથમ માહરે આશ્રમિ આતિથ્યને આવો.”
 (સં. કા. ગુ. ગ ક.)

(૯) “પછી કાદંબરી વધાંમણીનિં મહાશ્વેતા પાસિં
 ગમ.” (, ,)

(૧૦) “વયરીનઇં દેસવટા દીધા.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

હું—(૧૧) “કુણુકુણુ ધોડઉ, કુણુકુણુ હાથિઉ, કુણુકુણુ આભરણ,
કુણુકુણુ પટફલ । ધણિ પરિ ભક્તિ કીધી.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

હિં—(૧૨) “બોલાવિઉ મુહિ સુલલિત ભાખ, ચૂણીહિં (ચણ માટે)
દીધી સાકર દ્રાખ.” (વિદ્યાવિ.)

ઉદાહરણ ૭-૯ સૂધીમાં ને પ્રત્યય તાદર્થ્યે વપરાયો છે.
‘તપને’=તપ કરવા, આતિથ્યને=આતિથ્ય સ્વીકારવા, વધાંમણીનિં=
વધામણી ખાવા. આ જાતના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ચતુર્થી વપરાતી.
વનાય મુમોચ=વન ગન્તું મુમોચ । ફલાય ગતઃ=ફલમાનેતું ગતઃ । પરંતુ
ચોથીનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા હાલ ‘કાળે, માટે, વાસ્તે’ વપરાય
છે. કાળે=કાર્યેણ-કર્ત્તે-કાળે; માટે=નિમિત્તેન-નિમિત્તે-મદ્દ-માટઈ-
માટિ-માટે; ‘વાસ્તે’ ફારસી શબ્દ છે.

ઉદા.

કાળિ—(૧) “કુણુકાળિ.” (સપ્તક્ષેત્રિરાસુ)

(૨) “ધત્તા જિખી પટણ મહિ, આવિઉ કુમદ વાદનિ
કજિજ.” (વિ. પ્ર. ૮૯)

માટિ—(૩) “ભય મકુઠ ભડ મોકલ્યા.” (વિ. પ્ર. ૪૮)

(૪) “કુહિયા કહેવર માટ.” (સપ્તક્ષેત્રિરાસુ)

તા.—ક. નહ-નિ અને રહ-રહિનો વિકાસ સમકાલીન છે, પ્રયોગ
લેખકની પસંદગી ઉપર કંઈક અંશે અવલંબે છે. ‘માટકાચઉપમ’
માંથી નીચેનાં પ્રથમ બે ઉદાહરણ અર્થ પણ બન્ને પ્રત્યયોનો એકજ
છે, એમ ખતાવે છે.

(૧) “તેરહિ તિહુયણિ કામ ન સનાયુ.” (૧૬)

(૨) “હંતી રિદ્ધિ તીહંનમ ઘણી.” (૩૨)

(૩) “જોહનમ શકટુ ન હુયમ સ અશકટા.” (સંદર્ભ. ૫૦-૨૫
સં. ૧૪૧૧)

તેમજ ‘આપવું-દેવું’ એ અર્થના ધાતુ સાથે સંપ્રદાનાર્થે બન્ને

પ્રત્યયો માત્ર ૨૮ વર્ષના આંતરાના નીચેના પ્રયોગમાં મળે છે:—

- (૧) “જેહરહુધ દાન દીજઘ.” (મુઘ્ધાવખોધ સં. ૧૪૫૦)
- (૨) “વયરીનંદં દેસવટા દીધા.” (પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર સં. ૧૪૭૮)
- (૩) “માગણુહારનંદં પગિ પગિ દીજઘ વાસણુ.” (, ,)
- (૪) “તેહના આપનંદં ખાલિક આપિઓ.” (ઉપદેશમાલા ખાલાવ-
ખોધ સં. ૧૪૮૫)

આ બન્ને પ્રત્યયો બીજી-ચોથીના અને છઠ્ઠીના તાદર્થ્યે વપરાતા અપભ્રંશના ત્રણેજ ઉપરથી આવ્યા છે. હ રહિત રહ-રિ પ્રત્યય પણ આ વિભક્તિનો તેજ ત્રણેજ ઉપરથી આવ્યો છે.

“એક દિધ ઉપાલંભ રે વાલમ્ભરિ સવિલાસ.” (વસંત વિ. ૭૦)

“વાલંભ રહુધ સુવિચાર.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૨૨)

છતાં જ્યાં રહ-રિ પ્રત્યય ષષ્ઠ્યંત વિશેષણને અંતે હોય છે ત્યાં તો તે, તે’વીજ બાતના નહ-નિ માફક તળકે-તળહ-ળહ-રહ-રિ કે નહ-નિ વિકાસે આવ્યો છે.

(૧) “તે ભારિ વેચીનંદં સુતારરંધ ધરે આવ્યો.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૩૬)

(૨) “ચઉથઉ ભાગ ધરમનંદં લાગે.” (સંપત્તિક્ષેત્રિ. ૮)

પાંચમી—પાંચમી વિભક્તિના જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા પ્રત્યયો તડ, તુ, હતુ, હૂંતુ, પાહિં, પાહં, પહં, પેં, થી, થો, થકી, થકો, વગેરે છે. તડ-તુ પ્રત્યયો સં. તસ્ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યા છે. (હ્રસ્વઃ, વૃક્ષતઃ) હતુ પ્રત્યય પ્રાકૃત કાળમાં વપરાતા સાતમીના હિં પ્રત્યયમાં તસ્ ભળી બનેલા પ્રાકૃત હિંતોનો વિકાસ છે. હિંતોમાં અનુસ્વાર ક્રાંસળ-લઘુપ્રચલ્ત છે, તેથી અનુસ્વાર સહિત હં બિડી હતુ આવેલો લાગે છે. સુંતો પ્રાકૃતપ્રત્યય પણ સું+તસ્નો બનેલો છે “નિજ નગરહિંતુ રાઉ ચંડિકા દેવકુલિ આવિઉ.” (સંદર્ભ.)

૩૩-૧) “તથા પરોપકારઘટતિ લોકવિરુદ્ધ ત્યાગઘટતિ પુણિ ધર્મુ હુયધ.” (સંદર્ભ. ૧-૫) આ એ ઉદાહરણુ જોતાં હિંતો-હિતુ-ઇતુ-ઇતઢ એમ વિકાસક્રમે આ પ્રત્યય આવેલો લાગે છે. હૂંતુ પ્રત્યય મં. ભવન્તકઃ જોવા વર્ત. કૃદંત ઉપરથી (મૂ ધાતુના) અપભ્રંશમાં વપરાતા હોન્તઢ-હૂંતઢ ઉપરથી આવ્યો છે. પાર્હિ-પાઈ-પઈ-પૈ, વગેરે પાર્થ ઉપરથી પસ્સે-પાસિ-પાર્હિ-પાઈ-પઈ-પૈ થઈ આવેલા છે.

થી-થો* (અવિકારી ને વિકારી) બન્ને પ્રત્યયો સં. સ્થિતઃ ઉપરથી અપ. થિઢનો અંત્ય ઢ ઊડતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ થી અને થઢ થઈ થો આવેલા છે. તે જોવા થોડાંક અપભ્રંશ ઉદાહરણુ જોવાની જરૂર છે.

(૧) “જયરીતવંગિ થિઢ હરિસજુત્તુ જારીયણુ પેક્ખઈ ઇયચિત્તુ.” (જસહર. ૧-૨૭-૧)

(૨) “હલ્લોહલિ હૂવઢ વઈરિવિંદુ પિક્ખઈ તવંગિ થિઢ નરવરિંદુ” ભવિ. ૧૫-૬-૬)

*મુ. નરસિંહરાવભાઈ અવિકારી થી પ્રત્યયને સંબંધક ભૂતકૃદંત થઈ ઉપરથી, અને વિકારી થો-થી-થું ને સ્થિતક ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧)

આની વિરુદ્ધ કુદ્ર દલીલ કરે તો (૧) ‘ખાઈ-ખઈ’ નો ‘ખી’ ન થયો, ‘જાઈ-જઈ’ નો ‘જી’ ન થયો તો ‘થાઈ-થઈ’ નો ‘થી’ કેમ થયો ? (૨) સં. ૧૪૮૫ના લખાણમાં થી મળે છે. એટલે તે પૂર્વે પણ વિકાસમાં આવ્યો હોયો જોઈયે. છતાં “નંદનો નંદ આનંદ થઈ અવતર્યો” એ નરસિંહ મહેતાના ઉદાહરણમાં ‘થઈ’ શાથી ? અર્થ પાંચમીના પ્રત્યયનો જ છે ? (૩) જો ‘થઈ’ ઉપરથી થી આવ્યો હોય તો નીચેનાં વાક્યોમાં અર્થભેદ છે ?

(૧) તે મુંખાઈથી આવ્યો. તે મુંખાઈ થઈ આવ્યો.

(૨) તે ઉતારેથી આવ્યો. તે ઉતારે થઈ આવ્યો.

(૩) તે વચણુ સુણેવિ તવંગિ થિય મવિસાણુહઅ મણિ પજલિય. ”
ભવિ. ૮-૧૫-૯)

આમ નરજાતિના થિહ ને નારીજાતિના થિય માંની અંત્ય શ્રુતિ ઊડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઇ થી અવિહારી પ્રત્યય ત્રણે જાતિ માટે આવ્યો છે. જૂની ગુજરાતીમાં તહેનો થી રૂપે પ્રયોગ સં. ૧૪૮૫ સૂધીમાં થયો છે.

થકી-થકો—(અવિહારી ને વિહારી) સંસ્કૃતમાં સ્થા ધાતુનો તિષ્ઠ આદેશ થાય છે. સ્થા ઉપરથી તિષ્ઠ અને તે સંભવિત લાગતું નથી. માટે તહેને હું ક્તાન્ત ધાતુ માનવા ક્ષલ્યાઈં છું. સ્થાના કર્મણિ ભૂતકૃદંત સ્થિત ઉપરથી વ્યત્યયથી તિષ્ઠ ગન્યો છે. તેજ સ્થિત ઉપરથી પ્રાકૃતમાં વ્યત્યય સિવાય થિત્-થિક્-થક્ ધાતુ ગન્યો. આ થક્ ઉપરથી પાછું કર્મણિ ભૂતકૃદંત થક્કિહ અપભ્રંશમાં અને. તે ઉપરથી થકી ને થકો ગનને વ્યુત્પન્ન થયા. જૂનો થિક્ ધાતુ બોલીમાં ચાલુ રહી તહેણે થિકી-થિકો રૂપે જન્મ આપ્યો છે.

ઉદા.

*થી-(૧) “માહિ થીહ અંતેઉરહં સો સીલ જ પાલમ્.” (જન્મ-

*અપભ્રંશ ને ગુજરાતીનાં ઉદાહરણમાં જોઈ શકાશે કે જોતી સાથે થી, થીહ જોણાં છે તે શબ્દ સમ્રમીમાં છે. પાછળથી એ અધિકરણનો અર્થ હુમ્મ થઈ માત્ર અપાદાનના જ અર્થમાં થી વપરાતો થયો.

ધેરથી નીકળ્યો. (ગૃહે સ્થિતઃ (સન્) નિપ્તાન્તઃ)

ધેરથી આધો ગયો. (ગૃહે સ્થિતઃ (સન્) ઓગ મતઃ)

ધરથી છોટો હોમો છે. (આમાં સાતમીનો અર્થ નથી.)

ધરથી ખેતર સૂંઝી, માયાથી પગ લગી, દાસથી નખ વેગળા ને વેગળા, ચારથી પાંચ સૂંઝી, વગેરે દેવળ અપાદાનના પ્રયોગે પાછળથી આવ્યા છે.

સામિ. ૧૪) (સં. ૧૨૬૬)

(૨) તિહાંથી ચવી વજનાલ ગુરુનો જીવ શ્રી આદિનાથ હૂઆ.” (સંદર્ભ. ૭૫-૧૯; સં. ૧૪૮૫)

(૩) “ખાહરિથી લિક્ષા લિઉં નહીંતરિ નહીં” (સંદર્ભ. ૮૦-૨; , ,)

(૪) “એ વિદ્યા તુમહથી કેતીય વારઇં અલગી થાઈ ?” (, , ૮૬-૨૩; , ,)

(૫) “તિહાંથી ચવી વસંતપુરિ દિલીપરાયના પાંચમસઇં ખેટા હૂઆ.” (, , ૮૮-૪; , ,)

(૬) “કુઠાર માહરા હાથથી પડિઓ.” (, , ૯૭-૧૪; , ,)

હૂંતુ-(૧) “કારણહૂંતુ તેહ તપ કરમ.” (ઉપાહરણ)

(૨) “તઉ મકરકેતુ બંધહૂંતઉ છોડિઉ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

તત્ત-(૩) “આકાશતઉ નક્ષત્રરાશિ ગણઇં.” (, , ,)

(૪) “તીણુઇં સ્ત્રીઇં કિસિઉ કીજમ જેહુતુ નિતુ સંતાપ.” (, , ,)

હૂતત્ત-(૫) “તુમહારી માતા દૈવજોગમતઉ પરલોકિ ગમ.” (સંદર્ભ. ૨-૧૧)

(૬) “હારુદર્શનમતઉ તેહરહઇં જાતિસ્મરણુ જાપનઉ.” (, , ૩-૧૫)

પાહિં-(૭) “આપણા પુરુષપાઇં સદૈવ જત્ર ધરાવઇં.” (સં. ૮૨-૧૦)

(૮) “સોમદેવિ પ્રતિહારપાહિ કન્યારહઇં તેઉ દિવરાવિઉ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૯) “એક એક પાહિ સપરાણા.” (કા. પ્ર. ૧-૧૮૨)

થક- (૧૦) “સંતાપિઉ ઘરિ થઉ નીસરઈ.” (વિ. પ્ર. ૨૬૮)

(૧૧) “પૂઠિઘથુ તેડિઉ પરવાર.” (વિ. પ્ર. ૪૧)

(૧૨) “એક અનાથ વનથુ ઊગરઇ, એક રાખંતાં-ઘરથુ મરઇ.”
(હરિષો. ૧૩૬)

થિકક- (૧૩) તેહની ધોયતી આકાશિથિકી તેહ સરસી આલઇ.”
(સંદર્ભ. ૫૪-૭)

(૧૪) ચિત્રકોટિથિકું કરિજિં પિયાણું” (સીતાહરણ)

થકક- (૧૫) “મોતીપ્રવાલા આગરથકાં લીજઇ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૧૬) “નીડ થકુ તવ પડયુ નીસરી.” (કાદં.)

તા ક. ઉદાહરણ ૮ માં ‘પાહિ’, ‘દ્વારા-માફિતે’ના અર્થમાં વપરાયો છે.

ષઠી-આ વિલક્ષિતાના પ્રત્યયો જૂની ગુજરાતીમાં ધણા છે: (૧) ર, (૨) લ, (૩) નક, (૪) સ, (૫) ઢ, (૬) ચો, (૭) જો, (૮) ક, (૯) કહ, (૧૦) હિ.

ર પ્રત્યય તળક-ળક-રક-રો ઉપરથી આવ્યો છે. જ્યાં જાતિ-વાચક પ્રત્યય નથી લાગતો ત્યાં ર કર ઉપરથી કનો લોપ થઇ આવ્યો છે. આમાં મારવાડી ભાષાની અસર છે.

લ પ્રત્યય ર નો લ કે તળ ના જ નો લ થઈ આવેલો જણાય છે.

નક-નો-ની પ્રત્યયો કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણને વિશેષણ બનાવવા સંસ્કૃતમાં લાગતા તન પ્રત્યય ઉપરથી સ્વાર્થે ક લાગી આવ્યા છે. અચતન, સનાતન, હસ્તન, વગેરે વિશેષણોમાં તે વપરાતો. અપભ્રંશમાં તળ ને કેર સંબંધાર્થે વપરાતા. તે ઉપરથી તનો લોપ થઈ નક-નક-નો-ની, વગેરે આવ્યા છે. સ-હ પ્રત્યયો સં. સ્વ ઉપરથી સ્સ-સ-હ રૂપે આવ્યા છે.

ચો—ચી પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણને લાગતા ત્ય ઉપરથી સ્વાર્થે ક લાગી આવ્યા છે. અત્રત્ય, તત્રત્ય, પૌરસ્ય, પાશ્ર્વાત્ય, વગેરેમાં લાગતા ત્ય ના ત્યકમાંથી આવ્યા છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૧૪૯)માં યુષ્મદીય વાસ્તે તુમ્હેચ્ચયં ને અસ્મદીય વાસ્તે અમ્હેચ્ચયં આપે છે. આ ચ્ચય પ્રત્યયનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં બહુ થયેલો જણાતો નથી. “વસુદેવહિંડી”માં “સંવો તુજ્જઞ્ચણ વહ્નમવાણ ન દેઙ્ મે દારયસ્સ જીવિસં.” (પૃ. ૧૦૭) તહેનો પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રત્યય મરાઠીમાં વપરાય છે. એટલે તે મરાઠી ઉપરથી આવ્યો લાગે છે. વિક્રમના પંદરમા સૈકા પછી તહેનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં શરૂ થયો છે, અને શામળના વખત સુધી ચોલુ રહેલો જણાય છે. આ પ્રત્યય મરાઠીમાં “જ્ઞાનેશ્વરી”માં શાકે ૧૨૧૨માં વપરાયો છે. એટલે તહેને મરાઠીની અસર માનવી યોગ્ય લાગે છે. અપભ્રંશમાં તે પ્રત્યય વપરાયેલો નેવામાં આવ્યો નથી, છતાં તે જડી આવે તો તહેને માટે ગુજરાતી લાપાને મરાઠીની અસરમાંથી મુક્ત કરી શકાય.

જો—આ પ્રત્યયનો પ્રયોગ ધણોજ થોડો છે, અને તે ચો ઉપરથી આવ્યો લાગે છે.

ક—પ્રત્યય સં. કૃત ઉપરથી ક્રિય-કઅમાંથી આવ્યો છે તહેનો પ્રયોગ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં મળી આવે છે.

પ્રાકૃત—“દેવાણ્ણપિયા ! ગેણ્હ દેવકિયં સેસં તિ.” (વસુ. ૪૩-૨૭)

અપભ્રંશ—“જા વપ્પીકી મુંઢી ચામ્પજ્ઞહ અવરેણ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૫)

જૂ. ગુ.—“દુંદુહિ વાણ્ દેવકીય આલીય તિહિં સુરવર.” (જંઞસામિ ચરિય-૭)

કહ—કસ્ય-કત્સ-કસ-કહ રૂપે આવ્યો છે.

હિ—આ પ્રત્યય અપભ્રંશનો છે. (ધ-ઉકારાંત નરજાતિના નામનો)

આ ઉપરાંત કેર ને તળ અનુગ તરીકે જૂની ગુજરાતીમાં અપ-
ભ્રંશની જેમ વપરાતા. કેર પ્રત્યય કાર્ય ઉપરથી કેર થઇ પ્રાકૃત
કાળમાંજ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તે પૂર્વે બતાવ્યું છે. તળ પ્રત્યય જે નામ
સાથે સંગ્રંથ રાખે છે તેની પૂર્વે પણ ઘણી વખત વપરાયેલો જડી
આવે છે. કેર પણ તેવી રીતે વપરાયેલો જડે છે.

ઉદા.

ર—(૧) “મદનદહન છઈ એહુરી ખ્યાતિ.” (પ્ર. ચિ.)

(૨) “કામિનીરિ મુખગંડૂષિ શીઝ્યા બકુલ વિકાસિ.” (કાદં.)

* “હરણુ અંધૂરાં યમણાં ગ્રાધ.” (વિ. પ્ર. ૨-૨૫)

લ—(૩) “આંખુલા તરુઅરની કલી નિકલી સોવનમાલ.” (વ. વિ.)

(૪) “વીણુ ધરધ કરિ દાહિણુ, વાહણુ હુંસલુ ગ્રાસ.” (, ,)

નડ—(૫) “જેહ પસાઈ કીધાં રાજ, તેહણૂં તે વિણસાડયું કાજ.”
(કા. પ્ર.)

(૬) “નહીં પુરુષ તૂં કેહનઇ પાડિ !” (સીતાહરણુ)

સ—(૭) “હઠ કીધુ સુરતાણુચૂં તાસ કયા સંગ્રંધ.” (કા. પ્ર.)

(૮) “તસ ઘરણી ઘરિ રાખી રાધ.” (, ,)

હ—(૯) “કાન્હ તણુઇ સંપત્તિ ધરી, જિસી હન્દ્રહુ ઘરિ રિદ્ધિ.”
(કા. પ્ર.)

* ઉદાહરણુ ૨-૩ વચ્ચે “અંધૂરાં” ને દિ. બ. ધ્રુવ સાહેબ
અવતરણ (રસતાનું) એમ કાદંબરીના ટિપ્પણમાં જણાવ્યું માને છે.
પણ વારિતવિક રીતે તે અધૂર (દરાયુ) એ અર્થમાં છે. લક્ષણા વ્યાપાર-
થી “અંધૂરાં” નો અર્થ ‘હુન્ન’ થાય. હુન્નો “અંધૂરાં પદિલઇ
મુદ્દરિ, જગતિ વિગાળા ગ્રાધ.” મુદ્દયવત્સ અધિપર્ષ ૧૬૬)

(૧૦) “વર માંગિઉ પ્રાસાદહુ તણુઉ.” (વિ. પ્ર. ૩૨૫)

જો—(૧૧) “મુનિ લાવણ્યસમઠ ભણુઠ, પૂરે મનચી આસ.”
(વિ. પ્ર. ૭)

(૧૨) “સહી જોલાવિઉ પૂરવ રીતિ, “કાંઠ ચિંતા જીજી તુમહુચ્છ
ચીતિ ?” વિદ્યાવિ ? ૯૬)

જો—(૧૩) “ત્રિણિ ભુવનજી તૂં હિ જુગનાથ.” (સીતાહરણ. ૪૧૪)

કે—(૧૪) “વંતેઆણુ લાખજિ દેવકાં, જમ્બૂદીવ વખાણુ.” (વિ.
પ્ર. ૬)

(૧૫) “લાહુ દેસ દેવકંઠ પાટણિ” (કા. પ્ર. ૧-૭૭)

જાન—(૧૬) “અહુઆણ કુલિ કીરતિ ઘણી, પૂરુ આસ સચિકહુ
તણી.” (કા. પ્ર.)

(૧૭) “સચિકહિ જોલ ન લાખું પાર.” (સીતાહરણ)
(સર્વ કમ્ય ઉપરથી આવ્યો છે.)

હિ—(૧૮) આરુ અધિપતિ તઉ તિલાં, કુણિહિ ન કિચિઉ કલેસ.”
(પ્ર. ચિ.)

કેર—(૧૯) “લિંસા ન કરમ કેરી બૂત.” (હરિપો. ૪૯) (બૂત કેરી)

તળ—(૨૦) “કુચ ગિહુ અગીકલસા, પણિ થાપણિ તણી અનરગ.”
(વિ. પ્ર.) (અનરગ તણી)

(૨૧) “કમ્પાચ્છ જગિ જાણીમ હામ તણુ જાણાલિ.” (કા. પ્ર.
૧ ૭) (જાણાલિતાણું)

વજા—(૨૨) “વહી સાધુરહુડું ભકિત કરવા લાગઉ.” (સંકર્ષ. ૭-૪)

(૨૩) “કાળીચાણુડું મહાપશ્ચાત્તાપ લજિઓ.” (, ૯૪-૧૨)

સમ્ભ્રમી—આ વિભક્તિના પ્રત્યયો તરીકે જૂની ગુજરાતીમાં *इ, इं*, (अ)इ ए, हि ઉપરાંત અનુગ તરીકે માહિ ને મજારિ વપરાયેલા માલૂમ પડે છે. આ બધા પ્રત્યયો ઠેક શામળના વખત સૂધી પ્રચારમાં હોવાનું જણાય છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૩૩૪)માં *इ* ને એ બે પ્રત્યય સાતમીના આપે છે. તલિ-તલે. આ ઉપરાંત *हि* ને *हि* પ્રત્યયો *इ*કારાંત નામ માટે વપરાતા. “*कलिहि धम्मु*” (૮-૪-૩૪૧), “*दुहु दिसिहि*” (૮-૪-૩૪૦) આ પ્રત્યયો સ્મિન્-મ્હિ-*हि*-*हि* રૂપે મતો અનુસ્વાર થઈ આવ્યા છે. સર્વનામના પ્રત્યયો નામને પણ પાલી ભાષાના કાળમાં લાગવા શરૂ થયા હતા. *ह्* બિડી *इ-इ* પ્રત્યયો જૂની ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. અપભ્રંશમાં અંત્ય *ह* મૃદુ બોલાતો. જુઓ સિ. હે. સૂત્ર. ૮-૪-૪૧૧માં “*पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकारणाम्*” (લાઘવ) શબ્દ ઉપરના ૪૧૦ સૂત્રમાંથી સમજી લેવાનો છે. આ પ્રમાણે આ *उं, हुं, हिं, हं* પ્રત્યયો લઘુ-મૃદુ ઉચ્ચારાતા. સામાન્ય રીતે *ह* મોળો પડે છે.

માહિ-મધ્યે-મજ્ઞે-માઞ્ઞિ-માહિં-માંહિ-માં રૂપે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આવ્યો છે. માહિ-માહિં જૂની ગુજરાતીનું રૂપ છે.

મજ્ઞારિ-મધ્યકારે-મજ્ઞજારિ મજ્ઞારિ-મજ્ઞારિ રૂપે આવી પછી મઝાર-મુઝાર, મોઝાર શબ્દ થયા છે ગાથા સમ્ભ્રમી (૧-૩) “*कोडिअ मज्झआरम्मि*” કોટયા: મધ્યે અર્થમાં વપરાયો છે. તેમજ “*प्राकृत-उथा संप्रभु*” માં પૃ. ૮૦ ઉપર “*मज्झवारमि*” વપરાયો છે.

ઉદા.

इ—(૧) “*विमल गयु धरि आपण्णि.*” (વિ. પ્ર.)

(૨) “*जह जव नीचकृति अवतरत् तु किसिउ पुण्य करह?*” (*पृथ्वीचंद्र*)

इ—(૩) “*समस्त लक्ष्मी सम्भ्रमित्री वेयम्.*” (સંદર્ભ. ૨૧-૭)

(૪) “*ते लापि उक्ति क्लीयह.*” (સંદર્ભ. ૧૭૬-૨૫)

(અ)इ—(૫) “*भूमि-माथद नही छीउतउ.*” (સંદર્ભ. ૩૬-૧૮)

(૬) “અનેરઘ થાનકિ જા.” (, ૩૯-૧૫)

હિં-(૭) “તિણિહિં જિ સરોવરિ ગયઉ.” (, ૩૨-૨૪)

(૮) “રાતિહિં યક્ષ-દીપ તણુધ પ્રઘોતિ ઝૂત પાઠઉ કરતઉ.”

(, ૨૦-૩)

(૯) “એ જીવ સધલા બાણિ વીધૂં રણહિં જીપૂં રામ.”

(સીતાહરણ પૃ. ૪૮)

(૧૦) “કાઠિ જલણુ જિમ, ધરણીહિ ત્રેહુ, કુમુભિહિ

પરિમલુ ગારસિ નેહુ,

તિલિહિં તેલ જિમ, તાહકિ નીરિ, તિમ તે

નિવસઘં જગત શરીરિ.” (પ્ર. ચિ.)

માહિ-(૧૧) “પંચવટી માંહિ પુરુષ જિ આવ્યા.” (સીતાહરણ)

(૧૨) “એહ વિશ્વમાહિ એક માધી તણાં કુલ...” (પૃથ્વીચંદ્ર)

મઝારિ-(૧૩) “એક વાર કૃતયુગ મઝારિ સંપત્તિ સુરલોક મઝારિ.”

(વિ. પ્ર.)

(૧૪) “સૂતી છિ તેહ મહીહ મઝારિ.” (કાદં. ૭૭-૨૪)

આં—(૧૫) “આંસુઘ નયણુ નિશાં લરઘ, સાંલરઘ જિમ નાથ.”

વ. વિ.)

(૧૬) “ખડખડિયાં તિહાં સાંગિ.” (ઉષાહરણ)

‘નિશાં’માં રહેલા આંનું નિરાકરણ ૧૩મા પ્રકરણના અંતમાં કરવામાં આવશે. ‘તહાં-(તિહાં)’ રૂપને હેમાચાર્ય પાંચમીનું ગણે છે, તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી છે, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ રહેમાં સાતમીનો અર્થ છે. તસ્માત્ પ્રા. તમ્હા અપ. તહાં જૂ. યુ. તિહાં. “જહાં હોન્તહ તહાં હોન્તહ.” (૮-૪-૩૫૫) “નયરહો હોન્તહ આણિહં” (ભવિ. ૯-૧૬-૨) અહીં નયરહો પાંચમીનું રૂપ છે.

તા. ૬.

બેવડા વિ. પ્રત્યયો:—

(૧) “લેતમાંહિનુ આતસ લેધ.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨; પૃ. ૫૦)

(૨) “તિહાંનુ ઠાહાર સીલાઈ.” (,, ,, સં. ૧૫૦૦)

(૩) “લાડુઆ માંહે થકુ” (,, ,, ૧૦૫ સં. ૧૬૨૯)

(૪) “સ્ત્રીધનિના વૃંદમાંહિં ચિકી રહધ.” (સંદર્ભ. ૧૬૮-૧૧, સં. ૧૫૦૦)

‘તળ-કેર-હુંતડ’ પ્રત્યય તરીકે

આ પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં વપરાતા હતા. કેર પ્રત્યય તો કેવડ રૂપે પ્રાકૃતમાં પણ વપરાતો. પરંતુ પ્રથમ બે પ્રત્યયો સૂત્ર ૮-૪-૪૨૨ પ્રમાણે સંબંધિનના અર્થમાં વપરાતા હોવાથી પૂર્વના નામ-સર્વનામને છઠ્ઠીનો પ્રત્યય લગાડવા પડતો.

(૧) તળ:—(પ્રત્યય તરીકે)

(૧) “કહો તણિય પુહવિ કહો તળડં રજ્જુ” (જસહર ૨-૧૩-૨૧)

(૨) “મહુ તણિયહિં દિટ્ઠિહિં આવડિડ.” (,, ૨-૨૦-૨૦)

(૩) “સુમેરેણિણુ સામિહિતળડં જેહુ.” (,, ૨-૨૬-૯)

(૪) “લહ જ સહહ ધમ્મહો તળડં જામુ.” (,, નોંધ નથી કરાઈ.)

આ પ્રમાણે તળ પૂર્વના નામ-સર્વનામને હો, હુ, હિ. વગેરે છઠ્ઠીના પ્રત્યય લાગતા. જૂની ગુજરાતીમાં જ્યહારથી છઠ્ઠીના પ્રત્યય સિવાય તળ વપરાતો થયો ત્યહારથી તહેને પ્રત્યય તરીકે ગણી શકાય, છતાં અપભ્રંશ તળના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયેલો ન હોવાથી તે પ્રત્યય અત્યારે પણ વ્યસ્તદશાનો રહ્યો છે. કેર પ્રત્યયનું તેમજ સમઝવાનું છે.

હવે જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો તપાસી નિર્ણય કરિયે કે ક્યારથી આ ત્રણેય અનુસર્ગ-અનુગ પ્રત્યય તરીકે વપરાતા થયા. આ સંબંધી મુ. નરસિંહરાવભાઈનું શું કહેવું છે, તે જોઈએ.

(1) "The expression જ્ઞાનતણડ રસિ in this same work distinctly shows the terminal nature of તણ. "આલોચના" V. S. 1330, has સંસાર તણડ. Could the terminal nature of તણ have begun, then, as early as this? It seems so. But it is possible that this was but a rare instance, as would happen when changes begin to evolve." (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨; પૃ. ૨૫).

(2) "It will be seen therefrom that the use of તણ without the સ began as early as Kanhadade prabandh (V. S. 1512). But we can take this use of તણ further back to the period of the Mugdhavabodh Auktika (V. S. 1450), which has expressions like ચૈત્રતણડં (ધનુ ગામિ છદ્), ગુરુતણડ (વચન હડં સાંભલડં) etc." (સદર પૃ. ૯૭)

(૧) સંવત ૧૨૬૬ (જંબુસામિચરિય)માં (૧) સામિહિંતણુડં, (૨) ધમ્મહતણુધ, (૩) મહાવિદેહતણુધ, (૪) પુગ્ગલવંતરતણુધ, (૫) વરસહંતણુધ, (૬) આપહતણુધ, (૭) અમ્હતણુડિ, (૮) લોચહંતણુધ, (૯) અણુહંતા સુહતણી (૧૦) નારિહિંતણુધ. (આમાં ઉદા. ૪, ૯, ૭માં હ વપરાયો નથી. અમ્હ છટ્ટીનું હોવા છતાં અપભ્રંશમાં અમ્હં તણા વપરાતું.)

(૨) સંવત ૧૨૮૭ (રેવંતગિરિરાસુ) (૧) સંઘહતણીય, (૨) ન્હવણવિલેવતણીય, (૩) તાસુતણુડિ. (આમાં માત્ર ઉદા. ૧માં હ વપરાયો છે.)

(૩) સંવત ૧૩૨૭ (સપ્તક્ષેત્રિસ) (૧) પરિગ્રહતણુ, (૨) શીલતણુ, (૩) દ્વિસિતણુ, (૪) નિણુહતણુ, (૫) નક્ષત્રહતણુ, (૬) ભુવણુતણુ, (૭) ભુવણુહ તણુ, (૮) આવક તણુ, (૯) નિણુસાસણુ તણુ, (૧૦) શ્રીવીતરાગ તણુ, (૧૧) જિનવચન તણુ, (૧૨) હંતાતણુ, (૧૩) આવકતણુ, (૧૪) આવકતણા, (૧૫) પ્રોષધસાલહતણુ. (આમાં માત્ર ઉદા. ૪, ૫, ૭, ૧૫માં હ વપરાયો છે, અન્યત્ર નથી વપરાયો.)

(૪) સંવત ૧૩૩૦ (આરાધના) (૧) ઇહતણુ, (૨) તપતણુ, (૩) આભ્યંતર તપતણુ, (૪) અંતરદ્વિપતણા, (૫) સાત નરકતણા (૬) સંસારતણુ. (આમાં ઉદા. ૧માં હ વપરાયો છે, અન્યત્ર નથી વપરાયો.)

(૫) સંવત ૧૩૪૦ (અતિયાર) (૧) હિંસાદિક તણુ, (૨) ધર્માનુષ્ઠાન તણુ, (૩) જિનવચન તણુ.

આમાં સોયે સો ટકા હરહિત પ્રયોગ છે, અને છેલ્લી બે કૃતિઓ ગદ્યની હોવાથી તે વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈ માને છે તેમ સં. ૧૩૩૦ માં વિરલ પ્રયોગ નથી, પણ તે પ્રયોગની સ્થિરતા થઈ છે, એમ ઉપરનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

(૨) કેર:—(પ્રત્યય તરીકે)

જેમ કેરનો પ્રયોગ છઠ્ઠીના હો-હ સાથે અપભ્રંશમાં થતો તેમ અંતિમ અપભ્રંશમાં પણ તેવી રીતે થતો. જૂની ગુજરાતીમાં લેનો લોપ ક્યારથી થયો તે જોઈએ. પણ તે પૂર્વે થોડાંક અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ આપવાં કીક પડશે.

(૧) “જિળ્ળાહ્લો કેરી (જસહર. ૨-૧૩-૨૦)

(૨) તહો રાયહો કેરી (, નોધ નથી કરાઈ)

(૩) “કામહો કેરી વાળવંતિ” (, ,)

(૪) જસુ કેરણું હુંકારડણું (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨)

(૫) “તુમ્હહં કેરડં ધણુ” (૮-૪-૩૭૩)

(૬) “એડ અસેસુ તડ કેરડ” (ભવિ. ૭-૯-૧૨)

(જસુ ને તડ બન્ને છટ્ટીનાં રૂપજ હોવાથી બીજો પ્રત્યય લાગ્યો નથી.

(૧) સંવત્ ૧૩૨૭ (સંતક્ષેત્રિરાસુ) (૧) સોના કેરી, (૨) જિણુ-
જિંબહ કેરી, (૩) સાહંમિઅકરડ.

(ઉદા. ૧લામાં હ નથી એટલુંજ નહીં પણ અંગ બન્યું છે,
એલામાં અ કદાચ હોય અવશેષ હોય)

(૨) સંવત્ ૧૩૩૧ પછી (સમ્યક્ત્વચિપ્પ) (૧) નાણુરયાણુ
કેરી. (માત્ર એકજ પ્રયોગ છે, હ વપરાયો નથી)

(૩) સંવત્ ૧૩૫૬ (નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા) (૧) જહરિતુ કેરા.
(માત્ર એકજ પ્રયોગ છે, હ વપરાયો નથી)

(૪) સંવત્ ૧૩૫૮ (સાલિલદક્ષ) મહુકેરી

આ પ્રમાણે કેરી પણ પ્રત્યય તરીકે વિ. સં. ૧૩૫૦ સૂધીમાં
વપરાતો શરૂ થઈ ગયો છે.

(૩) હૂંતડ:—(પ્રત્યય તરીકે)

આ અનુગ પણ અપભ્રંશમાં વપરાતો અને તહેનો પ્રયોગ તળ-
કેર માફક પૂર્વના નામ-સર્વનામને પ્રત્યય લાગી થતો.

(૧) “હત્યહો હોંતી” (જસહર. સ્થળનિર્દેશ નથી કર્યો)

(૨) “હયરહો હૂંતડ નીસરિડ” (, ,)

(૩) “વિવરહો હોંતડ.” (, ,)

(૪) “જહાં-તહાં-કહાં હોંતડ આગદો (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૫)

(૫) “તુમ્હહં હોંતડ આગદો (, , ૩૭૩)

(૬) “તહો નયરહો હોંતડ” (ભવિ. ૯-૧૬-૨)

(૭) “તડ-તુજ્ઞ-તુમ્હ હોંતડ આગદો (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૨)

(૮) “મહુ-મજ્ઞુ હોન્તઃ ગદો (, , ૩૭૯)

(૯) “અમ્હં હોન્તઃ આગદો (, , ૩૮૦)

ઉપલાં ઉદાહરણમાં હેમચંદ્રાચાર્ય હોન્તઃ પૂર્વે વપરાયેલા નામ-સર્વનામને પાંચમી વિભક્તિનું ગણે છે, અન્ય પ્રસંગે તે ૩૫ છટ્ટીનાં છે. માત્ર જહાં, તહાં, કહાં અન્ય સ્થળે છટ્ટીનાં નહીં ગણાય. કેટલાંક ૩૫ તત્, તુજ્ઞ, મજ્ઞ, તુમ્, મહુ એ છટ્ટીનાં વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છે, પણ છટ્ટીનો પ્રયોગ પાંચમીના અર્થમાં થતો એ દૃષ્ટિએજ હેમને પાંચમીનાં ગણી શકાય. બીજાં હો-હુવાળાં ૩૫ને બંને વિભક્તિનાં ગણી શકાય તેમ છે. વચ્છહુ ગૃહ્ણમાં પાંચમી છે. હુ નો હો થાય એટલે બંને પ્રત્યય પાંચમીના ગણી શકાય.

આ હોન્તઃ ઉપરથી આવેલા હૂંતઃ પ્રયોગની પૂર્વ અવધિ બાંધવી નકામી છે. તે પ્રત્યય અપભ્રંશમાંથી અવિરત વપરાતો આવ્યો છે. જસહરચરિત્રમાંના ઉદાહરણમાં પણ હૂંતઃ અપભ્રંશમાંજ વપરાયું છે. હવે તળ-કેર માફક આ ‘હૂંતઃ’નો પ્રત્યય તરીકે પ્રયોગ તપાસિયે:

(૧) સંવત ૧૨૬૬ (જંબૂસામિ ચરિય) (૧) સુરલોચહૂંતુ, (૨) નીચઘરહૂંતુ. (એ પ્રયોગ પૈકી એકમાં પૂર્વે હ વપરાયો છે, બીજામાં નથી.)

(૨) સંવત ૧૩૨૭ (અમ્તક્ષેત્રિરાત્રુ) (૧) નિયઘરિહૂંતઃ, (૨) નિયઘર હૂંતઃ, (૩) મ્લહૂંતિ. (આ ત્રણ પ્રયોગ પૈકી એકમાં હો પૂર્વે આવ્યો નથી.)

આમ હુંતુ પ્રત્યય તરીકે વિ. સં. ૧૩૫૦ પૂર્વે વપરાતો થઈ ગયો છે. તે ઉપરાંત સં. ૧૪૧૧ માં પૂર્વના નામનું અંગ થયેલું પણ મળે છે.

(૧) “તિ દૂયા હંતાં નીસરિયાં.” (સંદર્ભ. ૪૪-૨૩)

(૨) “દૂયા હંતઃ મિથુનુ નીસરિઃ.” (, ૪૪-૨૪)

પ્રકરણ ૧૩મું

વિભક્તિપ્રત્યયો (ચાલુ)

ગત્યર્થ ક્રિયાપદને યોગે સસત્તમી—રા. ખ. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ પોતાના સંખ્યસંખ્યા વ્યાકરણમાં પ્રત્યય હોય ત્યાં સાતમી ને પ્રત્યય ન હોય ત્યાં સંસ્કૃત પ્રમાણે આ'વે પ્રસંગે ખીજી વિભક્તિ માની છે. પરંતુ જૂની ગુજરાતીના નીચેના નમૂના જોતાં જણાશે કે આ ક્રિયાપદને યોગે સાતમી વપરાઈ છે. હાલમાં જ્યાં પ્રત્યય નથી વપરાતો ત્યાં જૂના સાતમીના ૬ પ્રત્યયનો મૃદુ ય થઈ છેવટે અ રૂઢો છે. સંસ્કૃતમાં જ “વને પ્રવ્રજ કાકુત્સ્થ” વિભક્તિફેરના ઉદાહરણમાં યતાવ્યા પ્રમાણે વને સાતમીમાં વપરાયો છે. પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં પણ વિભક્તિફેરમાં યતાવ્યા પ્રમાણે સાતમી વપરાઈ છે. એટલે ગત્યર્થ ક્રિયાપદને યોગે સાતમી વાપરવાનો રિવાજ સંસ્કૃત સમય જોડો જૂનો છે.

ઉદા.

૧. “વલી પાછળો દેવલોકિ ગિઓ.” (સંદર્ભ ૯૩-૮)
૨. “પછછ તે ઋષિ કન્યાનછ અંતઃપુરિ ગિઉ.” (,, ૧૦૦-૨૭)
૩. “આઠમછ દેવલોકિ પુહુતઉ.” (,, ૭૧-૨)
૪. “તેહનઉ પિતા નગરિ આલિઉ.” (,, ૫૦-૨૨)
૫. “રાઉ વસંતપુરિ આવિઉ.” (,, ૪૫-૨૪)
૬. “ભાર્યા રતનાવતી પીહુરછ મોહલછ.” (,, ૪૩-૨૪)
૭. “નરેશ્વરુ જિનદાસસહિતુ ઉદ્યાનવનિ પહુતઉ.” (,, ૪૬-૨)
૮. “પુણ્યરંગ પાટણિ તે ગયા.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૦)
૯. “તિહાંચા આવ્યા અમદાવાદિ.” (વિ. પ્ર. ૩૭૭)

આ ઉપરથી અનાદિં હ નો મૃદુ ય થઇ છેવટે અ ર્હો, એટલે “તે પાટણુ ગયા છે”, એવો પ્રત્યયરહિત પ્રયોગ હાલ થાય છે.

વિશેષણને વિભક્તિપ્રત્યય

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિશેષણને ખાસ પ્રત્યય લાગતા નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે ફક્ત તૃતીયા અને સપ્તમીનો એ પ્રત્યય લાગે છે. આ એ પ્રત્યય વિશેષ્યના રૂપમાં મળી એકરૂપ થયેલો હોય તો જ તહેના વિશેષણને એ પ્રત્યય લાગે. જૂની ગુજરાતીદ્વારા જ આ પ્રયોગ આવેલો છે. ઉદાહરણ ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’માંથી લીધાં છે.

ઉદા.

૧. “પોયણિને પાને છાયુ.” (તૃતીયા)
૨. “છણિ પરિ ભક્તિ કીધી.” (,)
૩. “ખરુઈ વાંઘ લહરિ બિચ્છલમ.” (,)
૪. “ધસમ નામિધ કન્યા વર્તધ.” (,)
૫. “નામિ તુમહારમ સહમ તરમ.” (,)
૬. “વિમલ ગયુ ધરિ આપણિ.” (વિ. પ્ર.) (સપ્તમી)
૭. “જણુઈ દેસિ ગ્રામ અત્યંત અભિરામ.” (સપ્તમી)
૮. “તીણિ દેસિ પહુકાણપુર પાટણુ વત્તધ.” (,)
૯. “તે ઋપિ કન્યાનમ અંતઃપુરિ ગિહિ.” (,) (સંદર્ભ. ૧૦૦-૨૭)

સતિ સપ્તમી (ભાવલક્ષણા સપ્તમી)

સંસ્કૃતની માફક જૂની ગુજરાતીમાં પણ આ રચના ઘણી વખત જોવામાં આવે છે.

ઉદા.

૧. “જીણિ દીઠમ આણંદ હોમ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૨. “મઇ ઉઠ્ઠતઇ સમરિ સમ સુરવમ મિલ્લમ મગ્ગ.”
(પ્ર. ત્રિ. ૧૧૭)

૩. “મઇ જીવન્તમ ઘેરડમ મ ધરસિ અણુરમ, આપ !”
(, ૧૧૬)

૪. “મેઘિ વરિસતમ મોર નાયધં.” (સંદર્ભ. ૧૭૭-૧૫)

૫. “તિણિ પરણીધ પગ મોકલા; સુર સેવમ મન સુદ્ધિ.”
(પ્ર. ત્રિ. ૧૩૦)

૬. “પુરુષ ઘણીધ પરણતમ સ્ત્રી નવિ કરવી ભેડિ.” (નમૂનો)

૭. “ગુરિ અથુ કહુતમ પ્રમાદીઉ જંઘમ.” (સંદર્ભ. ૧૭૭-૧૮)

૮. “એક વાર નવમ મેઘિ વૂઠમ નદી પૂરિ આવી.” (સંદર્ભ.
૧૬૫-૧)

૯. “ઘણિ આવિયમ અમ્હારમ ધરિ લક્ષ્મી તણા પુજ હયા.”
(, ૧૩-૨૦)

૧૦. “ગુણવંત આવિધ ભક્તિ ન સાચવી.” (, ૬૫-૨૬)

આંકારાંત નામ અને કૃદંત

(૧) વર્તમાન કૃદંતનું આંરૂપ—આ આં છઠી વિભક્તિના અપ-
ભ્રંશ પ્રત્યય હં ઉપરથી આવ્યું છે, તે અપભ્રંશના ઋણમાં બતાવ્યું છે.
સંસ્કૃતમાં પણ છઠી વિભક્તિનું રૂપ આ’વે પ્રસંગે વપરાયેલું નીચેના
પ્રયોગમાં જણાશે.

૧. “માતૃભિશ્ચિન્ત્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ॥” (ઉત્તર-
રામ ચરિત)

૨. “નન્દાઃ પશવ ઇવ હતાઃ પદ્યતો રાક્ષસસ્ય ॥” (મુદ્રા

“તે રાક્ષસ”)

આતો ગુજરાતી અનુવાદ કરતાં આંકારાંત રૂપ વપરાશે.

૧. “માતાઓથી ચિંતાતાં અમહારા તે દિવસો ગયા.”

૨. “રાક્ષસના દેખતાં નન્દો પશુ પેરે મરાયા.”

૩. “ધ્રેલીને પથારી કરનાં ગહાણું વાયું.”

પ્રત્ય

એ

વિશે

આં

ઉદા.

આ જાતના જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગ છટ્ટીના. જે પ્રત્યક્ ઉપરથી
હતો લોપ થઈ આવેલા છે.

ઉદા.

૧. “રાજ્યસૌભાગ્ય ભોગવતાં અવસરિ. રતનમંજરી મહીધર
ધસિંઘ નામિંઘ પુત્ર જન્મિહ.” (સંદર્ભ. ૧૫૬-૧૫)

૨. “સર્વજ્ઞ પૂજતાં પૂજ્ય મન તણી રહી.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૩. “બોલ બોલતાં પડિહ વરાંસુ.” (સીતાહરણ)

૪. “ધસિંહ કરતાં આવિહ આસો માસ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૫. “ભવચાગર યુગંતડાં તરવા તણુ ઉપાય.” (હરિષો. ૨૬)

૬. “ધણિ પરિ નરેશ્વરહૃદય ચીંતવતાં જાપનહિ શુક્લધ્યાન.”
(સંદર્ભ. ૧૫૬-૨૫)

૭. “રાયરહૃદય કુમરી તણુહિ સ્વરૂપ ત્રિમાસતાં જાપની આકાશ

૧૦. “અહિન લેઈ પાછુ વલૂં, દેખતાં સવિ ભૂપાલ.” (હરિષો. ૧૭૮)

આવા પ્રયોગમાં સંસ્કૃતમાં તદ્ નાં રૂપ વાપરવાં આવશ્યક હતાં. જ્યં ચિન્તયતઃ તસ્ય રજની પ્રમાતા ॥ આ જાતના ઉપરના પ્રયોગ છે. સંસ્કૃતમાં તદ્ નું પછીનું એકવચન તસ્ય વપરાયું છે, કૃદંત પણ એકવચનમાં છે. અપભ્રંશકાળમાં કૃદંતનું વિશેષ્ય એકવચનમાં ને કૃદંત બહુવચનમાં વપરાવા લાગ્યું. પરિણામે ‘ઘેડીને પથારી કરતાં બદાણું વાયું’ જેવા પ્રયોગમાં કૃદંત બહુવચનના અપ. પ્રત્યય હં ઉપરથી આં રૂપે આવ્યું, ને વિશેષ્ય એકવચનમાં રહ્યું. ખીજું ઘણી વખતે વિશેષ્ય અધ્યાત્મ રહેતું. ઉદાહરણ નં. ૨, ૫, ૮, ૯માં વિશેષ્ય વપરાયું નથી, અને ઉદા. ૧લામાં ‘રત્નમંજરી’ શબ્દને છટ્ટી કે ત્રીજીમાં લેઈ શકાય. ત્રીજેનાં અપ. ઉદાહરણમાં તદ્ નાં રૂપ નથી વપરાયું.

૧. “નિસુણંતકહંતહં જણિયમય ! કન્નંતરહો વિ દુવ્વિસહ ॥” (ભવિ. ૫-૧૧)

૨. “લચ્મઈ સહાય સમ્માણુ કોસુ પણઈણિ પરિણંતહં કવણુ દોસુ.” (,, ૧૨-૧૪)

૩. “તુસ કંડતંહં કાલુ ગડ તંદુલુ દલિથિ ણ લગુ.” (બેધ-હું. દોહાપાઠુડ)

૪. “રહ અણદ્ધચ્છંતંહં હુડ વિદાણુ પરિગલિય રયણિ ડામ્મલુ માણુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૪)

ત્રીજેનાં ઉદાહરણમાં વિશેષણ-વિશેષ્યના વચનમાં ફેર છે.

૧. “લઈ સંવગ્હો જાહુ નિયંદસહો, હોડ ચ્છેડ સવ્વહંમિ કિલે-મહો.” (,, ૬-૨૧-૬)

૨. “અમ્હં एतु वसंतहो तेहउ को वि ण मित्तु पहाणु सणे-
हउ.” (, ૩-૧૧-૭)

જૂની ગુજરાતીમાં તેવીજ રીતે પ્રયોગ થયા છે.

ઉદા.

૧. “મઝ જ્ઞેઅંતાં સમ્યક્ સહી, હરિ સમોવડિ કો સમરથ
નહિ.” (હરિષો. ૧૪૭)

૨. “આ તાહરી માતા, તઉં દેખતાં મારિસુ.” (સંદર્ભ.
૧૧૨-૨૦)

(૨) સતિસપ્તમીનું આં રૂપ—આ આં સાતમીના અપ. પ્રત્યય
હિં ઉપરથી હં-અં થઈ આવ્યું છે અહીં આ રૂપે ધણું સામાન્ય
રૂપ પડ્યું માંડ્યું છે, એમ લાગે છે.

“गच्छत्सु दिनेषु नागायणः क्षीणोऽमृत.” દિવસ જતાં નારાયણ
ક્ષીણ થયો.

“चोलंतहिं दियहहिं थोवइहिं सो आणिव्वउ पासु तउ.”
(ભવિ. ૨-૧૩-૧૦) થોડા દિવસ વીતતાં (મહારે) તહેને ત્હારી પાસે
લાવ્યો. આવી જાતના પ્રયોગમાં વીતતાં, વગેરે કૃદંતનું જે વિશેષ્ય
છે તહેના સિવાય બીજાને કર્તા મુખ્ય વાક્યમાં વપરાવો જોઈએ. તે
સતિ સપ્તમીના પ્રયોગનું લક્ષણ છે. હિં ને અહલેહ નીચેના પ્રયોગમાં છે.

૧. “अवरुणरु कुसल करंवि तेहिं कर करहं समण्ड पत्थिवेहिं.”
(ભવિ. ૧૩-૨-૮)

ગુજરાતી ઉદાહરણ—(વિશેષ્યના પ્રત્યયનો આપ છે.)

ઉદા.

૧. “જાણે મુનિદામૂપતિ આવનાં જય દક્ષા વાજા.”
(પ્રતિજ્ઞા. ૧૩૪-૫)

૨. “રામ રોચ્ચન્તાં રોચું વન; રોચાં પર્વતશૃંગ.” (સીતા-હરણ. ૨૯)

૩. “વ્યાધ ગયાં દિશિ જોધ ચ્યારિ.” (કાદ. ૨૩)

૪. “વૃદ્ધ થયાં દિજ કરુ પાત.” (, ૨૭)

(૩) પ્રથમભૂતકૃદંતનું આં રૂપ—આ રૂપ પણ છઠ્ઠીના હં ના સામ્યને લીધે આવ્યું છે. માસજાતઃ=માસો જાતસ્ય યસ્ય=જેને જનમ્યાં માસ થયો છે તે. “તાસુ સર્વાયહો વદ્ધ માસુ રક્તુ ઘરિ આયહો.” (ભવિ. ૯-૮-૮)

આ વાક્યમાં અર્થ બહુવચનનો હોવા છતાં ત્રણે શબ્દોમાં સુ-હો પ્રત્યય એકવચનના છે. (તહેમને સૌને ઘેર આવ્યાં એક માસ (વદ્ધ) થયો છે.) અહીં હં પ્રત્યય નથી, છતાં બહુવચનના હં પ્રત્યયવાળા રૂપને લીધે એકવચનમાં પણ તેવો પ્રયોગ થાય છે. આટલા પૂરતું સામ્ય છે

(૪) અવ્યય જે'વું આં રૂપ—કેવળ ઉપરનાં રૂપના સામ્યને લીધે આ રૂપ આવ્યાં જણાય છે. આંમાં આ રૂપવાળા કૃદંતનું વિશેષ્ય મુખ્ય વાક્યનું કર્તા હોય છે. તે સૂતાં સૂતાં વાંચે છે. તે ડોભાં ડોભાં વાત કરે છે. આ'ના જે'વા પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં થતા.

૧. “મહાત્મા બઠ્ઠાં પુરતક વાચય.” (પૃથ્વીચંદ્ર. ૧૩૪-૧૦)

(૫) નામનું છઠ્ઠીના બહુવચનનું આં રૂપ—આ રૂપ બ. વ. ના અ.પ. હં પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યું છે. આં રૂપ તૈયાર થયા પછી પાગુ હ (અનુસ્વાર પાછળ જતાં અવશિષ્ટ રહેલો) ચાલુ રહેલો બંધવામાં આવે છે. આ રૂપ અંગ તરીકે પણ વપરાય છે.

ઉદા.

૧. “પ્રહિ વિહસી રવિ જિગિહ નીંદ્ર ગર્ધ નયણાંહ.” (વિદ્યા વિ. ૫૦)

૨. “હુંસાને સરોવર ઘણાં પૂરૂ ઘણાં ભભરાંહ.” (ભીમ ચોપાઇ)

૩. “સહિયાં મિસિ બાહરિ વસઇ તે સુસીલ કિમ હુન્ત ?” (નમૂનો)

૪. “અણુચીંતઈ ધરિ આગિ લાગઈ, પશૂઆં ખૂટઈ કાલ.” (વિ. પ્ર.)

(૬) નાન્યતર બહુવચનનું આં રૂપ—સંસ્કૃતમાં અકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામ માટે પ્રથમા ને દ્વિતીયા બહુવચનનો આત્મ પ્રત્યય હોતો. પ્રાકૃતમાં આગળ ને અપભ્રંશમાં આં કે અઈ વપરાતા. (સિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-૩૫૩) આં ઉપરથી ગુજરાતીમાં બહુવચનનું રૂપ આવ્યું ને અં ઉપરથી મરાઠી બહુવચનનું રૂપ આવ્યું.

૧. “દિગ્વઈ વરિસસયાઈ.” (૮-૪-૪૧૮)

૨. “આયઈ લોઅહો લોઅણઈ.” (૮-૪-૩૬૫)

૩. “અવસરનિવડિઆઈ.” (૮-૪-૩૫૮)

૪. “કમલઈ મેલ્લવિ અલિ-હલઈ કરિગણડાઈ મહન્તિ. (૮-૪-૩૫૩)

અં ક્યાં વપરાય ને આં ક્યાં વપરાય, એ જાતનો વિવેક હું ધાંડું હું કે થયો નથી. પણ બન્હાં કે ત્રાગતો ત્હાં આં ને કે વિનાના નામમાં અં પ્રત્યય હશે.

ઉદા.

૧. “ખેડાં ખાંડાં પડ્યાં જૂજૂયાં ભાલા સીંગિણી કટારી.”
(કા. પ્ર.)
૨. “પુણ્યઘ ધરીઘ સોનાં સાર, પુણ્યઘ પહિરીઘ મોતીહાર.”
(કા. પ્ર.)
૩. “લોચન ગિહ્ન ઠૂં દેખું, તુઝ રૂંડાં વીસ !” (સીતાહરણ)
૪. “પાહુ, સાડી, કાપડાં નઈ નવરઝગ ઘાટ.” (પ્ર. ચિ.)
૫. “પૂગી રૂલી મન થિર હૂઆં એ, જણ દીજઘ ખીડાં
જૂજૂઆં એ.” (પ્ર. ચિ.)

(૭) કાળવાચક અવ્યયનાં આં રૂપ—હમણાં, જહેલાં, જહેલાં, વગેરે કાળવાચક ક્રિ. વિ. માં અનુસ્વાર ભળ્યો છે તે ઘણું કરીને નાન્યતરજાતિના અહુવચનના રૂપને લીધે હોવો જોઈએ. ‘હમણાં’માં અનુનાસિક ન તે લીધે અનુસ્વાર ભળ્યો છે, બાકીના બે શબ્દો મૂળ વિશેષણ હતા. પ્રથમ-પઠમિદ્ધ-પહિલિદ્ધ-પહિલિં (ખ. વ. પહિલાં) ‘જહેલાં’નું અપભ્રંશ રૂપ વહિલ્લહં થાય છે. તે પ્રથમ ઉપરથી દ્વિર્ભાવ પામી બીજા પ નો વ થઈ આવેલું લાગે છે: જહેલજહેલુ. પ્રથમ પ નો લોપ થતાં બનતું ‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે. “એટલાં વાંનાં હલ્લવિહલ્લ એટલું આપિઆં.” (સંદર્ભ. ૮૪-૨). તેમજ ‘ઉવએસમાલકંહાણુયઞ્પય’ માં “હલ્લવિહલ્લ” રૂપ વપરાયું છે. આ પ્રમાણે વિશેષણનાં ખ. વ. નાં રૂપ કાળે કરી અવ્યય તરીકે વપરાવા લાગેલાં છે.

(૮) તૃતીયાંત આં રૂપ—આ રૂપ તૃતીયા ખ. વ. ના અપ. દ્વિ પ્રત્યયનો, હં કે હં થઈ બન્યું છે, તે ત્રીજી વિભક્તિ નીચે બતાવ્યું છે.

(૯) સાતમીનું આં રૂપ—આ રૂપ સાતમીના અપ. પ્રત્યય હિં ઉપરથી આકારાંત નામના આર્હિં ઉપરથી આં—આં થઇ આવેલું છે. સં. સમાયાં અપ. સમાર્હિં જૂ. ગુ. સમાં—સભાં રૂપે આવ્યું છે. કાનિ—કાં—કાં—કાં, નયનાનિ—નયનાં—‘નયણાં’, માર્હિં—માં રૂપ જેવી રીતે બન્યાં છે તેવી રીતે આ રૂપ સાતમીના હિં પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાં છે.

મુ. ધ્રુવ સાહેબ આ રૂપને સં. અલમ્—ચિસ્મ માં લાગતા મ્ ઉપરના સામ્યને લીધે થયેલાં માને છે. મુ. નરસિંહરાવભાઇ એમ્હને પાંચમીનાં રૂપ ગણે છે. પરંતુ મ્હને આ રૂપ સાતમીનાં લાગે છે. જ્યાં નામ દ્વિત્વમાં છે ત્યાં હિંનો ફં થઇ ફ બીડી જતાં માત્ર અનુસ્વાર અવશિષ્ટ રહે છે.

ઉદા.

૧. “રખે જીવતઉ જે પરાવજાઇં છતીઇં જીવઇ.” (ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય)
૨. “એકે આંખાની છાયાઇં વીસમઇ છઇ.” (સંદર્ભ. ૧૬૭-૨૫)
૩. “રાત્રિઇં મસાણની ભૂમિકાઇં ગિઓ.” (., ૧૬૪-૭)
૪. “તિહાં દૂકડી પર્વતની ગુફાઇં...ચઉમાસું રહિઉ છઇ.” (સંદર્ભ. ૧૬૭-૧૬)
૫. “રાસલિ ચડાવી તીણુઇં ભૂમિકાં લેઇ ગયા.” (., ૧૬૭-૨)
૬. “તીણુ વેલાં ન બિડઇ કોરણુ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)
૭. “રાજા પૃથ્વીચંદ્ર અનઇ સોમદેવ રાજસભાં એકઠા બઘઠા.” (પૃથ્વીચંદ્ર)
૮. “જેયા આશ્રય મઠી નઈ થાનકે રાક્ષસ લોકાં આવિઉ.” (સીતાહરણ)

૯. “વસુધાં હશિ ધણા વિખવાદ, સાગર મેલ્હેશિ મર્યાદ.”
(વિ. પ્ર.)
૧૦. “તે લવસાગર હેલાં તરછ.” (હરિષો. ૧૫૧) (સાતમી
કે ત્રીજી)
૧૧. “ખીજી ભૂમિં દોહિલા ઘાટ, પાતસાહ માગછ આ વાટ.”
(કા. પ્ર.)
૧૨. “પુણ્યપ્રસંસા પુહુવિં કરી, પદ્મનાભ પંડિત વિસ્તરી.”
(કા. પ્ર.)
૧૩. “ચક્રવર્તિ ચે પૌરવા, તાસ પુત્ર પુહુવિં પ્રસિદ્ધા.” (વિ. પ્ર.
૪૮)
૧૪. “પુત્ર ઉપર આવ્યુ બહુ હેત, કુલ્યો જિમ વરણાં રતુ ખેત.”
(શામળ)
૧૫. “વેલાં ભોજન વેલાં ભોગ, વેલાં લાલછ સવિ સયોગ.”
(વિ. પ્ર. ૩૭૩)

આ જાતના પ્રયોગ જૂની ભરાડીમાં (જ્ઞાનેશ્વરીમાં) છે. અને તહેને
૩૧. ભાષ્યારકર સાતમીના હિં ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (ભાષણો પૃ.
૨૦૪) મસ્તકં-મત્થલં-માથા+હિં=માથાહં-માથાં-આ ક્રમે આ રૂપોનો
વિકાસ હોવો જોઈએ.

૧. “તયાતેં આમ્હી માથાં મુકુટ કહં.” (જ્ઞાને. ૧૨-૨૨૧)
૨. “વરી દિવ્યાંજન હોય હોઝાં.” (જ્ઞાને. ૬-૪૫૮)
૩. “પરી અમૃતકુહાં પડિજે.” (જ્ઞાને. ૯-૩૦૩)

ઉપરનાં ગુજરાતી ઉદા. ૫-૬માં ‘તીણું’ ને ‘તીણિ’ વિશેષણ સાતમીનાં છે. (સં. તત્સ્યાં) માટે ‘વેલાં’ અને ‘ભૂમિકાં’ વિશેષ્ય પણ સાતમી ઉપરથી આવવાં જોઈએ.

વેલાયાં-પ્રા. વેલાઈ-અપ. વેલાઈ-જૂ. ગુ. વેલાઈ ને વેલાં

ભૂમિકાયાં-પ્રા. ભૂમિકાઈ-અપ. ભૂમિકાઈ-જૂ. ગુ. ભૂમિકાઈ ને ભૂમિકાં.

રુચાદિ ધાતુને યોગે ચતુર્થી

સંસ્કૃતમાં રુચ્ ધાતુને યોગે ચોથી વિભક્તિ વપરાતી. इदं फलं मह्यं रोचते । પ્રાકૃતમાં ચતુર્થીને બદલે છઠી વપરાતી, તેથી અપભ્રંશમાં પણ છઠી વપરાતી.

૧. “एउ देवपट्टणहो न भावइ.” (ભવિ. ૧૧-૨)

૨. “जं तुम्हहं भावइ.” (, ૧૧-૨)

૩. “सरलसहावहं जइ वि न रुचइ.” (, ૧૧-૪)

૪. “परियाणेवि कउजु करि एवहिं जं जं मणहं रुचए.” (, ૧૨-૫)

આ ઉપરથી ગુજરાતીમાં પણ રુચવું, જોઈવું, કાવવું, ભાવવું, ગમવું, વગેરેને યોગે ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે. ‘કાવવું’ સં. ભાવ ઉપરથી આવેલું ઉપરના પ્રયોગ જોતાં લાગે છે.

તા. ૬.

આંકારાંત ૩૫-(સાતમીનું)

લગી ૩૫ લગ્ને ઉપરથી આવ્યું તે અન્યત્ર બતાવ્યું છે. તહેને

યોગે પૂર્વ નામ પણ સાતમીમાં મુકાય.

૧. “એક વાર તેહની દયાં લગમ ચોરે ખીજ સ્ત્રી આણી.”
(સંદર્ભ. ૧૯-૨૧)

ઉપરનું ‘દયાં’ સાતમીનું ૩૫ છે. દયાઈ-દયાં.

આકારાંત નારીજાતિનાં નામ જેવાં કે દ્વારકાં, મથુરાં, વગેરેમાં આવેલો અનુસ્વાર પણ સાતમીના ૩૫ ઉપરથી સામાન્ય બની મૂળ શબ્દમાં પણ તે ચાલુ રહ્યો.

૧. “દ્વારકાં નગરીઈં બલદેવના બેટાનુ બેટઓ સાગરચંદ્ર કુમાર.” (સંદર્ભ. ૮૧)
૨. “પોષધશાલાં જમ ચઉવિહાર અણુમણુ લિષ.” (સંદર્ભ. ૧૧૭-૩)
૩. “બેગિ કરી પુહુતુ લંકાં.” (હરિષો. ૧૨૧)

ઘોળકા, ધંધુકા, વડોદરા, વગેરે શબ્દોમાં આં કેમ ન આવ્યો ? રહેનું કારણ—આ સ્થળો આકારાંત નહોતાં. મૂળે તે ડંકારાંત હતાં. ઘોળકું, ધંધુકું, વડોદરું, વગેરે. પાછળથી હિંદી ને ફારસીની અસરથી તે આકારાંત બન્યાં છે, માટેજ ઘોળકે, ધંધુકે, વડોદરે, એમ સાતમીનાં ૩૫ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ધાતુઓ

ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદના ધાતુઓ અનેક રીતે આવ્યા છે. તહેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તહેમના અર્થનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે છે. સંસ્કૃતમાં નામ કે વિશેષણ ઉપરથી ક્રિયાપદો બનતાં હતાં. વૃક્ષ ઉપરથી વૃક્ષાયતે, તરુણ ઉપરથી તરુણાયતે, પર્વત ઉપરથી પર્વતી-કરોતિ, તેમજ લઘુ ઉપરથી લઘૂમવતિ. આવી જાતનાં ક્રિયાપદો ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવ્યાં છે. કર્મણિ ભૂતકૃદંત ઉપરથી પણ ક્રિયાપદોના ધાતુઓ આવ્યા છે. સંસ્કૃત કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પણ અકર્મક ક્રિયાપદો ગુજરાતીમાં આવ્યાં છે, તેમજ એ શબ્દો ભેગા થઇને સંકીર્ણ ક્રિયાપદો પણ ગુજરાતીમાં વ્યુત્પન્ન થયાં છે, વગેરે હકીકત નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી જાણશે.

(૧) સંસ્કૃતનાં કર્તારિ રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત, વગેરેના નિયમો મુજબ આવેલા ધાતુ—

૧. કરોતિ-કરઠ્ઠ-કરે-કર. ૨. લિખતિ-લિખઠ્ઠ-લખે-લખ.
૩. મળતિ-મળઠ્ઠ-ભણે-ભણ. ૪. હરતિ-હરઠ્ઠ-હરે-હર.

(૨) સંસ્કૃતનાં કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત, વગેરેના નિયમો મુજબ આવેલા ધાતુ—

૧. દગ્ધતે-દગ્ધઠ્ઠ-દાઝે-દાઝ.
૨. (પૂર્) પૂર્વતે-પુર્વજઠ્ઠ-પૂર્વ-પૂર્વ.
૩. વાગ્ધતે-વગ્ધઠ્ઠ-વાગ્ધ-વાગ.
૪. ગજ્યતે-ગજઠ્ઠ-ભાગ્ધ-ભાગ.

૫. સૂચ્યતે-સુજ્ઞઇ-સૂઝે-સૂઝ.
૬. શૂચ્યતે-સુજ્ઞઇ-સૂજઇ-સૂજ.
૭. દૃશ્યતે-દિસ્સઇ-દીસે-દીસ.
૮. લંબ્યતે-લમ્મઇ-લાભઇ-લાભ.
૯. પચ્યતે-પચ્છઇ-પચે-પાચે-પચ.
૧૦. દુહ્યતે-દુજ્ઞઇ-દૂઝે-દૂઝ.
૧૧. ગમ્યતે-ગમ્મઇ-ગમે-ગમ.
૧૨. વચ્યતે-વજ્ઞઇ-વાઝે-વાઝ.
૧૩. જન્યતે-જમ્મઇ-ગમે-ગમ.
૧૪. જન્યતે-જવ્વઇ-જવે-જવ.
૧૫. કૃષ્યતે-કિસ્સઇ-ખસે-ખસ.
૧૬. ધૂચ્યતે-ધુજ્ઞઇ-ધૂઝે-ધૂઝ.
૧૭. ઘૃષ્યતે-ઘસ્સઇ-ઘાસે-ઘાસ.
૧૮. નિરુહ્યતે-નિવ્વહઇ-નિભઇ-નભ.

ઉપર પ્રમાણે ધણા ધાતુઓ કર્મણિ રૂપ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આવ્યા છે, અને પરિણામે ધણા અકર્મક તે રીતે બન્યા છે.

ઉદા.

૧. “હિમ પડતઇ જિમ દાઝઇ આક.” (પૃથ્વીચંદ્ર)
 ૨. “જિત્તિહ પુજ્ઞઇ પંગુરણુ તિત્તિહ પાહ પસારિ.” (કુમાર. પ્ર. ૧૧૧)
- “ધણુ પરિ કાઠલિ ફૂજઇ; પૂજઇ* જીવતિ મણોર.”

* ‘પંદરમા સૈકાનાં ગુર્જર કાવ્યો’ માં ‘પૂજઇ’ શબ્દ જોવાયો છે. પણ શુદ્ધિપત્રમાં ‘પૂજઇ’ છે. સુ. નરસિંહરાવભાઇ ગુ. ભા. સા. પુ. ૨. પૃ. ૨૭ ઉપર પુંજ (Heap) ઉપરથી નામ ધાતુ ગણે છે. કદાચ પોથીમાં ‘પૂજઇ’ હોય તો તે ‘ફૂજઇ’ ને લીધે આવ્યો હોય.

(વ. વિ. ૧૭)

“વિમલમંત્રિ પૂઝી મન રલી.” (વિ. પ્ર. ૨૭૩)

૩. “ઑ ઑ વજ્જઠ મજ્જલ સંખ.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૨)

“ઝાલર ભેરી વાજિયાં રે; ગાજિયાં ગહિરાં નીસાણુ.”
(ઉષાહરણ. ૮૯)

૪. સુહિસંજોડ વિઓં મજ્જઈ.” (ભવિ. ૧૧-૧૨-૪)

“કૂમ્મ કરોડિ ભાજઈ.” (પૃથ્વીચંદ્ર. ૧૦૬)

“ચોરિં તિહાં માંડયો સંગ્રામ, ભાંજિઉ કટક રાયનું તામ,
ભાગ્યું કટક જાણિ ભૂપાલ, ઉઠયો ભડ કાઢિ કરતાલ.”
(વૈ. પં. ૮૯)

૭. “કુસગ્ગપુરગમણુસ્સુઓ દીસસિ” (વસુ. ૭૨)

૮. “તે નવિ લલભઈ પાર.” (સીતાહરણ. ૬૩)

“હનમન્ત કહિ; લાલવા કંઈ અપાર.” (., ૬૮)

૯. “પચુ ચરુ માંહિ કંસાર.” (ઉષાહરણ. ૯૩) (પચ્યતામ્-
પચ્ચહ-પચુ)

૧૧. “અહો વીસાસુ ન ગમ્મઈ.” (ભવિ. ૬-૨-૮)

“માહરઈ મનિ એહ જિ મતિ ગમઈ, આદરીઉ નવિ
તજિઈ કિમઈ.” (વિદ્યાવિ. ૧૦૦)

૧૨. “દીરઘ રોસ ન ખજઈ.” (પ્ર. ચિ. ૧૦૦)

૧૩. “હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૧૩૬માં “જનો જા-જમ્મો” જન્
ધાતુનાં જાઝ ને જમ્મઈ એવાં બે રૂપ આપે છે. આ
છેલ્લું રૂપ કર્મણિ હોય તેમ લાગે છે, કારણ સૂત્ર ૮-૪-

૨૪૪માં હન્ ધાતુના કર્મણિ ૩૫ માટે હમ્મહ ને खन् ધાતુના કર્મણિ ૩૫ માટે खम्मह આપે છે, અને “હમ્મહ । હન્તીત્યર્થઃ” ॥ હમ્મહ ૩૫ કર્મણિ હોવા છતાં હન્તિ-કર્તારિ અર્થમાં વપરાય છે, તે’વું ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. તેમજ વરરુચિ પ્રા. પ્ર. ૮-૪૫ “હન્તેર્હમ્” સૂત્રમાં તેજ વાત જણાવે છે. હન્યતેનું પ્રા. હમ્મહ થાય તે’વીજ રીતે જન્યતેનું જમ્મહ થાય. આ સામ્ય ઉપરથી “જમ-જમયુ” ને કર્મણિ ૩૫ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલું માન્યું છે. જો તે સામ્ય ખોટું હોય તો ત્હોને આ યાદીમાંથી કમી કરવું રહે.

૧૪. “સૂત્ર ૮-૪-૨૪૨ પ્રમાણે ચિ, વગેરે ધાતુઓનું કર્મણિ ૩૫ વિકલ્પે ચિવ્વહ, સુવ્વહ, પુવ્વહ, વગેરે થાય છે. પણ આ બધા ધાતુઓ સ્વરાંત છે, જન્ ધાતુ સ્વરાંત નથી. ચિનું ચીયતે થાય, પછી પ્રા. ચિવ્વહ ૩૫ થાય. આ’ના સામ્યને લીધે જન્યતેનું પણ ખીજું ૩૫ જવ્વહ થયું હોવું જોઈએ. તે ઉપરથી ‘જવયુ’ ક્રિયાપદ આવ્યું. આંખે કેરી જવી છે.

૧૬. ધૂ ધાતુ માટે હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૨૪૨માં ધુવ્વહ ને ધુણિજહ ૩૫ આપે છે. પણ ધૂયતે ૩૫ ઉપરથી ધુજ્જહ ૩૫ સામાન્ય રીતે બની શકે છે, કારણ તે સંસ્કૃતનું ખરૂં પ્રતિ-બિંબ છે. વ્યાકરણકાર સામાન્ય ૩૫ની બહારનાં ૩૫ને ખાસ નોંધે, એટલે હેમાચાર્યે આપેલાં ૩૫જ વપરાતાં ને ખીજાં નથી વપરાયાં, એમ કહી ન શકાય, તેમજ બહુલ્ સૂત્ર પ્રમાણે ખીજાં ૩૫ને પણ અવકાશ છે.

૧૮. ‘નિભયુ’ કે ‘નભયુ’ ક્રિયાપદ નિસ્+વહ્ ધાતુ ઉપરથી બન્યું છે. સં. ધાતુ સકર્મક છે, ‘નભયુ’ અકર્મક છે. વહ્ ઉપરથી કર્મણિ ૩૫ ડહાતિ થાય, ને નિસ્ સાથે નિરુ-

હ્યતિ થાય. પણ આ ધાતુના પ્રાકૃત રૂપ નિવ્વહૃમાં સંપ્રસારણ નથી, તેમ યનું પણ નામનિશાન નથી. છતાં કર્મણિ અર્થમાં તે ધાતુ ધણા જૂનાં વખતથી વપરાતો આવ્યો છે. કદાચ પ્રાકૃત રૂપ કર્તારિ રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયું હોય, તે જેમ હમ્મહ કર્મવાચ્ય હોવા છતાં હન્તિ અર્થમાં વપરાતું તેમ આ રૂપ કર્તૃવાચ્ય હોવા છતાં કર્મણિ અર્થમાં વપરાયું હોય. મુ. નરસિંહરાવભાઈ આ ધાતુને નામધાતુ માને છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૬૭-૬૯)

૧ પ્રાકૃત—

૧. “સો ગાઢે દુઘ્મિક્ખે અનિવ્વહતો વિચિત્તે એવં.” (કુમાર. પ્ર. ૩૩)
૨. “મગવં ! इतिअकालं देहं निव्वहइ कह विणाहारं ? ” („ „ ૩૧૦)
૩. ‘निव्विग्घं निव्वहइ तवोकम्मं ? ’ („ „ ૩૧૪)
૪. “કાલેણ મઓ સિટ્ઠો અનિવ્વહતા ય વંધુલા તત્થ ।
સુલહજલિંધણધન્નંમિ સાલિસીસે ગયા ગામે.” („ „ ૨૦૫)

૨ અપભ્રંશ—

૧. “તં બોલ્હિઅહ જુ નિવ્વહહ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૦)
૨. “અહ સુહય કાસુ નિવ્વહહ માણુ પત્તિયહ તુમ્વ જો સો અયાણુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૩-૧૨)
૩. “વયણુ વલેહ મગ્ગુપિય જંતે કિમ ણિવ્વહંહ માણુ રુચંતિએ ? ” (ભવિ. ૨-૭-૩)

૧. “સોનારતુલે વ્વ ગિરક્ષરા વિ સ્વન્વેહિં ઉબ્મન્તિ.”* (ગાથા સ. શ. ૨-૯૧)

* ઉપરના ગાથાસપ્તશતીના ઉદાહરણમાં ઉબ્મન્તિ ને ऊर्ध्व ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કયું છે. પણ સંસ્કૃત છાયામાં “સ્કન્ધૈઃ ઉહ્યન્તે” આપેલું હોવાથી તે ૩૫ સં. વહ્ ધાતુના કર્મણિ ૩૫ ઉહ્યન્તે ઉપરથી છાયામાં વ્યુત્પન્ન કયું છે. પણ ઉહ્યતે ઉપરથી ઉબ્મન્તિ બને તે શક્ય લાગતું નથી. હ્યનો ઝઙ્ઙ બને બ્મ ન થાય

૧. “ઉજ્ઙસિ પિઆહ સમઅં. (ગાથા. ૩-૭૫)

૨. “ફલહસ્વંડેણ વુજ્ઙમાણો.” (વસુ. ૨૫૩-૧૭) (ઉજ્ઙનો વુજ્ઙ થઈ)

હવે બીજો વાંધો સ્વન્વેહિં ૩૫ સંબંધી આવે છે. તે ત્રીજીના બહુવચનનું ૩૫ હોય તેમ લાગે છે, કારણ હિં પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં ત્રીજી માટે બહુધા વપરાતો. સ્કન્ધૈઃ તિષ્ઠન્તિ (ઉબ્મન્તિ) નો અર્થ બંધ બેસશે નહિ. તે અર્થમાં તો સ્કન્ધયોઃ સંસ્કૃત છાયા થવી જોઈએ. એટલે સ્વન્વેહિં ૩૫ને સાતમીનું ગણવું પડશે. પણ સાતમી વાસ્તે સુ પ્રત્યય બહુવચનનો છે. સાતમીનું હિં વાળું ૩૫ હેમાચાર્યે નોંધ્યું નથી. પણ અન્યત્ર પ્રયોગ ઉપરથી જણાય છે કે હિં પણ સાતમીનો પ્રત્યય છે.

૧. “જઈ અલ્પિ અમ્હેહિં બહુમાણો.” (વસુ. ૩૬૭-૧૬)

૨. “અણુભવાસુ તાવ અમ્હેહિં પીઈ.” (, ૩૬૬-૬)

૩. “સો તે અચિરેણ પાપ્પહિં પઢિહિતિ ત્તિ.” (વસુ. ૩૧૭-૨૫)

વળી નીચેના પ્રયોગ બેતાં હિં સાતમીનો પ્રત્યય હોવાની ખાતરી થાય છે.

૧. “તુમં સિ મે પાણેસુ પિયતરી.” (વસુ. ૨૩૬-૧૫)

૨. “પિક્કેવિણુ ચલઈં પઝોહ્ણઈં કર ઉઞ્મેવિ ધાઠાવિઝ ધળઈં.”
(ભવિ. ૭-૩-૧૦)
૩. “ઉઞ્મિય કર પુરંલોઝ વિયંમિઝ અઠો ઇઝ પુણુ વિ કાઠ પારં-
મિઝ.” (ભવિ. ૭-૪-૨)
૪. “ધરિ ધરિહિં ઉઞ્મિય નયરિ ગૂડી. ખેહુ ઊડી અંખંઘ.”
(પ્ર. ત્રિ. ૧૨૫)
૫. “તુઝ ઉપરિ હો મહુમહણુ! આ ઉઞ્મિય ઉ કરવાલ.” (, ,
૧૧૬)
૬. ‘પોઠ’ ધાતુને મુ ધ્રુવ સાહેબ (કાદં. પૂર્વભાગ પૃ. ૨૪૬) નિપદ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. “શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગઃ.” જેવો વિરલ પ્રયોગ આદ્યણઅંચની ભાષામાં થયો છે, પછી થયેલો જણાતો નથી. નિપદ્યતે ઉપરથી નિપજઈ થાય. નિ ઊડતાં પજઈ-પાજ થાય તે ઉપરથી ‘પઉઠ’ શી રીતે વ્યુત્પન્ન થાય તે સમજાતું નથી. તેમ આનો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં જોવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં “જરી પહુડલા હોય દૈવાચા.” (૮-૬) “પરી રાવો પહુડલિયા સુઝે.” (૮-૧૮૫) “સરિસા પહુડે” (૧૧-૫૫૨) પહુડ વપરાયું છે. તે ઉપરથી હ ઉત્તરે

૨. “તુઞ્મે પાણેહિં પિયયરા આસિ. (, , ૨૭૦-૨૨)

અહીં અસ્માસુ, પ્રાણેષુ ને પાદયોઃ અર્થ છે. સ્કન્ધૈઃ ઉદ્યન્તે ને સ્કન્ધયોઃ તિષ્ઠન્તિમાં બહુ અર્થ ફરતો નથી. ઊલટું ઉપમેય નિરક્ષર મનુષ્યો હોવાથી સ્કન્ધયોઃ અર્થ ઠીક પડશે. એટલે ઉઞ્મન્તિ ને ઈર્ષ્વ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવા વાંધો નથી. વળી “પાઙ્ગસદ્મહ્ણવો”માં ઉઞ્મને સકર્મક ક્રિયાપદ તરીકે નોંધી ઉઞ્મેહ રૂપનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એટલે પ્રાકૃતમાં ઈર્ષ્વ ઉપરથી બનતો ઉઞ્મ વપરાતો. એ દષ્ટિએ ‘ઊલવું’નો કાઠિયાવાડી પ્રયોગ સકારણ છે.

ખસતાં 'પઊઢ' શબ્દ થઇ શકે. અથવા પ્રૌઢ-પસઢ ઉપરથી ઢમાં નો હ્ પાછળ ખસતાં પહુઢ થઇ શકે. એટલે જ્યાં સૂધી પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં 'હેનું' રૂપ (ધાતુ તરીકે) નોધવામાં ન આવે ત્યાં સૂધી 'પોઢ' ધાતુ પ્રૌઢ ઉપરથી કે પ્રસુત ઉપરથી આવ્યો, તે નક્કી કરવું ઉચિત નથી.

ઉદા.

૧. “રાત્રિયં સિચ્ચાઈ પઊઢી.” (સંદર્ભ. ૧૧૧-૧૧)
૨. “દેવદૂધ્ય વસ્ત્ર આભરણ પહિરાવી પઊઢાડિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૦૮-૧૬)

૧(૫) પ્રાચીન ક્તાન્ત ધાતુઓ:—જે સંસ્કૃત કર્મણિ ભૂતકૃદંત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ કાળથી ધાતુ તરીકે વપરાવા લાગ્યાં તેવા ધાતુઓ—

૧. લગ્ન-લગ્ગહ-લાગે-લાગ
૨. અભ્યેત-અભિમહ્-ભિડધ-ભડે-ભડ
૩. શુષ્ક-સુવકહ-સૂકે-સૂક
૪. વિસ્ટ-વિષ્ટુદ્દ-વધૂટે-વધૂટ
૫. કૃષ્ટ-કૃહ્-કાઢે-કાઢ
૬. ચ્યુત-ચુવકહ-ચૂકે-ચૂક
૭. ક્ષિત-ઘત્ત-ઘલ્લહ-ધાલ
૮. આગત-આઅય-આવહ-આવ
૯. ઉન્નત-ઉલ્લહ-ઊલળ
૧૦. સિત્ત-સિત્ત-સિપ્પ-છિપ્પહ-છીપ
૧૧. છુત્ત-છિત્ત-છિપ્પહ-છીપ
૧૨. મુક્ત+લ-મોકલ્લહ-મોકલ
૧૩. મુક્ત-મુત્ત-મિલ્લહ-મેલે-મહેલ

૧૪. યોજિત-જોડિય-જોડઈ-જોડે-જોડ

૧૫. પ્રમૂત-પહુત-પહુચ્છઈ-પહોચે-પહોચ

૧૬. શક્ત-સક્કઈ-શકે-શક

૧૭. જિત-જિત્ત-જિત્પઈ-જીપે-જીપ

આ ધાતુઓ પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ કાળમાં વપરાતા હતા. ભૂત-કાળના ક્રિયાપદ તરીકે તો તે વપરાયજ, પણ અન્ય કાળમાં વપરાય ત્યારે ધાતુ તરીકે પ્રયોગ નક્કી થાય. પ્રાકૃત, વગેરેનો અભ્યાસ વધશે તેમ તેમ આ'વા ધાતુઓ વિશેષ નક્કી થશે.

ઉદા.

૧. સો લેન્નડડ પટાવિઅદ્ જો લગ્ગઈ નિચ્છઈ." (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨)

૨. હંમાથાર્ય સુત્ર ૮-૪-૧૬૪ "સમા અઘ્મિઙ્ઙઃ"માં સમ્+ગમ્ ધાતુને માંડે અઘ્મિઙ્ઙ આદેશ આપે છે. પરંતુ આ વાસ્તવિક આદેશ નથી. બન્ને સમાન અર્થના છે, એટલુંજ. પરંતુ હંમેનો પ્રયોગ પ્રાકૃતકાળ જેટલો જૂનો છે. ગ્રી. બીમ્સ 'લીડ' શબ્દને અમ્યેત ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (પુ. ૩ §. ૨૨) 'ભાડવું-લીડવું-લીડ, આભડછેટ, અભડાવું,' વગેરે અમ્યેત ઉપરથી આવ્યા છે. ગ્રી. બીમ્સ 'અભડાવું' ને અમદ્રાયતે (પુ. ૩ §. ૨૪) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. 'અઘ્મિઙ્ઙ' શબ્દને પ્રો. ભાણ્ડારકર 'અમ્યેત' ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (ભાષણો પૃ. ૨૨૬) અઘ્મિઙ્ઙ-મિઙ્ઙ-મઙ્ઙ-ભાડે-ભાડ-એ પ્રમાણે છેવટે 'ભાડવું' આવ્યો છે.

૧. "સળમોસરંતિ સળમઘ્મિઙ્ઙંતિ મારિય વ્વ મેસંધા." (કુમાર પ્ર. ૪૦૦)

૨. “ગય મત્તહં ચત્તકુસહં જો અભિમહ્ઙ્ગ હસન્તુ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૩)

૩. “જો પરવલિ મિહ્ઙ્ગ કયંતુ જેમ.” (ભવિ. ૧૩-૮-૧૩)

૪. “અસુરનધ આંગણિ દલ મિત્યાં, ભિડ્યાં અસુર સુર ગાત્રિ.” (ઉપાહ. ૯૧)

૫. “હરિહરનાં કીકલડાં ભડિયાં, ખડહડિયાં તિહાં સાંગિ.” (ઉપાહ. ૯૦)

‘અભડાવુ’માં ‘અ’ બીડી નથી ગયો. તે કર્મણિ રૂપ છે.

૩. ‘સૂકું’ ધાતુ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતો નથી. ત્હેને બદલે કર્મણિ રૂપ ‘સુકા’ વપરાય છે, પણ પ્રેમાનંદના વખત સુધી તે વપરાયો છે. વિશુષ્ક ઉપરથી ‘વસૂકવુ’ હાલ પણ વપરાય છે.

૧. “મૂલિ વિળકુંઙ્ગ તુંબિણિહે અવસે સુકકુંઙ્ગ પળ્લં.” (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૭)

૨. “વંસ વિણાસ ન હિયધ સમાધ; સૂકી જિમ બિન્હાલધ બધ.” (પ્ર. ચિ. ૧૪૦)

૩. “નધ વહમાણી સઘણજલ સુકકુંઙ્ગ ધયર તલાય.” (દૂહા-માતૃકા ૪૨)

૪. “મુખ સૂકિ નિ ધૂણિ દેહ.” (કાદં. ૨૩)

૫. જીવહા સૂકધ માગધ નીર.” (હરિષો. ૧૨૬)

૬. તિથ્વાસે સાગર સૂકે.” (પ્રેમા. નળાખ્યાન કડવું ૪૬)

૪. “મહુ અવિહેડ કોવિ નડ હુદ્દહ.” (ભવિ. ૧૮-૧૧-૧૧)

૫. “તઓ કહ્ઙ્કિઙ્ગણ ઉત્તરિજાઈ પલોદયં મુહં.” (પ્રા. કથાસંગ્રહ ૩૦)

૬. “મા નટ્વિહિવમ્મં ચુકેજ્જ તિ.” (વસુ. ૧૦૩-૨૭)

૭. “સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરઈ તલિ ઘણુઈ રયણાઈ.” (હે. ૮-૪-૩૩૪)
૮. “આવ” ધાતુ સં. આગત ઉપરથી આવઅ-આવઅ કે આવઅ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. વ શ્રુતિનો અહીં અમલ થાય છે. તે પ્રાકૃત કાળ જેટલો જૂનો છે, પણ તહેનો માત્ર વર્તમાન કૃદંત તરીકેનો પ્રયોગ નોંધ્યો છે અપભ્રંશમાં તો તહેનાં ઘણાં ઉદા-હરણ વર્તમાન-ભવિષ્યકાળનાં મળે છે. એટલે આને પ્રાચીન ત્તાન્ત ધાતુની યાદીમાં લીધો છે.

પ્રાકૃત—

૧. “ઉજ્જેણીઓ આવંતેણ વરિસારત્તો કઓ.” (વસુ. ૪૩-૨૧)
૨. “પેચ્છઈ આવયંતં દિવ્વં વરવિમાણં.” (,, ૩૩૬-૯)
૩. “આવન્તસ્સ ય ફણિણો સહસા વિહિઓ ગઈથમ્મો.” (પ્રા. કથા સં. ૯૧)
૪. “તથિ મए વરિસાલો આવન્તેણં કઓ આસિ.” (પ્રા. કથા સં. ૮૮)

અપભ્રંશ—

૫. “અનડ કરન્તહો પુરિસહો આવઈ આવઈ.” (સિ. હે ૮-૪-૪૦૦)
૬. “જઈ ન સુ આવઈ દૂઈ ધરુ કાઈ અહોમુહુ સુજ્ઞુ.” (,, ૩૬૭)
૭. “एकु કइअ हं वि न आवहि अन्नु वहिल्लउ जाहि.” (,, ૪૨૨)
૮. “પિડ આઈડ સુઅ વત્તડી ઝુણિ કન્નડઈ પઈટ્ટ.” (,, ૪૩૨)
૯. “અજ્ઞવિ અગિમિત્ત નડ આવઈ.” (ભવિ. ૧૭-૫-૮)

૧૦. “આવહુ પડરુ લેવિણુ સારડ.” (, ૧૦-૩-૫)

૧૧. “જઈ અન્નહો ઘણુ લેવિણુ આવહ.” (, ૧૦-૧૩-૬)

૧૨. “વંધુયત્તુ જં લેવિણુ આયડ.” (, ૧૦-૧૪-૫)

૧૩. “કઈહિમિ દિણિહિ સોવિ આવેસહ.” (ભવિ. ૮-૧૨-૩)

૧૪. “દિણિ તીસમહં હત્યુ આવેસહ.” (, ૮-૧૭-૨)

જૂની ગુજરાતી—

૧૫. ધસિઉં કરતાં આવિઉ આસો માસ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૧૬. “મનતણુછ ઉલ્લાસિ આઁવ્યા આવાસિ.” (, ,)

ઉપરનાં ઉદાહરણુ જોતાં જણાશે કે ‘આવ’ ધાતુ અપભ્રંશમાં વપરાયો છે, ને ભૂતકાળના રૂપમાં ‘આયડ’ કે ‘આહડ’ વપરાયું છે. આયાત ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરતાં યા નો ય કરવો પડે છે. આગત લેતાં આયઅ-આયડ રૂપ બને છે જૂની ગુજરાતીમાં ભૂતકાલિક ‘આવિઉ’ રૂપ વ્યાજબી છે. ‘આઁવ્યા’ રૂપ અર્વાચીન છે, ને તે લઢિયાની પોતાના જમાનાની ભાષાને લીધે આઁવ્યું છે.

૯. “અહં તુ સૂઢં ઉલ્લાલિઝુણ મિલ્લેમિ.” (કુમાર પ્ર. ૪૦૧)

જુઓ. મિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-૩૬માં ઉલ્લાલ ધાતુ. તે પ્રેરક રૂપ છે. પરંતુ મૂળ રૂપે પણ વપરાયો છે. “પરાવત્તેણ ય સમુદ્જલં ઉલ્લહિયં.” (વસુ. ૧૩૦-૧૫)

“જહિં ચંદકંતિ માણિક્કદિત્તિ ઉલ્લહિ ગયણિ ણં ધવલકિત્તિ.” (જસહર. ૧-૨૨-૧)

૧૦. ‘છીપ’ ધાતુને હેમાચાર્યે સૂત્ર ૮-૪-૨૫૫માં સિચ્ ધાતુના કર્મણિ રૂપ તરીકે નોંધ્યો છે. જૂનું રૂપ સિચ્છ છે. સિચ્ચતે ઉપરથી સિચ્છ થઈ શકે નહીં, તે માત્ર સિત્ત-સિત્ત-સિચ્છ રૂપે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે. એટલે આ જ્ઞાન્ત ધાતુ છે. કર્મણિ ભૂત-

કદંત ઉપરથી ધાતુઓ અને છે, તે વાત ખેડેલી યૂરોપના વિદ્વાનોએ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસથી શોધી કાઢી. તે વાત દેમાત્યાયના વળતમાં જાણમાં ન હોય, એટલે અમુક ક્રિયાપદનું અમુક પ્રકારનું રૂપ આ'વું થાય, એ વાત માત્ર નોંધે; તે રૂપ શી રીતે તે'વું થયું તે ન નોંધી શકે. એ'વાં કેટલાંક ક્રિયાપદો દેમાત્યાયે' નોંધ્યાં છે જે વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન્ત ધાતુ છે. વ્યાહૃત વાહિન્-વાહિન્પદ (૮-૪-૨૫૩), આચ્ચ-આહત્ત-આહન્પદ (૮-૪-૨૫૪), ગૃહીત-ગૃહ્ત-ગૃહ્ણપદ (૮-૪-૨૫૬), કૃત્ત-છિત્ત-છિન્પદ (૮-૪-૨૫૭), તેમજ પ્રમૃત-પહુત્ત ઉપરથી બે ધાતુ પહુષ્પ (૮-૪-૩૩)ને પહુત્ત (૮-૪-૩૬૦)

૧૨. 'મોકલ્લટ' અપભ્રંશમાં વપરાયું છે. "તો પદ સારવાઠ મોકલ્લટિ" (અપિ. ૬-૧૦-૨)
૧૩. "ઇદ નિતંતુ વિનાળં મિલ્હિડ." તેમજ ૯ મા ધાતુના ઉદાહરણમાં મિલ્હમિ
૧૪. "ના વિમાર્મ્મ જોડેવિ કા સાહદ સામિ ! સુણહ." (કુમાર પ્ર. ૪૨૮) "જોડિડ" (. . ૪૨૪). જોડિય (. , ૨૨૦)

જે ઈ. સ. ના આઠમા સૈકામાં લખાયો તહેમાં પહુપ્પ ૩૫ વપરાયું છે. તે ઉપરથી તેઓશ્રી માને છે કે પ્રાપ્તનું પહુપ્પ આઠમા સૈકામાં થયું હતું. “ગાથાસમશતી” જે ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં રચાઈ હતી તહેમાં પણ ‘પહુપ્પ’ વપરાયો છે. “અપહુપ્પન્તં” (પ. ૧૧) ટીકામાં અપ્રમવન આપ્યું છે. આ અર્થજ વ્યાજળી છે. “મહિમણ્ડલમિ અપહુપ્પન્તં” “પૃથ્વી ઉપર કાંઈ કરી નહી શકતો” એમ અર્થ છે, તેમજ “સાસા પહુપ્પન્તિ” (ર. ૪૧) શ્વાસાઃ પ્રમવન્તિ ટીકામાં આપે છે. અહીં પણ પ્રાપ્તનો અર્થ નથી. એટલે પહુપ્પ પ્રમૂત ઉપરથી આવ્યો છે. વળી પ્રાપ્ત નું પત્ત ૩૫જ અપભ્રંશ કાળ સૂધી રહ્યું છે, પહુત્ત થયું નથી. પ્રમૂ ઉપરથી હેમાચાર્ય પહુચ્ચને યુત્પન્ન કરે છે, તે બાબત મુ. નરસિંહરાવ-ભાષના બે વાંધા છે. (પુ. ૨, પૃ. ૩૩) (૧) ‘મુવઃ પર્યાપ્તૌ હુચ્ચઃ’ માં હેમાચાર્ય માત્ર પ્ર સિવાયનો મૂ ધાતુ આપે છે. પણ પ્રમૂ હોય તોજ પર્યાપ્તિનો અર્થ આવે, એટલે તે સમઝી લેવાનો છે. સૂત્ર જેમ બને તેમ ટૂંકું હોવું બોધ્યે, એ વાત આ વાંધામાં વીસરી જવાય છે. બીજું સૂત્ર ૮-૪-૬૩ “પ્રમૌ હુવો વા” એમાં પ્રમૂ સ્પષ્ટ આપેલો છે. તે ઉપરથી પહુપ્પ પ્રાકૃતમાં તે પહુચ્ચ અપભ્રંશમાં તૈયાર થયા. (૨) પ્રાપ્ત-પત્ત ઉપરથી ‘પહોતુ’ ને ‘પહોત્યુ’ બન્ને આવી શકે છે, જ્યારે હુચ્ચની અંદર ચ કાટ્પનિક તે ગ્રીતપાયાદાર છે. હેમાચાર્યને અગર ન હોઈ શકે કે તહેમના કાળની ઉત્તરે ગુજરાતીમાં ‘પહોત્યુ’ ૩૫ ઉત્પન્ન થવાનું છે. *

* There are two fatal flaws in the analysis given by Hemachandra.

(a) The પ of પહુચ્ચ is not accounted for either in the Sutra or in the gloss; possibly Hemachandra takes it as formed from પ્ર prefixed to મૂ; but then

આ યન્તે વાંધા વ્યાજ્ઞી લાગતા નથી. ખરી રીતે “હેત્ય
 ધાતુનો વિકાસક્રમ” નામના શુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થયેલા (બુલાઈ
 ૧૬૩૨) લેખ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રમૃત ઉપરથી વહુત (૧) વહુવ
 (૨) વહુઞ ધાતુ આવ્યા. તદંતા ઉપરથી ધ્વનિસામ્યને લીધે પ્રાપ્તના
 પત્તમાં વચ્ચે હુ ટુતિ લાગી ને ત્ત નો જ્ઞ પણ થયો. આ પ્રાપ્ત-
 પત્ત-વહુત-પેદોતો ખ્યાલો તંમજ સામ્યને લીધે વહુત્ત ઉપરથી
 ‘હેત્ય’ રૂપ આવ્યાં. ‘હેત્ય’ રૂપ ધાતું અર્વાચીન છે. ‘હેત’ ઉપ-
 રથી કે ‘હેત્ય’નો જ અશિષ્ટ જણાતાં ત કે જ નો ક થઈ ‘હેત’
 ધાતુ પણ આવ્યો.

આપી છે, એટલે તે વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર ગણાય, એમ મુ. નરસિંહ-રાવભાઈનું ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૩૨ ઉપર કહેવું છે. આ બાબત જણાવવાનું કે તે વૃત્તિ હેમાચાર્યે પોતે લખી નથી, પણ શ્રીપૂર્ણકલશગણિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં લખી છે. વળી (૮-૧૫) ના પદ્ય ઉપર વૃત્તિમાં “પ્રમૂતઃ પ્રાપ્તઃ સન્” છે. તે પણ સંદિગ્ધતા રજૂ કરે છે. એટલે આ ઉપર બહુ વજન ન રખાય. હેમાચાર્યના વખતમાં માનિયે કે પ્રાપ્ત ઉપરથી પદ્ય થયું હતું, પણ “ગૌડવહો”ના સમયમાં પ્રાપ્ત-પત્ત-પદ્ય એમ વિકાસક્રમ છેવટનો થયો હતો, એ વાત માન્ય થતી નથી.

પ્રમૂ ધાતુના To be able, to have power, to over-power, to control, to be a match for, to be sufficient for, વગેરે અર્થ થતા. જેમ સંસ્કૃતમાં તહેને યોગે કર્મ ચોથી, છઠી, ને સાતમીમાં વપરાતું (ભુઓ આપ્ટે કાષ) તેમ પ્રાકૃતમાં પણ કર્મ આ ત્રણે વિભક્તિમાં વપરાતું. (૧) “અહ્મે ચ્ચિઅ ન પહુપ્પહ” (૮-૪-૬૩), (૨) “વિદિણ્ણસયંવરાય ન પ્પમવામિ અહં (વસુ. ૨૬૬-૨), (૩) અમ્હં તવસ્સીણં ન પમવતિ દેવતા” (વસુ. ૯૫-૧૭)

પ્રમૂ ઉપરથી સાતમી વિભક્તિને લીધે ‘to reach’ અર્થ ધટાવવો સહેલો થઈ પડે છે. સ ગૃહે પ્રમવતિ (તહેનો ઘર ઉપર અલાખો છે) પ્રા. સો ઘરે પહુપ્પહ (અર્થ લગભગ તેજ) અપ. સુ ઘરિ પહુચ્ચહ થયું કે તરતજ અત્યારની દૃષ્ટિએ ‘to reach’ અર્થ ધટાવવાની વૃત્તિ થઈ ગય છે, પણ હેમાચાર્યના સમયમાં તે અર્થ ન હતો. વળી, “જે સુણતાં પુડુચ્છ” મન રહી.” તેમજ “સાંકિ વરસ વાવરતાં પુહુચ્છ કણ તણા કાઠાર.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૪૦) આમાં ‘પુડુચ્છ’ ધાતુમાં પ્રાપ્તનો અર્થ નથી. પહેલામાં ‘પુરાય’ અર્થ છે, બીજામાં ‘ચાલે-last’ અર્થ છે. “તઉં આપણિ થાનિ પહુચ્ચિ.”

ને “તુમ્હે ભીમુ નાગપુરિ લે કરી પુહુચઉ.” (સં. ૧૪૧૧) આ એમાં પહોચનો (to reach) અર્થ છે. “અહરિ પહુચ્ચઈ નાહુ.” ઉદાહરણ હેમાચાર્ય પ્રમૂના પહુચ્ચના ઉદાહરણમાં આપે છે. એટલે તહેનો અર્થ ‘સત્તા ચાલે છે’-ઈષ્ટેના અર્થમાં લેવાને બદલે મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈ (to reach) અર્થ લેઈ તહેને પ્રાપ્ત ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે.

૧૭. જિપ્પ-૧. “જઈ સા અણેણ જિપ્પઈ ઐહં કીસ સિક્કામિ” (વસુ. ૧૨૧૭-૨૦) ૨. સંગરિ પરવલુ જિપ્પઈ (જસહર. ૨-૧૨-૨૧)
૩. “કિમ છપીસિ મોહઉ રાય ?” (પ્ર. ગિ. ૧૧૩)

આ ક્તાન્ત ધાતુઓનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કર્મણિ ભૂતકૃદન્તનાં ૩૫ બહુ વપરાવા લાગવાથી થયો છે. ગતોઽસ્મિ-ગતોમ્હિ; કૃષ્ટોઽસિ-કૃદ્ધોસિ; પછી બીજાં ક્રિયાપદના જેવું ૩૫ આપતાં કૃદ્ધોસિ ૩૫ વપરાય. આ રીતે આ ધાતુઓનો પ્રયોગ કર્મણિ ભૂતકૃદન્તના શોખને લીધે થયો છે.

(૬) અર્વાચીન ક્તાન્ત ધાતુઓ:—જે કર્મણિ ભૂતકૃદન્તનાં ૩૫ બૂની ૬ અર્વાચીન ગુજરાતીના સમયમાં ધાતુ તરીકે વપરાતાં થયાં તેઓને અર્વાચીન ક્તાન્ત ધાતુ કહ્યા છે.

૧. વૃષ્ટ-વૃદ્ધ-વૃદ્ધ-વૃદ્ધ (વરિસઈ) ૨. રુષ્ટ-રુદ્ધ-રૂઠ્ઠ-રૂઠ (રુસઈ)
૩. તુષ્ટ-તુદ્ધ-તૂઠ્ઠ (તૂસઈ) ૪. પ્રાપ્ત-પત્ત-પહુત્ત-પહુચ્ચ-પહોચ (પાવઈ)
૫. વૃત્ત-વિત્ત-વીતવું (વટ્ટઈ) ૬. છિન્ન-છિણ-છીનવવું (છિદઈ)
૭. વિનષ્ટ-વિણદ્ધ-વંઠવું (વિણસઈ) ૮. મુક્ત-મુક્ક-મૂકવું (મુંચઈ-મુઅઈ)
૯. મુક્ત-મુત્ત-મોટવું (મુંજઈ-હુંજઈ) ૧૦. ઘૃષ્ટ-ઘટ્ટ-ઘટવું (ઘસસઈ)
૧૧. પ્રોત-પ્રોચ-પરોચ-પરોવવું (પ્રોચ) ૧૨. ક્ષીણ-છીણ-છીણવું
૧૩. ગુપ્ત-ગુત્ત-ઘુત્ત-ઘુત્તિઅ-ગોતવું (ગોવઈ)
૧૪. દ્રુત-દ્રુદ-દ્રવદ-દરુદ-દોડ

(કૌંસમાં જણાવેલાં ૩૫ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વપરાતાં)

ઉદા.

૪. પ્રાપ્ત ઉપરથી બનતા પ્રા. પત્તની અંદર અપભ્રંશકાળ સૂધી એટલે ઈ. સ. ના ૧૧મા સૈકા સૂધી હુ ભળેલો જણાતો નથી. તો પછી તે ઉપરથી પંહુચ્ચ ઉદ્ભવે. એ સંભવી શકતું નથી. માત્ર એક પ્રસંગે “સગ્ગહો કો ન પહુત્ત” (ભવિ. ૧૨-૩)માં પહુત્ત વપરાયું છે, પણ સગ્ગહો પછી વિભક્તિમાં હોમ સ્વર્ગસ્ય પ્રમૂતઃ અર્થ ઠીક લાગે છે ને હો પ્રત્યયને બીજાના અર્થમાં માનિયે તો પત્ત-પહુત્ત ગતિવાચક હોવાથી વિભક્તિના પ્રકરણમાં નોંધું તેમ સગ્ગ કો ન પહુત્ત માફક સાતમી વિભક્તિ નોંધયે. એટલે આ ધાતુમાં હુ ભળ્યા પછી ત્ત નો ચ્ચ થઈ ઈ. સ. ના ૧૧મા સૈકા પછી તે વ્યુત્પન્ન થયો છે. હુ નો પ્રક્ષેપ ને ત્ત નો ચ્ચ પ્રમૂત-પહુત્ત-પહુચ્ચના સામ્યને લીધે થયો છે.

૫. ‘વીતયુ’ ધાતુ વીત ઉપરથી સંભવી શકે તેમ નથી, કારણ કે ત અનાદિ ને અસંયુક્ત હોવાથી ઊડી જાય, એટલે વીઝ રહે. વૃત્તમાં ત્ત સંયુક્ત હોવાથી ટકા રહે. વૃત્ત ઉપરથી વિત્ત અને વિત્ત ઉપરથી ‘વીતયુ’ બને છે. આત્મવૃત્ત ઉપરથી ‘આપવીતી’ શબ્દ વ્યાજબી છે, આત્મવીતનો કશો અર્થ નથી.

“તેહિં પિ કહિઓ જહાવિત્તો વુત્તંતો.” (કુમાર પ્ર. ૨૨૮)

“સુણ રયણિવિત્તં.” (, , ૪૨૦)

‘યથાવીતી’, ‘રાતવીતી’, વગેરે શબ્દો ઉપરના શબ્દો ઉપરથી સંભવી શકે છે.

૧૧. ‘પરોવ’ ધાતુ ગુજરાતીમાં ઘણો મોડો આવ્યો છે. સં. ધાતુ પ્રભવ્યેના કર્મણિ ભૂતકૃદંત પ્રોત પ્રા. પ્રોવ ઉપરથી તે આવ્યો છે. પ્રોવ રૂપ ઠેઠ દયારામના વખત સૂધી ચાલુ રહ્યું છે. વર્તમાન કાળનું તલેનું રૂપ ભાગ્યેજ મળે છે. ભાલણકૃત કાદંબરીમાં તે વપરાયું છે.

(૪) “તે અમ્હે થોડઉં ર વિહુંચી લેસિઉં” (સંદર્ભ. ૧૦૪-૧૮)

(૫) “તુમ્હે થોડી થોડી વહિંચી સિઓ.” (સંદર્ભ. ૯૭-૧૫)

(૬) “પાપ તાહરું થોડઉં થોડઉં અમ્હે વિંહિચિ લેસિઉં.” (સંદર્ભ. ૯૭-૧૨)

(૭) “વિહવુ વિહુંચિઉ લેમ જાણુ પાવ ન વિહુચણહાર” (દુહામીતૃકા. ૩૮)

અનુસ્વાર અપભ્રંશમાં લખ્યો છે તે મજા ધાતુના સામ્યથી આવ્યો છે, અને જ નો છેવટે જૂ. ગુ. માં ચ થઇ વિમજડ વિહજડ-વિહંજડ-વિહંચમ-વહિંચમ-વહેંચે ક્રમે વ્યુત્પન્ન થયો છે, એટલે તે ક્તાન્ત ધાતુ નથી.

રાચ—રક્ત-રત્ત-રચ્ચ. આ રચ્ચનો પ્રયોગ અપભ્રંશમાં થયો છે. અર્થ હાલના જો'વો કર્મણિ છે. રંજયતિ મૂળમાં તે'વો અર્થ નથી. “જઈ રચ્ચસિ જાઈટિઆઈ દિઅઢા મુદ્દસહાવ” (૮-૪-૪૨૨) પરંતુ રજ્ઞ ધાતુના કર્મણિ રૂપ રજ્યતે ઉપરથી રજઈ-રચ્ચઈ રૂપે તે વ્યુત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે. એટલે આ'ને શામાં મૂકવો તે નક્કી થઇ શકતું નથી.

માચ—મદ્-મત્તા-મચ્ચ ઉપરથી તેમજ માચતે-મજ્જઈ-મચ્ચઈ રૂપે પણ વ્યુત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે.

(૭) ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ સહિત એકરૂપ થઈ અનેલા ધાતુઓ:-

૧. ઓળખવું-ઉપ+લક્ષ ૨. પાથરવું-પ્ર+સ્થ ૩. બેસવું-ઉપ+વિશ્
૪. બગડવું-વિ+ઘટ્ ૫. સમારવું-સમા+રચ્ ૬. આણવું-આ+ની
૭. વેચવું-વિ+ક્રી ૮. સમઝવું-સમ્+બુઘ્ ૯. પહેરવું-પરિ+ધા
૧૦. પાકવવું-પ્ર+સ્થાપ્ ૧૧. વેરવું-વિ+કૃ ૧૨. સોંપવું-સમ્+અર્પ
૧૩. હંકારવું-આ+કારય ૧૪. વીણવું-વિ+ચિ ૧૫. આથમવું-અસ્તં+ઈ

૧૬. ચમકવું-ચમત્કૃ ૧૭. વલોવવું-વિ+લોઙ્ય
૧૮. નિચોવવું-નિસ+ચ્યુત્ ૧૯. વેડવું-વિ+ઘટ્
૨૦. વીસરવું-વિ+સ્મૃ ૨૧. માંભળવું-સમ્+સ્મૃ
૨૨. આળવવું-અપ+લપ્ ૨૩. ઊડવું-ઉત્+સ્થા
૨૪. અવેરવું-ઉદ્વર્તિત-ઉવ્વરિઝ-ઊવેલ-અવેર (અર્વાચીન ત્તાન્ત ધાતુ)
૨૫. નીવડવું-નિપ્પચતે-નિપ્પજઙ્ ડે નિવ્વલઙ્-નીવડે (૮-૪-૧૨૬)

ઉદા.

૧૩. આ ધાતુ આકારયતિ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં હ્રક્કારિય થઇને આવ્યો છે. પ્રાકૃતમાં પણ સંસ્કૃતના જોવા અર્થ છે. (ખોલાવવું) માત્ર ગુજરાતીમાં અર્થ ફેર થયો છે.

“તઓ પેસિજ્ઞ હ્રક્કારિયા રાયણો રાયણુતા ય” (કુમાર પ્ર. ૪૮)

૧૪. વિ+ચિ-પૂર્વ ઉપસર્ગ આવતાં ચિ અનાદિ બન્યો, એટલે ચ્ ઊડતાં ઇ રહ્યો. તે પાછલા ઉપસર્ગમાં મળતાં વિકરણ પ્રત્યય સાથે ‘વીણુ’ ધાતુ આવ્યો.

૧૬. આ ધાતુ ચમત્કૃત-ચમકિઝ ઉપરથી આવ્યો છે, એટલે આ’ને નં. ૬ વાળા ધાતુ ભેગો મૂકી શકાય.

૧૭. વિલોઙ્યતિ-વિલોલેઙ્-વિરોલેઙ્-વિલોયઙ્-વિલોવઙ્, એ પ્રમાણે છેવટે વ શ્રુતિનો અમત્ર થઇ આ ધાતુ આવ્યો છે.

૧. “ધરા વિલોલી જાણે દધિ.” (હરિષો. ૫૮)

૨. “સમુદ્ર વિરોલઙ્ ત્રિભુવન ધણી.” (, ૧૦૯)

૩. “વિલોણુઉ વિલોવઙ્ નારિ.” (વિ. પ્ર. ૧૮૩)

૪. “વિરોલેઙ્” (સિ. હે. ૮-૪-૧૨૧)

૧૮. ‘નિચોવ’ ધાતુ નિસ+ચ્યુત્-નિચોત્તતિ-નિચોયઙ્-નિચોવઙ્-નિચોવે ણે આવ્યો છે.

“તં નિશ્ચોયઈ દ્રુગલિયજલં” (કુમાર. પ્ર. ૨૧૫)

૧૯. ‘વેડવુ-રેડવુ’ ધાતુઓ વિષટ્ ઉપરથી વિહ્વલ્થ થઈ આવેલા છે. બીજા વિફલ્ ઉપરથી પણ આવી શકે તેમ છે. જુઓ “વિહ-ડિલ્ સંધિકજ્જુ” (ભવિ. પૃ. ૯૫) તેમજ “વિહડિય પિમ્મહં તણિય ગઈ.” (ભવિ. પૃ. ૯૫) આ બે ઉદાહરણમાં વિઘટિત અર્થ છે. ‘આંબો વેડવો’ જેવા પ્રયોગમાં વિફલિત અર્થ ઠીક લાગે છે. ‘વેડવુ’માં નો પ્રક્ષેપ થઈ ‘વેડવુ’-‘રેડવુ’ ધાતુ આવ્યો છે. ‘પાણી ફૂંડામાં રેડો’ ફૂલવાને બદલે ‘પાણી ફૂંડામાં વેડો’ જેવો પ્રયોગ કડી પ્રાંતમાં થાય છે. એટલે મૂળ ‘વેડવું’ ઉપરથી ર ના પ્રક્ષેપથી ‘રેડવુ’ ધાતુ આવ્યો, એમ કલ્પના કરી છે.

૨૧. ‘સાંભળવુ’ ક્રિયાપદ સં. નિશામય * ઉપરથી ઉપસર્ગનો લોપ થઈ આવ્યું એમ માનવામાં આવે છે. પ્રથમ અસ્વરિત શ્રુતિ ઊડી શકે, તથા પાદયષ્ટિ-પાયલટ્ટિની માફક અનાદિ ય નો લ થાય, એ બન્ને વાત સ્વીકારતાં પણ તહેના પ્રયોગ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. પ્રાકૃતમાં સુળ, નિસામ, આયણ ધાતુઓ આ અર્થમાં વપરાયા છે, એટલે પ્રાકૃતકાળમાં નિ ઊઘ્યો નથી, તેમ પ્રાકૃતમાં ય રૂઘો નથી તો પછી લ શાનો બને એ પ્રશ્ન છે. નિ ઊડતાં સામ રૂહે તે ઉપરથી ‘સાંભળ’ બની શકે નહીં. વળી જૂનાં રૂપ સંમલ-સમ્મલ છે. નિસમ્મલ જેવું રૂપ મળી ન આવે ત્યાં સૂધી તહેને નિશામય ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવામાં વાંધો રૂહે છે. આ ધાતુ અર્થક્રિયથી આવ્યો છે.

૧. “તદ્દિં અસરાણિ રત્નિં મદં સંભરિલ્લુ તુમ્હ વયણુ.” (ભવિ. ૯-

* દિ. બ. દ્રુવ સાહેબ “ભાલણકૃત કાદંબરી” પૂર્વ ભાગ પૃ. ૨૪૯ ઉપર નિશામય ઉપરથી ઉપસર્ગનો લોપ થઈ ‘સાંભળ’ ધાતુ આવ્યો, એમ જણાવે છે.

૧૧-૧૧)

૨. “ઇડ વેંચુવત્તુ જડ સંમલઈ તો તુમ્હ મિરિય મત્થઈ દલઈ.”
(ભવિ. ૭-૨.)

૩. “પિણ્ણ એક તસ ગુણ સંભલઈ સંઘપતિ સાહસ ધીર.”
(પેથકરાસ. ૫)

૪. “સ્વામી ! સમ્ભલિ, સ્વામી ! સમ્ભલિ રાઉ જુ વિવેક.”
(પ્ર. ચિ. ૧૨૪)

૫. “ભવિયાં ભાવિષ્ઠ સંભલુ કરીઉ મુનિયલ ચિત્તુ.” (શુ. ભા.
સા. પુ. ૨, ૨૩)

પ્રથમ ઉદાહરણમાં સંસ્મૃત અર્થ છે. પછીનાં ઉદાહરણમાં ‘સાં-ભળવું’ અર્થ છે. બન્નેમાં સૂધી સમ્મલઈ રૂપ હતું ત્યાં સૂધી અર્થ-ફેર થયો નથી. પણ મ્હ નો મ ને રં નો લ થતાં સંમલ થયું ત્યારથી અર્થફેર આવ્યો છે. એક ઇન્દ્રિયે (મને, કરવાનું કામ બીજા ઇન્દ્રિય (કર્મી) કરે છે એટલેજ માત્ર અર્થ ફેર છે.

૨૨. ‘આપાવયુ’ ક્રિયાપદ અપલપતિ-અવલવડ-અડલવડ-ઓળખે-આ વિકાસક્રમે વ્યુત્પન્ન થયું છે. દ્રાષ્ટી થાપણ આપણે ત્યાં મૂકી દોય ને આપણે અપભ્રમ કરિયે કે તમને થાપણ મૂકીજ નથી ગયા, એટલે આપણે થાપણ આપણી ફેલેવાય.

૨૩. ગુજરાતી ‘અવેરયુ’ ઉચ્ચરના પ્રેરક રૂપ ઉવેલ-અવેર ઉપરથી આવ્યું છે. મરાઠી ‘અવેરેણે’ અવધીરય ઉપરથી આવ્યું છે.

(૮) ભવિષ્યકાળના રૂપ ઉપરથી ધાતુ:—

આ ‘ધા’ ધાતુ માત્ર એકજ છે. દજ-દર્યાત પ્રા. દિકસઈ-દેખે-દેખ. દ્રવ્યનના ઉત્પન્નમાં દનું રમરણ રહેતાં પ્રાકૃતમાં જ નો હ થમ દિકસઈ બને પછી ‘દેખ’ ધાતુ ગુજરાતીમાં આવે.

(૯) સં. પ્રેરક રૂપ ઉપરથી સકર્મક બની મૂળ ધાતુ તરીકે વપરાતા:—

જન્ (પ્રેરક) જનયાતિ પ્રા. જણેઝ ગુજ. જણય-જણ.

(૧૦) કર્મણિ ભૂતકૃદંત ઉપરથી પ્રેરક બની આવેલા ધાતુઓ:—

૧. પલ્હાળવું-પ્રસ્નાત+અય ૨. જળવવું-યાત+અય

૧ પ્રસ્નાત-પળ્હાડ-પલ્હાલ-પલ્હાલેઝ પછી 'પલ્હાળવું'

“ગહ્ પલ્હાલિ સોહાશિણી.” (વિ. પ્ર ૧૬૧)

૨. યાત-જાડ-જાલ+અય (વ) જાલવેઝ-જળવવું

આ ધાતુમાં નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં અર્થકેર ધીમેધીમે થયેલો જણાય છે.

ઉદા.

૧. “કહુ નઈ વૃતાન્ત, સીતા કેણી પરિ દિન જાલવય એ.”
(સીતાહ) (યાપયતિ)

૨. “જે હથિયાર મોહ પાઠવય, રાઉ વિવેકુ સવિ જાલવય.”
(પ્ર. ત્રિ. ૧૩૮)

૩. “ઝૂઝઈ યોધ; ધાય જાલવય.” (પૃથ્વીચંદ્ર. ૧૦૬)

૪. “સૂકાણી સૂકાણ ચાલવય, માલિમ વાહણ જાલવય.” (,,,
૧૦૮)

પ્રથમ વાક્યમાં સંસ્કૃતનો અર્થ યાપયતિ (ગાળે) છે. પછીનાં બે વાક્યમાં જે નુકશાન કરનાર વસ્તુ છે તહેને દૂર કરવાનો અર્થ છે. એથા વાક્યમાં નુકશાન કરનાર વસ્તુને દૂર કરી એટલે જેને નુકશાન થવાનું છે તે વસ્તુ જળવાય-સચવાય-એવો અર્થ આવ્યો છે.

(૧૧) સંકીર્ણ ધાતુઓ:—નામ અને ધાતુ બે એકરૂપ થઈ આવેલા ધાતુ:—

પ્રકરણ ૧૫ મું

ધાતુઓ (ચાલુ)

ગુજરાતીનો 'છ' ધાતુ

આ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતાં હતાં. તે પૈકી જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં આપણે 'છઠ' તે 'અંછઠ' રૂપ નોધ્યાં છે. તે ઉપરાંત 'છિ', 'અછઉ', વગેરે રૂપો વપરાતાં હતાં. તદ્દમાં 'અંછઠ' જેવું પૂર્વ અવાળું રૂપ જૂનું છે. તે ઊડતાં છઠ-છિ-છે, વગેરે રૂપ આવ્યાં છે.

આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી લિન્ન લિન્ન મત પ્રચલિત છે. તદ્દનું જૂનામાં જૂનું રૂપ 'અચ્છ' છે. કોઈ તદ્દને ગમ્-ગચ્છતિ ઉપરથી ગ્ ઊડી અચ્છઠ આવ્યું, અંમ જણાવે છે, ત્યારે ખીખ્ખ કચ્છ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. જન્ને ધાતુ ગત્યર્થ છે. ગત્યર્થ ક્રિયાપદ ઉપરથી સત્તાર્થ ક્રિયાપદ વ્યુત્પન્ન થાય, એમાં ઘણી અર્થતાણ કરવી પડે. કેટલાક તદ્દને આસ્ (to sit) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, ત્યારે ઘણા અસ્ (to be) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. છેલ્લા બેજ ધાતુઓ વિચારવા યોગ્ય છે મુ. નરસિંહરાવભાઈ તદ્દને અસ્ (to be) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૪૮-૬૪) જોડે ખીજે આસ્ ધાતુ લેખ સંભવાસંભવનો વિચાર કરી અસ્ ધાતુ માટે પક્ષપાત રાખે છે. આ ધાતુનું જૂનામાં જૂનું રૂપ પાક્ષી કાળ જેટલું જૂનું છે.

જૂનામાં જૂનો પ્રા વૈકારણ વરરુચિ પોતાના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ' નામના વ્યાકરણમાં ખારમા પરિચ્છેદના ૧૯મા સૂત્ર "અસ્તેરચ્છઃ"માં અચ્છ ધાતુને અસ્ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, એમ સૂત્ર ઉપરથી

હેમાચાર્ય પણ સૂત્ર (૮-૩-૧૪૬) માં અસિને બદલે સિ થવાનું જણાવે છે. સૂત્ર (૮-૩-૧૪૭) માં અસ્મિને બદલે મ્હિ ને સ્મઃ ને બદલે મ્હો ને મ્હ આદેશ જણાવે છે, તેમજ સૂત્ર (૮-૩-૧૪૮) માં જણાવે છે કે અત્થિ રૂપ ત્રણે પુરુષનાં બન્ને વચનમાં વપરાતું: અત્થિ તે, અત્થિ તુમ્હે, અત્થિ હં, વગેરે. આ પ્રમાણે અસ્ ધાતુનાં વ્યુત્પન્ન રૂપ મ્હિ, મ્હો, મ્હુ, મ્હ, સિ ને અત્થિ છે. આમાં અત્થિ સિવાય કોઈ સ્થળે પૂર્વનો અ કાયમ રહ્યો નથી. સંસ્કૃતમાં જ્યાં અ હતો ત્યાંથી પણ પ્રાકૃતમાં ઊડી ગયો. તે અચ્છમાં અ શી રીતે આવે, એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. (આસીત્ ભૂતકાલિક રૂપમાં આ રહ્યો છે. તહેનું આસિ રૂપ પ્રાકૃતમાં થાય છે.) બીજો વાંધો એ છે કે અચ્છમાં પ્રધાનપણે ‘એસવાનો’ અર્થ છે, અને તે જૂનો અર્થ છે. ધીમે ધીમે અચ્છ સત્તા-વાચક થતો ગયો છે. જૂની ગુજરાતીમાં તે જૂનો અર્થ નષ્ટ થયો છે. પણ પાલી, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ કાળમાં તહેમાં ‘એસવાનો’ અર્થ હતો. અસ્માં ‘એસવાનો’ અર્થ કદપવો તે યોગ્ય નથી. માટે અચ્છ ધાતુ આસ્ ઉપરથી આવવો જોઈએ.

આસ્ (to sit) ધાતુ સંસ્કૃતમાં મૂળ અર્થમાં વપરાતો, પણ પાછળથી સંસ્કૃતમાં તે અસ્ (to be) ના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો છે. ઇ. સ. પૂર્વ તહેમાં નવીન અર્થ આવ્યો છે, તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે.

૧. “આસ્તે કસ્યાપિ ધન્યસ્ય દ્વારિ દન્તી મૃદેડર્મકઃ” (સુભાષિત)

૨. “આસ્તાં માનસતુષ્ટયે સુકૃતિનાં નીતિર્નવોદેવ વઃ” (હિતોપ. મિત્ર. ૨૧૨)

૩. “ગતસત્ત્વા ઇવાસતે.” (નજોપાખ્યાન. ૧૬-૨૬)

મી. ઍપ “Comparative grammar” § 509માં જણાવે છે

(૩) “લઙ્ઠ ધમ્માહમ્મુ ણ દોઙ્ઠ જહ વિ ગચ્છહિ અચ્છહિ સો વણ્ણ
તહ વિ.” (જમહર. ૪૧૩)

ખીજું “વસુદેવહિણી” નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી નીચે
આપેલાં ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે કે આસ ને અચ્છ એકજ અર્થમાં
વપરાયા છે. આસનો નીચેનો એકસોજ વિરલ પ્રયોગ નોંધ્યો છે.

૧. “તતો હં લોયપસિદ્ધાહં મયકિન્નાહં કાલં અમ્માસમીવે આસહે.”
(૨૮૯)

૨. “પુણો ણં પસાણમિ તિ તિત્તો અચ્છહે પસાયકરણં.” (૨૪૭)

૩. “ભુત્તો મિ સદ્દ પિયાણ, ગદ્ધિયમુહ્વાસઓ અચ્છહે.” (૧૮૦)

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે આસ ઉપરથી અચ્છ
આવ્યો. જો અસ ઉપરથી આવ્યો હોય તો વરરચિ પ્રમાણે પણ
તેનો પ્રયોગ માત્ર સ્થ ને સન્તિ વાસ્તે રહે, કારણ આગળ જણાવ્યા
પ્રમાણે અસ્મિ માટે મ્હિ, સ્મઃ માટે મ્હો-મ્હુ-મ્હઃ, અસિ વાસ્તે સિ ને
અસ્તિ માટે અત્થિ રૂપ બુદ્ધાં સૂત્રથી આપે છે. જાકી સ્થ ને સન્તિ
રૂપ રૂલાં. તેમાં પૂર્વે અ છે નહીં એટલે અચ્છ ધાતુ તે ઉપરથી
સંભવી ન શકે. વળી સ્થનું પ્રાકૃતમાં સ્થ વપરાયેલું જડે છે, જો
કે જન્ને વૈયાકરણોએ તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી. આસનું ત્રી. પુ. એ.
વ. નું સંસ્કૃત રૂપ આસ્તે થાય. તે ઉપરથી જેમ અસ્તિનું અત્થિ થયું
તેમ અત્થે થવું જોઈયે. પરંતુ આસ્તેનો ઉચ્ચાર આસ્તે જેવો
થતાં, જેમ વસ્તનું વચ્છ થાય છે તેમ અચ્છે થાય. અગર ત્યનો
પણ ચ્છ થઈ શકે. વસ્ત ઉપરથી ‘વચ્છભાવ’, અઙ્ગાવસ્થ ઉપરથી
‘અંગુલો-ચો’ અને છે તેમ અત્યયથી કે ત્યનો ચ્છ થઈ અચ્છે. રૂપ
જતે. તે ઉપરથી ધાતુ પરસ્મૈપદી મનાતાં તેમજ અન્ય ધાતુઓનાં
જેવું રૂપ આપવાની વૃત્તિને લીધે અચ્છહ રૂપ વિશેષ પ્રચલિત થાય.
અચ્છે-અચ્છિ ઉપરથી અચ્છહ થાય તેમાં મુ. નરસિંહરાવભાઈ વિકાસ-

ક્રમ પલટાઈ જતો માને છે, (શુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૫૩) પરંતુ આ વિકાસક્રમનો પલટો નથી. ઊત્તરું તલ્લેમાં અનિયમિત રૂપોને એક ધાત્રીનાં યનાવવાની વૃત્તિ છે. અચ્છે ઉપરથી અચ્છ ધાતુ તરીકે સ્વીકારતાં જેમ ચિળઈ, નચ્છઈ, લહઈ રૂપો થાય છે તેવું અહવાળું રૂપ અચ્છઈ સામ્ય ઉપરથી થઈ શકે. વૈદિક અસ્મે ઉપરથી અપ. માં અમ્હે ને અમ્હઈ રૂપ થાય છે. આમાં પણ ક્રમપલટો નથી. આમ ઉપરથી અસ્મદ-અચ્છઈ ક્રમ લેતાં પણ મ્ નો છ થઈ શકે છે. એટલે મળ્યામાંના ક્રામ એક વિકાસક્રમથી આ રૂપ આવ્યું છે.

સુત્ર ૮-૪-૩૮૮ના ઉદાહરણમાં “જં અચ્છઈ તં માળિઅદ દોસદ્ ધવ્ઝ્ મ અચ્છ” ખંદરું અચ્છ સત્તાવાચક છે તે બીજું ‘બેસવાના’ અર્થમાં છે. તે ઉપરાંત સુત્ર ૮-૪-૨૧૫ “મમિયમાસાં છઃ”માં આમ ધાતુનો અચ્છ થાય છે. અંમ જણાવે છે. સુત્ર ૮-૩-૧૬૩ના ઉદાહરણમાં “ળવં અચ્છઠીઅ । આગિષ્ઠ । આન્ત આમાંનકે વા.” અચ્છ તે આવના અર્થનો માને છે જેમ વરરગિ એકતે બદલે બીજા ધાતુ જણાવે છે, (રગ ને બદલે પેકસ) તેમ હેમાચાર્ય પણ જણાવે છે. જનાં આમ આવન ને મ નો છ થઈ અચ્છ આવ્યો અમ એકસ જણાવે છે.

મદારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં આવેલી ‘આથારમશતી’ના શ્લોક (૧-૮૩) માં

‘બોદ પાંચાદિ દુઃખે અચ્છજ્ઞઈ ડળ્ળાળદિ દોકળ ।

કમ ચિન્નજાળે મળ્ળે ધળાળે કમળે મૂઠે જાઅમ્ ॥ ”

‘અચ્છજ્ઞ’ રૂપની બે બુદી છાયા બે વૃત્તિકાર આપે છે. એક સ્વીકારે આપે છે ત્યારે બીજી આમને આપે છે. બન્ને આવળી છે. આ (ચમું રૂલેનું) ઉપરથી ‘મગ્યાદનઃ સ્થિતઃ’ પ્રયાગ પ્રમાણે ‘મગ્યાદન થયો છે’ અર્થ થાય છે તેમ બન્ને અસ્તિત્વવાચક છે. એકેકર

અચ્છ ધાતુ ‘એસવુ’, ‘હોવુ’, ‘રૂહેવુ’ (to sit, to be, to stay) એટલા અર્થમાં વપરાયો છે.

મરાઠી અસળે ધાતુ અચ્છ ઉપરથી આવ્યો છે. ગુ. ‘પૂછવુ’-‘છોડવુ’ ને વાસ્તે મરાઠીમાં પુસળે-સોઢળે માં જેમ છ નો સ્ થાય છે તેમ અચ્છ ઉપરથી અસળે થયો. અથિ ઉપરથી આથિ-આહે થયો. ગીતાના શ્લોક (૧૮-૪૭) ઉપર લખતાં જ્ઞાનેશ્વર લખે છે કે “અંગ પાણિયાહ્નિ વહુવે । તુર્પી ગુણ કીર આહે । પરિ મીના કાય હોયે । અસળે તેથ” (ઓવી ૨૯) આ’માં અસળે હોયે બતાવે છે કે અસળે અચ્છના અર્થમાં વપરાયો છે. “પાણી કરતાં ઘીમાં ખરેખર વિશેષ ગુણ છે, છતાં માછલું તહેમાં રૂહી શકે ?” શ્લોક (૫-૮)ની ઓવી ૪૨માં “અવસરોચિત વોલળે તયાહિ આથિ” વપરાયેલું આથિ અસ્તિના અથિ ઉપરથી આવ્યું લાગે છે.

તે ઉપરાંત ગુજરાતી ‘છો રૂહું’ (Let it be dropped)ના અર્થમાં મરાઠીમાં અસો વપરાય છે. આ અસો પણ સં. આસ્તામ્ પ્રા. અપ. અચ્છડ ઉપરથી આવ્યું છે.

૧. “અચ્છડુડ ચલયણુ કિં તેણ તામ.” (ભવિ. ૧-૪-૧)

૨. “અચ્છડુડ જં અણુહવિડ.” (ભવિ. ૨૨-૭-૯)

વળી સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રિયાનું સાતત્ય બતાવવા વર્તમાન કૃદંત જેડે આસ્ ને સ્થા ધાતુનાં રૂપ વિશેષ વપરાતાં: કાર્યે કુર્વન્નાસ્તે । ગચ્છન્નાસ્તે । આ’ના જે’વા પ્રયોગ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં થતા હતા. ‘ચિતંતો અચ્છહે’, ‘વહંતો અચ્છહ’ જે’વા પ્રયોગોમાં વપરાતો અચ્છહ સંસ્કૃત આસ્ ધાતુ ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી ‘છ’ ને મરાઠી અસળે બન્ને ધાતુ સં. આસ્ ના પ્રા. અચ્છ ધાતુ ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ થયે આવેલા છે.

આ અચ્છ ધાતુનો કાંઈકે હાલના જે'વા સાહાચરક ક્રિયાપદ તરીકે થયેલો ઉપયોગ નીચેનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણમાં મળી આવે છે.

૧. “एहु महु मित्तु अन्नजम्मंतरि अच्छइ पडिउ गह्यदुत्तरि.”
૨. “अच्छइ वहणसमूहि वहंती दूसहुं पियवियोउ विसहंती .”
૩. “अच्छइ एयहि पुत्तु जीयंतउ.”
૪. “अनर्थ परमेश्वरि तीर्थ” કરદેવિ ઇસઉ અર્થુ ભણિયઉ અચ્છઇ.”

પહેલાં ત્રણ ઉદાહરણ “ભવિસયત્તકહા”માંનાં છે છેલ્લુ સંવત્ ૧૩૩૭માં રચાયેલી ‘આરાધના’માંથી છે. પાડિલ અચ્છइ=પડ્યો છે, વહંતી અચ્છइ=વહે છે, જીયંતउ અચ્છइ=જીવે છે, ભણિયઉ અચ્છઇ=ભણ્યો છે.

‘આવ્યો છે’, ‘આવ્યો હતો’, ‘આવ્યો હશે’, વગેરે જે’વા પ્રયોગમાં ‘આવ્યો’ પછી વપરાયેલા ક્રિયાપદને મુ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપક્રિયાપદ કે સાહાચરક ક્રિયાપદ માને છે, પણ ‘આવે છે-કરે છે’ જે’વાં વર્તમાન કાળનાં રૂપમાં વપરાતા ‘છે’ ને પ્રત્યય ગણે છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨; પૃ. ૬૧-૬૨) આ’વે પ્રસંગે ઘણી ખરી આર્યભાષાઓમાં વર્તમાન કૃદંતનાં રૂપ વપરાય છે, ગુજરાતીમાં બનને ક્રિયાપદ છે. મુરતી ‘જતો છે’ માં ‘છે’ ને પ્રત્યય નહીં માની શકાય, તેમજ ‘કરતો નથી’ માં ‘નથી’ માં રૂહેલા ‘છ’ ને પણ પ્રત્યયમાં નહીં ગણી શકાય. આ વાંધો બાદ કરતાં અન્ય સ્થળે તહેને પ્રત્યય ગણવા બાધ નથી. છતાં એકે બોરણુ રાખવું ઇષ્ટ છે.

જૂતાકાળમાં કે વર્તમાન કૃદંતની જોડે અચ્છનો ઉપયોગ ઉપર વેંચ્યું તેમ જૂનો છે, પણ વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યય તરીકે ‘છ’ ક્યારથી વપરાવા લાગ્યો, એ ચર્ચા કરી (પુ. ૨; પૃ. ૬૦-૬૮) મુ. નરસિંહ-

રાવભાઈ એ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે “We can thus safely conclude that the use of છે as a **termination** (કરે છે type) started after 1500 V. S. (or about 1500 V. S.), but was rare at first; and that its established use came at a much later period, when કરહ entirely lost its power to express the pure present-tense.” (p. 67-68) આ બાબત સાથે હું સંમત છું, પણ “પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય-સંદર્ભ”માં પ્રથમ છાપેલી ‘સમ્યક્ત્વ ઉપર કથા’નો રચનાકાળ શ્રીજિનવિજયજીએ સંવત્ ૧૪૧૧ આપ્યો છે. તેથી ‘કરે છે’ જેવા પ્રયોગનો કાળ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ જેટલો પાછો હકાવવો પડે, કારણ આમાં તેવા પ્રયોગ થયા છે.

ઉદા.

૧. “જિણિ મારિ તુમ્હે જાઉં છઉ.” (સંદર્ભ. ૧૧-૭)

૨. “જાણુઠ હઉં દેખઉં છઉ.” (., ૧૩-૮)

૩. “કિસઉં કા કુણહી મરતા પૂઠિ મરી સકઈ છઇ ? (., ૪૫-૧૩)

આ પછી આ’વો પ્રયોગ આછોપાતળો * થતો ર્હ્યો છે, ને ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. અને મૂળ ક્રિયાપદ સંકેતાર્થ કે સંશયાર્થ-માંજ કવિતા સિવાય અન્યત્ર રૂઢ થયું છે.

* (૧) “પરિમલ મહુમહું છઈ.” (૨) “મેતી તણી સિરિ લહુલહું છઈ.” (સં. ૧૪૭૮)

(૧) “તુલના કરઈ છઇ.” (૨) “ધર્મકથા કહુઈ છઈ.” (૩) “હવ વિણુસઈ છઈ.” (સં. ૧૪૮૫)

(૧) “વિદ્યાધર જાઈ છઈ.” (૨) “માહરી ભાર્યા આવઈ છઈ.” (સં. ૧૫૦૦)

લેવું

હિન્દીમાં વ્રત લેતા હૈ (વર્તમાન કાળ), મૈં ને વ્રત લિયા (ભૂતકાળ), એમ વર્ત. ને ભૂતકાળમાં એકજ ધાતુ લેના વપરાય છે. ગુજરાતીમાં ભૂતકાળ માટે ‘લોધું’ વપરાય છે, વર્તમાનકાળમાં ‘લે’ વપરાય છે. ભૂતકાળનું ૩૫ સં. લમ્ના કર્મણિ ભૂતકૃદંત લઘ્વ ઉપરથી લિઘ્વ થઇ આવેલું છે. તેથી એમ કલ્પના થઇ શકે કે ‘લે’ ધાતુ લમ્ના લમતે-લહ્ઙ ઉપરથી આવ્યો. પણ વાસ્તવિક રીતે તે સં. ની ધાતુ ઉપરથી આવ્યો છે. અર્થદેર અવશ્ય થયો છે. મુ. નરસિંહરાવભાઈ તહેને લમ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, અને નીમાંથી ‘લે’ આવે તે સંબંધી ત્રણ વાંધા રજુ કરે છે. (તહેમના કથનનો સાર માત્ર છે.)

(૧) ‘લેવું’ નો અર્થ ‘to take’ થાય છે. નીનો (to lead) દોરવું થાય છે. ‘to carry’ ‘જિંચકી જવું’ એ દ્વારા ‘to take’ ‘લેવું’ અર્થ શક્ય છે, પણ અર્થમાં ખેંચતાણ કરવી પડે તેમ છે.

(૨) સં. ની ધાતુ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જીં સિવાય બીજાં રૂપમાં વપરાયેલો જડતો નથી.

(૩) મરાઠીમાં ‘દોરવાના’ અર્થમાં નેજે ને ‘લેવાના’ અર્થમાં વેજે વપરાય છે. તે સૂચવે કે ની ધાતુ ‘દોરવાના’ અર્થને વળગી રહ્યો હોય. (પુ. ૧; પૃ. ૨૬૫)

(૧) અર્થદેર થયો બોલચાલની ભાષામાં સંભવિત છે. જૂનો અર્થ જતો રહે ને નવો પણ આવે છે. મૂ. ધાતુ ‘મરવું’-પ્રાણ જવો’ એ અર્થમાં વપરાય છે. તે ઉપરથી ‘મરવું’ ‘માર’ (પ્રેરક) રૂપ હાલ ‘તાડન’ના અર્થમાં વપરાય છે. ‘માર’ ધાતુના મુખ્ય અર્થને (પ્રાણ લેવો) ઉપકારક ગૌણ ક્રિયા (તાડન)નો અર્થ તહેમાં સાહચર્યના નિયમથી લગે તે

સ્વાભાવિક છે. મારવું=‘તાંડન કરવું’ એ અર્થ પ્રધાન થતાં મૂળ અર્થ સૂચવવા ‘મારી નાખવું’ એ સંયુક્ત ક્રિયાપદનો વાપર પ્રચારમાં આવ્યો. તેજ રીતે જડ-અર્થ કે અશક્ત પ્રાણીને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લેઈ જતા અગાઉ તે પ્રાણી કે પદાર્થને ‘પકડવો’ પડે. એ રીતે મુખ્યાર્થ (લેઈ જવું) ને ઉપકારક ગૌણ અર્થ ‘પકડવાનો’ પણ તદ્દેમાં ભળ્યો છે. નીના અપભ્રંશ રૂપ લેમાં અપભ્રંશ કાળથી જ ગ્રહ ધાતુનો અર્થ આ રીતે આવ્યો છે. ગ્રહ ધાતુનો અર્થ ‘પકડવું’ થાય છે. પણ તે શબ્દ ‘ધારણ કરવાના’ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં વપરાયો છે.

“વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि” (गीતા). આ રીતે અર્થ ફેર થવો બિલકુલ સંભવિત છે.

(૨) બીજો મુદ્દો ની ધાતુ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ની રૂપેજ વચરાયાનો છે. “વાદૌ” સૂત્ર (૮-૧-૨૨૯) પ્રમાણે આદિ નનો વિકલ્પે જ થતો હોવાથી ન ને જ બન્ને વપરાય, અને વપરાયા પણ છે, બિલકુલ ન રૂપે વિશેષ પ્રયોગ છે. નનો પ્રાકૃતમાં લ પણ થયો છે. ‘લેઈ’ વપરાતો સૂત્ર ૮-૪-૨૩૮માં નોંધ્યો છે. (क्वचिन्नित्यं । देइ-लेइ)

૧. “समीवं निज्जइ भाणुस्स.” (વસુ. ૯૪-૬)
૨. “कीम एयं समडं नेहि ?” (વસુ. ૫૭-૧૬)
૩. “नश्चि इत्थ को वि जो एयं खाणळण लेइ.” (કુમાર ૩. ૪૫)
૪. “चित्तं वित्तं च परस्म लिति अपेति नउ निययं.” (., ૮૫)
૫. “पटं निज्जउ निगदिव्विमाणि.” (ભવિ. ૯-૩-૭)
૬. “नेवि नमण्ड नग्गनाहो.” (., ૬ ૯-૮)

૭. “કેસહિ લેપ્પિણુ જમઘરિણિ મંજ સુહુ કો થક્કેહ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૦)

(યમની સ્ત્રીને ચોટલે ‘પકડી’ ફેડે કોણુ સુખી રહે ?)

૮. “લેવિં મદ્ધવય સિવુ લહહિં જ્ઞાણવિણુ તત્તસુ.” (સિ. હે. ૮-૪-૪૪૦)

(તત્તવતું નિદિધ્યાસન કરી વ્રત લેઈ (લોકો) કલ્યાણ પામે છે.)

ઉદાહરણ ૭માં લેપ્પિણુનો અર્થ ‘પકડીને’ છે. જો તે લક્ષ ઉપરથી આવ્યો હોય તો લક્ષ પ્રાકૃત રૂપ ઉપરથી લેપ્પિણુ સંભવી શકતું નથી. ઊલટું નીત્વા-નેત્તા-લેપ્પા-લેપ્પિણુ રૂપ ની ધાતુ ઉપરથી સ્વરૂપ રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે. ખીણું ઉદાહરણ ૮માં લેવિ (ની) અને લહહિં (લક્ષ) એ લિન્ન ધાતુ લિન્ન અર્થમાં વપરાયા છે.

આ રીતે ન નો લ થઈ આ ધાતુ વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને અપભ્રંશકાળમાં તદ્દમાં ‘પકડવાનો’ અર્થ આવ્યો છે.

(૩) ત્રીજો મુદ્દો મરાઠીમાં નેળે ને વેળે એ લિન્ન ધાતુઓ વપરાય છે, માટે ની ધાતુ તદ્દમાં મૂળ અર્થને વળગી રહ્યો હોવો જોઈએ. જો તેમજ હોય તો “નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોડપગણિ”માં જે અર્થમાં મૂળ ધાતુ વપરાયો છે તેજ અર્થમાં મરાઠીમાં પણ લે વપરાયો છે.

૧. “જેસેં વજ્રકવચ લેહજે । મગ શસ્ત્રાંચા વર્ષાવ સાહિજે.” (જ્ઞાને. ૨-૨૩૨)

૨. “જેસેં વાઠકા લેવવિજે લેળે । તયા પ્રમાણે વાઠ કાઢે જાણે ॥” (,, ૧૦-૫૮)

૩. “માણેં તૃસિંહત્વ લેળે । જયાચિયે મહિમે.” (જ્ઞાને. ૯-૪૫૦)

આ પ્રમાણે મરાઠી નેળે (મૂળ અર્થમાં) ને ની ઉપરથી લેળે ‘ધારણ કરવાના’ અર્થમાં પણ વપરાય છે. લેળેમાં જે અર્થ છે

તેજ અર્થ ઉદાહરણ નં. ૮ના લેવિમાં પણ છે. વ્રત લેષ-કે વ્રત ધારણ કરી. મરાઠીમાં નૌ-નેળે મૂળ રૂપે (નતો લ થયા સિવાય) રૂઢો માટે નવીન અર્થ નથી આવ્યો, પણ લેળેમાં નવીન અર્થ આવ્યો છે. વળી પુત્ર લમસ્વતું ગુજરાતીમાં 'પુત્ર લે' એમ ભાષા-નંતર નહીં થઈ શકે. માટે લે ધાતુ લમ્ ઉપરથી મંલવી શકતો નથી.

શ્રીયુત સુનીતિકુમાર ચેટરજી પોતાના 'Origin and Development of Bengali language' નામના પુસ્તકમાં બંગાળી ભાષાના ત્રણ વિભાગ પાડી આ ધાતુ માટે વપરાતાં જુદાં જુદાં રૂપ નોંધે છે. (૧) શિષ્ટ બોલચાલની ભાષામાં નિ ને ને, (૨) શિષ્ટ સાધુભાષામાં લ ને લહ (૩) બંગાળીની બોલીઓમાં લે. આ ત્રીજો વિભાગ લે વાપરે છે જ્યાંહે પહેલો વિભાગ નિ-ને વાપરે છે. આ બે ખરાં સ્વરૂપ ગણાય વળી પૃ. ૧૦૫૧ ઉપર સ્વાદ નેવા (to taste) તેમજ નામ નેવા (to repeat the name of God), પૃ. ૧૦૫૦ ઉપર કાઢી નેલે (snatched away) નોંધે છે. આ ત્રણે શબ્દો જોડે ગુજરાતીમાં 'લેવું' વપરાય છે. આ નેવા લમ્ ઉપરથી આવી શકે તેમ નથી. આ બાબત જણાવતા અગાઉ પૃ. ૧૦૪૫ ઉપર લખે છે કે "It is exceedingly likely that (1). I. A. √ની has also survived in Bengali."

લાવવું

૧. આ ધાતુ ની ધાતુના પ્રેરક કર્મણિ ભૂતકૃદંત ઉપરથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે. અર્થકેર છે, પણ તે અપભ્રંશકાળમાં જ થયો હોય તેમ લેના પ્રયોગ ઉપરથી માલુમ પડે છે. જેમ 'આવ' ધાતુ પ્રાકૃતકાળ જેટલો જૂનો છે તેટલો 'લાવ' ધાતુ જૂનો હોય તેમ જણાયું નથી. પણ જૂની ગુજરાતીમાં 'લાવ' નિષ્પન્ન થયો છે.

‘જસહર્યરિઉ’ના ઉદાહરણમાં ‘લાવઈ’ છે તે ‘આરોપવું’ એ અર્થનું છે. છતાં ઉદા. નં. ૧, ૩, ૪, ૫માં અપભ્રંશમાંજ ‘લાવવું’ અર્થ આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “ચડમુહુ છંમુહુ જાઈવિ એકહિં લાઈવિ ણાવઈ દઈવેં ઘડિઅડ.”
(૮-૪-૩૩૧)
૨. “અમ્બણુ લાઈવિ જે ગયા પહિઅ પરાયા કેવિ.” (૮-૪-૩૭૬)
૩. “તહો કોસિયહો અમગિ ચરંતહો મિચ્છામાવિ લોડ લાયંતહો.”
(ભવિ. ૧૯-૯-૬)
૪. ‘ગિરિવરકડય સો વિ સંપાડડ ડરડ સુવવકુ ધમ્મપહિ લાયડ.”
(., ૧૮-૭-૧૦)
૫. “તેણ સમાણુ મઈં મિ જાઈવ્વડ, તં વોહિંત્યુ તીરિ લાઈવ્વડ.”
(., ૩-૧૦-૨)
૬. “તો વિ મુણિદહ દોસુ જણુ લાવઈ.” (જસહર યરિઉ. ૩-૩૬-૧૨)
૭. “લક્ષ્મણુ વનફલ દ્યાવમ્.” (સીતાહરણ. ૩૦)
૮. “વલી વિભ્રમ મનિ લાયા.” (., ૩૨)

સં. નાયિતવ્ય ઉપરથી અપ. લાઈવ્વડ આવ્યું, તે ઉદાહરણ પાંચમાં વપરાયું છે. નાયિત-લાઈવનો સંસ્કાર કાયમ રહેવાથી ‘લાવ’ ધાતુ અપભ્રંશમાં થયો નથી. તેના વ ને બદલે ય ‘લાવડ’ ને ‘લાયંતહો’માં આણુ રહ્યો છે. પછી તેનો વ થઈ ‘લાવ’ ધાતુ આવ્યો; પણ જૂના હ કે યના સંસ્કારને લીધે ‘લાઈવ્વમ્-દ્યાવમ્’ પછી વે બહુ મૃદુ ઉચ્ચારાતાં જતો રહ્યો ને ‘લાવવું’ રહ્યો. સુરત બણી હણુ પણ ‘લાઈવ્યા-આઈવ્યા’ જેવો ઉચ્ચાર થાય છે.

બોલવું

આ ધાતુને વ્રૂ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે. વ્રૂત-વ્રૂત્ત-વ્રૂહ-વ્રોહ-બોલવું. પણ વોલ રૂપ પણ પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવે છે. સૂત્ર ૮-૧-૨૩૭ “વો વઃ” પ્રમાણે અનાદિ ને અસંયુક્ત બનેા વ થાયઃ અલાવૂ-અલાવૂ, શબલઃ-સવલો. પણ વ્રૂમાં વ આદિ હોવાથી તહેનો વ થવા સંબંધી શંકા છે. તેમ પ્રાકૃતમાં વોહ ને વોહ એ રૂપ વપરાયાં છે.

૧. “જાણસે વોહલુમ્.” (ગાથા સ. શ. ૨-૮૧)

૨. “કિં વોલિસ્સં.” („ „ ૨-૮૭)

૩. “કિં પિ અજુત્તુ દુસ્ત્તુ પવોહ્લમિ.” (જસહરચરિત. ૩-૧૮-૮)

આ ઉપરથી એમ માનવાને અવકાશ છે કે ‘બોલ’ ધાતુ સં. ઉક્ત ઉપરથી આવ્યો. ઉક્તનું પ્રાકૃત રૂપ વ્રૂત્ત છે. આદિ વ નો વ ન થાય તો ઉદાહરણ ત્રીજામાં જેમ પૂર્વે પ્ર ઉપસર્ગ આવ્યો છે, તેમ ઉપસર્ગ આવતાં વ અનાદિ બને અને તહેનો વ થાય. પછી ઉપસર્ગ સિવાય પણ વોહ વપરાય. વ્રૂત્ત ઉપરથી વ્રૂહ ને વોહ એ રૂપે હાલનો ‘બોલ’ ધાતુ આવ્યો લાગે છે.

અથવા એમ પણ માની શકાય કે જેમ ઉપસર્ગને લીધે વ્રૂત્તનો વ્રૂલ્લ થયો તેમ પ્રવ્રૂત ઉપરથી પ્રવ્રૂલ્લ થાય ને પછી વ્રૂહ-વોહ એમ ને એમ વપરાય. સમાસમાં આવતાં યદ્દિતો લટ્ટી થાય છે, પછી એમ ને એમ પણ લટ્ટી વપરાય છે તેવી રીતે.

પ્રકરણ ૧૬ મું

પ્રેરકરૂપ

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદનું પ્રેરકરૂપ જનાવવા સુખ્ય અવ પ્રત્યય હતો. આની પૂર્વે ધાતુના સ્વરો ગુણ કે વૃદ્ધિ લેતા. તે ઉપરાંત આકારાંત વગેરે ધાતુઓ માટે પચ પ્રત્યય હતો. ધાતુના અંત્ય આ સાથે પ્રત્યય જનણે આપવ લેાય તેમ લાગતું. પાલીમાં વિકલ્પે અવનો એ થઇ પ્રેરકરૂપ માટે ચાર પ્રત્યયો આવ્યા: (૧) અવ, (૨) એ, (૩) આપવ, (૪) આપં. આ રીતે સં. કાર્યતિ માટે પાલીમાં (૧) કાર્યતિ, (૨) કારેતિ, (૩) કારાપયતિ, (૪) કારાપંતિ અંમ રૂપ થતાં. આપવ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં જૂઠા ધાતુઓ માટે વપરાતો, પણ પાલીમાંજ તે વિવેક નષ્ટ થયો છે, અને આપવ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતો આવ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં સામાન્ય પ્રત્યય જની ગયો છે. પાલી લાપા તે પ્રાકૃતનું જૂનું રૂપ છે. માટે પ્રાકૃતને પાલીનું ધાતું કહણ છે. પ્રાકૃતમાં આ આવે નો આવે અર્થ કમ્બ, કમ્બદ, કમ્બેદ, વગેરે રૂપ થયાં છેદણ જે રૂપ છે. ન્દમાં આવ ઉપરાંત આપવમાંનો અવ એ રૂપે ચાલુ રહ્યો છે. પ્રાકૃતમાં કાર ધાતુ શિદ્ધ થતાં તે પ્રત્યય આવ પ્રચલિત થતાં પાલીથી વિત્ત રીતે કમ્બદ-વેદ, વગેરે રૂપ પ્રાકૃતમાં આવ્યાં, છતાં કમ્બદ જૂનું રૂપ પ્રાકૃતમાં પણ ચાલુ હતું. તે ઉપરથી લાલ વપરાતું 'કરતાં કારેવતાં' રૂપ આવ્યું છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં આવ પ્રત્યય આવ્યો.

સં. મિલ્લ ધાતુના પ્રેરક મેલયતિનું પ્રાકૃતમાં મેલવદ થતું. આવી ગયું થયો છે તે સંસ્કૃત જાપાના નિયમથી-માત્ર સં. મેલયાંત ઉપરથી વ જૂનિ પ્રમાણે મેલવદ થયું. શિદ્ધયતિનું પ્રાકૃતમાં શિકલવદ થાય છે. તે ડોષયતિનું મોગવદ થાય છે. સુત્ર ૮-૩-૧૫૦ "ગુર્વાદિરવિર્વા" પ્રમાણે પ્રેરક પ્રત્યય પૂર્વે ગુરુ સ્વર લેાય તો વિકલ્પે અવ પ્રત્યય લાગે:

શોષિતં । સોસવિઅં કે સોસિઅં । તોષિતં । તોસવિઅં કે તોસિઅં । આ ઉપરાંત સૂત્ર ૮-૪-૨૮માં મિશ્રનાં અનેક પ્રેરકરૂપ પૈકી એક મેલવઢ આપેલું છે. સૂત્ર ૩૨માં દશ્ ધાતુનાં અનેક રૂપ પૈકીનું એક દક્ષવઢ છે, સૂત્ર ૩૧માં નશ્ માટે નાસવઢ ને હારવઢ રૂપ આપે છે. સૂત્ર ૩૮માં વિજ્ઞાપ્તું પ્રાકૃત રૂપ વિણ્ણવઢ આપે છે. સૂત્ર ૩૭માં પ્રસ્થાપ્ માટે પ્રાકૃત રૂપ પઠ્ઠવઢ કે પઠ્ઠવઢ આપે છે. આ બધાં રૂપ ઉપરથી એમ જણાય છે કે હેમાચાર્યના વખત સૂધીમાં પાલીમાં અવિકૃત રહેલો અય પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં અવ રૂપે આવ્યો હોવો જોઈએ ઉપલાં બધાં ઉદાહરણમાં અવ પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર છે. દક્ષ, વિણ્ણ, ને પઠ્ઠ પણ ગુરુ સ્વરવાળા છે, કારણ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમે સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો સ્વર ગુરુ ગણાય છે. મળ્ના પ્રેરકરૂપ મળયતિ ઉપરથી પ્રા. રૂપ મળવઢ થયું હોવું જોઈએ. “ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભક્તિની રીત” આમાં નર્મદાશંકરે જૂનું રૂપ વાપર્યું છે. હાલ બહુધા ‘ભણાવ’ વપરાય છે. ગાથાસમશતીમાં (૪-૫૨) પ્રા. સિક્ખવિઆ ને સિક્ખવઢ આ રૂપ નોંધ્યાં છે. આ રૂપ મૂળ યની સ્મૃતિ કરાવે છે. આમ બીજો પ્રત્યય અવ પ્રાકૃતમાં આવ્યો છે.

સં. પત્ ના પાતયતિ ઉપરથી પ્રા. પાઢેઢ તુષ ઉપરથી તોસવઢ, દશ્ ઉપરથી દરિસઢ, મૃ ઉપરથી મારેઢ, વગેરે રૂપ સંસ્કૃતના ગુણ વૃદ્ધિના નિયમથી આવેલાં છે.

હેમાચાર્યે સૂત્ર ૮-૩-૧૫૧ “અમેરાહો વા”માં અસ્ ધાતુના વિ-કરૂપે થતા પ્રા. રૂપ મમાહઢ કે મમાવઢમાં ત્રીજા આહ પ્રત્યયનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. સૂત્ર ૮-૪-૩૦માં અમ્ના પ્રેરક રૂપ તરીકે વળી પ્રા. તમાહઢ, મમાહેઢ રૂપ નોંધ્યાં છે. આ ઉપરથી ત્રીજા આહ પ્રત્યયનો પ્રયોગ પણ પ્રાકૃતમાં નોંધાયો છે.

અપભ્રંશ કાળમાં આવતાં ચોથા પ્રેરક પ્રત્યય આરનાં પણ દર્શન થાય છે.

“સો પચ્ચક્ષુ પુરહ વહસારહિ સુદિહવયણસંકહિ પહસારહિ.”
(ભવિ. ૧૦-૬-૯)

આમાં ‘વહસાર’ ને ‘પહસાર’માં મૂળરૂપ ‘વહસ’ ને ‘પહસ’ છે. તદ્દમાં આ પ્રત્યય લાગી તે રૂપ થયાં છે. તે ઉપરાંત “આવણિ આવણિ મુદ્દ મમાહિય.” (ભવિ. ૧૧-૧-૧૧)માં આહ પ્રત્યય પણ ચાલુ રહ્યો છે.

આ પ્રમાણે (૧) આવ, (૨) અવ, (૩) આહ, (૪) આર-એ મુખ્ય ચાર પ્રેરક પ્રત્યયો અપભ્રંશ કાળ સુધી વપરાતા એ જોયું, તેમ આવ પ્રત્યય આવ્ય ઉપરથી ને અવ પ્રત્યય અવ ઉપરથી આવ્યો તે પણ જોયું. છેલ્લા એ પ્રત્યય આહ ને આર શી રીતે આવ્યા, તે જોવાનું બાકી રહ્યું. સંસ્કૃતમાં આ પ્રત્યયોનું નામનિશાન નથી. હિન્દી ભાષામાં પ્રાકૃત આવ પ્રત્યયનો આહ થઈ હતો લેખ થતાં છેવટે આ રહ્યો છે: જલાના, વુલાના, નચાના, વગેરે. આમાં આ પ્રેરક રૂપ જાણાવે છે. તે પ્રમાણે વ જીડી ન જાય, માટે ટકી શકે એવા હ ને ર અક્ષરોનો પ્રક્ષેપ થઈ આહ ને આર આવ્યા છે, એમ સામાન્ય માન્યતા છે. જત્તાં ત્તાં જે તે અક્ષરનો પ્રક્ષેપ કરવો-માનવો તે શક નથી. જૂનો પ્રત્યય આહ છે તે આપણે જાણું. ડૉ. લાણુડારકર આ આહ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ સંગ્રહી લિખ મત ધરાવે છે: “The forms in which we have આ before હ as દેવાહવું, રાવાહવું etc. are denominatives from the past-participles of original Pr. causals as દાવિદ or રાવિદ.” (ભાષણા પૃ. ૨૨૪) પ્રાકૃતમાં પીદાવિદ ને રીદાવિદ જેવાં પીત ને રીત ઉપરથી જનતાં પ્રેરકરૂપ વપરાતાં. આવાં રૂપ ઉપરથી હિન્દીમાં પિલાના, મિલાના, દિલાના જેવાં રૂપ આવી શકે. પ્રેરક આ ની પૂર્વે હ આવ્યો છે તે હ કે ર ની સાદક ક્ષેપક નથી, પણ મૂળ કર્મણિ બૂતકૃદંતના તે પ્રત્યયનો જ થયેલો છે.

આ હિન્દી રૂપોની સાથે ગુજરાતી રૂપોનો મેળ ખાય તેમ નથી લાગતું. ગીતના પ્રેરકરૂપ ગાપિત પ્રા. ગાવિદ ઉપરથી ગુ. 'ગવાડવું' કટપવું યોગ્ય નહીં લાગે, તેમજ પ્રેરકરૂપ દર્શિત ઉપરથી હિન્દી દિશ્વલાના કટપવું ઠીક નહીં. આ હિન્દી રૂપ સંબંધી એમ દલીલ કરી શકાય કે દેશના ઉપરથી ખીજા ધાતુના સામ્યને લીધે દિશ્વલાના થયું. સ્થાપિત ઉપરથી સુલાના અને તે પણ સંભવિત નથી. અંમાં પણ ઉપરના જેવી દલીલ સંભવિત છે. પિલાનામાં મૂળરૂપનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત લીધું છે, જ્યારે ગુજરાતી માટે સ્થાવિદ-દાવિદ પ્રેરકરૂપનાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત લેવાં પડ્યાં છે વળી પ્રા. મમાઢ રૂપમાં સંસ્કૃતનું ક્યું કૃદંત આવેલું છે. ? આન્ત-ભ્રામિત ઉપરથી મમાઢ સંભવી શકે છે ?

મહારી સામ્યતા પ્રમાણે આ આઢ પ્રા. પ્રત્યય ભ્રમિત સામ્યને લીધે આવ્યો છે, અને હિન્દીનો લા (પીના, દેના, વગેરે ધાતુઓમાં) સામાન્ય કૃદંતના નાનો અનેલો છે. સંપદ્ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં મૂળ રૂપે સંપડઈ ને પ્રેરકરૂપે સંપાડેઈ થતું. “દીહો દિઅહો ણ સંપડઈ” (ગાથાસ. શ. ૪-૭૮) ગુજરાતીમાં આવતાં સંપડનું દીર્ઘઃ સંયોગલોપેથી ‘સાંપડ’ થયું ને પ્રેરક ‘સંપાડ’ ર્લું. તે ઉપરાંત સિ. હે. ૮-૪-૬૩; ૩૬ સૂત્રમાં બતાવેલા ડગ્વાઢ ને ડલ્લાલ્ડ બન્ને પ્રેરકરૂપનાં છે. તે બન્નેમાં આઢ-આલ મૂળ ધાતુનો અંગભૂત છે (ડત્ત+ઘટ્; ડત્ત+લલ્-નત ઉપરથી બનેલો), છતાં આઢ-આલ બંને પ્રત્યય હોય તેમ સામાન્ય જનતાને ભ્રમ થતાં તે આઢ-આલ ને પ્રેરકરૂપના પ્રત્યય માની બેસે, અને પછી તહેનો બહોળો પ્રચાર થાય. શિષ્ટ બોલન રને પણ પાછળ ધસડાવું પડે. આ રીતે મૂળ આઢ-આલ પ્રત્યય પછી તહેમાંથી આર પ્રત્યય બન્યો. આથી ઢ, ર, કે લ પ્રક્ષેપનો નથી.

ખીન્ને આર પ્રત્યય આઢ ઉપરથી ઢ નો ર થઈ આવેલો છે. તે પ્રત્યય ખાસ સિંધી ભાષામાં વપરાય છે. કડી પ્રાંત ભણી પણ આર

પ્રત્યયને વિશેષ પસંદગી આપવામાં આવે છે. વૃદ્ધ+કાર ઉપરથી પણ ‘વધારવું’ સંભવી શકે છે. એવા કર્મણિ ભૂતકૃદન્તને લાગતા કાર ઉપરથી પણ આર ધાતુને લાગવો શરૂ થયો હોય. ‘ખમ્સાર’ ‘ખમ્સાર’ અપભ્રંશ રૂપોમાં જે આર લાગ્યો છે તે (૧) આડ નો આર થઈ આવ્યો હોય કે (૨) ભૂતકૃદન્તને લાગતા કાર ઉપરથી થયેલો આર સર્વસામાન્ય બની ધાતુને પણ લાગ્યો હોય. ‘વસુદેવહિણી’ જે ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલો ગ્રંથ છે. ત્હેમાં આર પ્રત્યય વૃદ્ધ ધાતુમાં વપરાયો છે. “તિ ય વોત્તૂળ વદ્ધારેઈ જં ॥” જૂની લાથ-પ્રતમાં ‘વદ્ધારેઈ’ છે. એટલે આ રૂપ કદાચ જૂનામાં જૂની પ્રત (સં. ૧૩૮૬)ના સમય પછીનું હોય. છતાં કાર પ્રત્યયના ઉમેરણથી તે રૂપને બ્યુત્પન્ન થવા સંભવ છે. કાર લાગીને પણ કેટલાંક ક્રિયાપદ આવ્યાં છે. મૃદ્ધ+કાર ઉપરથી, જેમ અંધકાર ઉપરથી અંધેર આવ્યું તેમ, ‘મહેરવું’ ક્રિયાપદ આવ્યું છે. પરંતુ આમાં પ્રેરણાનો અર્થ નથી. વૃદ્ધના વૃદ્ધ ઉપરથી કાર લાગી ‘વધેરવું’ શબ્દ આવ્યો લાગે છે. “બુધવારે નવો જોડો વધેરજો” “નાળિયેર વધેરો.”

કેટલાક ધાતુઓનાં પ્રેરક રૂપમાં જાણે અનો એ થનો હાય તેમ લાગે છે. इतो ए થાય. એ ગુણના નિયમે બ્યાજખી છે. ગુજરાતી રૂપોમાં મૂળના इतो અ થયો, પણ ત્હેના પ્રેરક રૂપમાં इ ગુણરૂપે ચાલુ રહેવાથી અનો એ થયેલો લાગે છે. મિલ (મળ) મેલવતિ (મળવ), ડત્કીલ (ઉકેલ) પ્રેરક ગણાતાં મૂળ રૂપ ‘ઉકલ’ આવ્યું. તેજ ધાતુ ઉપરથી ઉખેડ-ઉખડ થયાં. વિનક પ્રા. વિક્કિરઈ (વિ-ખેર, ઉપરથી મૂળ રૂપ ‘વિખર’, ફર (હિં-ફિરતા)-ફેરવ, વગેરે.

આમાં મૂળ ધાતુ-સકર્મકમાં ‘એ’ હતો. તે પ્રેરકનાં સમઝાતાં તે ઉપરથી ‘ઉકલ, ઉખડ’ વગેરે મૂળરૂપના ધાતુ આવ્યા.

પડ-પાડ, તપ-તાપ, મર-માર, તર-તાર, તુટ-તોડ, છૂટ-છોડ, ફૂટ-ફોડ, વગેરે રૂપો સંસ્કૃતના નિયમે ગુજરાતીમાં આવ્યાં છે. વૃદ્ધના વર્ધતે ઉપરથી પ્રાકૃતમાં વઢ્ઐ કે વઢ્ઐ થાય છે. છેલ્લા વઢ્ઐ રૂપ ઉપરથી ગુજરાતીમાં બે રૂપ સ્વરભારના ધોરણે થયાં છે. સ્વર-ભાર પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખસતાં 'વાધે' રૂપ થયું તે સ્વરભાર મૂળ શ્રુતિ જ ઉપર કાયમ રહેતાં 'વધે' રૂપ થયું. આ 'વાધ' પડ-પાડ જેવું પ્રેરકરૂપ હોય તેમ લાગતું નથી. તેનો પ્રયોગ મૂળ અર્થમાં થાય છે.

૧. "ત્યારે પુષ્કરને થઈ અદેખાઈ, મુજ થકી વાધ્યો પિતરાઈ."
(નળાખ્યાન)

૨. "વિષ વાધિ અતિ ઘણું, સર્પનિ પામું દૂધ." (કાદંબરી)

આ બન્ને ઉદાહરણમાં 'વાધ' મૂળ અર્થમાં છે. બીજા ઉદાહરણનો અન્વય 'જો સર્પનિ દૂધ પામું હોય તો' એમ બેસાડતાં કે પછી 'દૂધ' શબ્દને સતિસમ્ભવીમાં લેતાં અર્થ બેસી રહેશે. "દિવસ દિવસિ ગર્ભ વાધિ." (કાદં. ૪૯) "પવન વેગિ વાધિ તરંગ." (કાદં. ૮૧) "જન્મ ઉદધિ વાધિ તાં." (કાદં. ૧૩૦) બધે 'વધે' અર્થ છે. 'વિષ વાધિ'માં 'વાધિ' ને મુ. ધ્રુવ સાહેબ પ્રેરક માને છે.

આ ઉપરાંત જૂનો આપ ને આવનો આમ બન્ને ગુજરાતીમાં કાયમ રહ્યા છે. 'ઉથાપ', 'ઉથામ', 'ઉગામ', વગેરેમાં તે નજરે પડે છે. "મ્હાઈ બોલ્યું ઉથાપતો નથી." 'ધૂળ ઉથામે છે.' 'લાકડી ઉગામે છે.' સં. ઉત્થાપન મંદિરની ભાષામાં જળવાઈ રહ્યો છે. અત્યારે પ્રેરકમાં જ્યાં જ્યાં આવ લાગે છે ત્યાં ત્યાં તે ઉપરથી બનતાં નામમાં તે આમ રૂપે નિત્ય માલૂમ પડે છે, તે જ્યાં અવ લાગે છે ત્યાં તે મૂળ રૂપે ટકી રહે જણાય છે.

અવ

આવ

જાળવવું-જાળવણી

પધરાવવું-પધરામણી

ભાળવવું-ભાળવણી

શિખાવવું-શિખામણી

સાચવવું-સાચવણી

લિંપાવવું-લિંપામણી

પજવવું-પજવણી

શિવડાવવું-શિવડામણી

શિખવવું-શિખવણી

ચળાવવું-ચળામણી

કારવવું-કારવણી

કરાવવું-કરામણી-ત

ઉદા.

૧. “ધુંસટ કરી ધવારિ માઇ, પાલણુડિ પુઠાડિ જાઇ.” (વિ. પ્ર. ૬૫)

૨. “આણિ બેટી બાંલિ સાલી ઉચ્છંગિ ખિસારી વાલી.” (ઉપાદ. ૭૬)

૩. “સ્વામી ! માયા જે વીતવિઝીં, તઈંતાં ડીલિ તે અનુભવિઝીં” (પ્ર. ત્રિ ૧૪૩)

૪. “જડઈ, લિડઈ, ભેડવઈ અલડગ; ધાઈ ધસઈ તે; ધૂણઈ અડગ.” (, , ૧૩૮)

૫. “જે હથિયાર મોહ પાઠવઈ, રાઉ વિવેક સુ સવિ જાલવઈ.” (, , ૧૩૮)

૬. “સઈ હથિ દેવી વધારઈ તિલક વીર સુઅલિહિ લેઈ કટક.” (, , ૧૩૨)

૭. “તઉ રાજા આણાવિ કુમારિ; રાભા ભરી જાણુ નેઆણુ-હારી.” (, , ૧૩૦)

૮. “જિમ સહાવઈ તિમ સહઈ મન મુલતાનઈ રાજ.” (, , ૧૦૧)

૯. “દિવસવીઈ બેટાનઈ રાજ-ફલઈ મનોરથ મહારઈ આજ.” (, , ૧૦૧)

૧૦. “જાણી કહિ છિ નામી શીશ.” (કાદં.)
૧૧. “શિર ધૂણીનઠ કાહો દશશિર, “લકક નયર કાં દેડધ ?.”
(સીતાહરણ ૩૧)
૧૨. “શીંછવાનર મેલિયા તે દાખવઠ પરાણુ.” (, ૪૮)
૧૩. “એકિ ગીત ગવારઠં, દાન દિવારઠં;” (પૃથ્વીચંદ્ર ૧૦૨)
૧૪. “આરસસયવીસે વિક્રમસંવચ્છરે પળળ કારાવિઆ.” (રૈવત-કલ્પ)
૧૫. “આજ અહનઠ સોસવઠ તૂં! સગરિ કીધા સાત. !”
(સીતાહ. ૪૬)
૧૬. “પડિખોહધ બહુ લોય દિકખ જિણુ પાસિ લિવારઠ.”
(ઉપદેશકમાલકથાનક ૩૬)
૧૭. “મિલિવા પ્રિય જિઆહુલિ હૂય સહિ મુકલાવિઉ ઉચસેણ ધુય.”
(નેમીચતુ. ૩૮)
૧૮. “દન્તહ બીજ દિખાડિ મ, દાડિમ, જિત મુખ માંહિ.”
(વ. વિ. ૨૦)
૧૯. “પહિરઠ પિહિરામણી સાર, આપઠ ગજરથ તુરિ ભણ્ડાર.”
(ઉપાહ ૯૪)
૨૦. “એહિવરાવણુ જાણુજો મનિ નાથ.” (કાદં. ૧૩૪)
૨૧. “સઘલા સુભટ દેવરાવ્યા માગ.” (હરિષો. ૧૫૯)
૨૨. “અમૃત ઝિરઠ, હરઠ દુખ દેહ, વધારઠ વનસપતિ જેહ.”
(હરિષો. ૧૨૩)

આમ એવડો પ્રત્યય ‘રાવ’ પણ જૂની ગુજરાતીમાં મળે છે. તે ઉપરાંત મોકલવું-મુકલાવવું, દેખવું-દિખાડવું, લેવું-લિવારવું જેવાં પ્રેરકરૂપોમાં સ્વરભારને લીધે ‘ઓ-એ’ ના ‘ઉ-ઘ’ ટૂંકા સ્વર જૂની ગુજરાતીમાં પ્રચલિત હતા.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કર્મણિ રૂપ

કર્મણિ રૂપનો આ

આ ‘આ’ શી રીતે આવ્યો, તે સંબંધી ઘણો મતભેદ છે. હું છેલ્લાં ચારપાંચ વર્ષથી એનો વિચાર કરું છું, પણ ચોક્કસ પગલું જડતું નથી. પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત જાણનારે તેટલા વિદ્વાનોના વિચારો એતાં સમાધાન થતું નથી. પ્રથમ એટલું જણાવવું જોઈએ કે આ રૂપના નીચેના ક્રમો જૂની ગુજરાતીમાં મળી પડે છે. ‘કરાયમ્’-‘કરાય’-‘કરાય’. આ સિવાય બીજાં રૂપ મળી પડતાં નથી. વાંધો માત્ર પ્રથમ રૂપ ‘કરાયમ્’ શી રીતે આવ્યું તે સંબંધીનો છે. તે ચોક્કસ થાય તો વાંધો રહેતો નથી. આ’વું રૂપ પ્રાકૃતમાં ‘વસુદેવહિણ્ણી’ નામના ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલા પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે, તેમજ તે રૂપ પાંડિત હરગોવિંદદાસના “પાઠ્ય-સદ્મહાણવો” નામના પ્રાકૃત શબ્દકોષમાં જડે છે. “કિં હિમા સગદતિત્તિરી વિક્કાયઙ ?” (વસુ. ૫૭-૧૩) તેમજ કોષમાં “વિક્કાયમાણો” શબ્દ નોંધ્યો છે. બન્ને એકજ છે. ‘વેચાય છે-વેચાતો’. આ રૂપ આટલું બધું બહુ ઉત્પન્ન થયું હોય તે અન્યત્ર પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વપરાયું ન હોય, એ મહારા માનવામાં આવતું નથી. ‘વસુદેવહિણ્ણી’ ની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત સં. ૧૩૮૬ની હોવાથી તે રૂપને હું ચૌદમા સૈકાનું માનું છું. પછી એવાં રૂપ આજાં આજાં મળે છે. “મુગ્ધાવખોધ ઐક્ષિક” (સં. ૧૪૫૦)માં આ રૂપ મળે છે

૧. “એ ગ્રંથ સુખિં પઢાયમ્.” (સંદર્ભ. ૧૭૭-૫)

૨. “તિહાં પ્રાકૃત વાર્તા અતીત કાલિ કર્તા યોજાયમ્.” (, ૧૭૭-૮)

૩. “આગિ ઊલ્હાઅમ્મં એકધ વારિ, સઊકિ સંતાપઈ સાતધ વારિ.” (પ્ર. ચિ. ૯૯)

કર્મણિ આવાળાં રૂપ સંબંધી નીચેના લિન્ન લિન્ન મત નોંધવા હીક છે.

(૧) પ્રેરકકર્મણિ પ્રત્યય આપ્+ય-કરાપ્યતે-કરવ્વઈ-કરાયઈ-કરાઇ.

(૨) નામધાતુનાં આય પ્રત્યય ઉપરથી કરાયઈ-કરાઇ-કરાય.

(૩) પ્રેરકના માત્ર આવ પ્રત્યય ઉપરથી (કદાચ વનો લોપ થઇને)

(૪) યા ધાતુના ઉમેરણથી-ય (યા-જવું) રૂઢીને કરાયઈ-કરાયઇ.

(૫) પ્રાકૃત ઇજ્ઞ ઉપરથી કરિજ્ઞઈ-કરી જાઈ-કયું જાય-કયો જાય; તેવી રીતે કરાયઈ-કરાયઈ-કરાઈ-કરાય.

આ બધા મતોમાં મળતે કયાં અડચણ નડે છે, તે જોવા તહેનો વિચાર કરવો ઉચિત છે.

(૧) આ પ્રથમ મત ડૉ. ભાણુદાસકરનો છે. તે તહેમના શબ્દો-માંજ જણાવવો હીક છે “We have another verbal base in M. (Marathi) which involves the idea of power and ability as કરવતે ‘can be done’, ‘બસવતે’ ‘can be sat.’ These forms are passive when the original verb is transitive, and impersonal when it is intransitive. In old M. પ is sometimes seen for વ.”

“જરી વેદેં વહુત બોલિલેં । વિવિધ ભેદ સૂચિલે । તરી આપણ હિત આપુલેં । તેંચિ ઘેપે.” (જ્ઞાનેશ્વરી ૨-૨૬૦)

“કાય મ્હણિપે સ્થિતપ્રજ્ઞ ?” (, ૨-૨૮૭)

“Here the sense is simply passive and does not involve the notion of power. These forms are to

be derived from the passive of the causal, whence કરવે is કરવ્વઈ Pr. for કરાવ્યતે, Skr. કાર્યતે.” (ભાષણ ૨૩૦)

વાસ્તવિક રીતે આ અન્ને ધાતુઓમાં જે પ છે તે વને બદલે ટકા રહેલો જૂના આપ્યનો નથી. તે અન્ને ક્તાન્ત ધાતુ હોવાથી પ તે ત્તનો બનેલો છે. ગૃહીત-પ્રા. ષેત્ત-અપ. ષેષ્પઈ-મ-ષેમે, તે'વીજ રીતે મણિત-પ્રા. મણિત્ત-અપ. મણિષ્પ મ. મ્હણિષ્પઈ-મ્હણિષે. મ્હણિષે ૩૫ મરાડીતું હોવાથી અન્યત્ર જડે નહીં, પણ ષેષ્પ અપભ્રંશમાં મળી આવે છે. પ્રાકૃતમાં પણ મળે છે.

ઉદા.

૧. “ન ઘેષ્પઈ સુસિનેહિં ન વિજ્જઈ ન ય ગુણેહિં.” (પ્રા. કથા સંગ્રહ. ૮૩)
૨. “કુકલત્તહિ અણ્ણાસત્તહિ ચિત્તુ ન કેળ વિ ઘિષ્પઈ.” (જસહર ૨-૧૨-૨૧)
૩. “સુહુમુ ન થૂલિં ણાણિ છિષ્પઈ કરિકરેણ કિં રાઈ ઘિષ્પઈ.” (,, ૩-૨૨-૬)
૪. “કેસરિ ન લહઈ બોઢિઅવિ ગય લક્રેહિં ઘેષ્પન્તિ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૫)
૫. “તે ડળ કેવિ સયંચિઅ દાલિદં ઘેષ્પણ જેહિં.” (ગૌડવહો ૯૦૮)

આ પ્રમાણે ત્હંમાં શક્યતાનો અર્થ ન હોઈ શકે. માત્ર કર્મણિ અર્થજ હોય, તે વાત તેઓએ સ્પષ્ટ જણાવી છે.

બીજો વાંધો એ નડે છે કે જો આ ૩૫ આપ્ય પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યું હોય તો પ્રાકૃતમાં ‘કરવ્વઈ’ જેવાં ૩૫ મળવાં જોઈએ, પણ મળતે પોતાને જ્યાં નથી. માટે આ ૩૫ને હું શંકાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકું છું. વાસ્તવિક પ્રેરક કર્મણિ ૩૫ કરાવિજ્જઈ થાય, અને તે

વપરાયું પણ છે.

(૨) નામધાતુના આય પ્રત્યય ઉપરથી આ રૂપ આવ્યાં, એ મત ડૉ. ગ્રીયર્સનનો છે. શ્રીયુત સુનીતિકુમાર ચેટરજી પોતાના “Origin and Development of Bengali language” નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે ડૉ. ગ્રીયર્સન સાથે જે ખાનગી પત્રવ્યવહાર તહેમણે કર્યો છે તહેમાં તે સાહેબ છેવટનો મત આય ઉપરથી આ રૂપ આવ્યાં તેમ દર્શાવે છે એજ મતનો શ્રીયુત ચેટરજીએ સ્વીકાર કર્યો છે. તે અગાઉ “આશુતોષ મુકરજી સિદ્ધર જ્યુબીલી વૉ. ૩”માં ચોતે લખેલા લેખમાં પ્રેરકરૂપ ઉપરથી આ પ્રત્યય આવ્યો છે, એમ તહેમણે જણાવ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં માયતે, વૃક્ષાયતે, તરુણાયતે, વગેરે જેવાં નામધાતુનાં રૂપ નામ કે વિશેષણને આય પ્રત્યય લાગી બનતાં. પણ (૧) ક્રિયાપદને આ પ્રત્યય લગે કે કેમ તે પ્રથમ નંબરનો વાંધો છે. (૨) બીજો વાંધો એ છે કે ઇચ્છાદો દુમાયતેમાં ‘એર’ડો ઝાડ થાય છે, એવો માત્ર કર્તારિ અર્થ છે, અહીં કર્મણિ અર્થ છે ને કર્તા પ્રથમાને બદલે તૃતીયામાં આવે છે. (૩) આ નામધાતુના આયમાં શક્યતાનો અર્થ નથી, જ્યારે કર્મણિ ‘આ’માં છે.

(૩) પ્રેરકરૂપ ઉપરથી આ કર્મણિ રૂપો આવ્યાં, એ મતનો મત ડૉ. હોર્નલ ને ટેસીટોરી બંનેનો છે. અતે એક વખત શ્રીયુત ચેટરજીનો પણ હતો પ્રેરકરૂપ ઉપરથી કેવી રીતે કર્મણિ રૂપ બને તે વાત જણાવતાં ડૉ હોર્નલ લખે છે કે “In fact it is merely a causal with a peculiar reflexive sense”. (Comp. Grammar of Gaudian languages § 484) ડૉ ટેસીટોરી પોતાની ‘Notes’ની કલમ-140માં જણાવે છે કે “It is a causative that has assumed a reflexive passive meaning”. આ’ની સામે વાંધા નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રેરક આવની અંદર પ્રેરણાનો અર્થ છે, તહેમાં શક્યતાનો ને કર્મણિ અર્થ શી રીતે આવી શકે? જેમ હમ્મદ ૩૫ મૂળ કર્મણિ હોવા છતાં કર્તારિ અર્થમાં વપરાય છે તેમ આ ૩૫ કર્તારિ હોવા છતાં કર્મણિ અર્થમાં વપરાયું હોય. એકાદ ૩૫ને માટે અસમ યનવું સંભવિત છે, પણ સઘળાં ક્રિયાપદોમાં એમ યનવું શક્ય છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

જૂની ગુજરાતીથી માંડી ઠેઠ દયારામના વખત સૂધી પ્રેરક આપ-આવવાળો એક ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાતો. પણ તે ભૂતકૃદંતના ૩૫ પ્રથમ વપરાતો. પછી ધાતુ તરીકે પણ વપરાવા લાગ્યો. છેવટે વ બિડી ગયો ને તે ધાતુએ બીજા ધાતુ જે'વુંજ કર્મણિ ૩૫ સ્વીકાર્યું. રૂપ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં રીસદ ને રસદ બે ક્રિયાપદ થયાં. તે અકર્મક ક્રિયાપદ છે. તહેને આપિત લાગી રીસાવિજ પ્રા. પ્રેરક કર્મણિ ભૂતકૃદંતનું ૩૫ થયું. તે ભૂતકાળ માટે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું, પછી તે ઉપરથી ધાતુ તરીકે પણ વપરાયું. આ રીતે તહેમાં ને વ છે તે પ્રક્ષેપનો નથી, પણ જૂના આપનો વ ચાલુ રહ્યો ને છેવટે એકધાર ૩૫ તહેણે હાલ લીધું.

ઉદા.

૧. “ધસિઈ એણિક રાજ તે કાઢિઆ બપરિ રીસાવિઓ.”
(સંદર્ભ. ૯૬-૧૯) (વિ. સં. ૧૪૫૭-૯૯)
૨. “રીસાવિઉ રાઉલ ભત્રીજઉ.” (કા. પ્ર. ૩૧ વિ. સં. ૧૫૧૨)
૩. “રાઉ રીસાવિઉ કુહુ શા ભણી ?” (વિ. પ્ર. ૨૦૯)
૪. “રીસાવી સતુ જિમ હોય.” (કાદં ૧૧૫)
૫. “જડખડતો જાએ રીસાવી, લાવે વૃક્ષ મોટું તાણી.”
(નળાખ્યાન)
૬. “હાંએ રીસાવું પણ મન નથી રીસાવતું નો.” (દયારામ)

આ રૂપ એકલુંજ આવી રીતે આવ્યું છે, તે પણ પ્રથમ ભૂત-કાળમાંજ વપરાતું.

કદાચ એમ માનિયે કે પ્રેરક કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આ કર્મણિ રૂપ આવ્યાં હોય તો તે રૂપ આમ બને: કાર્યતે-કરાવિજ્ઞઈ-કરા-इज्जइ-कराइयइ-करायइ-कराई-कराय. આ ક્રમ સંભવી શકે, પણ વચગાળાનું ત્રીજું-ચોથું રૂપ લખાણમાં મળી આવતું નથી.

(૧) “छोड़पक्षा प्रासादु लखति श्रव नीपाद्यन्ध.” (પ્રા. ગુ. કા. સં. ૪૮)

(૨) अनेदि मेरु पर्वत अनेदि रोडणु पर्वत उपाद्यन्ध.” (સંદર્ભ. ૪૩-૧૬)

આ બે ઉદાહરણમાં તેવાં રૂપ વપરાયાં છે, પણ તહેમાંનો આ પ્રેરક આવતો નથી. રૂપ પ્રેરક કર્મણિ છે, પણ તે સંસ્કૃત ઉપરથી સિદ્ધાવસ્થાનાં રૂપ છે. નિષ્પાદ્યતે-નિષ્પાદજ્ઞઈ-નીપાદ્યન્ધ. આવા ધાતુ અલ્પ છે. તે ઉપરથી તે પ્રત્યય સર્વસામાન્ય થયો હોય તેમ નથી લાગતું. ઉદાહરણમાં આપેલું રૂપ સિદ્ધ છે, અને પ્રકૃત રૂપ સાધ્યાવસ્થ છે. વળી કર્તારિ પ્રેરકરૂપ ઉપરથી કર્મણિ રૂપ આવ્યું હોય તો કર્તા ત્રીજામાં શી રીતે આવે ?

(૪) या (જવું) ધાતુ લાગી આ રૂપ બન્યું તે મત જર્મન વિદ્વાન બોપનો તેમજ મુ. નરસિંહરાવભાષનો છે.

બોપ શું કહે છે તે જોઈએ. “With respect to the origin of the passive character ya (य), a very satisfactory explanation, I think, is given of it by Sir G. Haughton (Hindi Gram.), wherein he mentions, that in Bengali & Hindustani the passive relation is expressed by an auxiliary verb,

which signifies 'to go': जाना in Hindustani and যা in Bengali; in the latter, e. g. करायाइ signifies "I am made" as it were "I go to making." Now in Sk. both इ and या signify "to go", but of these it appears best to keep to the latter root which in Bengali, also expresses the pass. relation." (Comp. Gram. § 738)

સંયુક્ત કર્મણિ ૩૫ સંબંધી પણ તે લખે છે: "Like 'to go to joy', 'to go to anger', for 'to be rejoiced', 'to be angered', we find ग्रहणं समुपागमत् 'he went to seizure' for 'he was seized' Ram. 1-1-75." આ'વી જ્ઞાતનો પ્રયોગ થતો હતો, અને તહેમાં એકંદર કર્મણિ અર્થ હતો. "हृताऽपि तेऽहं न जरां गमिष्ये" (રામા. ૩-૪૭-૪૮) હું વધારાનું ઉદાહરણ ઉમેરું છું. પણ આ'માં ગમ્ ધાતુ પૂર્વે નામ છે. ગમ્ ને બદલે યા મૂકતાં જરાં યાતિ-જરાયાइ-जरायइ થાય, પણ ગ્રહણનો તે'વી રીતે ગ્રહાયइ કરતાં અન પ્રત્યય ઉરાડી દેવો પડશે. તેમજ મોગં યાતિ ઉપરથી મોગવાયइ કરતાં વ ઉમેરવો પડશે. એટલે નામની સાથે યા ધાતુના પ્રયોગ ઉપરથી આ ૩૫ આવ્યાં નથી લાગતાં.

આ'માં સંયુક્ત કર્મણિ ૩૫ અપભ્રંશ તથા જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતાં, અને તહેમાં પણ જા (યા) પૂર્વે અન પ્રત્યયવાળાં ક્રિયા-વાચક નામજ વપરાતાં.

ઉદા.

૧. "अन्तु जु तुच्छं तद्दे धणहे तं अक्खणहं न जाइ." (સિ.

હ. ૮-૪-૩૫૦)

૨. "अमिती नाहुतां शु मुण, तीं मुण इहुण न जाय." (સિ.

(વ. વિ. ૨૦)

૩. “એ વડુ રોસ ન સહણુ જામ.” (કા. પ્ર. ૪)

૪. “હીંદુએ મારીયલ કીધુ, પગ મેલહણુ ન જામ.” (કા. પ્ર. ૨૪)

૫. “મસિઉં દુર્ગ કિમ લેણુ જામ ? ” (કા. પ્ર. ૭૭)

મુ. નરસિંહરાવભાઈએ આ રૂપ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૭૨, ૮૭-૯૩, ૧૩૯-૪૦ ઉપર કરી છે. પ્રથમ જણાવવું ઉચિત છે કે તેઓશ્રી આને આગમ કે જાનો જ જિહ્વા રહેલો આ માને છે, ને ય (કરાય)ને જ કર્મણિ પ્રત્યય માને છે.

નીચે પ્રમાણે ક્રમ સંસ્કૃતથી માંડી ગુજરાતી ‘કરાય’ સૂધીનો આપે છે. પ્રથમ આપેલા પૃ. ૮૮ ઉપરના ક્રમમાં પૃ. ૧૪૦ ઉપરની નોટમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરી એ ક્રમ આપું છું.

નરસિંહરાવભાઈનો ક્રમ

મહારો ક્રમ

(૧) ક્રિયતે (સં.)	(૧) ક્રિયતે (સં.)
(૨) કરિયતે (પાલી)	(૨) ક્રિય્યતે (પા.)
(૩) કિજ્જઈ (પ્રા.) કરિજ્જઈ (પ્રા.)	(૩) કિજ્જઈ (સંસ્કૃતોત્થ), (કરિજ્જઈ-કરીઅઈ (પ્રાકૃતોત્થ)
(૪) કરિયઈ (અંતિમ અપ.)	(૪) (કિજ્જઈ)-કરિજ્જઈ-(કરિઅઈ) (અપ.)
(૫) ક્રિયા જાતા (હિંદી)	(૫) કરી જાય, કરાયછ (જૂ. ગુ.)
(૬) કેલે જાતે (મરાઠી)	(૬) કરાછ (જૂ. ગુ.)
(૭) કર્યુ જાય (ગુજ.)	(૭) કરાય (જૂ. અર્વા. ગુ.)
(૮) એમન લોક દેખા જાય (યાય) (બંગાલી)	
(૯) કરાય (અર્વા. ગુજ.)	

બીજા રૂપને માટે પાલીમાં યનો વ્ય થતો હતો, તે ઉદાહરણથી ‘કાળ’ના પ્રકરણમાં મહે. બતાવ્યું છે. વળી તેઓ પૃ. ૮૮ ઉપર જણાવે

છે કે આદિ યનો પ્રાકૃતમાં જ થાય (અનાદિનો ન થાય), માટે આ યનો જ થાય છે તેથી તે આદિ ય (યા-જવું) ઉપરથી હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત ય મૂળ યા (જવું) ઉપરથી આવ્યો તે વાત સ્વીકારવા છતાં ક્રિયતે રૂપની અંદર સામાન્ય જોડનારને એ'વું લાન ન હોય કે ય જુદો શબ્દ છે. કરણીય, કાર્ય, વગેરેમાં ય યા (જવું) ઉપરનો છે, માટે કરણિજ્જ-કજ્જ પ્રાકૃતમાં થયું, એમ માનિયે તોપણ દ્વિતીય-તૃતીયમાં ય યા (જવું) ઉપરનો ન મનાય, છતાં ત્હેનું વિદ્વજ્જ-તિદ્વજ્જ પ્રાકૃતમાં થાય છે. એટલે અનાદિ યનો જ જ થાય, એ વાત ગ્રાહ્ય નથી. વળી સૂત્ર ૮-૧-૨૪૫માં હેમાચાર્ય પોતે વૃત્તિમાં લખે છે કે “बहुलाघिकागात् सोपसर्गस्यानादेरपि । संजमो । संजोगो । अव-जसो.” એટલે અનાદિ યનો જ થવા પ્રથમ ય જોવડાય તો તે ટકી રહે, નહીં તો ઊડી જવા સંભવ છે. તેથી પાલીમાં યનો વ્ય થવો જોઈએ.

પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશ ક્રમ આવ્યો નથી. પ્રાકૃતના જો'વાં અપ-ભ્રંશમાં રૂપ વપરાતાં. આ સંબંધી ડૉ. ટેસીટોરીનો અભિપ્રાય જરા જુદો છે. “In Ap. इज्ज is the only occurring except (iv-366 पाविअइ provided from पावीअइ.)” (Notes § 136) અપભ્રંશમાં આ પ્રમાણે પાવિઅइ એકલું રૂપ ડૉ. ટેસીટોરીએ નોંધ્યું છે, પણ તે'વાં રૂપ સિ. હે. માંજ ઘણાં વપરાયાં છે. ઉવમિઅइ (સૂત્ર ૪૧૮), જાણીઅइ (૩૩૦), વણિઅइ (૩૪૫), વોલ્હિઅइ (૩૬૦), માણિઅइ (૩૮૮), આણિઅइ (૪૧૯), પઠાવિઅइ (૪૨૨). બીજું સંસ્કૃતોત્થ રૂપ કિજ્જइ તે જૂની ગુજરાતીમાં કીજ્ઞ-કીજે રૂપે આવ્યું. ‘કીજ્ઞિયે’ રૂપ ‘કીજ્ઞ’માં સંગ્રહોપથી જ લખી ‘કીજ્ઞિય’ થઈ આવ્યું છે.

જૂની ગુજરાતીનો ક્ય કર્મણિ પ્રત્યય આ અપભ્રંશના કજ્જ પ્રત્યય ઉપરથી આવેલો મહેને લાગે છે. જો કજ્જ ઉપરથી આવ્યો

હોય તો હેમાચાર્યનાજ સમયમાં હજ્જના સંયુક્ત જતો લોપ થઇ પાછો જતો ય બન્યો, એમ સ્વીકારવું પડશે. આમ સંયોગલોપને આટલો બહુલો ધારવો ઠીક લાગતો નથી. માટે જૂની ગુજરાતીનો હવે અપભ્રંશ હવે ઉપરથી આવ્યો, એમ હું માનું છું.

(૧) સં. ૧૧૭૦માં રચાયેલી ‘અરતરપદ્માવલીષટ્પદ્ધાનિ’ માં નીચે પ્રમાણે છે.

વકલાણિયઈ પરમતત્તુ જિણ પાંડ પળાસઈ

આરાહિયઈ તે વીરનાહ કહપ (વ) લ્હુ પયાસઈ

ધમ્મુ તે દયસંજુત્તુ જેણ વરગઈ પાવિજ્જઈ

ચાડ તે અણલ્હિયડ જુ વંદિણ સલહિજઈ ॥ ૧૦ ॥

તેમજ “તત્તવંત સલહિયઈ ઘર” (૯) આ પ્રમાણે સં. ૧૧૭૦ માં હવે બોડે હજ્જ વપરાયો છે, અને આ કૃતિમાં સંયોગલોપ જવલેલો છે.

(૨) સોમપ્રભાચાર્યે ‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’ સં. ૧૨૪૧માં રચ્યો. તેમાં ઉધ્ધૃત કરેલા જૂના અપ. દોહાઓમાં પણ હવે પ્રત્યય છે.

(૧) “વેસ વિસિદ્ધિહ વારિયઈ”

(૨) “સોજિ વિયક્ષણ અક્ષિયઈ”

(૩) “જેણ કુલકમુ લંઘિયઈ”

ઉપરનાં ત્રણ ઉદાહરણ શ્રીયુત મો દ. દેસાઈના ‘જૂની ગુજરાતીનો ઇતિહાસ’ ને આધારે લીધાં છે. આ પછી પણ હવે પ્રત્યય વિ. ના ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતમાં પણ મળે છે. તેમજ હવે તે બદલે ઈઈ (ય ઊડતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ) સંવત ૧૨૬૬માં રચાયેલ ‘જંખૂસામિયરિત્ર’ માં વોલીઈ (૩૫), જાળીઈ (૩૨) રૂપ સાથે ઠળીજઈ (૨૫), પૂરીજઈ (૧૫), વોલીજઈ (૫), રાણીજઈ (૧૩), વગેરે

રૂપ પણ મળે છે. એટલે દીર્ઘઃ સંયોગલોપે નિયમ આ હજ્જ પ્રત્યય માટે જરા જુલો એટલે વિક્રમના તેરમા સૈકાની અધવચ પ્રચારમાં આવ્યો હોવો જોઈએ.

પ્રસ્તુત વિષય પર આવતાં નં. ૫-૬-૮ ક્રમનાં રૂપ બીજી ભાષાઓનાં છે. તે માત્ર ‘જ્’ ધાતુવાળાં વ્યસ્ત દશાનાં રૂપ બીજી ભાષાઓમાં પણ વપરાતાં તે જણાવવા પૂરતાં હોવાં જોઈએ. છતાં તે રૂપોમાં જા વપરાતો તે ઉપરથી આગમવાદને પડતો મૂકી પૃ. ૮૯ ઉપર જાય નો જ્ બિડતાં અવશિષ્ટ રહેલો આય ‘કર’ ધાતુમાં મળી કાચ થયું તેમ જણાવે છે. વળી તેજ પૃષ્ઠ ઉપર નીચેના પરિચ્છેદ-માં જણાવે છે કે લખ્યું, લિખા, વગેરે કર્મણિ ભૂતકૃદંતમાંથી કર્મણિ અર્થ ધસાઈ જતાં તે અર્થ સૂચવવા જા ધાતુનાં રૂપ જોડે વપરાઈ ‘લખ્યું જાય, લિખા જાતા’, વગેરે વ્યસ્ત દશાનાં કર્મણિ રૂપ બન્યાં.

એણે કામ કર્યું. એણિ કાળુ કરિઉં, વગેરે જૂના તેમજ અર્વાચીન પ્રયોગોમાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદ મૂળ ક્તાન્ત હોવા છતાં તેમાં કર્મણિ અર્થ નહોતો, માટે તે લાવવા જા ધાતુનો પ્રયોગ થયો, એમ માનવું મદને યોગ્ય લાગતું નથી.

વળી મુ. નરસિંહરાવભાઈ ‘લખાતો’, ‘લખાશે’ જેવાં રૂપમાં ય બિડેલો માને છે.

વળી જાયમાં છેવટનો ય જાઈ રૂપના ઇ (તિ)નો બનેલો છે, એટલે તે કર્મણિ રૂપનું ચિહ્ન નથી. તે તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે, માટે ‘લખાશે’, ‘લખાતો’માં ય નથી. આ બાબત તેમનો વાંધો છે, તે પૃ. ૮૯-૯૦ ઉપર બતાવ્યો છે. *

* (૧) “Just as in કરઈ છઈ the અઈ of કરઈ exhausted its present indicative force and છઈ came in as a support, even so in લખ્યું જાય, લિખા જાતા the ક્તાન્ત

(a) જે કરાયે રૂપ કર+યાતિ (P. 88) ઉપરથી આ આગમ રૂમાં લખી આવ્યું હોય તો કરાયાતિ-કરાજાઈ-કરાયઈ-કરાઈ-કરાય આ પ્રમાણે ક્રમ બને. તહેમાં છેવટના ક્રમમાં જે ય છે તે ઇ પ્રત્યયનો સંપ્રસારણના નિયમે બનેલો છે. ય (યા) રૂપને ટૂંકું બનાવવા ઊડી ગયો છે.

પૃ. ૧૪૦ ઉપર તહેમનો આપેલો ક્રમ આમ છે:

“બોલાયઈ [બોલાઈઈ] બોલાઈ-બોલાઈ-બોલાય”

આમાં કૌંસમાં મૂકેલો તથા તે પછીનો-એ જે ક્રમ લખાણમાં મળતા નથી. માત્ર ‘બોલાયઈ-બોલાઈ-બોલાય’ આ ત્રણજ રૂપ મળી આવે છે. ‘બોલાયઈ’ રૂપનો ય ઉચ્ચારસૌકર્ય વાસ્તે ઊડી ગયો છે, મુ નરસિંહરાવભાઈ માને છે તેમ ય નો ઇ થયો નથી. રૂપને ટૂંકું બનાવવા ય ઊડે તે સ્વાભાવિક છે: જુઓ, ‘અજયમેર’ ઉપરથી ‘અજ-મેર’, નારાયણ ઉપરથી ‘નારણ’, માઈબપ-માયબાપ ઉપરથી ‘માબાપ’.

(past participial passive) formation exhausted its passiveness (or at least kept it dormant) and so જા came in as a support and supplied the passive sense analytically.” (P. 89)

(b) The ય in લખાય, લખાય છે &c., is visible, while in લખાયે, લખાયું etc. the ય is obviously dropped, લખાયે, લખાયું, being phonetically preparatory to such dropping; besides, this ય is the off-spring of a long chain (ય, જ, જ, ય, ઇ) of passive suffixes. (Vide Tessitori's ‘Notes’ § 136 ff and § 140) the ય, therefore, is the real suffix and આ is the Āgama, just as ઇ is in ક્રિયતે (Skr.), કરિયઈ (Pr. &c.).” (P. 90)

‘કરીયઃ’ ઉપરથી ‘કરીઃ’, શીતલ-સીયલ ઉપરથી ‘શીળુ’-આમ ય ઊડી ગયો છે. એટલે ‘બોલાય’માંનો અંત્ય ય મૂળે યા ધાતુનો નથી, પણ તિ-ઈ-ય એમ સં. તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે. જેમ ‘ખાય’, ‘જાય’ રૂપોમાં ‘ય’ મૂળ સં. તિ પ્રત્યયનો રહેલો છે તેમ ‘ખવાય’ ‘જવાય’ રૂપોમાં પણ ય સં. તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે. વળી

૧ હું મરા (ઉં)	અમ્હે મરા (મયે)
૨ તું મરા (ય)	તમ્હે મરા (એ)
૩ તે મરા (ય)	તેઓ મરા (ય)

ઉપરનાં કર્મણિ રૂપોમાં જેવા ‘ઉ’, ‘મયે’, ‘એ’ પુરુષવાચક પ્રત્યય છે તેવાજ ‘ય’ પણ પુરુષવાચક પ્રત્યય છે, તે કર્મણિ બોધક પ્રત્યય નથી.

(b) લઘ્વાય્શ્વ, લઘ્વાયતું જેવાં રૂપ મળી આવતાં નથી. ય ને ઊડતાં પૂર્વનાં તે તૈયારીનાં રૂપ છે, એમ પણ પ્રયોગ સિવાય શી રીતે માની શકાય ? ડૉ. ટેસીટારીએ ‘Notes’ § 140માં ‘મૂકાતા’ O-W-Rતું રૂપ નોધ્યું છે, તેમ મ્હેં પણ ‘પોસાતા’ રૂપનો નિર્દેશ ચર્તમાનકૃદંતમાં કર્યો છે, તેમજ ‘નસાશે’ જેવાં જૂની ગુજરાતીનાં રૂપોમાં પણ ય છે નહીં, એટલે કર્મણિ પ્રત્યય આ માનવો પડે છે.

(૫) હવે મૂળનો પ્રશ્ન પાછો ખડો થાય છે. કર્મણિ રૂપનો આ આવ્યો ક્યાંથી અને શી રીતે ? અપભ્રંશમાં કરિજ્ઞ રૂપ વપરાતું. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કરીજ્ઞ-કરીયજ્ઞ રૂપ આવેલાં છે. ‘કરીજ્ઞ’ રૂપમાં કરી નારીજ્ઞતિનું મનાતાં અને જજ્ઞમાં જા ધાતુનો ભ્રમ થતાં નારીજ્ઞતિનું કરી જાજ્ઞ રૂપ થયું. તે પ્રમાણે બીજી બે જ્ઞતિનાં રૂપ આ જ્ઞ (પ્રા. કર્મણિ પ્રત્યય) ઉપરથીજ ઉપજ્યાં. હિન્દીમાં નાન્ય-તરજ્ઞતિ નહીં હોવાથી નરજ્ઞતિનું રૂપ ક્રિયા જાય, લિંગ જાય,

વગેરે રૂપો પાછળથી ભૂતકૃદંતનેજ જા ધાતુ લાગી પ્રચારમાં આવ્યાં. હિન્દી લિખા જાઈ (લિખા જઈ) ઉપરથી જ નો ય બની લિખાયઈ રૂપ બને. એટલે આ બતનાં ગુજરાતી રૂપોમાં હિન્દીનો સંસ્કાર માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. આ પ્રમાણે રજ્ઞ પ્રત્યય ઉપરથી ગુજરાતી, હિન્દી, બંગલા ભાષામાં બે પ્રયોગો આવ્યા છે: (૧) વ્યસ્ત દશાનો પ્રયોગ: ગુ. લખી બય, બોલ્યું બય, તેજો બય; હિં. લિખા જાતા, ક્રિયા જાતા; બં. એમન લોક દેખા જાય; (૨) સમસ્તદશાનો પ્રયોગ: ગુ. કરાય, લખાય; હિં. વહ વાક્ય કહાતા હૈ; બં. એકબચન વસ્તુર સંખ્યા એક બુઝાય, સેહિ એક પાથે માહાદાની બોલાય.

આ બતનાં ‘બોલાયઈ-કરાયઈ’ રૂપ વિ. સંવતની ચૌદમી સદીના અંત લાગથી મળી શકે છે. એટલે જે વખતે રજ્ઞ પ્રત્યયનો સંયોગલોપ થયો ત્યહારે સામાન્ય જનતાની સમજમાં ભ્રમ થતાં, કરિજ્જઈ જેવા સમસ્ત રૂપ ઉપરથી વ્યસ્ત ને સમસ્ત બે રૂપ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બન્યાં છે.

આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે જે કરાયઈ રૂપ કરિજ્જઈ ઉપરથી આવ્યું હોય તો તદ્દેમાંનો આ માત્ર હિં. લિખા, ક્રિયા રૂપમાં છેવટે નરજ્ઞતિનો આ છે તેજ આ નવીન રૂપમાં આવેલો છે. એટલે કર્મણિ પ્રત્યયનું તદ્દેમાં કશુંય નથી. છતાં રૂઢિથી તદ્દેને કર્મણિ પ્રત્યય માનવામાં આવ્યો છે, એટલે તદ્દેને કર્મણિ પ્રત્યય તરીકે હું સ્વીકારું છું.

આ બતના કર્મણિ રૂપનો પ્રયોગ વિક્રમના ચૌદમા સૈકાથી આછોપાતળો થયો છે. મુ. નરસિંહરાવભાઈ તથા ડૉ. ટેરીટોરી આ ‘આવ’ ને અર્વાચીન ગુજરાતીનો પ્રયોગ માને છે. ય કર્મણિ પ્રત્યય નથી, એમ ઉપર મદે બતાવ્યું, એટલે આ કર્મણિ રૂપનું લક્ષણ-પ્રત્યય મદારે દિસામે ગણાય એટલે આવઈ-આઈ પ્રત્યય બ્લહારથી વપરાતા થયા તદ્દારથી આ રૂપનો પ્રયોગ મનાય. જે કે આ રૂપ ગોઠું વપ-

રાતું. પણ તદેનું કારણ હતું. કરિયમ્-કરીયમ્-કીજમ્ જેવાં રૂપ
કર્મણિ અર્થમાં વપરાતાં, એટલે આ નવીન વિકાસમાં આવેલો પ્રયોગ
શરૂઆતમાં ગોઠો થતો, પણ થયો તો છેજ.

ઉદા.

૪. “પ્રાવૃત્ત ઋતુ પાસિ જણાય.” (કાદં:).

૫. “ નાના ચિત્રશાલી લખાય, ચઠકમ ઊલેચ રચાય.”
(ઉષા. ૬૩૫ ૨૯)

આ પ્રયોગો જોતાં જણાશે કે કેટલાક કર્મણિ પ્રયોગોમાં શક્યાર્થ છે, ને કેટલાકમાં નથી. ‘વીકાષ’, ‘જણાષ’ ‘લખાય’, ‘રચાય’, ‘કરાષ’, વગેરે પ્રયોગોમાં માત્ર કર્મણિ અર્થ છે.

આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાતા ‘અવરાય-જવરાય’ જોવા પ્રયોગો કર્મણિ રૂપના જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે.

(૧) “પોલિ મૂકી અતેચિ પાંણી પીવા જવરાઈ નહીં.” (સંદર્ભ. ૯૬-૮)

(૨) પીડા કહિની કુણહિં લેવરાઈં છંધ ?” (, ૯૭-૧૬)

આ’વાં રૂપોની ગું. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૭૩ ઉપર નોંધ લેતાં મુ. નરસિંહરાવભાઈ રૂ ને આગમ માને છે. પાછો ફરી. પૃ. ૧૪૦ ઉપર આ રૂપનો નિર્દેશ કરી વૂ ને રૂ બન્નેને આગમના માને છે. આ જાતના આગમો આવે તે વાત મહારાથી સ્વીકારાતી નથી. આ બાબત મહારી રૂપના નીચે પ્રમાણે છે.

એકવર્ણી ધાતુમાં અત્યારે પણ કર્મણિ ને પ્રેરક રૂપોમાં વ વપરાય છે. તે વને આગમનો માનવા કરતાં સામાન્યકૃદંતનોજ વ આ ધાતુઓમાં વળગ્યો રહ્યો હોવો જોઈએ. ઉદા. ખવાય, લેવાય, ખવાડે, લેવડાવે, વગેરે રૂપોમાં વ મૂળ સા. કૃદંત ખાવું-લેવું, વગેરેનો વળગી રહ્યો છે. આ’ને વાસ્તે સમર્થન જોઈએ તે આપું તો મારવાડી લેળો-દેળો મૂળ સામાન્યકૃદંત ઉપરથી જ નો ર થઈ લિરિજળો-દેરિજળો, વગેરે કર્મણિ રૂપ આવ્યાં છે. વળી હિન્દીનું ઉદાહરણ આપતાં દેના-ચાના-પીના, વગેરે એકવર્ણી ધાતુઓનાં પ્રેરકરૂપ ન તો લ બની દિલાના, ચિલાના, પિલાના રૂપે આવ્યાં છે. (ડૉ. ભાણુદાસજીનો

મત આથી સિત્ત છે. જુઓ ‘ભાપણો’ પૃ. ૨૨૯) ‘આવણુ-જવણુ’ ઉપરથી આવરો-જવરો; અવર-જવર રૂપમાં નો ર થયો છે. લેવણુ-દેવણુ ઉપરથી (૧) નો ઢ થઈ લેવડ-દેવડ (૨) નો ર થઈ લેવરાઈ-દેવરાઈ રૂપ આવ્યાં લાગે છે.

આ પ્રયોગો ડૉ. બોપ જે’ને સંયુક્ત કર્મણિ રૂપ માને છે તે’વા અપભ્રંશના અક્ષરણહં ન જાઈ તેમજ જૂની ગુજરાતીના ‘કહણુ ન જાઈ’ જે’વા વ્યસ્તદશાના પ્રયોગ ઉપરથી આવળ જાઈ-આવળ યાઈ અવરાઈ, ‘જવણુ’ ઉપરથી ‘જવરાઈ’, ‘લેવણુ’ ઉપરથી ‘લેવરાઈ’, વગેરે પ્રયોગ આવ્યા હોવા જોઈએ.

આ પ્રયોગો મૂળ મારવાડના. ઉત્તર ગુજરાત તહેની નજીક હોવાથી આ’વા પ્રયોગ ત્યાં વિશેષ પ્રચલિત હોય તે સ્વાભાવિક છે.

કર્મણિ પ્રયોગ

સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગમાંથી કર્મણિ પ્રયોગમાં આવતાં મૂળ કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં ને મૂળ કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાતાં, અને ક્રિયાપદને વચન, વગેરે પ્રથમાના શબ્દ પ્રમાણે લાગતાં. ‘અહં ઘેનું દોહ્નિ’નું ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગનું બનતાં ‘મયા ઘેનુઃ દુહ્યતે’ રૂપ થતું. કર્મણિ ભૂતકૃદંત જ્યાં ક્રિયાપદને સ્થળે વપરાતું ત્યાં પણ ‘મયા વાલો રક્ષિતઃ’ એમ પ્રયોગ થતો. આનું જૂની ગુજરાતીનું રૂપ કરતાં ‘સઈ બાળક રાખિઉ’ થશે, ને હાલ ‘મહે’ બાળકને રાખ્યો’ થશે. જૂની ગુજરાતીની રચના સંસ્કૃત કર્મણિ રચના જે’વીજ છે. અર્વાચીન રચનામાં ‘બાળક’ને ‘ને’ બીજીનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે, ને તે હાલ ‘કર્મ’ ગણાય છે. “મહે’ ચોપડી વાંચી”માં ‘ચોપડી’ને ‘ને’ પ્રત્યય લાગ્યો નથી, છતાં પણ તે ‘કર્મ’ ગણાય છે. જૂની ગુજરાતીમાં જૂની સંસ્કૃતની રચના ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. જોડે જોડે અર્વાચીન રચના પણ વપરાતી થઈ છે.

૪. “પ્રાવૃત્ત ઋતુ પાસિ જણાય.” (કાદં:).

૫. “નાના ચિત્રશાલી લખાય, ચક્રક્રમ ઊલેચ રચાય.”
(ઉષા. ૬૩૫ ૨૯)

આ પ્રયોગો જોતાં જણાશે કે કેટલાક કર્મણિ પ્રયોગોમાં શક્યાર્થ છે, ને કેટલાકમાં નથી. ‘વીકાષ’, ‘જણાષ’ ‘લખાય’, ‘રચાય’, ‘કરાષ’, વગેરે પ્રયોગોમાં માત્ર કર્મણિ અર્થ છે.

આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાતા ‘અવરાય-જવરાય’ જેવા પ્રયોગો કર્મણિ રૂપના જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે.

(૧) “પોલિ મૂકી અતેચિ પાણી પીવા જવરાઈ નહીં.” (સંદર્ભ. ૯૬-૮)

(૨) પીડા કહિની કુણહિં લેવરાઈં છઈ ?” (, ૯૭-૧૬)

આ’વાં રૂપોની ગું. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૭૩ ઉપર નોંધ લેતાં મુ. નરસિંહરાવભાઈ રૂ ને આગમ માને છે. પાછો ફરી. પૃ. ૧૪૦ ઉપર આ રૂપનો નિર્દેશ કરી વૂ ને રૂ બન્નેને આગમના માને છે. આ જાતના આગમો આવે તે વાત મહારાથી સ્વીકારાતી નથી. આ બાબત મહારી રૂપના નીચે પ્રમાણે છે.

એકવર્ણી ધાતુમાં અત્યારે પણ કર્મણિ ને પ્રેરક રૂપોમાં વ વપરાય છે. તે વને આગમનો માનવા કરતાં સામાન્યકૃદંતનો જ વ આ ધાતુઓમાં વળગ્યો રહ્યો હોવો જોઈએ. ઉદા. ખવાય, લેવાય, ખવાડે, લેવડાવે, વગેરે રૂપોમાં વ મૂળ સા. કૃદંત ખાવું-લેવું, વગેરેનો વળગી રહ્યો છે. આ’ને વાસ્તે સમર્થન જોઈએ તે આપું તો મારવાડી લેળો-દેળો મૂળ સામાન્યકૃદંત ઉપરથી જ નોં ર થઈ લિરિજનો-દેરિજનો, વગેરે કર્મણિ રૂપ આવ્યાં છે. વળી હિન્દીનું ઉદાહરણ આપતાં દેના-ખાના-પીના, વગેરે એકવર્ણી ધાતુઓનાં પ્રેરકરૂપ ન તો લ બની દિલાના, ચિલાના, પિલાના રૂપે આવ્યાં છે. (ડા. ભાણકરનો

૨. “માતાઈ મુનિં ઉતાવલી તેડી.”—માતાઈ હું ઉતાવલી તેડી.

૩. “કાદંબરી યૌવનવય પામી.” — કાદંબરીઈ યૌવનવય પામિઉં.

સકર્મક ક્રિયાપદનો ભૂતકાલાદિ કાળમાં પ્રયોગ કર્મણિજ હોવો નોંધયે, છતાં “ભણવું, શીખવું, પામવું, ઉચરવું, વરવું, પરણવું, બોલવું, લાવવું, પૂછવું, કમાવું,” વગેરે ક્રિયાપદો સકર્મક હોવા છતાં ભૂતકાળમાં હાલ કર્તારિ પ્રયોગમાં વપરાય છે. છતાં જૂની ગુજરાતીમાં તે કર્મણિ પ્રયોગમાં પણ વપરાયેલાં જડે છે. ‘પૂછવું’ દ્વિકર્મક છે, એટલે પ્રધાન કર્મ વાક્ય હોય તો ક્રિયાપદ નાન્યતરજનતિમાં આવે છે, અને તે એક શબ્દ હોય તો તહેની જનતિ-વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદને જનતિવચન લાગે છે. છતાં ઉપરનાં પ્રથમનાં ઉદાહરણો પૈકી નવમા ઉદાહરણમાં ‘નારદ’ એકવચનમાં હોવા છતાં ‘પૂછિયા’ માનાર્થે બહુવચનમાં છે. “તહેણે મહને વાત પૂછી.” “તહેણે મહને પ્રશ્ન પૂછ્યો,” પણ “તહેણે મહને પૂછયું, તમહે ક્યાં ગયો છો.” ઉદા.

૧. “મીનકા સ્થૂલકેશ મહિ પચણ્યા.” (કા. સં. ગુ. ગ. ક.)—
કર્મણિ

૨. “તિણિ પ્રસ્તાવિ પાપચુત ભટ્ટિ મહન કુમર તણા છંદ બોલ્યા.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૨૫)—કર્મણિ

૩. “બદ સાતઠ દેવ મમ બોલિયા આગમ અણુસારે.”
(અંતરંગેત્રિસુ. ૧૧૩)—કર્મણિ

૪. “પામિઉ છવિ જિનભણિઉ નવતતુ.” (,, , ૧૦)—કર્મણિ

૫. “કલાચૂં છિ પિતાઈ, જે વિદ્યા ભણિયા ધન્ય—કર્તારિ કલા સઘલી તહો શીખી, શાસ્ત્ર પિરિ પિરિ.” (કાદં. ૫૫)—કર્મણિ

ઉદા.

૧. “અપર માએ વચન બોલ્યાં.” (હાલ) અપર મા વચન બોલી.
૨. “હિરણ્યકશ્યપ હરે મારિઉં.” — હિરણ્યકશ્યપુને હરિએ માર્યો.
૩. “મેં મનવચનકર્મ વર્યા શ્રીનાથ.” — હું મનવચનકર્મથી શ્રીનાથને વરી.
૪. “વહુ સાસુએ ગલે વણગાડી.” — વહુને સાસુએ ગળે વળગાડી.
૫. “એટલિં કપિંજલ મિં દીઠો.” — એટલે કપિંજલને મ્હેં દીઠો.
૬. “મારો પુત્ર તિં રાખ્યો છિ.” — મહારા પુત્રને ત્હેં રાખ્યો છે.
૭. “હું અતિ દુખી પજો દીઠો.” — મહુને અતિ દુઃખી પડેલો દીઠો.
૮. “રામંઈ રાણી રોદન કરતી દીઠી.” — રામએ રાણીને રોદન કરતી દીઠી.
૯. “નારાયણિ નારદ પૂછિયા.” — નારાયણે નારદને પૂછ્યું.
૧૦. “હું તિં જીવાજો છું.” — ત્હેં મહુને જીવાજો છે.

ઉપરના પ્રયોગ ઉપરથી જણાશે કે જ્યાં પ્રાણીવાચક પ્રથમાતો શબ્દ હતો ત્યાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં કર્મવાચક ‘મે’ લગાડિયે છિયે. જૂની ગુજરાતીમાં પણ હાલના જેવો પ્રયોગ કોઇ કોઇ વખત થયેલો છે.

ઉદા.

૧. “પછિં હું કોધ પામ્યો.” (જૂનું ૩૫) પછિં મિં કોધ પામિઉ.

૬. “તેણું રાજપુત્રે તે રાજકન્યા પરણી.” (વૈ. પં. ૧૨૪)-કર્મણિ .

૭. “તેં સી વિદ્યા પાંમી.” (, , ૧૭૫)-કર્મણિ

૮. “વિદ્યા એક શીખી છેં અમેં.” (, , ૧૯)-કર્મણિ

૯. “નળે ખોધ નારી મેં પામી.” (નળાખ્યાન)-કર્મણિ

આ ક્રિયાપદોમાં આવી જાતનો પ્રયોગકેર કેમ થયો? સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ ધાતુ સકર્મક હોવા છતાં પ્રાપ્ત કર્તારિ અર્થમાં વપરાતું એ ખરું. પણ ત્યાં તે અકર્મક ક્રિયાપદ બને છે. સ ગ્રામં પ્રાપ્તઃ=સ ગ્રામં ગતઃ. પણ જ્યાં સકર્મક ક્રિયાપદની જરૂર હતી ત્યાં પ્રાપ્નોતિ-પ્રાપ્નોત્ વપરાતાં. એટલે સંસ્કૃત રચનાને આ ફેર આભારી નથી, તેમજ ક્રિયાપદના સ્વરૂપમાં કાંઈ વિલક્ષણતા નથી. જો તેમ હોત તો એકધારે પ્રયોગ શરૂઆતથી થવો જોઈતો હતો. પણ એક નુ એક ક્રિયાપદ બન્ને પ્રયોગોમાં વપરાયેલું જડે છે. વળી વિધ્યર્થ-કૃદંતને યોગે કર્તારિ પ્રયોગમાં આ ક્રિયાપદ વપરાતાં નથી.

ઉદા.

૧. મેનકાએ સ્થૂલકેશ ઝૂપિને પરણવા. (કર્મણિ)

૨. સુશ્રુત ભટ્ટે રાય વિવેક તણા છંદ લણવા. (કર્મણિ)

૩. તહેણે મહને પૂછયું. (કર્મણિ પૂછવાની વાત), વગેરે

તો આ ચૂક ભાષા બોલનારની લાગે છે. તહેનાં અનેક કારણ પૈકી મુખ્ય કારણ તરીકે તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોપ મહને જણાય છે. નીચેનાં ઉદાહરણમાં તે છે.

ઉદા.

૧. “નૃપતિ દીડી નારિ.” (કાદં. ૪૦) (નૃપતિએ)

૨. “રાજા હૃતરહમ બહુ માન દીધઉં.” (પૃથ્વીચંદ્ર) (રાજાએ)
૩. “જિમ નિલંબ વિણુસઈ કાજ.” (, ,) (વિલંબથી)
૪. “મિનકા! સ્યૂલકેશ ઋષિ પરણ્યા.” (મેનકાએ)
૫. “રાણી રુકિમણિ યથાવિધિ પરણ્યાં દેવમુરારિ.” (હરિષો. ૧૮૦) (દેવમુરારિએ)
૬. “પછી રાજા ગણધર પૂછ્યા પૂરવ ભવહ નિવેસ.” (વિદ્યા-વિલાસ. ૧૬૩) (રાજાએ)

ઉપરના ૪થા વાક્યમાં ‘મિનકા’ને બીજીનો ‘ને’ પ્રત્યય લગાડિયે તો વાક્ય “મિનકાને સ્યૂલકેશ ઋષિ પરણ્યા” કર્તારિ પ્રયોગનું બને. જો ‘મિનકા’ને ત્રીજીનો ‘એ’ પ્રત્યય લગાડિયે તો વાક્ય “મિનકાએ સ્યૂલકેશ ઋષિ પરણ્યા,” કર્મણિ પ્રયોગનું બને. બીજીનું કારણ હવે (નરજાતિ) ને હવે (નાન્યતરજાતિ)નો વિવેકનાશ.

ઉદા.

૧. “તઉ મઈ ગુરુ પૂછિઉં, ભગવન! એઉ હારઉ કિસઉ ?” (સંદર્ભ. ૩-૯)

(સ્વ પ્રતમાં ‘પુછિઉ’ છે, અને આજ રૂપ વ્યાજબી છે. છતાં ‘પૂછિઉ’ જાણેલું છે. એટલે ‘મહે’ ગુરુ પૂછ્યો’ અર્થ થવાને બદલે ‘મહે’ ગુરુને પૂછ્યું. એમ આ’નો અર્થ થાય.)

૨. “મહેસદત્તિ ભણિઉ મિત્ર! તાહરમ દેહિ અપૂર્વું સુગંધુ ગંધામ.” (સંદર્ભ. ૫-૨૩) (ભણિઉં જોઈયે)

આ ઉપરાંત પ્રથમાના નામને ‘ને’ પ્રત્યય લગાડવાની પ્રથા તથા એકંદરે બોલનારની નિષ્કાળજીને પરિણામે આ’વાં સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળમાં કર્તારિ પ્રયોગનાં બન્યાં છે.

“ત્હેણે જગત જીત્યું” (કર્મણિ) ને “હું ત્હને જીત્યો” (કર્તારિ)
આ નિષ્કાળજનું પરિણામ છે. જતાં જ્યાં આ પ્રત્યયવાળાં કર્મણિ
રૂપ વપરાય છે ત્યાં શુદ્ધ કર્મણિ રચના બને છે.

૧. હું પૈસો લાવ્યો (કર્તારિ) મહારાથી પૈસો લવાયો. } (કર્મણિ)
મહે પૈસો લવાયો.

૨. અરહે વિદ્યા શીખ્યા. (કર્તારિ) અમહારાથી વિદ્યા } (કર્મણિ)
શીખ્યામ. અમહે વિદ્યા શીખ્યામ.

‘રહ્યું-સહ્યું-જામ’ જેવું કર્મણિ રૂપ પણ જૂની ગુજરાતીમાં
વપરાયું છે.

ઉદા.

૧. “એ નર નવિ જીપિઉ જે ન જામ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૯)

૨. “વિશ્વરૂપ બાંધ્યું નવિ જામ.” (હરિપો. ૧૪૯)

૩. “મુગ્ધરસિક સાંભળવા ઇછિ, પણ પ્રીછિ નવિ જાય.”
(કાદં. ૧-૧૨)

૪. “સકલ ઉપમા કહી ન જામ, દિગ્વિત કથા સંગંધ.” (,
૧-૧૪)

૫. “તનુ શોભા કાંઈ કહી ન જાય.” (, ૮૪-૨)

૬. “વેદાચન તે તેડ્યો જાય” (જી. પ્ર. પુ. ૭૬-૧૬૪)

આમ રૂપની જોડે જતાં ‘થી’ પ્રત્યય કદારથી લાગ્યો શરૂ થયો
ત્યો. એ પ્રત્યય લાગ્યો શરૂ છે. માધવદાસકૃત ઓખાદરણ વિ. ૧૭૦૫
માં એ પ્રયોગ જોડે છે. “હેવાય શિર સદાય પાળે, અજથી નગર
નવ પેસાય.” ૧૭૦૫ નો રચના સાત છે. દાયપ્રવના કાળ સંગંધી
ખસત નથી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

કાળ

(વર્તમાન કાળ)

ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળના ઘણા પ્રત્યયો અપભ્રંશના તે કાળના પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યા છે. અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતના ચાલુ વપરાતા પ્રત્યયો ઉપરાંત ખાસ પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે હતા.

ઐકવચન

૧. ડં (કરડં)
૨. હિ (કરહિ)
૩. ઇ (કરઈ)

બહુવચન

- હું-હં (કરહું-કરહં)
- હુ (કરહુ)
- હિં (કરહિં)

હેમાચાર્યે હં પ્રત્યયની નોંધ કરી જણાતી નથી, પણ “ભવિ-સયત્તકહા”માં તે વપરાયો છે.

૧. “મણુ તુમ્હં અમ્હં કવણુ રોસુ નહ દેહં ન મગ્ગહં કણુ કોસુ.” (૧૩-૧૧-૧૨)
૨. “અમ્હં વણિવરવરમાહપ્પહો જીવહં કરિવિ સેવ તહ વપ્પહો.” (૩-૧૪-૫)
૩. “તુહં અમ્હં સહં પચ્ચક્કુ તાહ ઇચ્છહં પરમત્થે તહ પસાહ.” (૨૧-૮-૧૨)

ઉપરના અપભ્રંશ પ્રત્યયોમાંથી હ નો લોપ થતાં જૂની ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રત્યયો આવ્યા છે. પછી હ-હનો એ-ઓ થઈ અર્વાચીન ગુજરાતીના પ્રત્યયો આવ્યા છે. માત્ર હાલનો ખેડેલા પુરુષ બ. વ. નો ફરે અપભ્રંશ પ્રત્યય ઉપરથી આવી શકે તેમ નથી.

તે પ્રત્યય સંસ્કૃતના કર્મણિ રૂપના ત્રીજા પુરુષ એકવચનના વર્તમાન કાળના રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી દ્વારા આવ્યો છે.

એકવચન

બહુવચન

૧. ઉં (કરઉં), ' (કરં)	ઉં-આં (કરઉં-કરાં)
૨. ઈં (કરઇં), ' (કરં)	ઉ (કરઉ)
૩. ઈ (કરઇ)	ઈ (કરઈ)

હું પ્રત્યય ઉપરથી હ્ ઊડતાં અં રહી ધાતુના અંત્ય અમાં મળતાં આં પ્રત્યય આવ્યો છે. ખેલા ને બીજા પુરુષ એકવચનમાં જૂની ગુજરાતીમાં એક વધારાનો પ્રત્યય અનુસ્વાર ઉમેર્યો છે. તે સંબંધી મતભેદ છે, માત્ર ઉત્પત્તિ પૂરતો. હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૩-૧૪૧)ના વાર્તિકમાં “મેરિકારલોપશ્ચ” ખેલા પુરુષ એકવચનના વર્તમાન કાળના મિ પ્રત્યયના હોનો લોપ થઇ અનુસ્વાર વપરાતો જણાવે છે. ન મરં (ન મરિયે), સક્કં (શક્નોમિ), વગેરે. પ્રાકૃતકાળમાં અંત્ય સ્વરનો આમ લોપ થાય કે કેમ તે શંકા છે. વળી ભવિષ્યકાળમાં સૂત્ર (૮-૩-૧૬૯) પ્રમાણે ખેલા પુરુષ એકવચનમાં પણ આ'વું રૂપ થતું. હોસ્સં, હસિસ્સં (હસિષ્યામિ). આ ઉપરાંત વિધ્યર્થ એજ પ્રત્યય સાથે પણ અનુસ્વાર વપરાતો: હસેજં, કરેજં, વગેરે. આ પ્રયોગ પાલી ભાષા જેટલા જૂના છે. પાલીમાં અવિચ્છસં (સુત્ત. પૃ. ૧૪૫), અસિસ્સં (સુત્ત. પૃ. ૧૪૨), લમેચ્ચં (સુત્ત. પૃ. ૬૮-૮૧), પુચ્છેચ્ચં (સુત્ત. પૃ. ૬૫) તેમ પવ્વજં (પૃ. ૬૮), વગેરે વિધ્યર્થ રૂપ વપરાયાં છે. વર્તમાન કાળમાં અનુસ્વાર ભવિષ્ય કે વિધ્યર્થ રૂપના સામ્યને લીધે આવ્યો હોવો જોઈએ. વિધ્યર્થમાં તે અંગભૂત છે, કારણ ગચ્છેચ્ચં, દહેચ્ચં, જેવાં વિધ્યર્થનાં રૂપો જ તે વિકાસ છે. ભવિષ્ય કાળમાં ગમે તો ક્રિયાતિપત્યર્થના રૂપ (અકરિષ્યં)ના સામ્યને લીધે આવ્યો કે આ

વિધ્યર્થે રૂપને લીધે આવ્યો. કદાચ બન્નેમાં-વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં વિધ્યર્થે રૂપને લીધે આવ્યો હોય, એ વિશેષ સંભવિત છે. આ પ્રમાણે વિધ્યર્થના રૂપના સામ્યને લીધે વર્તમાનમાં મિતે બદલે અનુસ્વાર પ્રત્યય તરીકે વપરાવા લાગ્યો. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર પ્રત્યય તરીકે આવ્યો. ખેલા પુરુષના સામ્ય ઉપરથી બીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ તે વપરાવા લાગ્યો. ‘હઉં’ ને ‘તઉં’ બે સર્વનામનાં રૂપમાં જેવું સામ્ય છે, તેવું સામ્ય તહેમના વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોમાં પણ આવ્યું, અને પાછળથી અનુસ્વાર મોળો પડી આં પણ થયો છે. બ. વ. નો આં હં ઉપરથી જો ન આવ્યો હોય તો એકવચનના સામ્યને લીધે આવ્યો, પણ અનુસ્વારની પૂર્વે આને લીધે તે હં ઉપરથી આવ્યો, એમ વિશેષ સંભવિત લાગે છે.

ઉદા.

૧. “તે બ્રાહ્મણ કહય, તઉં કિસિઉ કૃપણ છં, જિમણ દેઠ ન સકં.” (સંદર્ભ. ૧૦૨-૧૩)
૨. “હં ચૂકં તુ સાયર ચૂકય.” (સીતાહરણ ૬૬)
૩. “સકલ કલા તૂં નિશાકર ! શા કરં સઘરિ સંતાપ ?” (વ. વિ. ૧૯)
૪. “તૂં કરં, લિચ્ચં, દિચ્ચં.” (ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય)
૫. “જઈ મઝરઈ પારણં તુ એક વાત કહઉં.” (સંદર્ભ. ૧૦૭-૨)
૬. “મંત્રી ભણુય જાણુઉ છઉં અમ્હે.” (વિ. પ્ર. ૨૦૨)
૭. “કવણ છાં તું નાર ?” “ભૂંડા એમ શું નિબ્રાંછાં ?” (નળાખ્યાન)

ઉદા. ૩માં શા કરં નો અર્થ મુ. નરસિંહરાવભાઈ (શુ. ભા. સા. પુ. ૧ પૃ. ૩૭૬) “શા માટે” એમ લે છે. પરંતુ ‘શા’ ‘સંતાપ’નું વિશેષણ છે. સઘરિ=શરીરે.

૮. “હું પારધિ રમવા નિકલિઉં છું.” (વૈ. પં. ૧૬૯)

૯. “લેઈ લેટ આપું છું અમે.” (વૈ. પં. ૩૬)

૧૦. “તે શું, જે નવિ જાણુ તત્તો ? તે માટિ પૂછું છું અત્તો.”
(કાદં. ૩૦-૧૬)

૧૧. “તીહું ચોરહું આરિવા નિમિત્તુ અમ્હે મોકલિયા છાં.” (સંદર્ભ.
૧૧-૧૯)

૧૨. “સંધરક્ષા કરી યશુ અનઇ પુણ્યુ જિ વસ્તુ ઉપાજ્ઞી.” (સંદર્ભ.
૧૧-૧૮)

૧૩. “તિણિ કારણિ આધિ, જિમ સર્વજ દેસિ તિ (મ) ધર્મિ
વેચાં, લક્ષ્મી કૃતાર્થ નીપજ્ઞવાં.” સંદર્ભ. ૧૬-૧૬)

અર્વાચીન ગુજરાતીનો હ્યે પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં ‘અમ્હે’ સાથે બહુ વપરાયો નથી. કવચિત્ તહેનો ઉપયોગ થયેલો છે. આ હ્યે પ્રત્યય કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવ્યો છે, તે પૂર્વે જણાવ્યું છે. મૂળ કર્મણિ અર્થમાંથી કર્તારિ અર્થમાં ધીમે ધીમે કર્મણિ અર્થનું જ્ઞાન ભુક્ષાતાં આવ્યો છે.

પ્રાકૃતમાં કર્મણિ રૂપ માટે બે પ્રત્યયો હતા: ઇજ્ઞ કે ઈઞ તે અં. ય ઉપરથી આવ્યા છે. આમાં ઈ પ્રક્ષેપની નથી, તેમજ સ્વદ્ધાતુને લાગતી રૂ પણ નથી. (૧) જિ, જિ, ની, (૨) ઢા, ઢા, મા, સ્થા, (૩) ગં, સો, (૪) ક, પ, મ, વગેરે ધાતુનાં કર્મણિ રૂપ કરતાં જીયંતે, ચીયંતે નીયંતે, (૨) દીયંતે, ધીયંતે, નીયંતે, સ્વીયંતે, (૩) મીયંતે, નીયંતે, (૪) ક્રિયંતે, પ્રિયંતે, મ્રિયંતે રૂપ થાય આમાં ય પૂર્વનો રૂ-ઈ મૂળ સંસ્કૃત રૂપનોજ છે. (આગમ નથી, પણ આદેશ છે.) આ રૂપ ઉપરથી પ્રત્યય બાળે રૂપ હોય તેમ સમજાતાં તહેનો આભિપ્રદેશ વધી ગમે તે ધાતુને પ્રાકૃતમાં રૂપ ઉપરથી થેનો રૂજ્ઞ લગાડવામાં

આવ્યો. ઈયનું પાલીમાં ઈય (ય બેવડાયો) થયું છે, તે નીચેનાં “સુત્તનિપાત”નાં ઉદાહરણ પરથી જણાશે.

૧. “અસતા ચ ન સોચતિ સ ચે લોકે ન જિય્યતિ.” (૬૫૦)
૨. “એકમેકો ચ મચ્ચાનં ગો વજ્જો વિય નિય્યતિ.” (૫૮૦)
૩. “ન હિ સો ઉપક્રમો અત્થિ येन जाता न मिथ्यरे.” (૫૭૫)
૪. “મરણેનપિ નં પહીયતિ । યં પુરિસો મમ યિદંડતિ મગ્ગતિ.” (૮૦૬)

‘પહીયતિ’ ને બદલે બીજો પાઠ ‘પહિય્યતિ’ છે. તે બતાવે છે કે ઈય્ય હળુ પાલીમાં સ્થિર થયો નથી. આ ઈય્યના યનો પ્રાકૃત નિયમે જ થઈ ઈજ્જ બન્યો, અને પાલીમાં ચાલૂ રહેલા ઈય ઉપરથી પ્રાકૃતમાં યનો લોપ થતાં ઈઅ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ઈઅ ને ઈજ્જ બે પ્રાકૃતમાં વપરાયા હાયા.

સંસ્કૃત—અસ્માભિઃ કર્મ ક્રિયતે ।

પ્રાકૃત—અમ્હેઠિં કમ્મ (કિજ્જઈ—કીરઈ) કરિંજઈ કરીઅઈ

અપભ્રંશ—અમ્હઈં કમ્મુ (કિજ્જઈ) કરિજ્જઈ—કરીઅઈ—કરિઅઈ

જૂની ગુજ.—અમ્હેં કામ કરિયઈ—કરીયઈ—કરીઈ (કર્મણિ અર્થ)

અર્વા. ગુજ.—અમ્હે કામ કરિયે (કરીએ) (કર્તારિ અર્થ)

ઉપર પ્રમાણે ત્રીજા પુરુષ એકવચનના અપભ્રંશ કર્મણિ પ્રત્યય ઈ—ઈઅઈ જૂની ગુજરાતીમાં ઈયઈ—ઈયઈ પછી ઈઈ—ઈઈ થઈ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં છેલ્લા ઈ (સં. તિ)નો એ થઈ ઈયે કે ઈએ પ્રત્યય આવ્યો. બીજાં સંસ્કૃતથી માંડી જૂની ગુજરાતીના કાળ સુધી મૂળનો (કર્તારિ પ્રયોગનો) કર્તા તૃતીયામાં વપરાયો છે. હાલ આપણે ‘અમ્હે’ કર્તાને ખેલ્લી વિલાકિતનો આ’વા પ્રયોગમાં માનિયે છીએ. ત્રીજાં આ પ્રત્યય

કર્મણિ રૂપનો હોવાથી તે કર્મવાચ્ય છે, એટલે ગમે તે પુરુષ કે વચનના તૃતીયાના કર્તા સાથે તે વાપરી શકાય છે. અપભ્રંશમાં—

મહં કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ । અમ્હં કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ

તહં—પહં કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ । તુમ્હં કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ

તેણ કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ । તેહિં કમ્મુ કરિજ્જહ—કરિઅહ

આ પ્રમાણે જ્યાં સૂધી મૂળ કર્મ (કમ્મુ) એકવચનમાં હોય છે ત્યાં સૂધી કરિજ્જહ રૂપ અવિકૃત રહે છે. કર્મ બહુવચનમાં વપરાતાં કરિજ્જહ ને બદલે કરિજ્જહિં ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કરિજ્જહ થાય. આ પ્રમાણે અનુસ્વાર પૂરતો ભેદ રહે. તે પણ અનુસ્વારનો લોપ થતાં જતો રહે. એટલે રૂપ ઉપરથી જનતો રૂપ પ્રત્યય ગમે તે પુરુષ કે વચનના મૂળ કર્તા સાથે વાપરી શકાય. તો પછી ‘અમ્હે’ જોડે કેમ વપરાયો, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

આ સંબંધી ડૉ. ટેસીટોરીનું એમ માનવું છે કે પહેલા ને બીજા પુરુષ બહુવચનના પ્રત્યયોનો વિવેક કરવા આ નવીન પ્રત્યય રૂપે પહેલા પુરુષમાં વપરાયો હોવો જોઈએ. “Probably, the chief reason that led to the substitution is the necessity of establishing a visible distinction between the terminations of the 1st & 2nd persons plural, which in O. W. R. differ only in that the former is nasalized and the other not.” (Notes. § 137) આ પ્રમાણે જો હું ને હુ ઉપરથી નીપજતા હું ને હ નો વિવેક કરવાનો હેતુ હોય તો બીજા પુ. એ. વ. નો રૂ. ત્રીજા પુરુષ એ. વ. નો રૂ. ને બહુવચનનો અનુસ્વાર ઊઠ્યા પછી રહેતો રૂ. આ ત્રણેનો વિવેક કરવાની તેટલીજ જરૂર હતી. વળી પહેલા પુરુષ એકવચનના ને બહુવચનના જૂની ગુજરાતીના હું ને હું (હું માંનો હૂ ઊડતાં)નો વિવેક

કરવાની તેથી વધારે જરૂર છે, કારણ ડૉ. ટેસીટોરીએ જણાવેલા બે પ્રત્યયોમાં તો અનુસ્વાર પૂરતો પણ ભેદ છે, અહીં તે નથી. 'વળી વિવેકનું' ધોરણ ખાસ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસની અપેક્ષા રાખે છે. ભાષામાં ફેરફાર સ્વાભાવિક રીતેજ અને.

આ નવીન પ્રત્યય લેવા ક્યાં સર્વનામનાં રૂપ લાયક છે, તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આ પ્રત્યય કર્મણિ રૂપનો હોવાથી ત્હેની સાથે મૂળનો કર્તા ત્રીજામાં વપરાતો, એટલે જે સર્વનામનાં રૂપ પહેલી ને ત્રીજામાં હાલ એકજ રૂપે રહેતાં હોય તે સર્વનામનાં રૂપ સાથે આ પ્રત્યય વપરાય. આ'વાં સર્વનામનાં રૂપ માત્ર બેજ છે: 'અમ્હે' ને 'તમ્હે'. અમ્હે ગયા. (પ્રથમા) અમ્હે કેરી ખાધી. (ત્રીજા). તમ્હે ગયા. (પ્રથમા) તમ્હે કેરી ખાધી. (ત્રીજા). આ પ્રમાણે પહેલી ને ત્રીજા વિલક્ષિતમાં એક રૂપે રહેતાં સર્વનામ આ પ્રત્યય લેઈ શકે. જો વિવેકની ખાતરજ આમ થયું હોય તો અપભ્રંશ પ્રત્યયમાંતો હ જીજ્ઞો કે પછી થોડાજ વખતમાં જૂની ગુજરાતીની શરૂઆતમાંજ આ વિવેક થવો જોઈતો હતો. પણ 'ઠયે' પ્રત્યય 'અમ્હે' જોડે ધીમે ધીમે કર્મણિ રચનાતું ભાન ભુલાતાં વપરાવા લાગ્યો છે, તે ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો 'અમ્હે' 'તમ્હે' આ નવીન પ્રત્યય લેવા સરખા લાયક હોય તો 'તમ્હે' સર્વનામ સાથે તે પ્રત્યય કેમ ન વપરાયો? આનો જવાબ મ્હારી સમજ પ્રમાણે એમ હોય કે (૧) ભાષા જોલનારની રુચિ, (૨) જોલનાર પોતાને માટે 'અમ્હે' સર્વનામ વાપરે માટે નવીન પ્રત્યય તે સાથે જાય એ વિશેષ સંભવિત.

આ પ્રત્યયનો વિકાસક્રમ અર્થભેદ સહિત નીચેનાં વાક્યોમાં પ્રતીતિગોચર થશે.

ઉદા.

(૧) કર્મણિ અર્થ—(इ-ईयइ)

૧. “મહારાજ! હવડાં પાછાં વસિયમ.” (સંદર્ભ. ૧૦-૧)
૨. “તિહાંમ યુદ્ધ કરતા હૂંતા પળાંતારે મહાકષ્ટિ રાખિયમ.”
(સંદર્ભ. ૮-૨૩)
૩. “કિણિહિ દેશાંતરિ જામયમ તઉ શ્રીગ્રહતમ છૂટિયમ.”
(સંદર્ભ. ૨૨-૮)
૪. “ઊભા થાઉ, જિમ નાગપુરિ જામયમ.” (, ૨૫-૨૩)
૫. “મમં એ પરાભવી નહીં સકિયમં.” (, ૨૬-૫)

(૨) કર્મણિ અર્થ—(ईइ)

૧. “જાણીમ છિ વનિ આવિઉ કરવા નિ સંહાર.” (કાદં. ૨૦-૧૬)
૨. “સ્ત્રી કહીમ દોરી વિણ પાસુ.” (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૩. “નાદ અતિ નીસાણુના જાણીમ ગાજિ ધનં.” (કાદં. ૭૬-૧)
૪. “હેમકુટ પર્વત તે ભાણીમ તીહાં ગંધર્વનુ વાસ.” (કાદં. ૯૧-૧૧)

(૩) વિજ્ઞપ્તિરપે આજ્ઞાર્થ—(इ-ईइ કે इये)

૧. “મિત્ર! મૂહિન તાં પડખિમ, આવૂં તાં તુઝ સાથિ.” (કાદં. ૧૧૪-૬)
૨. “આત્મણુ બોલિઉ યોગીનું અનં ન આમયે.” (વૈ. પં. ૫. ૧૬૩)
૩. “મહંત અપરાધ હુયે તુહિ તે સ્ત્રીને મારિયે નહી, કાઠી
સુકીયે.” (, ૧૦૨)

૪. “છેપન કોડિ ટંકા માગીય.” (વિ. પ્ર. ૨૦૮)

(૪) ‘આપણુ’ જોડે કર્તારિ અર્થમાં—(ફ-ફ ફે ફ્યે)

૧. “અથવા આપણુ તિહાં જમ્મ જિમ થામ અરથ.” (કાદં. ૧૧૧-૧૩)

૨. “આપણુ જમ્મ ટાણિ તિસિં.” (વૈ. પં. ૫૪)

૩. “તુ રાજા! આપણુ માર્ગિ કાંમ વિનોદ કરતા જમ્યે.” (વૈ. પં. ૯૨)

૪. “આવુ આપણુ બેઠુ જમ્ નિ પૂછીય નિર્ધાર.” (કાદં. ૪૭-૧૫)

૫. “આપણુ આપણમ નગરિ જૈયે (જમ્યે) વૈ. પં. ૧૪૦)

(૫) અહો સાથે કર્તારિ અર્થમાં—(ફફ)

૧. “રાત્રિ દિવસ અહો પ્રીતિ બાંધ્યાં એકિ સ્થાનકિ રહીય.” (કાદં. ૧૨૩-૭)

છેલ્લા પ્રકારનો પ્રયોગ બહુ જણાતો નથી. કાદંબરીની હજુ એક ની એક પ્રત સં. ૧૬૭૨માં ઉતારેલી મળી છે એટલે સંવતના ૧૭મા સૈકાના અંતમાં આ પ્રત્યય ખેલા પુરુષમાં કર્તારિ અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો હશે, એમ કલ્પના કરવી પડે છે.

ઠેક શામળના સમય સૂધી અમહે-અહો સર્વનામ સાથે જૂનો પ્રત્યય વપરાયો છે.

ઉદા

“અમો સેવક છું તમ તણા, કરવા આવા છું સેવ.” (સિંહા-સનઅત્રીશી પૃ. ૫૦૪)

વિક્રા કહે રાજા છું અમો, જે કહ્યું તે કરજો તમો.” (,, ,,
૫૨૭)

હાલ આપણે ‘કરિયે છિયે’, ‘રમિયે છિયે’ વાપરિયે છિયે ત્યારે કાઠ વખત શામળ ‘કરિયં છ’ વાપરે છે.

ઉદા.

“વસીય છે તો એકજ દેશ, હવડાં છઈઈં કુયારે વેશ.”
(, પૃ. ૫૭૩)

“અમો મનસ્યૂં ઘડીઈં છે ઘાટ, બે વાનાં ખોઈઈં સ્યા માટ ?”
(, પૃ. ૫૮૦)

‘કરિયે’ રૂપ મૂળ ત્રી. પુ. એ. વ. નું હોવાથી ‘છ’ રૂપ વ્યાજબી છે. ‘છિયે’ પછી સામ્યથી આવ્યું છે.

(ભૂતકાળ)

સિદ્ધહેમ સૂત્ર ૮-૩-૧૫૬ પ્રમાણે સઘળા સાધ્યાવસ્થ અકારાંત ધાતુના ભૂતકાળ માટે પ્રાકૃતમાં ઇઅ પ્રત્યય હતો. સંસ્કૃતમાં સેટ્ ને અનિટ્ એવા ધાતુના જુદા વર્ગ હતા. કર્મણિ ભૂતકૃદંત બનાવવા સેટ્ ધાતુને ઇત્ પ્રત્યય લાગતો, અને અનિટ્ ધાતુને સામાન્ય રીતે ત્ પ્રત્યય લાગતો. આ સંસ્કૃતનાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત પ્રાકૃતમાં ભૂતકાળના અર્થમાં બહુધા વપરાવા લાગ્યાં. સંસ્કૃતમાં પાછળથી ક્રિયાપદને બદલે કર્મણિ ભૂતકૃદંત વાપરવાનો પ્રચાર વિશેષ થતાં પ્રાકૃતમાં તે પ્રથા ચાલુ રહી. સં. સં. કાર્યે અકરોત્ ને બદલે તેન કાર્યે કૃતં ને સોડ-ગચ્છત્ ને બદલે સ ગતઃ જેવા પ્રયોગ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં કર્મણિ ભૂતકૃદંતે ભૂતકાળના ક્રિયાપદનું કામ કરવા માંડ્યું. આને લીધેજ, સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદને જાતિ ન હોવા છતાં, ગુજરાતીમાં ભૂતકાલાદિ કાળમાં ક્રિયાપદને જાતિના પ્રત્યય લાગે છે, કારણ કર્મણિ ભૂતકૃદંત જાતે વિશેષણ છે, એટલે તહેને જાતિના પ્રત્યય લગાડવા બેધયે.

સેટ્ અનિટ્નો વિવેક પ્રાકૃતમાં બહુધા નાશ પામ્યો હોવા છતાં જે રૂપો સિદ્ધાવસ્થ છે તહેમાં ઇઅ નહોતો લાગતો. આ ઇઅ પ્રત્યય

સંસ્કૃતનાં ઇત્ પ્રત્યયનો વંશજ છે. નીચેનાં ૩૫ સિદ્ધાવસ્થ છે. આ ૩૫ સામાન્ય રીતે અનિદ્ ધાતુનાંજ છે.

સં.	પ્રા.	સં.	પ્રા.
કૃત	કઅ-કિઅ	મૂત	દૂઅ-દુત્ત
દૃષ્ટ	દિદ્ઠ	ગત	ગઅ
નષ્ટ	નદ્ઠ	લઘ્	લદ્ઠ
મગ્ન	મગ્ગ	પ્રવિષ્ટ	પ૨િદ્ઠ
લગ્ન	લગ્ગ	પ્રાપ્ત	પત્ત
વદ્ઘ	વદ્ઘ	તુષ્ટ	તુદ્ઠ

આ ૩૫૦ અનિદ્ ધાતુઓનાં છે, એટલે સંસ્કૃતમાંજ ૩૬૦ લાગી નથી, માત્ર તે (કર્મણિ ભૂતકૃદંતનો) લાગી ૩૫૦ બન્યાં છે. તે ઉપરથી પ્રાકૃત ૩૫૦ પ્રાકૃતમાં પ્રવર્તતા નિયમોએ સિદ્ધ થયાં છે, એટલે તેમાં ૩૬૦ પ્રત્યય નથી તે પરિણામે ૩૫૦ સિદ્ધાવસ્થ છે: જે ૩૫૦ પ્રાકૃત ધાતુ ઉપરથી ૩૬૦ લાગી બને તે સાધ્યાવસ્થ ૩૫૦ છે. ઘણી વખત એક ને એક ધાતુનાં આ બન્ને ૩૫૦ બને છે.

ધાતુ.	સિદ્ધ.	સાધ્ય.	ધાતુ.	સિદ્ધ.	સાધ્ય.
ગ્રહ્	ગ્રેત્	ગ્રહિઅ	નમ્	નય	નમિઅ
લમ્	લદ્ઠ	લહિઅ	હૃ	હિઅ	હરિઅ

આગળ ધાતુના પ્રકરણમાં જે પ્રાચીન ક્તાન્ત ધાતુઓની વાત કરી છે તેઓને તે આ ૩૬૦ પ્રત્યય લાગી શકે, છતાં પ્રાકૃત-અપ-ભ્રંશમાં તે નથી લાગતો તેનું કારણ એ છે કે જૂનું કર્મણિ ભૂતકૃદંતનું સિદ્ધાવસ્થ ૩૫૦ ભૂતકાળના ૩૫૦ તરીકે ચાલુ રહ્યું, એટલે ધાતુ ને ભૂતકાળનાં ૩૫૦ એકજ રહ્યાં. પરિણામે ૩૬૦ પ્રત્યય ન લાગ્યો. દાખલા તરીકે લગ્ગ, ચુક્ક, વદ્ઘ, હુદ્ઠ, વગેરે પ્રાકૃતમાં ધાતુ તરીકે વપરાયા

છે, છતાં ભૂતકાળમાં પણ તેનાં તેજ રૂપ જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલુ રહ્યાં. છતાં જે જે કર્મણિ ભૂતકૃદંતનાં રૂપ અપભ્રંશકાળ સૂઝી ધાતુ તરીકે વપરાતાં હતાં તેઓનાં ભૂતકાળનાં રૂપમાં જૂની ગુજરાતીમાં ફક્ત પ્રત્યય લાગવો શરૂ થયો છે. પ્રાકૃતની અસરને લીધે જૂનાં રૂપ પણ જોડે જોડે ચાલુ રહ્યાં છે, ખાસ કરીને સંયુક્ત વ્યંજનવાળાં.

અનિદ્ ત્તાન્ત ધાતુઓનાં ભૂતકાળનાં રૂપમાં રૂપ-રૂપ-રૂપ-રૂપ (હાલના) શી રીતે આવ્યા, તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે.

સં.	પ્રા.	અપ.	જૂ. ગુજ.	અર્વા. ગુજ.
૧. વૃષ્ટક:	વુઠ્ઠો	વુઠ્ઠ	વૂઠિઉ	વૂઠિઓ-વૂઠયો
૨. લગ્નક:	લગ્ગો	લગ્ગ	લાગિઉ	લાગિઓ-લાગ્યો
૩. ચ્યુતક:	ચુક્કો	ચુક્ક	ચૂકિઉ	ચૂકિઓ-ચૂક્યો
૪. કૃષ્ટક:	કઠ્ઠો	કઠ્ઠ	કાઠિઉ	કાઠિઓ-કાઠ્યો
૫. વિનષ્ટકં	વિણઠ્ઠં	વિણઠ	વંઠિઉં	વંઠયું
૬. અભ્યેતકં	અભિમ્હં	મિહિઉં	ભિહિઉં ભિહિઉં	ભિહયું ભિહયું
૭. રુષ્ટકં	રુઠ્ઠં	રુઠ્ઠ	રૂઠિઉં	રૂઠયું

જે કર્મણિ ભૂતકૃદંતનાં રૂપ ધાતુ તરીકે નથી વપરાયાં હોય તેના રૂપમાં કવિતામાં કોઈ વખત પ્રાસ વાસ્તે ફક્ત ઉમેરવામાં આવે છે, પણ તે ટકી રહ્યો નથી. નીચેનાં રૂપ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સિદ્ધાવસ્થા ભૂતકાળનાં રૂપ છે.

(૧) નાહો	(૨) બેહો	(૩) પેહો	(૪) લીધો
(૫) દીધો	(૬) કીધો	(૭) પીધો	(૮) ખાધો
(૯) સૂતું	(૧૦) દીહું	(૧૧) મુઠું	

આમાં ય નથી લાગ્યો કારણ કે પેઠવું, નાઠવું, લીધવું, એમ ધાતુ તરીકે તે ગુજરાતીમાં નથી વપરાતાં. હિન્દીમાં बैठना, पैठना, વગેરે ધાતુ તરીકે વપરાય છે, પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી થતું. “સોરઠ માંહિ સહ કેા નાઠલૂં.” (કા. પ્ર. ૯) ઉપર ‘નાઠલૂં’ વર્તમાન કૃદંત તરીકે વપરાયું છે, પણ તેવું રૂપ હાલ નહીં વપરાય.

આ ઉપરાંત કેટલાક ધાતુઓ એવા છે કે જેઓનાં રૂપ વર્તમાન કાળમાં ને ભૂતકાળમાં બે ભિન્ન ધાતુઓ ઉપરથી આવ્યાં છે:

વર્તમાનકાળ

ભૂતકાળ

૧. જવું—યાતિ (યા) જાઈ-જા	ગતક: (ગમ) ગયો
૨. લેવું—નયતિ (ની) નેઈ-લેઈ-લે	લઘ્વક: (લભ) લીધો
૩. છે—આસ્તે (આસ્) અચ્છઈ-છઈ-છે	ભૂતક: (ભૂ)—હૂઓ-હૂવો
ભવત્ક: (ભૂ) હોન્તહ હૂંતહ હૂંતો-હૂતો
૪. મરવું—મ્રિયતે (મૃ) મરઈ-મરે	મુક્તક: (મુચ્) મૂચો
૫. જોવું—જોયતે (જુત્) જોઈજઈ-જો	દષ્ટક: (દશ્) દીઠો કે જોયો
- ઉદા.

૧. “તહિ આભરણ ગડાવિયછ સોવણમય ઘડિયા,
હીરે માણિકિ મોતીએ જાહુ રચણે જડિયા.” (સપ્તક્ષેત્રિરાસુ. ૩૩)
૨. “આગમ કાગમ રંગ મંડપુ જો પુસ્તકિ કહિઉ.” (, ૨૦)
૩. “તહિ વિધિ વાંદિયઉ વીતરાગ શ્રીસંધુ ડિતારિઉ.”
(, , ૫૩)
૪. “પણ પરિ સુકૃતભંડાર તોમ ભવ્ય જીવિહિ ભરિયઉ.”
(, , ૫૩)
૫. “તહિં તિહુગણુગામિણિ સોમવયણિ ગુણુરવણી લલિય.”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૦)

૬. “તાં વધરાગિ જીતિઉં કામ.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૬)
૭. “સુહિ મીઠઉ નધ વણુઠઉ ચિત્તિ.” (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૮. “સીત હરી કાં લ્યાવિઉ?” (સીતાહરણ ૬૨)
૯. “નયણે વૂઠાં નીર.” (સીતાહરણ. ૨૫)
૧૦. “ચુહમાસિ સુંદરલા ગિઉ.” (કા. પ્ર. ૮૫)

આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં હાલ વપરાતાં ‘આણા-ણી-ણુ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપ ભૂતકાળના અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતાં.

ઉદા.

૧. “રાજ સોમદેવ તણુઈ કરાવિઉ સરોવર ભરાણુ.” (સંદર્ભ. ૧૩૪-૧૧)
૨. “દવને ત્રાસવે જીવે તે સ્થાનક ભરાણુઉ.” (, ૮૫-૨૫)
૩. “અનધ દીસ ઊગતધ દીવઉ ઓદહાણુઉ.” (, ૮૧-૧)
૪. “સુભૌમની દષ્ટિં તેહનઉ કુકાર ઓદહાણુઉ.” (, ૧૦૨-૨)
૫. “સુભટે ધરાણુ નહી.” (, ૯૬-૨૨)
૬. “એક નારિ રામધ ન રખાણી.” (સીતા. ૩૫)
૭. “ભુવિતલિ રાજરાણુ કહીજધ, તે મધ હારિ મનાણા.” (, ૩૯)

આ પ્રયોગની નોંધ ડૉ. ટેસીટોરીએ કરી છે (Notes § 126 (2)) પણ તે શી રીતે આવ્યો તે જણાવ્યું નથી. અર્થ કર્મણિ છે માટે કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવવો જોઈએ. વળી તે રૂપો મૂળ સિંધમાંથી કાઠિયાવાડ ને ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ.

ધાતુને કર્મણિ આ લાગી સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ રાગાનંતે 'વુ' બને, અને તે રૂપમાં ભૂતકાળનો ભ્રમ થાય. બુઝો, અપ. 'અકલ્પણં ન જાહ' બેઠે કરી જાહ બન્ને પ્રયોગો એકજ અર્થના હોય કમીમાં ભૂતકાળનો ભ્રમ થયો તેવો અકલ્પણમાં થાય, અને પછી અકલ્પણમાં ભૂતકાળનો ભ્રમ થયો આ રૂપ પ્રચારમાં આવ્યાની માત્ર કલ્પના રજૂ કરી છે. દિણ-કિણ, દિન-કિન જેવાં ભૂતકૃદંતના સામ્યથી આ પ્રત્યય આવ્યો હોય તો ખેવડા ન નો ગુજરાતીમાં ન બનવો બેઠયે, પરંતુ અહીં ન છે. કદાચ કર્મણિ ભૂતકૃદંતમાં ફક્ત ને બદલે અલ્લ પ્રત્યય લાગી આલ-આહ-આણ રૂપે આવ્યો હોય, પણ આ બધાનો નિર્ણય સિંધીના પરિચયથી થાય.

(ભવિષ્યકાળ)

સંસ્કૃતમાં અદ્યતન ભવિષ્યકાળ માટે સ્વ પ્રત્યય હતો, અને સેટ્ ધાતુઓમાં આ સ્વની પૂર્વે જ સામાન્ય રીતે લાગતી. આ સેટ્-અનિટ્નો વિવેક પ્રાકૃતમાં નાશ પામતાં અકારાંત ધાતુને માટે પ્રાકૃતમાં હસ્સ ને હિં બે પ્રત્યય લાગતા, અને અકારાંત સિવાયના ધાતુઓને માત્ર સ્સ ને હિ લાગતા. ધાતુને આ પ્રત્યયો લગાડ્યા પછી વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં લગાડવામાં આવતા. હોસ્સામિ-હોદ્દિમિ, હોસ્સહ-હોદ્દિહ અને અકારાંત ધાતુમાં હસિસ્સામિ-હસિદ્દિમિ, હસિસ્સહ-હસિદ્દિહ. તેમજ સૂત્ર (૮-૩-૧૬૯) પ્રમાણે મિ પ્રત્યય પૂર્વે સ્સ રૂપ થતું. કરિસ્સં (કરિષ્યામિ) મણિસ્સં (મણિષ્યામિ). તે ઉપરાંત શૌરશેની પ્રાકૃતમાં સૂત્ર (૮-૪-૨૭૫) "ભવિષ્યતિ સ્સિઃ" પ્રમાણે કરિસ્સહ ને બદલે કરિસ્સિદિ રૂપ થતું. આ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિરુદ્ધ સ્સને આગળ ને પાછળ જ લાગતો.

અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતનો હિ અને સ્સનો સ થયો હિ ને સ બે પ્રત્યયો આવ્યા છે. હિનો પ્રયોગ કંઈક ઓછો થતો ગયો છે. પરિણામે ગુજ-

રાત્રીમાં ફેસ પ્રત્યય (પૂર્વની ઇ સાથે) આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં કર્તારિ ને કર્મણિ રૂપમાં ફેર માત્ર એટલો હતો કે કર્મણિ રૂપ માટે વર્ત-માનકાળના આત્મનેપદી પ્રત્યય લાગતા ને કર્તારિ રૂપ માટે પરસ્મૈપદી પ્રત્યય લાગતા. પણ આ વિવેક પ્રાકૃતમાં નાશ પામતાં બન્નેના પ્રત્યયો એકજ થયા. પરિણામે અપભ્રંશ-ગુજરાતીમાં પણ એકજ રૂપ રૂઢાં. પ્રાકૃતમાં ભવિષ્યકાળ માટે ઇજ્ઞ કે ફૂઞ વપરાયા નથી, અપભ્રંશમાં પણ તેમજ છે. માત્ર જૂની ગુજરાતીમાં કીજ, લીજ, દીજ, જે'વાં કર્મણિ રૂપ સાથે ભવિષ્યનો સ વપરાઈ કર્મણિ ભવિષ્યકાળ થયો છે.

પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશમાં આવતાં ઇસ્સ પ્રત્યયનો દીર્ઘઃ સંયોગલોપે પ્રવર્તતાં એસ થયેલો જેવામાં ધણી વખત આવે છે.

૧. “વિસહિ પુત્તિ મં કાઝ કિલેસહિ પુનરવિ ચિંતિયસુહં લહેસહિ.”
(ભવિ. ૭-૧૪-૫)

૨. “એહુ બાલુ હોસહિ બહુજાણઝં અણુવિ બહુગરવરહં પહાણઝં ।
સારેયર વિચાર જાણેસહિ મંડહિ રાયલચ્છિ માણેસહિ ॥”
(, ૧-૧૫-૫)

૩. “હિવ જિનભુવણહુ ગૃહચૈત્યદેવરા છ કહીસમ્ ।
કીજઘ કણુચલિંગાર કલસ જે નીર ભરીસમ્ ॥” (સપ્ત-
ક્ષેત્રિરાસુ. ૨૮)

૪. “હવઘ ધાતુ તણું સ્વરૂપ કહીશમ્.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨,
પૃ. ૪૮)

પ્રથમનાં જે અપભ્રંશ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદનાં રૂપ કર્તારિ પ્રયોગનાં છે, ને છેલ્લાં કર્મણિ પ્રયોગનાં હોય તેમ લાગે છે. અપભ્રંશમાં ઇ નો એ થયો છે, જૂની ગુજરાતીમાં સંયોગલોપ થતાં ઇ ની ફૂ બની છે.

૫. “નિયુ ચતિવીસઠ લાવીયણુદ કિરિસિઠ કલ્યાણુ.” (સપ્તશ્લોકિ.
૧૧૮)

૬. “જઠિ નિયુગારાણુતણી ભૂમિ અતિભવઠિ કિરીસિઠ.”
(, , ૯૬)

ting in the remarks on the extract from Bhuvan-
dipaka (see supra P. 48 XI). The sense there
lingers in the transitional stage, the form being
capable of either sense (passive or active.).”

ઉપલા ફકરાના અંતમાં ફહેલું ‘ભુવનદીપક’નું નં ૪નું વાક્ય
છે. તે શરૂઆતનું છે. ઉતારાને અંતે “ગ્યા દીહાડા તણું ફલ
ખોલીશિ” છે. આની રચ્યા સાલ સં. ૧૫૫૭ છે. આમ એકજ
ઉતારામાં ‘કહીશઘ’ ને ખોલીશિ જેવાં બે રૂપ છે. એ બેમાં
જૂનું કયું? જો ‘કહીશઘ’ સુ. નરસિંહરાવભાષના જણાવ્યા પ્રમાણે
“કથાવિષ્યતે-કહિસ્સઈ-કહીશઘ” રૂપે આવ્યું હોય તો ‘ખોલીશિ’
રૂપ ઉત્તરકાલીન ગણાય. છતાં ‘ખોલીશિ’ રૂપને જૂનું માનવા
કારણ છે. ખીજે વાંધો એ છે કે કહીશિ જેવું રૂપ પ્રથમ ખીજા પુરુષ
એ. વ. માં વપરાયું છે તે શા માટે? જો એમ ફહેવામાં આવે કે ‘હું-તું’
બન્ને જોડે એક સમયેજ પ્રયોગ થયો છે, અથવા ‘હું’ જોડે ‘ફહેલું’
વપરાતું થયું તો તહેનાં જૂના સાહિત્યમાં ઉદાહરણ મળવાં જોઈએ.
પણ તે જ્યાં સૂધી ન મળે ત્યાં સૂધી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં
વપરાતાં હું કહીશ-રમીશ રૂપનું સમાધાન હું નીચે પ્રમાણે કરું છું.

(૧) ‘કહીશઘ’ કરતાં ‘કહીશિ’ રૂપનો વિકાસ પ્રથમ થયો છે.

(૨) હું ‘કહીશ’ હાલનું ને જૂનું કહીશિ ખીજા પુરુષના તે’વા
રૂપ પરથી આવ્યું.

(૩) ભવિષ્યકાળનો સ કે હ વચ્ચેથી જોડી તે રૂપ આવ્યું છે.

(૪) પાછળથી ‘હું’ જોડે જ્યાં ‘કહીશઘ’ જેવાં રૂપનો પ્રયોગ
મળે છે ત્યાં ખીજાં ક્રિયાપદના સામ્યને લીધે ‘કહીશિ’
ઉપરથી રૂ નો અર્થ થઈ તે પ્રયોગ થયો છે.

ઉદા.

(૧) “નંદણ તું થાઈસિ સમાણ એઉ મહુ કમ્મહં દોસુ.”

(સાલિભદ્રકક્ક. ૬૨)

(૨) “પાણહવન્નિજી ઉરિ સહિઉ હિંડિસિ કેમ કુમાર ?”

(„ ૩૪)

(૩) “દહવિહ ધમ્મુ કરેસિ કિમ કિમ સોસિસિ નિય અંગુ ?”

(„ ૩૬)

આ ‘સાલિભદ્રકક્ક’ની રચ્યા સાલ સં. ૧૩૫૮ છે, જ્યારે મુ. નરસિંહરાવભાઈનું ઉદાહરણ સં. ૧૫૫૭નું છે. વચ્ચે બસો વર્ષનો ગાળો છે તે ઉપરાંત ‘કહીશાઈ’ જોડે કર્તા વપરાયો નથી. એટલે એ પોતે જણાવે છે તેમ અર્થ કર્તારિ ને કર્મણિ બન્ને લેઈ શકાય છે. અહીં આપેલાં ત્રણ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ બીજા પુરુષ એકવચનનું છે. તહેના સામ્યથી પછી તે ર્હસિ પ્રત્યય પહેલા પુરુષ એકવચનમાં પણ વપરાતો થયો, અને વિક્રમના સોળમા સૈકામાં અને બદલે અંતે અદ્યથેલો નોખ્યો છે.

(૧) “સૂપતખા સમરથ નર દેખી જાણિ હું વર વરીસમ.”

(સીતા. ૩૦)

(૨) “તૂં કરિસમ, લેસિમ, દેસિમ.” (ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય)

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે બીજા પુરુષના ‘કહીસિ, બોલીસિ’ રૂપમાં ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય કયો ને પુરુષવાચક પ્રત્યય કયો ? પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં આના બે પ્રત્યય હતા: (૧) ઇસ્સ (૨) ર્હ. તે ઉપરથી કર ધાતુનાં બી. પુ. એ. વ. માં કરિસ્સસિ ને કરિહિસિ. (પ્રાકૃત) કરિસ્સહિ-કરિહિહિ-કરિહિહિ (અપભ્રંશ) તેમજ જૂનો પ્રાકૃતનો સિ પ્રત્યય પણ અપભ્રંશમાં વપરાતો, તેથી કરિહિસિ જેવું રૂપ પણ અપભ્રંશમાં થાય. વચ્ચે હ બીડી જૂની ગુજરાતીનું કરિ-રી સિ રૂપ આવેલું લાગે છે.

પ્રાકૃત વર્તમાન કાળના કરસિ તથા જૂ. ગુ. ના ભવિષ્ય કાળના કરસિ રૂપનો ભેદ માત્ર વ્યક્તી હ ઉપર અવલંબે છે.

સંવત્ ૧૧૭૦માં રચાયેલી ‘અરતરપદ્માવલીષટ્પદાનિ’માં આવેલો પ્રયોગ છે.

“જઈ પઢિહસિ પાસજિણિદવસિ નાણવંત નિમ્મલરયણ.” (૨)

આ પઢિહસિ ઉપરથી એટલે વ્યક્તી હ ઉડતાં પઢિસિ ખી. પુ. એ. વચનનું રૂપ જૂની ગુજરાતીનું બને. પછી તે રૂપ ‘હું’ ‘તું’ સર્વનામના સ્વરસામ્યને લીધે ક્રિયાપદમાં પણ સામ્ય આવી ‘હું કરિસિ’ જેવો પ્રયોગ પહેલા પુરુષમાં થાય.

આ પઢિસિ જેવો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં પણ મળે છે. પરંતુ ત્યાં ધાતુ સિદ્ધાવસ્થા ભવિષ્ય કાળનો મનાયો છે, તેથી ફરી ભવિષ્યનો પ્રત્યય લાગ્યો નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય સૂત્ર ૮-૩-૧૭૧માં સોચ્છિસિ ને ગચ્છિસિ જેવાં રૂપ ભવિષ્ય કાળ ખીજ પુરુષ એ. વ. નાં નોંધે છે. ‘વસુદેવહિંડી’માં પણ તેવા પ્રયોગ મળે છે.

(૧) “ઉવાયં તદ્વા હં ચિંતેમિ જહા તુમં સુલસં કણ્ઠં લભિમસિ.”

(૧૮૮-૩૧)

(૨) “આસસ વીસસ ધમ્મિલ ! લભિમસિ માણુસ્સણ તુમં મોણ.”

(૫૨-૨૬)

છતાં જૂની ગુજરાતીનાં રૂપ આ પ્રાકૃત પ્રયોગને લીધે જ આવ્યાં લાગતાં નથી તે તો અપભ્રંશનો હ ઊડી આવેલાં છે.

આ રૂપ કર્મણિ રૂપ ઉપરથી નથી આવ્યું તે નિષેધાર્થ પ્રયોગ ‘મ જામસિ-કરિસિ’, વગેરે ઉપરથી પણ જણાય છે. ભવિષ્યકાળમાં આજ્ઞા સંસ્કૃતમાં પણ થતી હતી. “મા મારેહિસિ” (વસુ. ૨૬૪-૨૭)માં કર્મણિ રૂપ નથી.

એકવચન

બહુવચન

હું કરીશ

અમ્હે કરીશું

તું કરશે

તમ્હે કરશે

તે કરશે

તેઓ કરશે

આ રૂપ ઉપરથી જણાશે કે ‘કરીશ’ ને ‘કરીશું’ માં વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો હું ને હ્યે આવ્યા નથી. હું જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો, અને હ્યે વર્તમાનનો વાસ્તવિક પ્રત્યય નથી. તે કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવ્યો, તે ખેલાં લવિષ્યમાં જૂનો અપ. હું ઉપરથી આવેલો જૂની ગુજરાતીનો હું પ્રત્યય વપરાવો શરૂ થઈ ગયો હતો. આટલા ફેર સિવાય બીજે અપભ્રંશકાળના વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા પ્રત્યયો વપરાયા છે. ખેલા પુરુષમાં ફેં ટકી રહી છે અને અન્યત્ર ટકી નથી રહી તહેતું કારણ મહત્તે સ્વરભાર લાગે છે. ‘કરીશ’ ને ‘કરીશું’ માં સ્વરભાર ‘રી’ ઉપર છે તેથી તે ફેં ટકી રહી, બીજે સ્થળે સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર છે તેથી તે ઊડી ગઈ છે. મુંબઈગરી ગુજરાતીમાં ‘અમ્હે કરશું’ જેવા પ્રયોગમાં સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર ગયો છે. જૂના રૂપ ‘હું કરીશિ’ ઉપરથી અંત્ય રૂ મદ્દુ બનતાં ‘કરીશ્ય’ જેવા ઉચ્ચાર થઈ છેવટે ય ઊડી જઈ ‘કરીશ’ રૂપ હાલ બન્યું.

ઉદા.

૧. “તૂં કરિસઈ, લેસિઈ, દેસિઈ । તુમ્હે કરિસિઈ । હું કરિશુ । અમ્હે કરિસિઈ” (કિયારતન સમુચ્ચય)
૨. “જે હું સમરડગણિ બિડીસું, તે સહ તુજઝ પહોઉ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)
૩. “નાનહઉ એ કેમ જૂઝીસિ, એ મનિ માણીસિ બ્રન્તિ.” (, ,)

૪. “એહ વાતનઉ મ કરીસિ ફેરુ.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૧)
૫. “ધિન ધિન માહરુ અવતાર, જે હૂં દેખિસિ દેવ મુરારિ.”
(હરિષો.)
૬. એહવૂં જાણી આણ્યું અહીં આશ્રમ તરુ મેહેલીશિ કિહી.”
(કાદં. ૨૯)
૭. “કુણુ રાગી વશ નથી, જેહનિ તૂં હ કરેશ ?” (કાદં. ૭૬)
૮. “રત્ન શાં લીધાં નથી, જે તલ્લો લેશુ આજ ?” (કાદં. ૭૬)
૯. “વર વરસ્તૂં એ જોખિ રે નહિ તુ પ્રાણુ તણુ તન સોખિ રે.”
(ઉષાહ. ૮૧)
૧૦. “સહિ ગુરુ આયસ શરિ ધરી આલસ અલગ કરેશિ ।
કહિ કવિયણુ હૂં વિમલમતિ, વિમલપ્રબંધ રચેશિ.” (વિ. પ્ર. ૧)
૧૧. “આદિ જિણુવર આદિ જિણુવર પ્રથમ પ્રણુચ્ચેસુ.”
(વિ. પ્ર. ૧)
૧૨. “જીવ્યોસ તુ વલી જસ વાધીસઝ, નહીંતરિ દુસ્તર તાર્યા.”
(સીતાહરણ ૩૯)
૧૩. “લાહઈ વિણિણુ કરેસુ હઉં જોહઉ માઠ ચચેસુ.” (સાવિ-
લદકક. ૫૭)
૧૪. “પાલિસુ પંચ મહવ્વઈ બારસ અંગ પડેસું ।
વીરનાહિસું માઠ હઉં નવ કપિહિ વિહરેસુ ॥” (, ૪૩)
૧૫. ‘જિજેણિનઉ મારી રાગ, લેહીસ સર્વ સ્વરાજ.” (વિદ્યા-
વિલાસ.)
૧૬. “તઈ ટલીસઝ મોરા મનહ દાહુ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૭) (કર્મણિ)
૧૭. “અન્નવિણુ કુહુ કિમ કીજસઝ ?” (સીતાહરણ ૨૯) (કર્મણિ)

૧૮. “હાલી હાથઘ (હૂ) લેશ્ય.” (ઉપાહરણ ૯૧)

૧૯. “કરિ શર ધનુષ ઝહેશ્ય.” (, ,)

૨૦. “વીકુ ભણિ, પાછા જાણિ; વચન કહિસં વેદ.” (કા. પ્ર. ૮૮)

ઉપરનાં ઉપાહરણ જોતાં જણાશે કે ખેલા પુરુષ એકવચનમાં જૂનો હં પ્રત્યય લાગ્યો છે. તહેમાં ઘણી વખતે સની પૂર્વે એ થયો છે, તો કાઠ વખતે હ પણ રૂઠી છે. વળી હંમાંનો અનુસ્વાર લોપાયો છે. આ અધું નિષ્કાળજીનું પરિણામ છે. ખીજું, રૂપ સામ્યને લીધે આવેલું ‘ઢ્યોસિ’ જેવું પણ વપરાયું છે. ‘જ્યોસિ’ ‘પ્રણ્યોસિ’ રૂપ કડી પ્રાંતમાં તે વખત વપરાતાં. ‘અવ્યોસિ’ જેવાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપમાંથી સ્-હ કડી જતાં હાલ ત્યાં ‘અવ્યો’ રૂપ ગ્રામ્ય ભાષામાં ભવિષ્યકાળના અર્થમાં વિશેષ વપરાય છે. અન્યત્ર પણ ‘જો તે અવ્યો તો ભોગ મળશે’ જેવા પ્રયોગમાં ભવિષ્યકાળના અર્થમાં વપરાય છે. આ રૂપ ખાસ ખેલા પુરુષ એ. વ નું છે. તે શી રીતે અવ્યું હશે, તહેની ત્રણ કદપના હું કંઈ છું.

(૧) ‘અવ્યોસિ’ જેવાં રૂપ ઉપરથી એ નો ઓ થઇને ઈકોન નો ઓગળ, તેમજ અનેકહં ઉપરથી અનેકું થાય છે તેવી રીતે.

(૨) ‘કરિયો’ ‘આવિયો’ રૂપો આજાર્થે વપરાતાં. તે રૂપથી થતી આજાનો તે રૂપના જેવાજ રૂપમાં પ્રત્યુત્તર આપવાની ઇચ્છા થતાં ‘આટલું કામ કરિયો’ જવાબમાં “જરૂર ‘કરિયોસિ’ આમ અવ્યું હોય.

(૩) આ રૂપનો મૂળ હં પ્રત્યય અંતે હોતો તે સંગઠાપથી પૂર્વે અવ્યો હોય. ‘લેઇસિ’ ઉપરથી ‘લેઉસિ’ લેઉસ-લેઓસ. આજ સંભવિત લાગે છે. તે સની પૂર્વે લાગતા ‘ઉ’ ને વર્ત-

માન કાળનો ગણતાં પ્રત્યયનો ક્રમ બદલાઈ જાય છે. માટે સંગ્રહોષ સ્વીકારવો ઠીક છે.

૮૮.-૬

નનક્રિયાપદ-નિવેદ્યાર્થ ક્રિયાપદ:—

આ જાતનાં રૂપોનો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં થયો છે. જૂની મરાઠીમાં (જ્ઞાનેશ્વરી) પણ થયો છે. એ પ્રયોગ માત્ર કાવ્યમાં જડી શકે, અન્યત્ર નહીં.

૧. “પણિ કુશિષ્યનઘ વિદ્યા નાપીઘ.” (ભુ. પ્ર. પુ. ૭૯, પ. ૧૬૩)

૨. “લગારઘ મનિ લોલ નાંણિઉં.” (સંદર્ભ. ૭૩-૧૩)

૩. “એ મનિ માણસિ બ્રન્તિ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)

આમાં ઘણું કરીને ક્રિયાપદ આથી શરૂ થનારું હોય છે. (નનઆપ) (મનઆણ). અહીં માત્ર શબ્દને ટુંકાવવા સંધિ થયું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

અર્થ

આજ્ઞાર્થ

અપભ્રંશમાં આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચન માટે સિ. હે. સૂત્ર ૧-૪-૩૮૭ “દિસ્વયોરિદુદેત્” પ્રમાણે સંસ્કૃતના હિ ને સ્વ પ્રત્યય માટે ઇત્ (ઈ). ઉત્ (ઉ), ને એત્ (એ)-આ ત્રણ પ્રત્યયો હતા. તે માં “પક્ષે સુમરહિ । इत्यादि” એમ વાર્તિકમાં લખી બૂનો પ્રાકૃ-હિ પ્રત્યય પણ વપરાય છે, એમ જણાવ્યું છે. પણ બહુવચનના માટે સૂત્ર આપ્યું નથી. છતાં સૂત્ર ૩૮૪ના ઉદાહરણમાં નો હુ પ્રત્યય જડે છે.

“जइ इच्छहु वहुत्तणउं देहु म मग्गहु कोइ.” (સિ. હે. સૂત્ર ૧-૪-૩૮૪)

૨. “जइसहु भविसयत्तु वोल्हावहु अवरुण्णह संतोसु करावहु.” (ભવિ. ૧૦-૧૪-૨)

૩. “अहो देखबहो तुम्हि कम्महं तणिय विचित्त गई.” (ભવિ.)

૪. “सुंदर तुहु वि खणु वि मं थक्कहि लहु मइ लेइ जाहि जइ सकहि. (, ૫-૧૩-૭)

આ પ્રમાણે એકવચન માટે ઇ, ઉ, એ ને હિ ને બહુવચન માટે હુ-હો પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં હતા. આ ઉપરથી બૂની ગુજરાતીમાં એકવચન માટે ઇ, ઉ, એ ને બ. વ. માટે હ પ્રત્યયો આવ્યા છે. અપભ્રંશનો હ પ્રત્યય હસ-વદ-ચર સં. આજ્ઞાર્થ રૂપમાં અપભ્રંશનો હ લખી (અંત્ય અ નો હ થઇ) આવ્યો છે. સુ ઉપરથી બુતપત્ર

કરતાં સુ-હુનો હ્ ઊડે.તો ડ આવે. અપભ્રંશમાં પ્રક્ષિપ્ત હ્ ઉમેરવાનું વલણ છે તો પછી મૂળનો હ્ ઊડે, તે સ્વાભાવિક લાગતું નથી. ડો. ભાણ્ડારકર પોતાનાં ભાષણોના પૃ. ૨૧૭ ઉપર પરસ્મૈપદી ને આત્મ-નેપદી ધાતુઓને પ્રાકૃતમાં લાગતાં હ (તિ) ને એ (તે) ઉપરથી અપ-ભ્રંશના આજ્ઞાર્થનાં હ ને એ પ્રત્યયો આવ્યા તેમ જણાવે છે. પરંતુ બે પદોનો વિવેક પ્રાકૃતમાં લગભગ નાશ પામ્યો હોવા છતાં આ પ્રત્યયો અપભ્રંશ ને તે દ્વારા સિંધી મરાઠીમાં ટકી રહે, તે શંકાસ્પદ છે. સંસ્કૃતના વિધ્યર્થ પ્રત્યયોની પ્રાકૃતમાં ધણા પ્રત્યયો ઉપર અસર થઈ છે. પચેયં ઉપરથી પાલીમાં પચેય્યં ને પ્રાકૃતમાં પચેજ્જં રૂપ આવ્યું. પચેત ઉપરથી પચેય-હ પ્રાકૃતનાં આજ્ઞાર્થ રૂપ આવ્યાં. પ્રાકૃતમાં પ્રત્યયો પૂર્વે જે એ થાય છે તે વિધ્યર્થના સંસ્કારને લીધે. વળી પાલીમાં સં. ગચ્છેત્, તિષ્ઠેત્, વગેરે વિધ્યર્થનાં રૂપ ઉપરથી ગચ્છે-તિષ્ઠે રૂપ આવેલાં છે. “કોવાતિમાનસ્સ વસં ન ગચ્છે । મૂલંડપિ તેસં પ્રલિખગ્ગ તિષ્ઠે ॥” (સુત્તનિપાત. ૯૬૮) આ રૂપો ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં છે, પણ વિધિનો અર્થ હોવાથી ગમે તે પુરુષમાં અર્થ લેઈ શકાય. પરિણામે એજ પ્રાકૃતનું વિધ્યર્થનું રૂપ ગમે તે પુરુષ ને વચનમાં, તેમજ ગમે તે કાળમાં વપરાતું. પાલીના આ એ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં એ આવ્યો. તે ઉપરથી એનો વિકલ્પે હ થઈ અપ-ભ્રંશમાં આજ્ઞાર્થના બે પ્રત્યયો એ ને હ આવ્યા.

પ્રાકૃત:—

“મોગેસુ ય મા કરે પસંગ” (વસુ. ૩૨૮-૧૭)

અપભ્રંશ:—

“પ્રિયં એમ્હિં કરે સેલ્લુ કરિ છઢ્હિ તુહું કરવાલુ. (૮-૪-૩૮૭)

જૂની ગુજરાતીમાં આ ત્રણે પ્રત્યયો શામળના વખત સુધી વપ-રાયા છે. હ કરતાં એ કાંઈક વિજ્ઞપ્તિ સૂચવે છે.

ઉદા.

૧. “મન મહેલે જે નિવસન્તિ રત્નિ, ઇણી પરિ તૂં સાધે
ભુવન તિણિણ.” (પ્ર. ચિ.)
૨. “રે રે મીરાં રહિ એક તીરાં, મ કરે માંન પરાણ.” (વિ. પ્ર.)
૩. “મુ સીયલાનુ મ કરે વીસાસ, સીલી નઠ પર્વત હુઠ વિણાસ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૩૭)
૪. “પૂજેવુ ત્રિભુવનનુ નાથ, આગઉ મ કરે અકુઉ હાથ.”
(વિ. પ્ર. ૨૮૯)
૫. “લેલે ! લીલાગતિ અહુ, સુણિ સુદરિ, કર્ણપત્ર કરે કામિ.”
(કાદ.)
૬. “રે વાનર ! જઘ પાઈ લાગિ, મૂઢા ! નામ અનેઈ માગિ.”
(સીતાહરણ. ૬૯)
૭. “મસાહણી પાંડવ બોલાવા, ઘોડઈ પાખર ઘાલુ.” (., પર)
૮. “મૂકિ મૂકિ કહંતાં વાંત, શોકી લીધી સાતઘ ઘાત.” (હરિષો.)
૯. “જા રે જા વીનવે અખૂઝ, કંકુ નગરપતિ માગિ ઝુઝ.”
વિ. .)
૧૦. “દેઉ દેઉ અવધાન.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૭)
૧૧. “રા ભેટાડઉ મહ’, ઇમ ભણુઘ.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૮) } (અહુવચન)
૧૨. “એ કથા પૃથ્વી માંહે પ્રસિદ્ધ થાઉ.” (વૈ. પં. ૧૮૩) (ત્રી.
પુ. એ. વ.)

અપભ્રંશ ઉદા. ખેલામાં “મ મગ્ગહુ કોઈ” કર્તા કોડપિ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો છે. તેથી મગ્ગહુના મૂળ પ્રાકૃત રૂપ મગ્ગહમાં હ બળી મગ્ગહુ રૂપ થયું લાગે છે. અથવા કોઈને કર્મ ગણતાં મગ્ગહ બી. પુ. બ. વ. નું આત્માર્થ રૂપ ગણાશે. ત્રીજા પુરુષમાં સંસ્કૃતમાં તુ

પ્રત્યય હતો. હેમાંનો ત્ ઊડતાં પ્રાકૃતમાં ડ રહ્યો છે. તે પ્રાકૃતનાં થોડાં ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. આ ડ જૂ. ગુ. માં પણ વપરાયો છે.

૧. “જો સદ્દ સો પચ્છઓ લગ્ગડ તિ.” (વસુ. ૭૮) (લગ્નો ભવતુ)

૨. “તીએ મણિયં-મુંજડ અઈનેહેળં.” (વસુ. ૯૫) (મુનક્તુ)

૩. “એવં હોડ, વીસમસુ મુહુત્તગં જાવ ” (, ૯૫) (ભવતુ)

૪ “અઈડકૂડા ગંધા, પસીય, વિસજ્જિજ્જંતુ.” (, ૧૦૬)
(વિસજ્જયન્તામ્) (બહુવચન)

૫. “જયસેળો મે સદ્દાયો દિજ્જડ તિ.” (, ૧૦૩) (દીયતામ્)

કરજે-કરજો, આવજે-આવજો, વગેરે રૂપોમાં વિસ્રપ્તિનો અર્થ છે, અને તે ભાવી કાળની ક્રિયા જણાવે છે. આ પ્રત્યયો પ્રાકૃતનાં એજ્ઞ ને એજ્ઞા વિધ્યર્થ પ્રત્યયો ઉપરથી આવ્યા છે. જ્ઞ પ્રત્યય પચેવં વિધ્યર્થ રૂપ પરથી આવ્યો ને જ્ઞા પ્રત્યય બીજા, ત્રીજા, વગેરે ગણોમાં લાગતાં યા પ્રત્યય ઉપરથી (કુર્યાત્, વૃણ્યાત્) આવ્યો. બન્નેની પૂર્વે એ થતો. ડૉ. હોર્નલ (Comparative Grammar of Gaudian Languages § 499) હોજ્જાઈને મૂયતે (કર્મણિ રૂપ) ને હોજ્જાઈ કર્મણિ ય ને બદલે મૂળનો યા ધાતુ વપરાઈ મૂન્યા ઉપરથી આવેલાં માને છે. તેજ કલમમાં ગુ. ‘ભણજે-ભણજો’ ને મણિજાઈ (કર્મણિ) મણિજડ (કર્મણિ આસાર્થ) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, અને પ્રાકૃત એજ્ઞ-જ્ઞા ઉપરથી બનતાં રૂપ અર્વાચીન આર્યાવર્તની ભાષાઓમાં આવ્યાં નથી, એમ જણાવે છે. ડૉ. ભાણુરકર ભાણુ પૃ. ૨૧૫-૧૬ ઉપર સિંધી ને ગુજરાતી માટે આ’વાં રૂપ પ્રાકૃતનાં એજ્ઞ-જ્ઞા પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાં, પણ મરાઠી, હિન્દી, વગેરેનાં

તે'વાં રૂપ કર્મણિ રૂપ પરથી આવ્યાં, એમ બે સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. સુ. નરસિંહરાવલાઇ (ગુ. ભા. સા પુ. ૧ પૃ. ૪૭૨ (a) તથા પુ. ૨, પૃ. ૭૬) કર્મણિ રૂપ પરથી વ્યુત્પન્ન થયેલાં માને છે. ડૉ. ટેસીટોરી વિધ્યર્થરૂપ પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. (Notes § 120)

‘કરજે-આવજે’ રૂપ બે કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવ્યાં હોય તો તહેનું પૂર્વ રૂપ કરિજ્જહ ને આવિજ્જહ હોવું બોધયે. પરંતુ અપભ્રંશમાં કરિજ્જહ ને દિજ્જહ બે’વાં રૂપ આ અર્થમાં મળી આવે છે. કીજે-લીજે-દીજે એ રૂપો માટે કીજ્ઞ-લીજ્ઞ ને દીજ્ઞ રૂપો પૂર્વાવસ્થાનાં મળે છે. આ રૂપો શુદ્ધ કર્મણિ છે. માટેજ લીજે ને લેજે, કીજે ને કરજેના અર્થમાં ફેર છે.

૧. “તહિં મિ કાલિ અમ્હહિં સુમરિજ્જહિ એકવાર મુહદંસણુ દિજ્જહિ ।

પરવણુ પાયઘૂલિ મણિજ્જહિ પરકલત્તુ મહં સમડ મણિજ્જહિ ॥,”
(ભવિ. ૩-૧૯)

૨. “આયહિં જમ્મહિં અન્નહિં વિ ગોરિ! સુ દિજ્જહિ કન્તુ.”
(૮-૪-૩૮૩)

આ બે ઉદાહરણમાં દિજ્જહિ રૂપ ‘દેજે’ના અર્થનું છે. બીજા દિજ્જહિને બદલે દેજ્જહિ પાઠાન્તર છે. આજ વાસ્તવિક જૂનું રૂપ છે. બન્ને વિધ્યર્થ એજ્ઞ ઉપરથી આજ્ઞાર્થ હિ પ્રત્યય લાગી આવ્યાં છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૩-૧૭૫માં અકારાંત ધાતુ માટે આજ્ઞાર્થ ઇજ્જસુ, ઇજ્જહિ ને ઇજ્જે પ્રત્યય આપે છે. હસેજ્જસુ, હસેજ્જહિ ને હસેજ્જે. પ્રાકૃતમાંજ એજ્ઞનો ઇજ્ઞ હ્રસ્વઃ સયોગે નિયમ પ્રવર્તતાં થયો છે, પરિણામે અપભ્રંશમાં બહુધા ઇજ્ઞ પ્રત્યય વપરાયો કેવળ ઇજ્જ પણ આજ્ઞાર્થે વપરાયો છે. “મા મમિજ્જ” (૮-૪-૪૧૮) આ એજ્ઞના ઇજ્ઞ ને કર્મણિ ઇજ્ઞનો વિવેક નહતો થતાં ઘણા વખત ભૂલ થાય છે, તે આગળ બતા-

વાશે. એજ ને બદલે ટ્રાઇ વખત પ્રાકૃતમાં ફજ થાય છે, તેનાં ઉદા-
હરણ નીચે આપ્યાં છે, નેડે નેડે છેવટે કર્મણિ રૂપ પણ છે.

૧. “તુમં પુણ એયસ્સ સોહણં પરિક્ખણં કરેજ્જાસિ.” (વસુ. ૩૦)

૨. “સે સુમરમાળી ન જીવિજ્જા હં.” (વસુ. ૩૨)

૩. “જો તાવસરૂવી તરુણો ગિહમાગચ્છેજ્જા તા તસ્ય સમાગમેવ
દારિયં દેજ્જાસિ.” (વસુ. ૧૯)

૪ “જયસેણો મે સહાયો દિજ્જહ” (વસુ. ૧૦૩)

૫. “જહ મે તિત્તીએ ભોયણં અહમુક્કિચ્ચસ્સ દિજ્જહ તો મુંજિસ્સ.”
(વસુ. ૯૫)

૬. “સા ચ દારિયા પત્તજોવ્વણા ‘દમગસ્સ દિજ્જામિ’

તિ સોઝણ મળહ-જહ એયસ્સ એવંગયસ્સ દિજ્જામિ તિ તો
મારેમિ અપ્પાણં.” (વસુ. ૧૧૫)

ઉદાહરણ ૪-૫-૬માં દા ધાતુનું કર્મણિ રૂપ છે. ઉદા. ૩માં
દેજ્જાસિ (દયાઃ) વિધ્યર્થ રૂપ છે. ઉદા. ૧-૨માં પણ વિધ્યર્થ રૂપ
છે, પણ ઉદા. ૨માં જીવેજ્જા ને બદલે જીવિજ્જા રૂપમાં ફજ વપરાયો
છે. અપભ્રંશમાં પણ દેજ્જ ને બદલે દિજ્જ વપરાયો છે. આ રીતે
વિધ્યર્થ ને કર્મણિ ફજ એક રૂપે જણાતાં “તસુ હં કલિ જુગિ
દુલ્લહો વલિ કિજ્જહં સુઝણસ્સુ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮)ના ઉદા-
હરણમાં કિજ્જહં રૂપને ડા. ભાણારકરે વિધ્યર્થ માની તેની સંસ્કૃત
છાયા “તસ્યાહં કલિયુગે દુર્લભસ્ય ચલિં કરોમિ સુજનસ્ય.” (ભાષણ
પૃ. ૧૧૦) આપી છે. વળી અંગ્રેજી ભાષા-તર “I worship that
good man....” એમ કથું છે. અહીં ‘કિજ્જહં’ની છાયા કુર્યામ્
કે કરોમિને બદલે ‘ક્રિયે’ (કર્મણિ) રૂપ થવું નોંધયે. વિધ્યર્થ લેવો
હેમાચાર્યના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ છે, કારણ સૂત્ર ૮-૪-૩૮૯ “ક્રિયે”

કીસુ” સૂત્રમાં ક્રિયે ને બદલે એક કીસુ ને બીજું કિજ્જડં “પક્ષે સાધ્યમાનાવસ્થાત્ ક્રિયે” इति संस्कृतशब्दादेश प्रयोगः बलि किज्जडं सुअणस्सु” આપે છે. એટલે. કિજ્જડંનો અર્થ હેમાચાર્ય ક્રિયે લે છે. વળી. આ. સૂત્રના ઉદાહરણમાં ‘બલિ કીસુ’ ને બદલે તેજ જાતના બીજા દૂહામાં બોધન્દુ કવિ ‘બલિ કિજ્જડં’ આપે છે. અર્થ “I may be sacrificed at the alter of that good man” એમ છે.

વળી ‘ભવિસ્યતકહા’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૫ ઉપર ડૉ. ગુણે કિજ્જડ્ રૂપને optative (વિધ્યર્થ) માને છે. પણ તે કર્મણિ વર્ત. કાળ ત્રી. પુ. એ. વ. નું રૂપ છે. ક્રિયતે-કિજ્જડ્ બુઓ—“કિ કિજ્જડ્ રાય વટ્ટહ મારિય કજ્જગઈ” (ભવિ. ૬-૮) “હે રાય ! શું કરિયે (કરાય) ? કાર્યની ગતિ ભારે છે.” એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કર્મણિ ને વિધ્યર્થ રૂપનો વિવેક કાંઈક નષ્ટ થયો છે, છતાં વિધ્યર્થ આજ્ઞાર્થ રૂપોમાં એ. વ. માં હિ ને બ. વ. માં હુ વિધ્યર્થ રૂપની સાક્ષી પૂરે છે.

બે લીજે ને લેજે બે રૂપ એકજ (કર્મણિ) હોય તો રૂપદ્વેર ને અર્થદ્વેર શાથી આવ્યો ? નીચતે-લિજ્જડ્-લીજ્ઞ-લીજે કર્મણિ રૂપ છે ને લેજ્જહિ કે લેજ્જે ઉપરથી પરભાર્યું ‘લેજે’ રૂપ આવ્યું. આ પ્રમાણે બન્ને દ્વેર આવ્યા છે. વળી કરિજ્જડ્ રૂપ ઉપરથી ‘કરજે’ આવ્યું હોય તો બૂની ગુજરાતીમાં આનું ‘કરીયજ-કરીય-કરિયે’ રૂપ થાય છે. કદાચ એમ માનિયે કે કરિજ્જડ્માંથી ‘કરિયે’ ને ‘કરજે’ બે રૂપ બે ભિન્ન વિદાસક્રમથી આવ્યાં તો બૂની ગુજરાતીમાં આનાં કરેજડ ને કરીયડ બે રૂપ થવાં બોધ્યે, પણ કરેજડ જેવું રૂપ ઉપલબ્ધ થતું નથી. વળી અહીંનો એકદમ એ આ રૂપમાં કેમ થયો, તહેનો ખુલાસો પણ જડતો નથી. કારણ બૂની ગુજરાતીમાંજ કરેજે-વલેજે જેવાં રૂપ વપરાયાં છે.

ખીજું 'તું કરજે' ને 'આમ ન કરિયે' એમાં પણ અર્થભેદ છે તે સાથી આવ્યો ? ને ખન્ને રૂપ કર્મણિ કરિજ્જઈ ઉપરથી આવ્યાં હોય તો આમ અર્થ ફરે તે સંભવતું નથી.

વળી દીજિયે-* કીજિયે-લીજિયે રૂપ પણ કર્મણિ છે. અને તે રૂપ દીયતે, કિયતે, નીયતે રૂપોના પ્રા. રૂપ કિજ્જઈ-દિજ્જઈ-લિજ્જઈ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કીજઈ-દીજઈ-લીજઈ રૂપ ઉપરથી સંગઠોષથી અંત્ય અને લીધે પૂર્વની શ્રુતિમાં પણ. હ લળી દીજઈ-દીજઈ-લીજઈ ઉપરથી કીજિયે-દીજિયે-લીજિયે રૂપ આવ્યાં છે. પ્રા. વિધ્યર્થ કિજ્જ ધાતુ ઉપરથી રૂપ લાગી આવ્યાં નથી. ને તેમ હોય તો કિજ્જ (વિધ્યર્થ) રૂપને પછી કર્મણિ પ્રત્યય રૂપ લાગી કિજ્જજ્જઈ જેવું રૂપ પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં વપરાયું હોયું નેહયે, પણ તેમ નથી થયું. સંસ્કૃતમાં કૃ ધાતુ ઉપરથી કર્મણિ વિધ્યર્થ રૂપ ક્રિયેત થાય. તે પણ સૂચવે છે કે પહેલાં કર્મણિ પ્રત્યય લાગે ને પછી વિધ્યર્થ પ્રત્યય આવે. સૂત્ર ૮-૩-૧૬૦ “ઈઅ-રૂપૌ કયસ્ય”નાં ઉદાહરણમાં “વહુલાધિકારાત્ ક્વચિત્ કયોઽપિ (કર્મણિ ય) વિકલ્પેન ભવતિ । મણ નવેજ્જ । મણ નવિજ્જેજ્જ । તેણ લહેજ્જ । તેણ લહિજ્જેજ્જ ॥”, વગેરે રૂપો ઉપરથી બે વાત જણાય છે: (૧) રૂપ ને રૂપને વિવેકનાશ. (૨) પ્રથમ કર્મણિ પ્રત્યય રૂપ ને પછી વિધ્યર્થ પ્રત્યય રૂપ, ‘મણ નવેજ્જ’માં નવેજ્જ ને વિધ્યર્થ રૂપ હોય તો કર્તા ત્રીજામાં ન આવે, ‘મણ નવિજ્જઈ’ને બદલે તે રૂપ વપરાયું છે.

* મુ. ધ્રુવ સાહેબ “કાદંબરી પૂર્વ ભાગ” પૃ. ૨૨૫ ઉપર આ કિજ્જને વિધ્યર્થ ધાતુ માને છે-“સંસ્કૃત કૃ ધાતુ ઉપરથી છે. વ્યા. ૮/ ૩/ ૧૭૮/ પ્રમાણે રૂપ લળ્યાથી પ્રાકૃતમાં કિજ્જ મૂળ થયું. તે અપભ્રંશમાં થઈને ગૂજરાતીમાં ‘કીજ’ રૂપે ઊતરી આવ્યું. તેનું અકર્તારિ (passive) વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. તું રૂપ તે કીજઈ.”

ઉદા.

૧. “હોજી સુખિઃ સીખવીસું વયરધરણી વિલાપ.” (પ્ર. ચિ.)
૨. “તૂં વરીજે જયસિરી, અરિધરદ્ !” (પ્ર. ચિ. ૧૧૭)
૩. “દમ્ભ ! વલેજે વહિલકે ખેમિ.” (પ્ર. ચિ.)
૪. “રાખેજે રે રૂડિ પિરિ ધરિ ભૂપ આવિઉ ઝે.” (ઉપાધરણ)
૫. “રાજરીતિ રૂડી રાખેજયો.” (,)
૬. “મલ્યા મન મેલજયો ઝે” (,)
૭. “શિખવી પિરિ શીખામણુ ઝેહનિ કિહિજી સાર” (કાદં.)
૮. “પુણ લેજે વેલાખલ પિયાણિ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૭)
૯. “લક્ષ્મીમદ તે જાણુજી લાઘ !” (કાદં. ૭૩)
૧૦. “પઘસી પ્રાણિ અસુર મારેજો.” (કા. પ્ર. ૨૨)
૧૧. “તૂં કીજ, તુમહે કીજઉ, હું કીજઉં” મત્યર્થે કર્મણિ વર્તમાના.” (ક્રિયારત્ન સ.) લાપાન્તર—
“ત્વં ક્રિયસે, યૂયં ક્રિયષ્વે, અહં ક્રિયે.” (, ,)
૧૨. “તૂં કરિજે—ત્વં કુર્યાઃ । હું કરિજઉં—અહં કુર્યામ્” (, ,)
૧૩. “કર્મણિ તુ કીજઉ, લીજઉ—ક્રિયતામ્—કાયતામ્” (, ,)
૧૪. “જન્મનઉં ક્ષલ લેજઉં । દેજઉં—જન્મનઃ ફલં મુક્તીવામ્—મુક્તીન વા । દયાત્ દદીત વા” (, ,)
૧૫. “શોક ન કીજિ.” (કાદં. ૬૦)

તા. ૬.

વળી ‘તુ’ સર્વનામનાં પ્રથમા (તું) ને તૃતીયા (તે) ઝેમળન્ને વિલાકિતમાં જુદાં રૂપ થતાં હોવાથી “તદં કમિતદ” જેવા

મૂળ કર્મણિ અપભ્રંશ રૂપ ઉપરથી, જેમ ‘ઠયે’ પ્રત્યય અચ્છે જોડે કર્તારિ અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો તેમ, ‘તું કરજે’ જેવો પ્રથમા સાથેનો પ્રયોગ આવી શકે તેમ નથી.

આ ઉપરાંત ભવિષ્યકાળમાં પણ આજ્ઞા થાય છે: ‘તું ત્હાં ન જમશ’ જેવા પ્રયોગમાં ભવિષ્યકાળનો ‘મસ’ વપરાય છે. તે જૂના હસિ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. આ જાતનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં પણ છે. “પ્રસવિષ્યધ્વં” (ગીતા. ૩-૧૦). ફેર માત્ર એટલોજ છે કે સંસ્કૃતમાં બ. વ. માં પ્રયોગ છે, ગુજરાતીમાં એ. વ. માં થાય છે. જુઓ પૃ. ૨૭૦ ઉદા.

૧. “કહિ સૂતાર મ આણિસિ ખેદ, તે મેલઉં હઉં માને વેદ”
(પંચાખ્યાન ૩૩૮)
૨. “માહરઉં વચનુ અન્યથા મ કરિસિ.” (સંદર્ભ. ૧૬-૮)
૩. “એહ વાતનઉ મ કરીસિ ફેરુ.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૧)

ક્રિયાતિપર્યયર્થ

આ અર્થ ક્રિયાની અતિપત્તિ (નિષ્ક્રાંતતા) સૂચવે છે. અમુક કામ બન્યું હોત તો અમુક બનત. પણ પ્રથમ કામ ન બન્યું એટલે તહેના ઉપર આધાર રાખનાર બીજું પણ નથી જ બન્યું. આ રીતે ક્રિયાની નિષ્ક્રાંતતા આ અર્થ સૂચવે છે. અંગ્રેજીના Conditional pluperfectના જેવોજ આનો અર્થ છે.

પ્રાકૃતમાં આ અર્થ વિધ્યર્થના પ્રત્યય एज्ज-ज्जा લાગી બનતો. (સિ. હે. સૂત્ર ૮-૩-૧૭૬) આ ઉપરાંત વર્તમાન કૃદંતનાં વિકારી રૂપ પણ વપરાતાં. અપભ્રંશકાળ સુધી વર્તમાન કૃદંતને ક્રિયાવાચક પ્રત્યય લાગતા. જૂની ગુજરાતીમાં ક્રિયાવાચક પ્રત્યય વપરાતા બંધ થઈ અવિદ્યત વર્તમાન કૃદંત વપરાવા લાગ્યું.

ઉદા.

૧. “એસ રાયપુત્તો ન હોજ્જ તો મહ મળં પિ ન હરેજ્જા.” (અભય-સિંહ કથા)
૨. “જો ય ન કરેજ્જ નિયમં નિદ્ધમો જો કયં ન મંજિજ્જા” (કુંદકથા)
૩. “જઈ એસ વગ્ધો હોંતો તો પઢિયં મમં લઘેંતો.” (વસુ. ૧૨૬)
૪. “જઈ પઢમઠં જિ હોંતુ તુહં એહ તો કિરકો કરંતુ મણિ રેહ્હ.” (ભવિ. ૨-૫)
૫. “જઘ કરત, જઘ હેત, જઘ દેત-ઇત્યાદૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ” (બાલ-શિક્ષા. સંવત્ ૧૩૩૬)
૬. “જઘ ડીજત, લીજત, દીજત-ઇત્યાદૌ ક્રિયાતિપત્તેરાત્મનેપદમ્.”
(„ „)
૭. “જઘ કિમઘ અમુકં કરત, સિચ્ચત, દિચ્ચત । તઉ અમુકં હુચ્ચત, ઇત્યર્થે અતીતકાલે ક્રિયાતિપત્તને ક્રિયાતિપત્તિઃ” (ક્રિયારત્ન-સમુચ્ચય)

પ્રકરણ ૨૦ મું

કૃદંત

સંબંધકે ભૂતકૃદંત

સિ. હે. સૂત્ર ૮-૩-૧૫૭ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં હેત્વર્થનો બહુ પ્રત્ય-
યિત પ્રત્યય હે છે, તે સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય કળ છે. સેટ્

ધાતુમાં લાગતાં આ સાથે પ્રત્યયો ઇડં ને ઇઙ્ગ થયા. આ પૂર્વે લાગે છે તે આત્ર અકારાંત ધાતુને લગાડવામાં આવતી. તેનો પાંચલા અ સાથે એ વિકલ્પે થતો. હસેડં-હસિડં (હેત્વર્થ), હસેઙ્ગ-હસિઙ્ગ (સંબંધાર્થ)

પ્રાકૃતકાળથીજ આ બે પ્રત્યયોનો વિવેક નાશ થવા પામ્યો છે. હેત્વર્થ કૃદંત સંબંધાર્થ કૃદંત તરીકે ધણું વપરાયું છે, પણ સંબંધાર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંતને બદલે ઓછું વપરાતું. આ ઙ્ગ પ્રત્યય સિવાયનાં પણ કેટલાંક સિદ્ધસાધ્યાવસ્થ રૂપ વપરાતાં: સોચ્ચા (શ્રુત્વા), ઘેત્તું (ગૃહીત્વા), પાસિત્તા (દૃષ્ટ્વા), દઢૂળ (દૃષ્ટ્વા), વગેરે. ઘેત્તું રૂપ હેત્વર્થ કૃદંતનું હોવા છતાં તેવાં રૂપ ધણી વખત સંબંધાર્થે વપરાતાં, તે નીચેનાં બે ઉદાહરણ ઉપરથી માલૂમ પડશે.

૧. “ગોસે અપિચ્છિડં પિયરં ચંદો જંપડ.” (કુમાર. પ્રતિ. ૪૨૧)
(અપ્રેક્ષ્ય)

૨. “તં સોઙ્ગ વિસન્નો આઢત્તો વિલવિડં ચંદો.” (,,) (વિલપિતુમ્)

અપભ્રંશમાં—

(૧) હેત્વર્થ કૃદંતના પ્રત્યયો—એવં, અળ, અળહં, અળહિં, એપ્પિ, એપ્પિણ, એવિ, એવિણ એકંદરે આઠ છે. (૮-૪-૪૪૧). વાસ્તવિક રીતે ખેલા ચાર.

(૨) સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયો—ઈ, અવિ, ઇડ, ઇવિ, એપ્પિ, એપ્પિણ, એવિ, એવિણ. એકંદરે આઠ છે. સિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-૪૩૯ પ્રમાણે માત્ર ખેલા ચાર.

હેત્વર્થ કૃદંતના રૂપનાં ઉદાહરણ આપનાં હેમાચાર્યે નીચેના દૃષ્ટા આપ્યા છે.

“દેવં દુક્કર નિઅયધણુ કરણ ન તણ પઢિદાદ ।

એમ્વહ સહુ ખુણ્ણહં મણુ પર ખુણ્ણહિં ન જાદ ॥

જેપ્પિ ચણ્ણિણુ સયલ ધર લેવિણુ તવુ પાલેવિ ।

વિણુ સન્તે તિત્થેસેરેણ કો સક્કહ મુવણે વિ ॥”

આમાં એવં, અણ, અણહં, અણહિં, ણ્ણિ, ણ્ણિણુ, ણ્ણિણુ, ણ્ણિ આઠ પ્રત્યયો અતુક્રમે વપરાયા છે. ખેડેલા ચાર પંચી પૂર્વે તથ્યક પ્રત્યય ઉપરથી અનતા કરેવ્વહં-કરિવ્વહં રૂપના દ્વિતીયા એકવચનના રૂપ કરેવ્વમ્-કરેવમ્ ઉપરથી આવ્યો છે. ક્રિયાવાચક નામ અનાવવા સંસ્કૃતમાં લાગતા અન પ્રત્યય ઉપરથી ખીજે અણ પ્રત્યય આવ્યો. છઠીના હં સાથે અણહં, ને હેત્વર્થે સંપત્તીના હિ પ્રત્યય સાથે અણહિં પ્રત્યય આવ્યા. છેલ્લા ચાર પ્રત્યયો વાસ્તવિક રીતે હેત્વર્થ કૃદંતના નથી, પણ સંસ્કૃતમાં ચક્ ધાતુને યોગે તે કૃદંત વપરાતું, તેથી હેમાચાર્ય તેમ્હને હેત્વર્થ કૃદંતના ગણેલા લાગે છે. આટી વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લા ચાર પ્રત્યયો સંજ્ઞાવાર્થ કૃદંતના છે. હા ભાષ્યારંભ તેમ્હને વૈદિક સંસ્કૃતમાં વપરાતા ત્વી ને ત્વીન પ્રત્યય ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કહે છે. ત્તેનો વ્ય થઈને ને પછી પાછો પતો વ થઈને. પરંતુ કાળ પચ પ્રાકૃતમાં આ પ્રત્યય વપરાયેલો જણાવે નથી તેા ને અપભ્રંશમાં શી રીતે આવે, તે સંકેતું જાતે સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે બાલ્યાલની ભાષામાં તે ચાલુ રહ્યો હોય. (ભાષ્યો પૃ. ૧૧૭-૮)

ત્તાણ પ્રત્યયો આઘ્યા છે. સંપહરેત્તા (સંપ્રહાર્ય), ઉત્તારિત્તા (ઉત્તાર્ય), કરેત્તા (કૃત્વા), પવ્ખાલેત્તાણ (પ્રક્ષાલ્ય). આ ત્તા ને ત્તાણ ઉપરથી અપભ્રંશમાં ઉમેરાતી ફ લાગીને તથા ત્ત નો પ્ થઈ કરેત્તા ઉપરથી કરેપ્પિ-કરેપ્પિણુ રૂપ થયાં. પછી પ્ નો વ્ થઈ કરેવિ ને કરેવિણુ રૂપ આઘ્યાં હોવાં જોઈએ. ફ વધારાની ડની માફક અપભ્રંશમાં લાગે છે, ખાસ કરીને અવ્યયને: સં. પરંતુ ઉપરથી અપ. પરત્તિ, સં. અવ ઉપરથી અપ. અજ્જિ કે અજ્જુ.

શક્ ધાતુને યોગે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત વપરાય છે, સંસ્કૃતમાં હેત્વર્થકૃદંત વપરાતું. પણ પ્રાકૃત કાળમાં આ બે પ્રત્યયોનો વિવેક નષ્ટ થતાં આ ધાતુને યોગે સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત નીચેનાં ઉદાહરણમાં વપરાયું છે.

પ્રાકૃત.

૧. “ન एस सकइ एवं पराजिणिता.” (વસુ. ૪૫-૨૪)
૨. “न सकेमो पइदिवसं तुमहं अहोभागं पासिता.” (વસુ. ૩૩-૧૮)

અપભ્રંશ.

૧. “अनासत्तं कंतं को सकइ उज्जुअं काउं.” (ભવિ. ૧૨-૧૨)
૨. “खणमित्तुवि देक्खणहं न सकमि.” (,, ૨-૮)
૩. “को सकइ तउ करिवि कलंकउ.” (,, ૨-૮)
૪. “समुहुं न सविकउ जोइवि.” (,, ૧૦-૭)

અપભ્રંશનાં પેલાં બે ઉદાહરણમાં કાઉં ને દેવ્વખણહં હેત્વર્થ કૃદંતનાં છે, છેલ્લાં બેમાં સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત છે. આ પ્રમાણે સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંતને બદલે વપરાયું છે, તેથી ‘શક’ ધાતુને યોગે ગુજરાતીમાં સંજ્ઞાધાર્થ કૃદંત હાલ વપરાય છે. બીજો ‘જાણ’ ધાતુ પણ તેવો છે.

ઉદા.

૧. “ખિહુ રાઘ વચિ રહી ન સકીય ઇમ જોલે પરધાન.”
૨. “તેહ સિંગ કોઇ ન સકઇ બિડી.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૬)
૩. “પહિરી જાંણુ ધૂણુ વસ્ત્ર, જાંણુ સવિ અભ્યાશી શસ્ત્ર.” (વિ. પ્ર. ૧૨૫)
૪. “જાણુ નહી તે પાલખી વહી.” (હરિષો. ૬૭)

શૌરસેની પ્રાકૃતમાં સંબંધાર્થ પ્રત્યય ઇઅ હતો. તે સંસ્કૃતના ય પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે આ ઇઅ ઉપરથી અપભ્રંશના ઇ-ઇઅ આવ્યા. અથવા તો હેત્વર્થ પ્રાકૃત પ્રત્યય ઉપરથી અનુસ્વાર ઊડી અપભ્રંશમાં ઇઅ આવ્યો. અવિ ને ઇવિ પિ ઉપરથી ય નો વ થઈ આવ્યા છે.

ઉદા.

૧. “ત્રિકુટ કોટ મેહલેવિ જિમણુ આગઇ છઇ અજૂઆલૂ.”
(સીતાહરણ ૫૮)
૨. “જાણુસુર કૈલાસિ સંચરુ પરણુમિઅએ સ્વામી ય એ.”
(ઉપાહરણ ૭૭)
૩. “તઉ સંવાતી સવિ વેગુ કરિ અ તુમહ ભણી અ પેસિય.”
(, ,)
૪. “અરાવણુ તિહાં ભોગ આણુવી પુરુષ હણુખ જિ મુહુટા.”
(સીતાહરણ ૫૯)
૫. “એકઇ ગમિ ઊતરિઉ સાંતલ ઘણુ મેલાવુ લેઅ.” (કા. પ્ર.)
૬. “ફલના ભારિ રહ્યા નગ નમ્ય.” (કાદં. ૨૫)

૭. “રા અસિસરિસુ બાહુ ઉખ્ભારિય બુલ્લધ હઠિ હેજખ
હકકારિઅ.” (રણમલ ૬)

૮. “ઉલ્લાલવિ ખગ્ગ કરગ્ગિ નિરગ્ગલ ગણુધ તિણુધ દલ
અગ્ગલઆ.” (,, ૧૨)

૯. “ધરી અ ખમ્ભાધચ્ચ અસુર સિરિ ચમ્પવિ ખમ્પસૂ.” (,, ૧૪)

૧૦. “સીખામણુ દેઉ ચાલિઉ રાઉ.” (નમૂનો)

૧૧. “શ્રીધર્મનાથહૂઈ પ્રદક્ષિણો દેઉ આગલિ ખમ્પદા નરેશ્વર ખેઉ.”
(પૃથ્વીચંદ્ર)

૧૨. “કરીઉ, લેઉ, દેઉ इत्यादौ क्त्वा.” બાલશિક્ષા (સંવત ૧૩૩૬)

૧૩. “આલ્યુ વિદૂર હિતારથ લેય, ગંગાતીરિ મિલ્યા મૈત્રેય.”
(હરિષો. ૪૮)

આ કૃદંતનો આગન્તુક ન-ળઃ—

વૈદિક સંસ્કૃતમાં સદર કૃદંત માટે ત્વા, ત્વાન, ત્વી ને ત્વીન પ્રત્યયો હતા. પાલીમાં પણ ત્વા ને ત્વાન આવ્યા. પરંતુ પાણિનિએ આ આગન્તુક ન ને પડતો મૂકી ત્વા પ્રત્યય આપ્યો, છતાં પાલીમાં ચાલુ રહેલા નએ પાણિનિના મનસ્વી નિયમનનો અનાદર કરી પ્રાકૃતમાં ટકી રહેવાનું યોગ્ય માન્યું. પરિણામે પાલીના ત્વાનમાં રહેલો ન ત્વાના ક નો ક થઇ તૂળ રૂપે પ્રાકૃતમાં આવ્યો. તે પ્રત્યય ગૃહીત્વાના પ્રાકૃત રૂપ વેતૂળમાં દેખા દે છે. આ તૂળ ઉપરથી પૈશાચી પ્રાકૃતમાં તૂળ, શૌરસેનીમાં દૂળ, મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કૂળ પ્રત્યયો આવ્યા. માગધીમાં વરરુચિએ પ્રાકૃત પ્રકાશ સૂત્ર ૧૧-૧૬માં નોંધેલાં રૂપ કરિદાણિ, શહિદાણિ, વગેરે રૂપોના દાણિ પ્રત્યયમાં ક સાથે ણિમાં આ આગન્તુક ન ટકી રહ્યો. તે ન અપભ્રંશમાં પણ ઉ સાથે આવ્યો. પુનઃ-અપ. પુણુ કે પુણિ, વિના અપ. વિણુમાં જેવું ઉ છે તેવું નમાં ઉ લળી ણુ

થયું. પ્રાકૃત કરેતાનું અપ. કરેવિણુ-કરેવિણુ ને નુ સિવાય કરેવિ
ને કરેવિ રૂપ આવ્યાં.

આ પ્રમાણે ન ને ન સંબંધાર્થ કૃદંતના અંગભૂત હોય તેમ લાગે
છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે આગ-નુક છે. આ ન એવિણુ, વગેરેમાં
રહેલા ન ઉપરથી અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના ળન ઉપરથી મરાઠી
બસૂન, ઘેઝન, વગેરે રૂપોમાં ચાલુ રહ્યો.

વૈદિક સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઉપમાવાચક ન ને સંભાવનાવાચક નુ
ઉપરથી સંસ્કૃતમાં નનુ શબ્દ થયો. તે ઉપરથી પ્રાકૃતમાં નં ને નઙ
થયા. તે બન્ને અવધારણુ અવ્યય તરીકે વપરાતા. આ નં ઉપરથી
નુ આવ્યો. તે પણ અવધારણુ અવ્યય છે હાલ ગુજરાતીમાં ‘કરી-
કરીને’માં વપરાતો ‘ને’ પ્રાકૃત નઙ ઉપરથી આવ્યો છે. તેથી અર્થનું
દઢીકરણ થાય છે.

તા. ક. ડૉ. ટેસીટોરી “Notes § 131”માં ગુજરાતી સંબંધાર્થ
કૃદંતનો ઈ અપભ્રંશ ઇ ઉપરથી નથી આવ્યો, પણ ભૂતકૃદંતના
સતિસમ્પત્તીના રૂપ ઉપરથી તે આવ્યો છે, એમ જણાવે છે. તેઓને
વાંધો માત્ર એ છે કે અપ. હતો ગુજરાતીમાં ઈ (દીર્ઘ ઈ) રીતે
થાય, તેમજ પ્રા. ઇઞ પ્રત્યય અપ. માં વપરાતો માની શકાય નહીં.
એટલે આ ગુજરાતીનું ઈવાળું રૂપ સતિસમ્પત્તીના ભૂતકૃદંત ઉપરથી
આવ્યું.

(૧) રાગ્નનઘ પાસિ-‘રાગ્નનિ પાસિ’ જૂનું રૂપ થાય, છતાં હાલ
‘રાગ્નની પાસે’માં ઈ દીર્ઘ છે.

(૨) પ્રા. જિજ ધાતુનું ભૂતકૃદંત જિજ થાય, એટલે ભૂતકૃદંતના
સાતમી વિભક્તિના રૂપ ઉપરથી સંબંધાર્થ કૃદંત આવ્યું
હોય તો “જિહ્વી સકધ નહીં.” (સંદર્ભ. ૨૮-૭)માં
‘જિહ્વી’ ને બદલે ‘જીતી’ વાપરવું જોઈતું હતું.

(૩) ખાધો-પીધો-લીધો, વગેરે માટે એ રીતે ‘ખાધી-પીધી-લીધી’ સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપ થતાં જોઈએ. પણ હાલ તેમજ જૂ. ગુ. માં ‘ખાધ-પી-લેધ’ રૂપ વપરાય છે ને વપરાતાં.

માટે હ નો ઈ થયો તે માત્ર લખાણની તેવી પદ્ધતિ કે જૂની ગુ. માં વપરાતાં હ અ નો અ ઊડતાં ઈ થયો, એમ સમાધાન કરવું ઇષ્ટ છે.

(૨) હેત્વર્થકૃદંત

સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંતના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અણ, અણહં, એવં, અણહિં હેત્વર્થકૃદંતના પ્રત્યયો પૈકી જૂની ગુજરાતીમાં અણ ને અણહં વપરાયા છે, ને એવં ને અદલે કર્તવ્યકં અપ. કરિએવ્વડં-કરેવ્વડંના અંગ કરેવામાં રહેલો એવા પ્રત્યય વપરાયો છે. તહેને તણ (તણેણ) પ્રત્યય લાગી કરેવાનહ-કરિવાનહ વપરાયા છે.

ઉદા.

૧. “ખેલન વાવી સુખાલી.” (વ. વિ. ૧૫)

૨. “મોહ મહાભડ ભાજિજવા અવરુ ન જોઇસિ આહિ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૫)

૩. “એહ રાઉ વસિ આણિવા ખીજઉ નતિ ઉપ્રાઉ.” (, ૧૦૫)

૪. “એહ નગર લેવા તણી કુમર ! મ કરીજો ઝંખ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૯)

૫. “દ્રવ્ય ઊપાજિવા તણુઠ કારણિ દેવદેવતા આરાધય.”

૬. “સંદેહ ભાંજિવાનઠ ઊભઉ હાથ.”

૭. “પુતરપિ પામેવાનિ પતિ જાણી વ્રત કરિય છિ સંતી.”
(કાદં. ૩૧)

૮. “ચિત્રલેખા ઉપાની સહીયર કીધી. દીધી સીખામણ રાખવા એ.” (ઉપાહરણ ૭૯)

(૩) ખાધો-પીધો-લીધો, વગેરે માટે એ રીતે ‘ખાધી-પીધી-લીધી’ સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપ થતાં જોઈએ. પણ હાલ તેમજ જૂ. ગુ. માં ‘ખાધ-પી-લેધ’ રૂપ વપરાય છે તે વપરાતાં.

માટે જ નોર્મલ થયો તે માત્ર લખાણની તેવી પદ્ધતિ કે જૂની ગુ. માં વપરાતાં જ નોર્મલ અ ઊડતાં રૂ થયો, એમ સમાધાન કરવું ઇષ્ટ છે.

(૨) હેતુવર્થકૃદંત

સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંતના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અણ, અણહં, એવં, અણહિં હેતુવર્થકૃદંતના પ્રત્યયો પૈકી જૂની ગુજરાતીમાં અણ તે અણહં વપરાયા છે, તે એવં ને બદલે કર્તવ્યકં. અપ. કરિએવ્વહં-કરેવ્વહંના અંગ કરેવામાં રહેલો એવા પ્રત્યય વપરાયો છે. તહેને તણ (તણેણ) પ્રત્યય લાગી કરેવાનહ-કરિવાનહ વપરાયા છે.

ઉદા.

૧. “ખેલન વાવી સુખાલી.” (વ. વિ. ૧૫)

૨. “મોહ મહાભડ ભાજિયા અવરુ ન જોઈસિ આહિ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૫)

૩. “એહ રાઉ વસિ આણિવા ખીજઉ નતિ ઉપાઉ.” (, ૧૦૫)

૪. “એહ નગર લેવા તણી કુમર ! મ કરીજે ઝંખ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)

૫. “દ્રવ્ય ઊપાજિયા તણુઈ કારણિ દેવદેવતા આરાધય.”

૬. “સદેહ ભાંજિવાનહ બિભહ હાય.”

૭. “પુનરપિ પામેવાનિ પતિ જાણી વ્રત કરિષ છિ સતી.”
(કદ. ૩૧)

૮. “ચિત્તલેખા ઉપાની સહીયર દીધી. દીધી સીખામણુ રાખવા એ.” (ઉપાદરણ ૭૬)

બનતાં, પણ છેવટે માણ પ્રત્યય આત્મનેપદી ક્રિયાપદ પેઠે નાશ પામ્યો, એટલે અપભ્રંશમાં ન્ત પ્રત્યય બહુધા વપરાતો. ગુજરાતીમાં પણ થોડોક કાળ ન્તમાંનો ન્ ટકી રહ્યો, પણ પાછળથી તે કથાવશેષ થયો. વર્તમાન કૃદંતને સંસ્કૃતમાં પણ જાતિવચનવાચક પ્રત્યયો લાગતા, તેથી ગુજરાતીમાં તે પ્રત્યયો ચાલુ રહ્યાં. માત્ર ક્રિયાતિપત્યર્થ-માંથી કાળે કરી તે પ્રત્યયો ગુજરાતીમાં નાશ પામ્યા, એટલે તેમાં અવિકારી રૂપ થયું.

વર્તમાન કૃદંતનો ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોગ અપભ્રંશમાં થયો છે. હાલ પણ ગુજરાતીમાં નિયમિત ભૂતકાળમાં તેનો પ્રયોગ મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે. વળી ‘હતો’ ભૂતકાળનું રૂપ વર્તમાન-કૃદંત ઉપરથી આવ્યું છે. મઘત્ક:-હોન્તઝ-હૂન્તઝ-હૂતઊ-હૂતો-હતો. આ પ્રમાણે વર્તમાન કૃદંત ઉપરથી ભૂતકાળનું રૂપ આવે તે અપભ્રંશમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે થતા વર્તમાન કૃદંતના પ્રયોગને આભારી છે. રાણડં હત્યુ જસોહણુ હોન્તઝ સો રૂઝ તિલયદીઝ મુંજંતઝ.” (ભવિષ્ય-૧૨)

ઉદા.

૧. “જિ બક્કા અરક્કા શરક્કા વહુન્તા, જિ સગળ્યા સગળ્યા ઝરળ્યા સહુન્તા.” (રણમલ. ૧૪)
૨. “અનેક દૈત્ય આવન્તઝ ચાલી, રામચંદ્ર જુ ભાજઝ.” (સીતા-હરણ. ૩૨)
૩. “મઘ જીવન્તઘ બેટઝ મ ધરસિ અણુરઘ બાપ !” (પ્રિ. ૧૧૬)
૪. “આંગણિ જોતાં અતિથ જ આવ્યુ, જાણ્યુ કાઠ સન્યાસી.” (સીતાહરણ. ૩૩)

૫. “લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હું બિ કરસ ઘી બિમતુ.”
(ક્રિયારત્નસમુચ્ચય.)

“મથવા સામાન્યતોડતીતકાલે-આગધ કરતઉ, આગધ લેતઉ,
આગધ કરતા, આગધ લેના.” (ક્રિયારત્નસમુચ્ચય)

કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પણ વર્તમાન કૃદંત બનતાં. તેઓને પણ
ત પ્રત્યયજ ગુજરાતીમાં લાગે છે. ફેર માત્ર એટલો કે રૂજ્જ નો રૂ
તહેમાં કાયમ રહ્યો છે, ને અર્થ પણ કર્મણિજ છે. નીચે આપેલાં
કૃદંતો પૈકી પહેલાં પાંચ રૂવાળાં હાલ પણ વપરાય છે.

૧. ઉપલક્ષ્યમાણક:-ઓલલિખજંતઓ-ઓલલિખીયંતઉ-ઓળખીતો.
૨. જ્ઞાયમાનક:-જાણિજંતઓ-જાણીયંતઉ-જાણીતો.
૩. માન્યમાનક:-માણિજંતઓ-માણીયંતઉ-માનીતો.
૪. અચિન્ત્યમાનક:-અર્ચિતિજંતઓ-અર્ચિતીયંતઉ-ઓર્ચીતો.
૫. દૃશ્યમાનક:-દેલિખજંતઓ-દેલિખીયંતઉ-દેખીતો.
૬. સેવ્યમાનક:-સેલિજંતઓ-સેલિયંતઉ-સેવીતો.
૭. દૃશ્યમાનક:-(દિસ્સઈ) દિસ્સંતઓ-દીસંતઉ-દીસતો.

ઉદા.

૧. “આરિ સહસ માંહિ હાટ મંડાધ, તે સાહુ જાણીતા.”
(સીતાહરણ. ૪૩)
૨. “અહલોક જગિ જાણીધ, એહ વદીતઝોં નામ.” (પ્ર. ચિ.
૧૧૮)
૩. “સેવીતા અઠ રસ વિરસ ધક્કાધક્ક જોધ.” (પ્ર. ચિ.
૯૬)
૪. “કાનિં પડિઉ કાંઈ નથી સાંભલીતું.” (કા. પ્ર. ૬૯)

૫. “તીણું મારીતું બીજું ચોર સંઘવાઈ કહિયા.” (સંદર્ભ. ૯૫-૨૪)

૬. “જે સુપનંતરિ દીસતા તે મઝ મિલિયા આજ.” (વિદ્યા-વિલાસ. ૩૦)

૭. “છસી પરિ વખાણીતુ સ્થાનકિ આવિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૪૯-૫)

૮. “સાતમઈ દિહાડઈ કુંભીમાંહિ પંચીતઝો નરગિ જાએસિ.” (સંદર્ભ. ૭૯-૩)

અર્વાચીન કર્મણિ પ્રત્યય આવાળું રૂપ પણ કવચિત્ વપરાતું.

૧. “નગરમાંહિ પોસાતા પાયક, તેહ ન મૂકઈ માણ.” (કા. પ્ર. ૯ (પુણ્યમાણા:))

૨. “બાલા તાહારી જે આકૃતિ ચપલ નથી જણાતી સત્ય.” (કાદં. ૧૦૨)

ભૂતકૃદંતની માફક વર્તમાન કૃદંતને પણ ફલ પ્રત્યય લાગતો.

૧. “વાટ ન કો સલકી સકઈ, જે રે ભણુતેલા ભાટ નાશી ગયા નાટતુ.” (વિ. પ્ર. ૧૯૮)

માન પ્રત્યયવાળું રૂપ પણ વપરાયું છે, પણ ત્યાં સામાન્ય કૃદંતને માન લાગ્યો જણાય છે.

૧. વિશ્વરૂપ બાંધ્યુ નવિ જાઈ, બાંધણુમાનઈ મોટું થાઈ.” (હરિષો. ૧૪૯) (વધ્યમાને)

(૪) ભૂતકૃદંત

આપણે ભૂતકાળમાં જોયું તેમ ભૂતકાળનું રૂપ કર્મણિ ભૂતકૃદંત ઉપરથી બનેલું છે. જે કર્મણિ ભૂતકૃદંત સંસ્કૃતમાં વિશેષણનું પણ કામ કરતાં તે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ભૂતકાલિક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાવા લાગ્યાં, તેથી વિશેષણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રાકૃત કાળમાં ભૂતકૃદંતનાં

રૂપને પાછો ફર પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો. આ ફર પ્રત્યય પણ સં. ફર પ્રત્યયનોજ વિકાર છે. ફર-ફર-ફર-ફર.

૧. “મયા મહંતો ઉવવાસો કયલ્લઓ.” (વસુ. ૯૫-૧૩)

૨. “આણિણલિલયં વડલ્લં ઘેતૂળં વિક્રોસમાણો ગતું પયત્તો.” (વસુ. ૫૭-૨૧)

૩. “ગિહિણા સેત્તનિયત્તણં દિણ્ણેલ્લયં.” (, ૩૦-૨૫)

વિશેષણ બનાવવા આ ફર નામ, વિશેષણ, અને અવ્યયને પણ લગાડવામાં આવતો.

દક્ષિણ+ફર=દાહિણિલ્લ (વસુ. ૭૩-૧૫) અમ્યંતર+ફર=અભિમંતરિલ્લ (વસુ. ૭૩-૧), પાર્શ્વ+ફર=પાર્શ્વિલ્લ (વસુ. ૫૫-૧૯), સાર્થ+ફર=સાર્થિલ્લ (વસુ. ૪૪-૨૦) છેવટે આવતો ય ક સ્વાર્થે પ્રત્યયનો અવશેષ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણ પરથી જણાશે કે આ ફર ધર્મણિ ભૂતકૃદંતના રૂપને લગાડવામાં આવતો. હાલ પણ જે ભૂતકાળનાં રૂપ સિદ્ધાવસ્થાનાં છે તેઓને લગાડવામાં આવે છે: પેઠેલો, બેઠેલો, સૂતેલો, લીધેલું, વગેરે. પણ પેસેલું, બેસેલો, લેવેલું, વગેરે વપરાતાં નથી, છતાં વપરાય તો તે બોટાં છે, ને કેવળ ‘કરેલું’, ‘પડેલું’ વગેરેના સામ્યને લીધે આવ્યાં ગણાય.

ઉદા.

૧. “અરે રાઉ ભણિ મંત્રિ ! ન રીયલૂં કાળ તુ.” (વિ. પ્ર. ૨૦૧)

૨. “ગૌરીષ દીવલી વાણિ, સાહેલડી રે” (ઉપાહરણ ૮૦)

૩. “ચંદલડિ જિતલડિ મયંક.” (વિ. પ્ર. ૩)

૪. “સુતલો સીંહ જગાવિઉ.” (રાવણ મંદોદરી સંવાદ છુ. પ્ર.)

૫. “તેણુઈ સમઘ સુરનર, પત્રગં, કિનર ત્રિભોવેનિ જાહલઃ આનંદ.” (હરિષો. ૧૪૧)

(૫) વિધ્યર્થ કૃદંત

સંસ્કૃતના વિધ્યર્થ કૃદંતના “તવ્યક” પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશમાં ‘इएव्वउं’-‘एव्वउं’ ને ‘एवा’-‘એ’વા ત્રણ પ્રત્યયો હતા. એવા પ્રત્યય ‘एव्वउं’નું અંગ છે. પરિણામે તે જૂની ગુજરાતીમાં હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાવા લાગ્યો. આમાં વિધિ-કરજનો અર્થ પ્રધાન છે. પણ પાછળથી તહેણે સામાન્ય કૃદંતનો અર્થ ધારણ કર્યો: કરવું, જવું, રમવું, વગેરે સામાન્ય કૃદંત આ એવ્વउં ઉપરથી આવ્યાં છે. સામાન્ય કૃદંત તરીકે વપરાતાં વિભક્તિ પ્રત્યયો પણ લાગતા: કરવાને, કરવાથી, કરવામાં, વગેરે.

મૂળ સંસ્કૃતમાં તવ્ય પ્રત્યય લાગી કર્મણિ રૂપ બનતું, એટલે રચનામાં કર્તાને ત્રીજી વિભક્તિ લાગતી, ને કર્મ પ્રથમામાં આવતું. તેજ રચના અત્યાર સૂધી ચાલતી આવે છે. ‘इदं कार्यं मया कर्तव्यम्’ નું અપભ્રંશ રૂપ ‘एउ कज्जु मइं करिक्वउं’; જૂની ગુજરાતીમાં ‘એ કાજ મેં કરવું’; અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘એ કામ મ્હારે કરવું’.

આ પ્રમાણે ‘મે’ ને બદલે ‘મ્હારે’ હાલ વપરાય છે. માત્ર ખેંલા ને બીજા પુરુષનાં સર્વનામમાં આ પ્રમાણે બને છે, બીજે બનતું નથી. મ્હારે-અમ્હારે-ત્હારે-તમ્હારે. આમ્હની વિભક્તિ ત્રીજી છે. પ્રથમામાં વપરાતા કર્મને હાલ બીજાનો ‘મે’ પ્રત્યય કાઢ વખત લાગે છે. એ સિવાય બીજી રચના સંસ્કૃત પ્રમાણે છે.

ઉદા.

૧. “તેં તજવો તેહનો દેહ.” (‘દેહ’ નરજ્ઞતિ માટે ‘તજવો’ નરજ્ઞતિ)
૨. “હવે કરવો મેં ક્વણ ઉપાય ?” (‘ઉપાય’ નરજ્ઞતિ માટે ‘કરવો’ નરજ્ઞતિ)

૩. રુકિમણીને મેં કરવી સહાય.” (‘સહાય’ નારીજાતિ માટે
‘કરવી’ નારીજાતિ)

હાલ જ્યાં માંડ ઉપકારક ક્રિયાપદ સાથે બનતા સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં સામાન્ય કૃદંતનું અંગ વપરાય છે ત્યાં જૂની ગુજરાતીમાં તે’વું રૂપ કાઢ વખત થતું ન હતું. મુખ્ય ને ઉપકારક બન્ને ક્રિયાપદને જાતિવાચક પ્રત્યય લાગતો. “કાદંબરીના સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી ગદ્યકથાનક”નાં ઉદાહરણ. ઉદા.

૧. “અંદ્રાપીડિ વૈશંપાયનનિ શોધન્ ભાંડયુ.” (શોધવા માંજો)
૨. “સમાચાર પૂછવો માંજો.” (પૂછવા માંજો)
૩. ભક્તિ કરવી માંડી.” (કરવા માંડી)

(૬) કર્તૃવાચક ‘હાર’

સંસ્કૃતમાં ગમન, મરણ, કરણ, દહન, વગેરે ક્રિયાવાચક નામ ધાતુને અન પ્રત્યય લાગી બનતાં હતાં. આ અનવાળાં રૂપ હાલ મરાઠી, સિંધી, અને હિન્દીમાં સામાન્ય કૃદંત તરીકે વપરાય છે, ગુજરાતીમાં તથ્ય ઉપરથી બનતાં રૂપ વપરાય છે. આ અનવાળાં નામમાં તે તે ક્રિયા કરનાર એમ સૂચવવા કાર પ્રત્યય ઉમેરતાં ગમનકાર-મરણકાર-કરણકાર-દહનકાર, વગેરેના જેવાં કર્તૃવાચક નામ બને. અનાદિ કનો પ્રાકૃતમાં લોપ થતાં ગમણાર, કરણાર, મંજણાર, વગેરે થાય. ત્હેમાં જૂની ગુજરાતીમાં શબ્દનું એકંદર વજન જાળવવા અમાં હોતો પ્રક્ષેપ થતાં ગમણહાર-કરણહાર-ભંજણહાર-ધણહાર, વગેરે રૂપો બન્યાં. જૂની ગુજરાતીના કાળ પછી આ પ્રક્ષિપ્ત હ પાછો મોળો પડતાં ઊડી જ નો ન થઈ ‘નાર’ કરનાર-જનાર-આવનાર-જે’વાં રૂપોમાં આવ્યો. આ પ્રમાણે આ ‘નાર’ સ્વતંત્ર પ્રત્યય નથી, પણ જૂના અન નો ન તે કારના આરનો આ ભળી નનઆર=નાર રૂપે આવ્યો છે, એટલે ત્હેમાં ક્રિયાવાચક ને કર્તૃવાચક બન્ને પ્રત્યયોના અંશ છે.

ઉદા.

૧. “તથા લાધૂં એ મિસ મઈ હૂંતિ છાંડણુહારિ.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૦૦)
૨. “ઘડણુહાર તૂં, ભાંજણુહાર, તુલ્લ ગુણ તણુ નવિ લાભધ પાર.” (સીતાહરણ. ૬૬)
૩. “તૂં કાલી નાથણુહાર ગોરી સિજી મ વહીસિ ખાર.” (પ્ર. ત્રિ. ૧૨૦)
૪. “પંચ વીસ સહસ અસવાર, બિમણા પાલા ઝૂઝણુહાર.” (કા. પ્ર.)
૫. “તિણિ દિવસિ હુઉ બુધવાર, સકલ લોક પ્રતિપાલણુહાર.” (કા. પ્ર. ૯૯)

પ્રકરણ ૨૧ મું

અવ્યય

નામયોગી

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નામયોગી અનેક શબ્દવર્ગમાંથી બનેલા છે.

- (૧) નામ—તલે-તલિ-તળે, પાર્થે-પસ્સઈ-પાસઘ-પાસિ-પાસે,
 સાર્થેન-સત્થિયં-સાથિ-સાથે વૃત્તે-વઢિ-વઢઈ-વઢિં-વડે-વટે,
 નિમિત્તેન-(નિ) મિત્તે-મટ્ટઈ-માટિ-માટે, કાર્યેણ-કર્ઙ્ગજન-

કાળિ-કાળે, મેલેન-મેલિં-મિલિ-મેળે-મેતે, અગ્રે-અગ્ગે-
આગિ-લ-આગળ, કર્ણે-કર્ણે-કર્ણં-કર્ણહ-કર્ણિ-કર્ણે,
વૈદિક પશ્ચકે-પચ્છદ્-પછિ-પછી.

(૨) વિશેષણ—સદશક-સરિસઓ-સરિસડ-સરિસો-સરસો, પ્રથમ-પદ-
મિલ્લ-પહિલ્લડં-પહેલાં.

(૩) કર્મણિ ભૂતકૃદંત—લઘ્વે-લઘ્વે-લીધે, લગ્ને-લગ્ને-લગ્ગહ-લગ્ગી,
વિલુચ્ચક-વિલુચ્ચઓ-વિલુચ્ચઉ-વળૂધો, અધઃસ્થિતઃ-અહઃસ્થિત-
હેડે.

(૪) અવ્યય—નીચૈઃ-નીચે, ઉપરિ-ઉપર.

(૫) કૃદંત—મણિત્વા-મણિઅ-ભણી, કરતાં (વ. કૃ.)-કરતાં (થી).

(૧) ભણી—આ અવ્યય હાલ ‘તરફ’ અર્થમાં વપરાય છે. તે
સ્વરૂપે સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંત છે. ડો. ટેસીટોરી તહેને મણિતે-મણિહ
ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવા પ્રયાસ કરે છે. પણ તહેનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ
જોતાં પણ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંતને બદલે સંબંધક ભૂતકૃદંત ઉપરથી
આવ્યાની વિશેષ ખાતરી થાય છે. આ ‘ભણી’ જૂની ગુજરાતીમાં
ભુદા ભુદા અર્થમાં વપરાયેલું જડે છે. મૂળ મળ (બોલવું) ઉપરથી
બોલીને, ઉદ્દેશીને, કરીને, માટે, લીધે, તરીકે, જાણી, તથા
હાલના ‘તરફ’ એ અર્થમાં વપરાયું છે.

(૧) અપભ્રંશ.

(૧) ‘જા તિય વેસ મણિચિ જણુ જાણં તહિ ઘણુ દેહ અંગિ
રડ માણં.” (ભવિ. ૧૬-૯-૯)

(૨) “મમ્મેવિ લહ્ય સા તેણ કન નિવસિટ્ટિ મણિચિ હરિવાલિણ
દિન.” (ભવિ. ૧-૮-૭)

(૩) “સો સિયવંતુ મણિવિ અણુમન્નહો મહં પર- સ્ત્રીણવિહત અવ-
ગન્નહો.” (ભવિ. ૭-૪-૬)

(૪) “પરિપાલિત વાલુ લચ્છિણ દોહિતત મણિવિ.” (ભવિ. ૫-
૩-૧૦)

(૧) જે સ્ત્રીને લોક વેશ્યા તરીકે ઓળખે છે તહેને ધન
આપી અંગે સુખ માણે છે.

(૨) તે કન્યાને તહેણે માગી લીધી, (અને) હરિયલે નૃપ-
શ્રેષ્ઠી જાણી દીધી.

(આમાં વપરાયેલ લઙ્ઘ (લીધી) ‘લે’ ધાતુ સં. ની
ધાતુ ઉપરથી આવ્યો તહેની સાક્ષી પૂરે છે.)

(૩) એ’ને શ્રીમંત જાણી તમ્હે અનુમતિ આપો છો,
(ને) મ્હને ગરીબ (જાણી) અવગણો છો.

(૪) દૌહિત્ર ગણી (જાણી) લક્ષ્મીએ તે આળકતું પાલન કર્યું.

(૨) જૂની ગુજરાતી—

(૧) “જ રે જ કુણ તાહરુ ધણી દૂત ભણી કિમ લાંબુ
હણી ?” (વિ. પ્ર. ૨૪૩ જાણી)

(૨) “વડા ભણી જુ દીધી શોભ, તુ ડોકરનિ વાધિઉ લોભ.”
(વિ. પ્ર. ૨૫ જાણી)

(૩) “દ્દ માતા ભણી ચલણે લાગૂં.” (સીતા. ૩૫ જાણી)

(૪) “વચર ભણી કમગર્ધ મોડલિઉ.” (., ૨૮ ઉદ્દેશાને-માટે)

(૫) “સતી પીડાયે શા ભણી દમયંતી સરખી.” (નળાખ્યાન.
માટે)

(૬) “અણુ પડવા બી ભણી પવનનિ વલણુ જાણી” (કાદ.
લીધે)

- (૭) “સુંદરતા જેવા ભણી, સહસ્રલોચન થયઉ મુર ઘણી.”
(લીધે)
- (૮) “સત્યવાદી ભણી લોક માંહિ પ્રસિદ્ધ થિઉ.” (સંદર્ભ.
૧૦૬-૨, તરીકે)
- (૯) “ત્રીજી કલત્ર ભણુઘવિ નાહ, જઉ અમહ છાંડેસિઉ.”
(જંબુસ્વામિ. ૨૭-તરીકે)
- (૧૦) “ઝોયુ તેલુ ઘીઉ ભણી જાણુ.” (સંદર્ભ. ૧૯૪-૨૧
તરીકે)
- (૧૧) “મણિ મંદિર નગર ભણી ચાલિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૨૬
તરીકે)
- (૧૨) “વન ભણી પુલતુ.” (સંદર્ભ. ૧૬૫-૧૫ તરીકે)

ભણીની પૂર્વનું નામ આ રીતે કર્મ વિભક્તિનું છે, (ઘીઉ ભણી=વૃત્ત મણિત્વા) છતાં લાલ આપણે ‘ભણી’ને નામયોગી ગણી પૂર્વના નામ-અર્વાનામને છટ્ટીનું ગણિયે છિયે, અને સર્વનામને તથા કોઈ વખત નામને છટ્ટીનો પ્રત્યય લગાડિયે છિયે, તે રૂપસામ્યને આભારી છે.

(૨) લગી—સં. લગ્ન ઉપરથી સતિ સપ્તમીના પ્રયોગમાંથી આ નામયોગી અવ્યયની ઉત્પત્તિ થઈ છે. મુખ્ય બે અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં આ અવ્યય વપરાયું છે: (૧) કારણદર્શક (૨) મર્યાદાવાચક. પ્રથમ અર્થ જૂનો છે.

ઉદા.

(૧) કારણદર્શક—

૧. “મુંદરદા ઝોલ ડાપરિ કિસા કારણુ લગી રોલ તણુઉ અતિશઉ.” (સંદર્ભ. ૨-૬)
૨. “મણિદાદિ શંકા લગી મનિ સુગ ઉપજઈ.” (સંદર્ભ. ૫-૪)

૩. “ગુરુનંદ્ર વચનિં વૈરાગ્ય લગઈ દીક્ષા લીધી.” (સંદર્ભ. ૮૧-૨૦)

(૨) મર્યાદાવાચક—

૪. “સુ ખાલકુ જન્મલગી સુલભાગી હુયઉ.” (સંદર્ભ. ૧૩-૨૩)

૫. “લાખ ઘર લગઇ સુરંગ ખણાવી મૂંડી છઇ.” (,, ૮૩-૨)

૬. જિણુદાસિ આપણુ ઉ વૃતાંતુ મૂલ લગી સગલૂ કહિઉ.” (,, ૪૫-૧)

૭. “તીણુ ધુરિ લગઇ સહૂઇ કહી મુહતઉ આણિઉ આયસ લહી.” (વિદ્યાવિ. ૧૩૭)

(૩) કરી—આ અવ્યયના બે ઉપયોગ થયા છે. (૧) ક્રિયાની સંપૂર્ણતા બતાવવા વાસ્તે (૨) કરણાર્થે. બન્ને અર્થમાં કૃત્વા-કરિઅ-કરી રૂપે વ્યુત્પત્તિ છે. ‘હાથે કરી’ જેવા પ્રયોગમાં તે કરણાર્થ છે. સ્કંધે કૃત્વા-શિરસિ કૃત્વાના જેવા પ્રયોગ ઉપરથી હસ્તે કૃત્વા-હાથે કરી જેવા પ્રયોગ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. ‘ખાઇ કરી’ જેવા પ્રયોગમાં તે સંપૂર્ણતાર્થે વપરાયો છે. ‘હસ્તે કૃત્વા’માં ‘હસ્તે’ સાતમી વિભક્તિમાં હોતો તે હાલ ‘હાથે કરી’માં અપભ્રંશ દ્વારા તૃતીયાનો થયો છે. અપભ્રંશમાં આ બીજી જાતનો પ્રયોગ મળે છે. “ઘણહો નિમિત્તે કરિવિ મહામઈ” (ભવિ ૫-૪-૪) આ’માં નિમિત્તે તૃતીયામાં છે. ‘નિમિત્તે કરી’ ‘માટે કરી’ અર્થ છે.

ઉદા.

(૧) સંપૂર્ણતાર્થે—સંબંધાર્થ કૃદતને ‘ને’ લાગવો શરૂ થયો તે પહેલાંનો આ પ્રયોગ છે.

(૧) “ધસઉં પૂર્વલવુ સાંભલી કરી ગિહુરહઇં જાતિરમરણુ ઊપનઉ.” (સંદર્ભ. ૩૧-૧૮)

(૨) “લક્ષ્મી સુપાત્રિ દેવી કરી પરિગ્રહ પરિમાણુ કરી સૂતઉ.” (,, ૨૧-૨૦)

(૨) કરણાર્થે

(૧) “જિમ ઇંધનહું કરી વૈશ્વાનરુ પ્રત્યલ્પ તિમ એપાપ્રહું
કરી સુ શોકુ રોગુ વૃદ્ધિ ગયઉ.” (સંદર્ભ. ૩૦-૬)

(૨) “નામિ કરી આગધ લીલાવતી, તઇં આદરી તહ હઉં
કરિમહિં કરી લીલાવતી હોમસુ.” (સંદર્ભ. ૧૯-૪)

(૪) જિમ—આ અવ્યયનો જે રીતે ઉપયોગ થાય છે, તે જૂની ગુજરાતીમાં થયો છે: (૧) રીતિદર્શક અવ્યય (૨) નામયોગી તરીકે—(માફક-પેઠે અર્થમાં) રીતિદર્શક તરીકે યથાના અર્થમાં તે નામયોગી તરીકે ઇવના અર્થમાં વપરાય છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૪૦૧માં વથા માટે જેમ-જિમ-જિહ-જિધ અપભ્રંશ રૂપ આપે છે, પરંતુ થ નો મ થઇ જેમ-જિમ આવે, તે સંભવિત લાગતું નથી. જિધ ને જિહ આવે તે સંભવિત છે. એટલે જેમ-જિમની વ્યુત્પત્તિ અન્યત્ર શોધવી રહી. તે સૂત્ર ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે: તહમાં જિવૈં-જેવૈં રૂપ છે, એટલે આ રૂપ સં. ઇવ ઉપરથી આવ્યું છે, એમ ખાતરી થાય છે. પ્રથમ વાંધો એ નડે કે હતો વિ થાય કે કેમ. પાલીમાં તેમ થાય છે. એવ ને બદલે પાલીમાં એવ વપરાતું, તેમજ રૂઢને બદલે પાલીમાં વિધ વપરાતું. આ જાતનો પાલીનો સંસ્કાર પ્રાકૃતમાં પણ આવ્યો છે. ‘એવ’ને માટે શૌરસેની પ્રાકૃતના રૂપ માટે વરરુચિ (૧૨-૨૩) જેવ આપે છે, ત્યારે હેમાચાર્ય (૮-૪-૨૮૦) એવ આપે છે. આ એવ પાલી એવ જેવોજ છે, અથવા એવ જે ઇવના અર્થમાં વપરાતો તે ઉપરથી પણ આવ્યો હોય. જુઓ આપ્ટેનો કાષ.

આ પ્રમાણે ઇવ-યિવ જિવ-જિવૈં-જિમ-જેમ રૂપ થયાં લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જિમ-જેમના સામ્યને લીધે કિમ-કેમ, તિમ-તેમ, હિમ-એમ અવ્યય વ્યુત્પન્ન થયાં છે.

ઉદા.

(૧) રીતિદર્શક-

૧. “જિમ જિમ પડઘ અવતથડી, તિમ તિમ સહધ શરીર.”
(સીતાહ. ૩૫)
૨. “જિમ મેઘતણઉં ગર્જિતુ સાંભલી કરી મયૂર નાયઘ તિમ
તેહનઉં વચનુ સાંભલી કરી રાઉ હરખિઉ.” (સંદર્ભ. ૩-૨૧)

(૨) નામયોગી

૧. “સર્વ દિસિ મિલિત સુભટહં વન માહિ ગજ જિમ
વેઢિઉ.” (સંદર્ભ. ૮-૪)
 ૨. “આપણા બાંધવ જિમ મૂં દેખતાં હૂંતાં તેહ દેવ રહધ
મૂં ઊપરિ મહાંત પ્રીતિ ઉલ્લસી.” (સંદર્ભ. ૨-૮)
- આ પ્રયોગ અપભ્રંશકાળ જોટલો જૂનો છે.
 ઉદ્ધરહિ પઢંતુ એવહિં તુમ્હ પાયસરણુ ।
 ઘણમિત્તહો જેમ જામ ન દુક્રઇ તં મરણુ ॥ (ભવિ. ૨૧-૧)

(૫) વડઁ-વડે-આ પ્રયોગ પણ સતિસપ્તમીના પ્રયોગ ઉપરથી
આવ્યો લાગે છે.

ઉદા.

૧. “પહં વડઁ અન્હરહધં ધૃત-તેલ-ધાન્યાદિ વિસાહણઉં
આપિ.” (સંદર્ભ. ૫૪-૨૧)
૨. “અદ્ય મૂલ્ય વડઁ સુવર્ણ કુશા લિયતઉ તૃપ્તઉ ન થાઈ.”
(, ૫૫-૩)
૩. “સુ કહિડાં વડઘ વસ્તુ લેધ કરી વેચઈ.” (, ૧૩-૬)
- (૬) સીમ (પર્યાંત)-આ શબ્દ સીમન્ ઉપરથી આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “દસ-દિવસ-સીમ દીયમાનઘ હૂંતી માહરા ધર હૂંતી નહીં જામ.” (સંદર્ભ. ૨૧-૧૫)

૨. ઇસી પરિ નવ દિવસ સીમ કરમ.” (સંદર્ભ. ૨૧-૨૧)

(૭) પાખતી-પાખતી-આ અન્ને પક્ષતઃ ઉપરથી આવ્યા લાગે છે. (આસપાસ)

ઉદા.

૧. “ઇસઉં ચીતવી અદ્દુ થિકઉ તૂ પાખતી ફિરિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૫-૧૮)

૨. “ગજ પાખલિ પાયક સમ પંચ, તે પૂંતાર કરઇ પ્રપંચ.” (સુદયવત્સ. ૨૭)

(૮) સિઉં-સ્યું-શું-આ અવ્યય સમં ઉપરથી આવ્યું છે. સમં-સવ્-સિઉં-સ્યું-શું. અપભ્રંશમાં સમડ-સિડ આ અર્થમાં વપરાયા છે. પૂર્વ નામની વિભક્તિ ત્રીજી છે.

ઉદા.

૧. “એવ્વહિં એણ સમડ જ ચવિજ્જહ.” (ભવિ. ૨-૬)

૨. “ધણવહ કુન્કાવહો સિડ પુત્તે.” (, ૧૦-૩)

૩. “એકિ મિત્ર સિઉં વાર્તાલાપ માંડઇ.” (પૃથ્વીચંદ્ર ૧૧૨)

૪. “આવ્યા મુનિ નારદજી, તેણિ અનિરુદ્ધ સ્યૂં વાત કીધી.” (ઉપાહરણ ૮૭)

૫. “સિવસંપત્તિ તીહહકડી જીહ જિણુઆણ હિયઇ સઉં જડી.” (માતૃશાયઉપમ)

૬. “નર નર સિઉં જહુ જોદલણી, ઘરિ ઘરિ ગોઠિ ભમંત.” (નમૂનો)

તુલનાદર્શક અવ્યય

જૂની ગુજરાતીમાં (૧) થી, (૨) પાહિં, (૩) પાઈ, (૪) પેં, (૫) કન્હા, (૬) ઊપહિરઉ, (૭) પાખે, વગેરે તુલનાવાચક અવ્યય તરીકે વપરાતા હતા. ખેલા ચારની વ્યુત્પત્તિ વિભક્તિપ્રકરણમાં દર્શાવી છે. (૫) કન્હા-કર્ણસ્માત્ ઉપરથી આવ્યો છે. પાલી ભાષામાંજ સર્વનામના પ્રત્યયો નામને લાગવા શરૂ થયા હતા. સાતમીનો હિં જૂનો પ્રત્યય પણ તેવી રીતે સ્મિન્ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. ‘કને’ ને કર્ણસ્મિન્ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કર્યો છે, જ્યારે ‘કન્હા’ પાંચમીના સ્માત્ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. જહાં-તહાં રૂપ પણ તેવુંજ છે. (૬) ઊપહિરઉ-ઉપરિસ્થિત ઉપરથી આવ્યું લાગે છે. (૭) ‘પાખે’ પક્ષકે ઉપરથી આવ્યો છે. પાષ્વે ઉપરથી અપ. પાસિડ આ અર્થમાં વપરાયેલું જડે છે. “પહુ મળઈં હસંતુ તડ પાસિડ મહુ મઝ પડર.” (ભવિ. ૨૧-૭-૩૩) “તહારા કરતાં મહારી મતિ પ્રવર છે.”

ઉદા.

૧. “જાં હીંદૂથા ખિમણા મરુ, તાં તુમહે પાછા મન ડિસરુ.”
(કા. પ્ર.)
૨. “તુ ઉપવાદ પાખે મરણ વારુ.” (વૈ. પં. ૧૨૫)
૩. “એતા દિન રહ્યા તે ફેક, ભાઈ પાંહિ ભલા તે લોક.”
(વિ. પ્ર.)
૪. “ધૂસ પડિઉ નધ સહ ધ ધાયું; ભલા પાહિ ભલેરા.”
(સીતાહ. ૩૦)
૫. “તઉ સત્ય કન્હા અધિક પુણ્યકારકુ હુયધ.” (સંદર્ભ. ૧૧-૬)
૬. “પુત્રહી કન્હા અતિવલ્લભુ સિંહુ નામિ શ્રેષ્ઠિ.” (, ૨૩-૨૪)

૭. “પાંચમું હલ ડિપહુરં ક્ષેત્રનઉ નિયમ.” (સંદર્ભ. ૧૧૫-૧૨)

૮. “ચ્યારિ ગોકુલ ડિપહુરં નીમ.” („ ૧૧૬-૨૧)
(‘ડિપહુરં’માં ‘થી વધારે’ એવો અર્થ છે.)

૯. “આત્મા પાદં અધિક વાહાલી, તેજનુ અંબાર.” (કાદં.
૬૯-૪)

૧૦. ‘લોહપે’ વજર કંઠણ લોક વદે, પણ વજરપે’ કંઠણ માંડે
રહે.” (પ્રેમાનંદ)

૧૧. “તેહથી વલી વહું આકાશ.” (વિ. પ્ર. ૩૮૩)

૧૨. “અછર્ષલલા વર નેમિહિ પાસ.” (નેમિનાથચતુ. ૨૪, કરતાં)

હાલ તુલનાદર્શક અવ્યય તરીકે ‘કરતાં’ વિશેષ વપરાય છે. તે મૂળ વર્તમાન કૃદંતનું અપ. જટ્ટીના બ. વ. તું રૂપ છે. આ ‘કરતાં’ નો આ’વો તુલનાદર્શક અવ્યય તરીકેનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં નજરે ચડે છે. તે પહેલાં થયો હશે કે કેમ તે શંકા છે. “અંતર શો અમો કાગ કરતાં, મિત્ર જો અમારી પેર રે.” (નળા. કડવું. ૮)

આ તુલનાદર્શક અવ્યય વર્તમાન કૃદંત ‘કરતાં’ ઉપરથી શી રીતે આવ્યું તહેની માત્ર કલ્પના નીચે રજૂ કરી છે.

(૧) જો ન કરતાં આ કરવું.

(૨) જો ના કરતાં આ કરવું.

નિપેદ્યાર્થ અવ્યય તરીકે ‘ન’ તેમજ ‘ના’ બન્ને વપરાય છે. જે’નો નિપેદ્ય કરવાનો છે તે જોડું છે, અને જે’નો વિધિ કરવાનો છે તે સાડું છે, એ વાત જે ગર્ભિત હતી તે સ્પષ્ટ થતાં, તેમજ નિપેદ્યવાચક ‘ના’ જટ્ટીના પ્રત્યય તરીકે પૂર્વ નામ જોડે જતાં

(૩) જોના કરતાં આ કરવું. (? સાડું છે માટે)

(૪) જોના કરતાં આ કરવું સાડું છે.

આ રીતે 'કરનાં' તુલનાદર્શક અવ્યય તરીકે વપરાવા લાગ્યો હોવો જોઈએ.

નિષેધાર્થ સ-મન

સંસ્કૃતમાં વપરાતા નિષેધાર્થ માને જદ્દલે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સં વપરાતો. જૂની ગુજરાતીમાં ઉપરના બે અવ્યયો વપરાય છે. સં ઉપરથી 'મ' ને સં ઉપરથી કે સમન ઉપરથી 'મન' આવ્યો લાગે છે.

ઉદા.

૧. “પુરુષારથ મ જોલિસિ મામા ! વઘી વલી તુમ્હ વાઈ.”
(સીતાહરણ. ૩૧)

૨. “કોઇ મ ડરઉ અમ્હારી ધીર.” (પ્ર. ચિ.)

૩. “તૂં કાલી નાથણુહાર ગોરી સિજાં મ વહીસિ ખાર.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૦)

૪. “ખિછકઉ આસણુથી મન ચલે, ભોજનિ અવર સાથિ મન લલે.” (વિ. પ્ર.)

૫. “મન કરિ મધુકરિ રણુજીણિ નીઝણિ રહણુ સુહાધ.”
(નેમિનાથકાવ્ય. ૧૦)

૬. “જાં હીંદૂથા ખિમણા મરુ, તાં તુમ્હે પાછા મન ઉસરુ.”
(કા. પ્ર.)

નિશ્ચય કે અવધારણુ દર્શક.

(૧) કિર-કિરિ—આ અવ્યય સં. કિલ ઉપરથી આવ્યું છે.

ઉદા.

૧. “જણિયઇ કિરિ દુર્લિક્ષ્યરહઇં દૈવુ રૂઠિ.” (સંદર્ભ. ૨૭-૨૨)

૨. ‘ધાઇ ધસઇ અનઇ ધડહડઇ, કિરિ આસાઠિ અંબર ગડ-
ગડઇ.’ (સુદ્યવત્સ. ૩૧)

(૨) ડૂ-ડું—આ અવ્યય સં. સ્વલુ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં થતા સ્વ
ઉપરથી આવ્યું છે.

ઉદા.

૧. “કાંઇ પાપ કીધઉં દૂધ તે ડૂ કહીધ.” (સંદર્ભ. ૧૦૮-
૨૫)

૨. “એહનઈ હીયઇ અનેરઉ કુણુ ડું જઇ.” (, ૧૧૧-૧૪)

(૩) ડી-ડિ—ઉપરના ‘હ’નો લોપ થતાં બનેલું.

ઉદા.

૧. “ઇમ અનેર ડી નિ કો વંચઇ તે ઇમ શોચઇ.” (સંદર્ભ.
૯૬-૧)

૨. “ચંડપ્રદ્યોત ધરી જીવતુ ડિ ધરિ આણિઉ.” (, ૮૦-૧૫)

(૪) જિ-જ-જી—સંસ્કૃત એવ ઉપરથી જ્ઞેવ પ્રાકૃતમાં થઇ
અપભ્રંશમાં જિ-જિ થયું. તે ઉપરથી ‘હાલનું’ ‘જ’ આવ્યું. પ્રાકૃતનું
જિઝ (જ+એવ) પણ કદાચ જ્ઞેવ ઉપરથી આવ્યું હોય. આજીબાજીના
‘ઉ’ ને લીધે કાઠ વખત ‘ઉ’ વધારાનું ભળી ‘જી’ પણ તે અર્થનું
ભળી આવે છે.

ઉદા.

૧. “થોડે જિ દિહાડે પ્રોઠ શ્રીવંત વ્યવહારિઉ થિઉ.” (સંદર્ભ.
૧૬૪-૨૫)

૨. “પૂરૂ જી સમસ્તમતસંપૂરકુ.” (, ૩૯-૧૧)

૩. “અનેરઇ જાં ધર્મ સાચઉં જ કહિયું.” (, ૭૯-૧૩)

(૫) હિં-હીં-મ-મં—સંસ્કૃત અપિ ઉપરથી પ્રા. વિ નો ફ ને અવધારણુ અવ્યય હિ ઉપરથી અનુસ્વાર ભળી ફ-હિં અનુક્રમે સમા-વેશાર્થ ને અવધારણુ અવ્યય આવ્યા છે.

ઉદા.

૧. “જિ કે લક્ષ્યભેદ સંભવઇ તિ સગલાઇ કરઉ” (સંદર્ભ. ૫-૧૨)
૨. “વિદ્યુત્સુંદરનામિ તિહાંઈ જિ દેવુ હૂયઉ.” (., ૩-૧)
૩. “હરિદત્તિ કુમારિ તિમહિં જિ પૂર્વભવ સંબંધુ કહિઉ.” (૩-૧૬)
૪. “સવહીં આહારતણા સ્વાદ લિઉં. (., ૫-૧૫)
૫. “જિ દાતાર હંતા તેમ્ યાચકુ હૂયા.” (., ૧૩-૧૭)
૬. “રત્ન કાઢીતેમ્ સુ બિલુ તિમહીં જિ ભરિઉ દીસઇ.” (., ૧૩-૧૮)

પ્રાકૃત જઇ-જં

પ્રાકૃતમાં સં. નનુના અર્થમાં જં ને જઇ અવધારણુર્થે વપરાતા. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં ‘ન’ અને ‘નઇ-નિ-ને’ આવ્યા છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૨-૧૮૪માં આ જઇનો નિદેશ કરે છે. ‘નઇ’ જૂની ગુજરાતીમાં છૂટો વપરાતો, હાલ પૂર્વ શબ્દ જોડે વપરાય છે. તે ઉપરાંત વૈદિક ન ઉપમાર્થનો પણ ઉપયોગ હાલ તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં હિ સાથે થતો હતો. જઇમાંથી જં આવ્યો નથી, પણ બન્ને નનુ ઉપરથી આવ્યા છે. તહેના પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

(૧) સંબંધાર્થે ભૂતકૃદંત સાથે—હાલ કૃદંતને જોડાઇને લખાય છે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં જુદો પણ લખાતો. ‘બાઇને-રમીને’માં જો ‘ને’ છે તહેને દિ. બ. ધ્રુવ સાહેબ જઇ ઉપરથી આવેલો માને છે. (કાદં. પૂ. ભાગ, પૃ. ૨૧૩) મુ. નરસિંહરાવભાઇ

અન્યત્-અન્નઙ્-અનઙ્ ઉપરથી નીપજતા અનિ-નિ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૫૭-૬૦, ૩૦૮)

“વાસુદેવનઘ તજ્ઞ છાંડીનિ અનિ ળીઞ દેવનઘ ઉપાસિ.”
(પાંડવી ગીતા) આ ઉદાહરણ ઉપરથી મુ. નરસિંહરાવભાઈ એમ માને છે કે ‘છાંડિનિ’ માંનો ‘નિ’ મૂળ અનિ હતો, અને ળીઞે અનિ આવી પુનરુક્તિ થઈ છે. જો કે આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોય, એમ હું ઇચ્છું છું. પણ નીચેની બાબતોનો વિચાર કરતાં એ પ્રમાણે હશે કે કેમ તે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. (૧) સંબંધક ભૂતકૃદંતને નહિ લાગવો શરૂ થયો તે પૂર્વ ‘કરી’ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે લાગતો. અને જે અર્થમાં તે વપરાતો તેજ અર્થનો જ છે. તહેણે ‘કરી’નું સ્થાન લેતાં ‘કરી’નો પ્રયોગ ઘણો જૂજ થયો લાગે છે. આ અનુમાન માત્ર “પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ” ઉપરથી ક્યું છે. (૨) કાવ્યમાં ઘણી વખત અ પૂર્તિ માટે વપરાતો; તેમજ ‘કરિઞ્’ ‘પડિઞ્’ એવાં રૂપ પણ ‘કરી’ ‘પડી’ વાસ્તે વપરાતાં. પછી નિ લાગે, એટલે ‘અ’ મૂળ સંબંધક ભૂતકૃદંતનો અંગભૂત હતો તે ‘નિ’ જોડે લખાતાં ‘અનિ’ જેવું ‘અને’ના અર્થનું રૂપ લાગે. (૩) જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેની રચના સાલ તથા ઉતાર્યા સાલ જાનને કલ્પનાધીન છે. અલખત સંવત ૧૬-૧૭ સંક્રામાં તેવું રૂપ વપરાતું હતું, એમ કબૂલ કરવું પડે, કારણ કાદંબરીનો તેવો પ્રયોગ તહેમણે નોંધ્યો છે, અને ળીઞે પણ મળે છે. “કૌતુક હુઘ તુ સાંભલુ જી થઈ અનિ સાવધાન.” (૧૨-૧૭) આવા પ્રયોગ ‘નઙ્’ના પ્રયોગની શરૂઆતમાં જ થયેલો નંધાય તોજ વિશ્વારૂપાત્ર ગણા શકાય. ળીઞું ‘છાંડીનિ અનિ’માં કાદંબરીના જેવો ‘અનિ’ છે, પણ તે ઉપરથી ‘છાંડિનિ’ માંનો ‘નિ’ પણ અનિ ઉપરથી આવ્યો તે માની લેવું હું ધારું છું કે ઉપપન્ન નથી. વળી તે કૃદાને અંતે એકલું ‘પણીનિ’ છે. આની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ નોંધવા ૧૪-૧૫ સંક્રાનું ગદ્ય લખાણ જોવાની જરૂર છે. (૪) વૈદિક સંસ્કૃતથી

ચાલતો આવેલો ન-ળ પાલી-પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ચાલુ રહ્યો છે. માગધીમાં (દા) ણિ પણ વપરાતો. એટલે ‘નઘ’ને તે’વોજ માનવો વ્યાજબી છે. (પ) “કરે અને જય”નું જૂનું રૂપ કરતાં “કરઘ-કરિ અનિ જઘ” = કરી અનિ જઘ જે’વું રૂપ થતાં વર્તમાનકાળનું રૂપ સંબંધક ભૂતકૃદંત તરીકે ગણાયું હોય તોજ ‘અનઘ’ લાગી ‘નિ’ આવ્યું, એમ માની શકાય, નહીં તો નહીં.

ઉદા.

૧. “એક દર્પણ કરિ ગ્રહી નિ તિલક કરતી ભાલિ.” (કાદં.)
૨. “એક લેઘ ઉલતુ નિ, રંગતી’તી પાગ.” (કાદં.)
૩. “કૌતુક હુઘ તુ સાંભલુ જી થઈ અનિ સાવધાન.” (કાદં.)
૪. “વાસુદેવનઘ તજી છાંડીનિ અનિ ખીજ દેવનઘ ઉપાસિ.” (પાંડવી ગીતા)
૫. “મૃતક ઊઠીનઘ સહી મુજહૂઘ...આહણિસિઘ.” (સંદર્ભ. ૧૬૪, સં. ૧૫૦૦)
૬. “તે મૃતક લગારેક સલસલીનઘ ઊઠિવા લાગઉ.” (, , વિ. સં. ૧૫૦૦)
૭. “મરીનઘ દેવ હૂઓ.” (સંદર્ભ. ૯૫-૭, સં. ૧૪૮૫)

(૨) આજ્ઞાર્થ ખીજ પુરુષ એક અને અનેક વચનના ક્રિયાપદ સાથે ‘કરની-એસને-ઊઠોને’ જે’વાં રૂપોમાં પ્રાકૃત ગઈ છે. ‘ન’ તેમજ ‘નઘ-નિ’ બન્ને વપરાતા. શ્રીયુત મધુસૂદન મોદી યુ. પ્ર. ૧૯૩૩ના જીનના ત્રૈમાસિક અંકમાં “જૂના ગુજરાતી દૂહા”ના વર્ણન ઉપર ટિપ્પણ લખતાં (પૃ. ૮૦, પૃ. ૨૦૨) આ પ્રાકૃત ગં-ન ને ‘કરની-એસને’ જે’વાં રૂપોમાં વપરાતા ‘ને’ સાથે કશો સંબંધ નથી, એમ જણાવે છે. કારણ (૧) ‘કરોને-એસોને’ જે’વાં રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયાં નથી. (૨) ‘અઘસિનઘ’ જે’વું રૂપ ગદ્યપદ્યમાં જોવામાં આવ્યું નથી. માટે ‘ન’ ‘નઈ’ ઉપરથી

આવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

પ્રાકૃત જં-જઙ્ અર્થે એક હોવા છતાં જૂની ગુજરાતીમાં ત્હેમનાં બે જુદાં રૂપ ચાલુ રહ્યાં છે. નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જાણાશે કે બહુવચનમાં પણ 'ન'-'નિ' વપરાયો છે. પાછળથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સર્વત્ર 'નિ-ને' વપરાયો. એટલે 'નઁ' ઉપરથી 'ન' આવ્યો એમ માનવા કારણ નથી.

ઉદા.

૧. "કહઉ ન, તુમ્હરહઇં એહ રૂપ માહિ કિસી પરિ પતનુ હયઉં?" (સંદર્ભ. ૪૪-૧૪)

૨. "જોયઉ ન, એ વાણિયાં ધનલવલાલનિમિત્તુ સરીરૂ સર્વસ્વૂ જોષીમિ ઘાતી કરી દૂર વિષમ દેશાન્તર પૂર ફિરઈ" (સંદર્ભ. ૧૫-૧૬)

૩. "કહુ નિ કાદંબરી તિ દીઠી? જોલાવી તિ બાપ?" (કાદં.)

૪. "કિહાં તાહારુ સ્વામી પ્રહ્લાદ! ગાઢિ કરિ નઁ તેહનઁ સાદ." (હરિષો. ૧૦૧)

૫. "જઁ જલબખ્યા કીધૂ કામ, માગિ ન એક અનુપ ધનામ." (સીતાહરણ)

૬. "ધણિ સંસારિ દૂખભંડારિ લઈ ન જીવ કાય ધમ ઊગારિ." (માતૃકાચઉ)

૭. "લિઉ ન કચોલી કુકુમ તણી, આવ્યા રામ અન્નેખ્યા ધણી." (સીતાહરણ)

૮. "કહુનઁ એહનઁ કુણુ પરણસિ?" (ઉપાહ. ૮૬)

(૩) જઠીના પ્રત્યયને જોડાઈને-ત્યાં જેવડા પ્રત્યય જે'વો લાગે છે. "કાદંબરીનું" ગુજરાતી સંક્ષિપ્ત ગદ્યકથાનકમાં આ ઉપ-યોગ નજરે પડ્યો હતો.

ઉદા.

૧. “વાત કહી વિરહની મહાશ્વેતા કાદંબરીનાની.” (કદાચ અનિ-નિ)
 (૪) છઠ્ઠીના પ્રત્યયનું સ્થાન પચાવી પડે છે. આ’વે પ્રસંગે જઈના
 રૂપાન્તરને પૂર્વ શબ્દ જોડે લખિયે તો છઠ્ઠી વિભક્તિ સામાના-
 ધિકરણે મનાય, અને જુદું લખિયે તો તે કેવળ અવધારણ
 અવ્યય ગણાય.

ઉદા.

૧. “ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જુજવાં અંતે તો હેમ નુ હેમ
 હોયે.”
 ૨. “તે નુ તે ભાસે તુંને ભોર બપોર શરીર.”
 ૩. તે નો તેજ છોકરો.
 ૪. તે ની તેજ છોડી.
 ૫. “પૈસા ના પૈસા ગયા ને ચોર બન્યા.
 આ પ્રમાણે છઠ્ઠીના પ્રત્યયનું સ્થાન લે છે: એટલે ન્તિવચનના
 પ્રત્યયો લાગે છે. પરંતુ આમ બને છે માત્ર પ્રથમા વિભક્તિમાં, બીજે
 સ્થળે ‘ને’જ વપરાશે. ‘તહેને ને તહેનેજ દેખી રહ્યો છે.’
 (૫) “લે! તહેને તો બધું આવડે છે!” માં જે’વો પ્રયોગ થયો છે
 તે’વો અપભ્રંશમાં થતો હતો. તે પણ પ્રા. જઈ ઉપરથી આવેલો
 લાગે છે.

ઉદા.

૧. “લઈ સમિહં સમિહં પુન્નાવરાહુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૧)
 ૨. “લઈ કરહુ તામ જલજંત-કમ્મુ.” (, ૩-૨૫)
 ૩. “લઈ કહમિ સયલુ ઇયહો ચરિહ.” (, ૮-૧૫)
 ૪. “લઈ તં કરહ કિપિ જં વિહિયહ.....લિહિયહ.” (, ૩-૮)
 (૬) આ પ્રયોગ વૈદિક ન ઉપમાવાચક જે’વો હિના ઉમેરણ સાથે
 થાય છે.

ઉદા.

૧. “સહસ્ર ભુજ કલ્પાંત કાલનું નહિ દેખાડિ હાસ્ય.” (કાદં.

૧૬ જાણે)

૨. “જેહે પાએ આગઈ ભુઘ છિપી ન હુંતઈ તેહે પાએ ભૂમિ માથઘ નહીં હીંડતઉ પુણ્યપ્રમાણ પ્રકટિવા તણુઘ કારણિ રાય તણી અગ્રમહિષી છઈ મહી તેહનઘ માથઘ જાણે પગ ધરઘ છઈ.” (સંદર્ભ. ૩૯-૧૭) ‘નહિ’ જોધયે. (જાણે)

પરચુરણ

(૧) જિહાંકણિ—જિહાં—તિહાં—ઇહાં કે જહિં—તહિં—ઇહિં સાથે ‘કણિ’ લાગી આ અવ્યયો બન્યાં છે. આંકારાંત પાંચમીનાં ૩૫ છે, બીજાં સાતમીનાં છે. તેમાં ઉમેરાયેલો ‘કણિ’ સં. કટે (બાબુ) ઉપરથી આવ્યો છે. સિઉં--રુચુ--શુ નીચે આપેલા ઉદાહરણ નં. ૫ માં ‘તીહહકડી’માં આ કટ વપરાયો છે. વળી ‘મવિસયત્તકઠા’માં ‘જુઅરાયક્કડઈ સંપત્ત વે ત્રિ’ (૧૩-૧૩-૩) વપરાયો છે. કર્ણે ઉપરથી લેતાં જેમ ‘કને’માં ન થયો તેમ અહીં પણ થયો જોઈતો હતો. પણ ‘કણિ’માં ‘ણ’ છે, માટે તે કહના હ નો થયો છે.

ઉદા.

૧. “તિહાંકણિ ખીસી નિ ઘણી વાર કણિ આસા કરિ કુમાર.” (કાદં. ૧૫૫)

૨. “જિહાંકણિ કર્ણકમલ તાં લોચન, દંતછવિ અંગરાગ.” (, ૧૨૮)

૩. “મજ્જન તાં અહીંકણિ કરૂં”, અહીં પૂજિઆ ત્રિપુરારિ.” (, ૧૫૧)

(૨) જિહારિ-યદ્-તદ્-કિમ્ ઉપરથી જિ-તિ-કિ થઈ વાર

ઉમેરાતાં જિવાર-તિવાર-કિવાર શબ્દો થયા. જૂની ગુજરાતીમાં તહેમનાં સાતમીનાં ૩૫ કિવારઘ-જિવારઘ-તિવારઘ છે. વ્તો લોપ થઈ રહેતા આમાં હ્નો પ્રક્ષેપ થતાં જિહારઘ-તિહારઘ-કિહારઘ જેવાં ૩૫ થયાં. અથવા વાર ને બદલે કાલ શબ્દ ઉમેરાઈ થયાં હોય. તે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયાં છે. તે ઉપરથી હાલનાં જ્યહારે ત્યહારે, વગેરે આવ્યાં છે.

ઉદા.

૧. “જિવારઘં રુદન કરઘ તિવારઘં પાછિલા લવનઘં નામિં બોલાવઘં.” (સંદર્ભ. ૧૬૬-૧૨)
૨. “કિહારિ બાહુ માલીઘ ગજગામિની સંગિ ગાય.” (કાદં. ૩૭)
૩. “મી પૂછી જુ વાર તિહાર, લાજંતી બોલી તાં નારિ.” (કાદં. ૧૬૦)

(૩) કાંઈ-કાં-‘શા માટે’ ના અર્થમાં (અપ. કાંઈ ઉપરથી)

ઉદા.

૧. “કાંઈ અહોમુહુ તુજ્જુ.” (૮-૪-૩૬૭)
૨. “તઉ મનોવાંછિતુ કાંઈ ન માગિયઘ ?” (સંદર્ભ. ૫૩-૫)
૩. “તુમહે મારિઉ કાંઈ નહીં ?” („ ૩૧-૭)
૪. “અમહ સામુહઉ કાંઈ દેખઉ નહીં ?” („ ૨૫-૨૫)
૫. “કહિએક વરનઉ પાણિગ્રહણુ કરઘ કાં નહીં ?” („ ૧૭૦-૯)

(૪) કિમઘ-સં. કિમપિ-કિમઘ-કિમહિ-કિમઘ-કેમે. અર્થની દૃષ્ટિએ કથમપિ વિશેષ યોગ્ય છે.

ઉદા.

૧. કિમઘ ધર્મથકી ચૂકઘ નહીં.” (સંદર્ભ. ૧૬૩-૧૫)

૨. “પિતાઈં ઘણુકિંઈ સીખવી જોઈકિં ધર્મ ક્રમેઈ ન કરઈ.”
(„ ૧૬૪-૨)

(૫) જાણીઈ-જાણી-જાણે-સં. જાયતે-જાણિજ્જઈ-જાણીઈ-
જાણી-જાણે.

ઉદા.

૧. “જાણી અલ્પજ્ઞાન નિકેત, ભવસાગર બિતરવા સેતુ.” (કાદં.
૨૯)

૨. “તેહનઈ માથઈ જાણે પગ ધરઈ છઈ.” (સંદર્ભ. ૩૯-૧૯)

(૬) રકૂખે-રૂખે-સં. રક્ષે ઉપરથી

ઉદા.

૧. “વલી રાખે ચોરી કરતકિ.” (સંદર્ભ. ૪૨-૧૦)

૨. “તુમ્હે રકૂખે જીલ વાહો, એહવો અનર્થ રૂખે પ્રાંમજો.”
(„ ૮૯-૨૨)

(૭) હવઈ-હવિ-હિવ-હવ-આને હું અથ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન
કરું છું. સં. અથવા (અથ+વા)માંથી અપ. અહવઈ (સૂત્ર ૮-૪-૪૧૯)
વ્યુત્પન્ન થએલું માનું છું.

(૧) અથ+અપિ-અહવિ-હવિ-હવઈ રૂપે અગર (૨) અથવાના
અપ. અહવઈમાં અર્થફેરથી. જુઓ “અહવઈ તાય કાઈં વિત્યારિ” (ભવિ.
૩-૮-૭) આમાં અર્થભ્રમ થવા સંભવ છે.

ઉદા.

૧. “તકિ હિવં કિસિકિં કરકિં ?” (સંદર્ભ. ૧૬૪-૧૧)

૨. હવઈં પરલોક બપરિ કહીઈ છઈ રૂ દષ્ટાંત.” („ ૧૬૫-
૨૭)

૩. “હુનંદં આશ્ચર્યની વાત સાંભલિ.” (, ૧૬૭-૨૮)
 ૪. “તુ હુવ એ માહરુ ભક્ષ.” (, ૧૬૯-૪)
 ૫. “મિત્ર! ચિંતા સી કિજમ ! હિવ ભાગ્યજ ફલમ.” (, ૧૬૯-૧૩)

છેલ્લા ઉદાહરણમાં અથવા અર્થ બંધબેસતો આવી રહે છે.

(૮) પાખે-પાખે—પક્ષકે ઉપરથી સામાન્ય રીતે વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તે વ્યુત્પત્તિ સર્વમાન્ય થતી જાય છે. અપ પક્ષક છે. ઉદા.

૧. “તુ ઉપવાદ પાખે મરણ વારુ.” (વૈ પં. ૧૨૫. કરતાં)
 ૨. “પાંચ દિવસ પાખિ.” (વૈ. પં. ૧૩૨ પછી)
 ૩. “મુ પાખિ ભોજન ન કરી” (વૈ. પં. ૧૪૦ સિવાય)
 ૪. “ધન પાખમ પ્રભાતિ કિસી પરિ યાચકમુખ દેખીસિઈ?”
 (સંદર્ભ. ૨૧-૧૧)

(૯) જેતલમ-તેતલમ—યાવત્-તાવત્ના અર્થમાં.

ઉદા.

૧. “જેતલમ માંસ કાપવા લાગઉ તેતલમ રાક્ષસ હર્ષિઉ કહમ.” (સંદર્ભ. ૧૬૯-૫)

(૧૦) જિસમ-તિસમ—ઉપરના અર્થમાં અગર જરૂરે-તરૂરે અર્થમાં.

ઉદા.

૧. “તિસમં ચંદ્રલેખા કુમારસ્ત્રી પ્રતિ કહમ.” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૧૯)

(૧૧) જીછે તીછે—સં. વસ્મિન્, તસ્મિન્ ઉપરથી જસિન્-તસિન્, જિત્સિન્-તિત્સિન્, જીછે-તીછે.

ઉદા.

૧. “જીછે તિહુયણસરણ સામિ પૂજનધ જિણવર.” (સમ-
ક્ષેત્રિરાસુ. ૨૯)

૨. “તીછે તાલારસ પડઈ બહુ ભાટ પઢંતા.” (, , ૪૮)

(૧૨) પાછધ-પછધ-પછી-વૈદિક પશ્ચકે ઉપરથી. અપ. પચ્છઙ.

ઉદા.

૧. “તઉ પાછધ તિણિ દેવિ મહાત્મા પૂછિઉ.” (સંદર્ભ. ૨-૮)

૨. “પછધ કન્યા કહધ.” (સંદર્ભ. ૧૬૮-૮)

(૧૩) સહી—સં. સ+હિ ઉપરથી કે અરખી સહીહ ઉપરથી.

ઉદા.

૧. “મનિ ચીંતવઈ એઉ સહી ગુણુતણુઉ આગર.” (સંદર્ભ.
૧૪૫-૧૩)

૨. “સહી કાંઈ માહરા જાપમાંહિ દોદલઉઓ હૂઓ.” (, ,
૧૬૪-૧૪)

(૧૪) જઉ-જુ—ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે: (૧) યદિ-જહ-જઉ-

જુ. (૨) યાવત્-જાવ-જવ-જઉ-જુ. (૩) યત્-જઉ-જુ.

(૧) યદિના અર્થમાં—

ઉદા.

૧. “જઉ તુમહે લણુઉ, તઉ સિંહુ બાંધી કરી ચલાવિયધ.”
(સંદર્ભ. ૨૫-૯)

૨. “આજુ જઉ પિયાણુઉ આવઉ સિંહુ ન કરઇ તઉ....”
(સંદર્ભ. ૨૫-૯)

(૨) યાવત્ના અર્થમાં—

૧. “જઉ ન લાધો તઉ રાઉ નગર ખાહિરિ નીસરિઉ.” (સંદર્ભ. ૩૩-૯)
૨. “જઉ દિન ૫-૬ હૂઆ તિહાં તઉ પાછધ ખીજે...કહિઉ.”
(, ૨૫-૬)

(૩) ચત્ના અર્થમાં—

૧. “મહારાજ! જુ (ચત્) તુરહધ એવડિ અનુતાપુ હૂયકિ, તિણિ કરી તુરહધ અપરાધુ કો નહીં.” (સંદર્ભ. ૩૮-૭)
૨. “અધ-યુ હઉં જુ (ચત્) માહરધ ધરિ ભગવંતુ ન આવિઉ.”
(, ૪૯-૯)

(૧૫) જાં-તાં—યાવત્-તાવત્; યામ-તામ; જામ-તામ; જાં-તાં.

ઉદા.

૧. “ઘષ્ટવિરોધુ તાં હુયધં જાં દર્શનુ ન હોધં સંતહંરહધં.”
(સંદર્ભ. ૪૦-૧૫)
૨. “જાં લગધ આપણુધં મુખિધં ચોરી ન માનધ, તાં એહ-હૂધ નિગ્રહ કરાધ નહીં.” (, ૧૦૮-૧૪)

(૧૬) પુણુ-પણિ-પણુ—આ અવ્યય સં. પુનઃ ઉપરથી પાલીમાં પન-પના થઇ પ્રાકૃતમાં પુણ રૂપે આવ્યું છે. અપભ્રંશમાં વપરાતો પર પણુ પુનઃ ઉપરથી આવ્યો છે. જુઓ પૃ ૧૪૯. ‘પણુ’ જો પરં-પઢ-પણુ રૂપે વ્યુત્પન્ન થયો હોય તો તહેમાં કેવળ વિરુદ્ધાર્થ હોવો જોઈએ, પણ સમાવેશાર્થ—અપિતા અર્થમાં પણુ ગુજરાતીમાં તે વપરાય છે. માટે પુનઃ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવો ઇષ્ટ છે. પરં કેવળ વાક્યની શરૂઆતમાં વપરાય છે, જ્યારે ‘પુણુ’ સર્વાથા તેમ નથી વપરાતો.

(૧) વિરુદ્ધાર્થ—

૧. “મધ દયા લગી મેલ્હાવિઉ છધ, ખુણુ ખીજઉ ક્રોધ મેલ્હા-
વસિ નહીં” (સંદર્ભ. ૪૨-૧૦)
૨. “માહરા પ્રાણુ હરઉ, પૂણુ તોખ...પીયઉં નહી.” (, ૧૫-૨)

(૨) સમાવેશાર્થ—અપિના અર્થમાં—

૧. “કુમારુ ખુણુ સરસઉ નીસરિઉ.” (સંદર્ભ. ૨૫-૧૫)
૨. “તેહે વૈરી ખુણુ મારિયા.” (, ૩૭-૯)
૩. “હઉં ખુણિ વાંદી કરી તિહાં ખઈઉ.” (, ૨-૭)

(૧૭) નહીંતરિ-નહીતરિ—નહિનતર્હિ ઉપરથી.

ઉદા.

૧. “ખાહરિથી ભિક્ષા લિઉં, નહીંતરિ નહીં.” (સંદર્ભ. ૮૦-૨)
૨. “સૂઝતઉ આહાર લલઉં તઉ લિઉં, નહીતરિ ન લ્યું”
(, ૭૧-૧૭)

(૧૮) જે (ઉભયાન્વયી) યત્-જહ-જે. યત્ સંસ્કૃતમાં પણ
ગોણુ વાક્યની શરૂઆતમાં વપરાતું.

ઉદા.

૧. ‘અભિગ્રહ લીધુ-જે મિં ઇણુઈ જ ગાંમિં રહિયું.’ (સંદર્ભ.
૮૧-૨૧)
૨. “તવારુ વીનવઘ મહારાજ ! જે ભૂમિગોચરુ ચોરુ હુયઘ તઉ
માહરઘ પાડિ હુયઘ.” (, ૩૩-૨)
૩. “તુ હ નંદિયેણુ મનિ ઇથું ચીંતવઘ-કિમ એ મહાત્માનંદ
સમાધિ કરિયુ, કિમ એ સાજઉ થારિયું.” (, ૭૪-૫)

છેલ્લા વાક્યના ‘કિમ’ (સં. કિમ્) ઉપરથી કિ-કે રૂપે હાલનો
‘કે’ ઉભયાન્વયી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે.

(૧૯) વિરુદ્ધપાર્થ ‘કુખ’-‘કિ’—સં. કિમ્ ઉપરથી.

ઉદા.

૧. “કંઠ સોનગિરુ પાલહુ પ્રોણિ કંઠ અમહ આયુધ નાખુ.”

(કા. પ્ર.)

૨. “કંઠ મધ મન્મથ દૂલવ્યું કંઠ દૂં નિર્ગુણ નારી.” (કા. પ્ર.)

(૨૦) નવિ—સૂત્ર ૮-૨-૧૭૮ “નવિ વૈપરીયે” સૂત્રમાં આપેલો

નવિ ‘ઊલટાપણા’ના અર્થમાં વપરાતો. આ ‘નવિ’ નકારાર્થ છે. પણ બન્નેનું મૂળ એક જ લાગે છે. ન+અપિ (વિ)=નવિ-નવિ રૂપે આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “વલિં વિમાસઘ હ્રધયડલા માંહિ, દૈવચિંતા નવિ જાણીધ.”

(વિદ્યા વિ. ૩૪)

૨. “એ નર નવિ, જીપિઉ જે ન જાધ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૯)

(૨૧) અરહુ-પરહુ—સં. આરાત્ તે પરતઃ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન

થયાં છે.

ઉદા.

૧. “પાદુકાતીરિ મૂકી અરહુઉ પરહુઉ જોધ કરી” (સંદર્ભ.

૩૨-૧૫)

૨. “અરહા આવઉ; શ્રીમહાવીર વાંદઉ.” (, ૫૧-૨૧)

૩. “ચંદનબાલાનુ હાથ પરહુઉ કીધઉ.” (, ૭૦-૧૦)

૪. “તુમ્હે એઉ પરહુઉ મેલહઉ. (નમૂનો.)

૫. “જુ તુરકાણું આણું અરહું.” (કા. પ્ર.)

(૨૨) સામહું—સં. સન્મુખ-સમ્મુહ-સામુહ-(વિશેષણ તે અવ્યય)

ઉદા.

૧. “મિત્રાણુંદુ પૂર્વ પ્રતિપન્નતા લગી રાયરહધ સામુહઉ ઊઠિઉ.” (સંદર્ભ. ૪૦-૧૪)

૨. “આવતઉ સાંભલી કરી સામહુઉ આવિઉ.” (, ૫૮-૩)

પ્રકરણ ૨૨ મું

પદવિન્યાસાદિ

અર્વાચીન ગુજરાતી તે જૂની ગુજરાતીના પદવિન્યાસમાં ગદ્ય ફેર નથી. સંસ્કૃતથી માંડી વાઙ્મયરચના એક પ્રકારની ચાલી આવી છે. છતાં જે થોડાવચ્ચે ફેર જોવામાં આવે છે તે બંને તેરસા નોંધ્યો છે. સમ્પત્તી ગોદાવર પદસાદિત્યમાં ગદ્યસાદિત્યથી વિવિધ હોઈ શકે છે. પરંતુ તેને પ્રમાણુદ્યુત ગણી ગણાય નહીં, માટે આ સંખ્યા ગદ્યસાદિત્ય તરફ જ દષ્ટિ કરવી રહે છે.

“પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ” માંથી તે જોવા થોડાં ઉદાહરણ લેવાં થોડાં વારી તેને નીચે આપ્યાં છે.

(૧) સાધારણ બોલીમાં તે ગદ્ય શબ્દાણુમાં અત્યારે આપણે ખાસ ભાર મૂકવાનો ન દોષ ત્યાં વિશેષણને વિશેષ્યની પૂર્વે મૂક્યે છિયે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તેવે પ્રસંગે વિશેષણને વિશેષ્યની ઉત્તરે મૂકેલું કોઈ વાર જોઈયે છિયે.

ઉદા.

૧. “આમિ એકિ અતિ દરિદ્રતા કરી હુકિખત હોકરિ એક હાંતી.” (૫૮-૨૩)

૨. “નગરિ એકિ સેકિ એક તણા બિ પુત્ર લેસાલ પકડ.” (૫. ૨)

૩. “આણુ જહિ પિયાણુઉં આઘઉં સિંદુ ન કરશે.” (૨૫-૪)
(૨) પ્રત્યય લોપ (વિભક્તિનો)

ઉદા.

૧. “જહુ તણી શાખા છીકડે ખાંધી કરી આપણુપડ તિહાં

ચડી કરી વિદ્યા જપ્પ.” (૬-૨)

(૩) કોઈ વખત સમાસભંગ (પ. તત્પુ.) થતાં પૂર્વપદને પ્રત્યય લાગે છે. અહીં સંગદોષથી ઉત્તરપદની જે વિભક્તિ હોય છે તે વિભક્તિપ્રત્યય પૂર્વપદને પણ લાગતો જોવામાં આવે છે.

ઉદા.

૧. “ચોરિ પગિ લાગી વાહર વનમાહિ આવી.” (૬-૧૨)
(ચોરપગિ)
૨. “તિણિ આહારિ દોષિ રાઉ મૂયઉ.” (૫-૧૬) (આહારદોષિ)
૩. “તઉ પાછમ તિણિ નૈમિત્તિકિ વચ્ચનિ કરી” (૨૭-૧૦)
(નૈમિત્તિકવચ્ચનિ)
૪. “ધમ જીવ આણછતીધં વસ્તધં મોહધં કરી” (૯૯-૧૩)
(વસ્તુમોહધં)
૫. “જી જીવુ સંદેહુ-પરુ હુયધં સુ સાસય સુહુ ન લહધં.”
(૫-૮) (સંદેહુ-પરુ)

(૪) અવધારણ અવ્યય ‘જ’ને હાલ આપણે વિભક્તિ પ્રત્યય પછી મૂકીએ છીએ, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તે પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય વચ્ચે મુકાયેલો જડે છે.

ઉદા.

૧. “પેલી આપણા કર્મજિહ્વં દોસ દિષ.” (૧૬૩-૧૪)
૨. “ધસિઉં ચીંતવધં સ્ત્રીધજિના વૃંદમાહિં ચિકી રહધ.”
(૧૬૮-૧૧)

(૫) વિશેષ્ય એકવચનમાં ને વિશેષણ બહુવચનમાં-ખાસ કરીને આંકારાંત કૃદંત સાથે. આ પ્રયોગ અપભ્રંશ સમયથી થતો આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “આ તાહરી માતા તઉં દેખતાં મારિસુ.” (૧૧૨-૨૦)
૨. “મઝ જોઅંતાં સમ્યક સહી, હરિ સમોવડી કો સમરથ નહીં.” (હરિષો. ૧૪૭)
૩. “મઝ જોતાં તિહાં જોલિઉ રામ.” પ્ર. ત્રિ. ૧૧૩)
- (૬) ‘નહીં’ અવ્યય ક્રિયાપદ પછી.

ઉદા.

૧. “જોયણુ સય ઊપરી હઉં જઉં નહીં.” (સંદર્ભ. ૨૪-૨૦)
- (૭) સંગદોષથી પ્રત્યય-(પૂર્વ શબ્દના સંગદોષથી)

ઉદા.

૧. “શીતલિ તરુતલિ વિશ્રામિ નિમિત્તુ બપઝં હંતં” (૭-૧૧) (વિશ્રામનિમિત્તુ)
- (૮) વિશેષણવિશેષ્ય એક વિભક્તિમાં, હાલ લિન્ન વિભક્તિમાં—
- (૧) “આપ જમ આંધલઉ હુમ તઉ જોરં આંધલં હવઉં?” (સંદર્ભ. ૧૦૪-૨૫) (હાલ “જોરે આંધળા થવું?”)
- (૯) જે લિન્ન લિન્ન જાતિના કર્તાને લીધે હાલની માફક ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિ બહુવચનમાં—
૧. “જેહૂ ઘણુ કાલ તિહાં રહિઆં.” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૭)

પ્રકરણ ૨૩ મું

વિવૃત ઁ-ઁની પૂર્વાવસ્થા

જૂની ગુજરાતીના સમયમાં વિવૃત ઁ-ઁ નિષ્પન્ન થયા નથી. માટે તહેની પહેલાંની અવસ્થા-સ્વરૂપ અહીં નોંધી તે ઉચ્ચારની પાછળથી સમીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

ઉદા.

૧. તે જોવા જણ મિલિજિં બહુ; સેન સહિત તિહાં બઘઠે
સહ્." (સીતાહરણ ૭૦)
૨. "નિતુ નિતુ વહધ સુધાકર સોધ, વયરીનઉ ભય એવકુ
હોધ." (પ્ર. ચિ. ૧૦૯)
૩. "આપણુપા પીંપલ સડિઉ, મોહ જિ મઝલઉ મૂલિ." (પ્ર.
ચિ. ૧૪૧)
૪. "ગઉખિ બઘઠી રાયમએ તેમિનાહુ નિરબધ." (આરાધના
૧૭)
૫. "સડિઉ તણઉ જધ ટલ્યુ સંતાપુ." (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૬. "કામધેન તે (અ) ઉખર કરધ." (વિ. પ્ર. ૭૫)
૭. "બોલતી છડિઁ ઊતારધ." (પૃથ્વીચંદ્ર. ૧૨૫)
૮. "સાટિ પઘસધં, જુડધં, ફેડિડધ." (, ૧૦૪)
૯. "પણાંગના રમી ધરિ મડિડઉ આક્ષ." (સંદર્ભ. ૧૭-૨૩)
૧૦. "રાણીનધં મુઉણા માંહિ નરગ દેખાડધ." (, ૮૮-૧૩)
૧૧. "રાઉ પુણિ ચોર પૂડિ દ્રવડિઉ" (, ૩૪-૬)
૧૨. "તુમહારધ કીડોઘાનિ ચઉમાસિ રહિયાં હૂંતા...ઊપનઉ." (, ૨૭-૨૫)
૧૩. "સંધિ સમુદ્રિ ધનવાંતિ ચઉથઝ દિવસિ પડિસિયાં." (, ૧૧-૧૨)
૧૪. "પરહુણઉ ખડી.....ન જાણધ." (, ૧૨૦-૧)
૧૫. "તેહ સેકિતુ ભદંસિનઉ ચારણહાર મુભગ નામિઈ પીંડાર." (, ૧૦૯-૮)

૧૬. “એવં ચઉરાસી ચઉહટાં જાણિવા.” (સંદર્ભ. ૧૨૯-૨૦)
૧૭. “જવહરીહટી.” (, ૧૨૯-૬)
૧૮. “ઠીંગ ભરી ચહિના અંગાર ઘાતી નાકઓ.” (સંદર્ભ. ૭૪-૨૦)
૧૯. “દેવદૂખ્ય વસ્ત્ર આભરણ પહિરાવી પહિહાડિઉ.” (, ૧૦૮-૧૬)
૨૦. “અહુતઉ રાઘ બજાતકારિ હિં બધસાલી કરી ભણિઉ.” (, ૪૦-૧૬)
૨૧. “પહિલડીં પરમેસરુ નમી અવિકલ અવિચલ ચિત્તિ.” (પ્ર. ચિ. ૯૬)
૨૨. “ભણુમ વિભીષણુ, પુહુરા કીજઈ. આવી રાત અન્ધારી.” (સીતાહરણ. ૫૭)
૨૩. “સોલ સહસ્ર સાહણુ કરી ગોપી ગેલિગહિદલ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૯)
૨૪. “આવ્યા સજન સધ્ધે જુહુનરી.” (વિ. પ્ર ૧૬૧)
૨૫. “જેહુનમ થડિ દીવા બલઈ, તે તૂં જમનમ લેમ.” (સીતાહરણ ૫૭)
૨૬. “તમ તુમ્હે મુગ્યા હઉત.” (સંદર્ભ. ૨-૧૭)
૨૭. “દૂઆ ખટખંડિ રાજિઆ દહિલતિ દાન ઉદાર.” (સિંહાસન બત્રીશી ૧-૨૨) (સંવત ૧૬૭૯-સાહિત્ય-એપ્રિલ)
૨૮. “માટીની પાલિ બાંધી ખમરના અંગાર ઘાલ્યા.” (સંદર્ભ. ૮૧-૧૨)
૨૯. “ચઉરી માહિ ચ્યારિ માંગલિક વર્ત્યા.” (, ૧૪૮-૨૮)

૩૦. “સુ કહિહાં વડધ વસ્તુ લેધ કરી વેચધ.” (, ૧૩-૬)

૩૧. “સઘથિધં સુપિસરિ સિંદૂર, ઉપરિ કુંસુમમાલા નપૂર.”

(બુ. પ્ર. પુ. ૭૬-૨૧)

ઉપરનાં બધાં ઉદાહરણમાં મ્હોટી મુદ્રાવાળાં રૂપમાં અત્યારે વિવૃત ઐ-ઐા થાય છે. આ ઉચ્ચારની પૂર્વાવસ્થા (૧) અઈ-અઉ છે. (૨) ક્રોધ વખત અહિ, અહુ, હ, વગેરેનો હ્ મોળો પડી પૂર્વ બાબુ ખસતાં પણ વિવૃત ઉચ્ચાર થાય છે.

આ વિવૃત ઐ-ઐાને ખાસ સંબંધ અઈ-અઉ સાથે છે. હિંદીમાં અઈનો એ ને અઉનો ઐ પ્રયત્ન ઘટતાં થાય છે. તેવે સ્થળે ગુજરાતીમાં વિવૃત ઐ-ઐા બને છે.

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
ઘૈઠા	બેઠા	ઘૈલ	બેલ
ઘૌક	ઘૌક	ઘૈર	બૈર
ઘૌજ	ઘૌજ	ઘૌલત	બૌલત
મૈદાન	મદાન	પૈઠા	પેઠા

એ-ઐ ને આમ વિશેષ ને પાધરો સંબંધ અઈ-અઉ સાથે છે. તે અઈ-અઉનો હિંદીમાં એ-ઐ થયો ને ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વરભાર પ્રથમ અ ઉપર પડતાં વિવૃત ઐ-ઐા ઉચ્ચાર થયો. હિન્દીના ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર વચ્ચે પડતો છે, માટે સંસૃષ્ટ સંધિ-સ્વર થયા છે.

સુ. નરસિંહરાવભાઈએ આ વિવૃત ઐ-ઐાની સમીક્ષા પોતાનાં ભાષણોના પુ. ૧, પૃ. ૧૨૫-૧૮૭ ઉપર બહુ ઝીણવટથી કરી છે, અને ડૉ. ટેન્કીશરીના મતની ત્હાં તુલના પણ કરી છે. બન્નેના મતની નોંધ કરિયે:

ડો. ટેસીટોરી-અઈ } -અઈ-એ-ઓ; અડ } -અડ-ઑ-ઓ.
અય } અવ }

મુ. દીવેટીઆ-અઈ-અય } -અય-અય્-ઓ; અડ } -અવ-અવ્-ઓ.
અય } અવ }

ડો. ટેસીટોરીના મતે અઈ-અડનો પ્રથમ એ-ઐ થયો, તે પછી વિવૃત એ-ઓ થયો. આ'માં વચગાળાનો ક્રમ વ્યાજબી લાગતો નથી. હિંદીમાં ઉપર જોયું તેમ વચગાળાના ક્રમે એ-ઐ) વિકાસ પૂરો થયો છે, ત્યારે ગુજરાતીમાં અઈ-અડ ઉપરથી (વચગાળાના ક્રમ સિવાય) વિવૃત ઉચ્ચાર એ-ઓ થયો છે. એટલે એ મતમાં મૂલે વાંધો ભાસે છે.

મુ. નરસિંહરાવભાઈના મતે અઈનું પ્રથમ અય ને અડનું પ્રથમ અવ અનવું જોઈએ. પછી અય-અવનો અંત્ય અ ઊડી અય્-અવ્ રહે. તેનો વિવૃત એ-ઓ થાય. આ સંબંધી હું મહારો અભિપ્રાય નમ્ર-તાપૂર્વક રજૂ કરું છું.

પ્રથમ વાંધો એ છે કે અઈનો અય થયાનાં મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈએ એચાર ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે. (વચર, પચડઉ, વચરાગી, ખચ-ડઉ) પણ અડનો અવ થયાનાં ઉદાહરણ 'કવણ' સિવાય નોંધ્યાં જણાતાં નથી. અઈ ને અયના ઉચ્ચારમાં મોટો ફેર નથી. ફ ને ય બનને તાલબ્ય છે. એટલે કાવ્યમાં અક્ષરમેળ કાયમ રાખવા વાસ્તે ય ઉચ્ચાર કરવો પડે ત્યાં ફનો ય લખાય, અને તે'વાં થોડાં રૂપ જડી આવે, પણ તે સાથે તે જ શબ્દોનાં અઈવાળાં રૂપ વિશેષ પ્રમાણમાં મળે છે. ડ ને વનાં ઉચ્ચારસ્થાનમાં ભેદ છે. ડ ઓછ-સ્થાની છે, જ્યારે વના ઉચ્ચારમાં દંતસ્થાનની મદદ લેવી પડે છે. એટલે આ ચર્ચામાં અડનો અવ થયેલાં રૂપ વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણાય. વળી 'કવણ'નું ઉદાહરણ વ્યાજબી પણ નથી. અપ. કવણ રૂપે જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્ય વાસ્તે કડળને જન્મ આપ્યો ને કવણ

જાતે પદ્યમાં ચાલુ રહ્યું. તે અદ્યાપિ કાવ્યમાં વપરાય છે, અને ક્યારે પ્રચારમાંથી નષ્ટ થશે, તે કહી ન શકાય. વિ. સં. ૧૪૫૦ના ‘મુઘાવ-બોધ ઔક્તિકમાં’ ‘કહણ’ વપરાયું છે, જ્યારે સં. ૧૪૭૮ના ‘પૃથ્વી-ચંદ્ર ચરિત’માં ‘કવણ’ વપરાયું છે. આવી જાતનાં બીજાં ૩૫ તળો, કેરો છે. તે અપભ્રંશમાં વપરાતાં તેવાજ રૂપે હાલ વપરાય છે, તે વપરાશે. નળાખ્યાનનું “કવણુ રાયની દીકરી, કવણુ તેહનું ગામ?” તેમજ લોકપ્રિય દૂહામાં “કવણુ ખટકાવે કમાડ મઢી છે રાણકદેવની?” માં વપરાયેલું કવણ જૂ. ગુ. કણ ઉપરથી આવ્યું, એમ માનવું બ્યાજબી નથી. એ પ્રમાણે તો અપ. કવણનું જૂ. ગુ. માં કણ થયું, તે પછી જૂની ગુજરાતીમાંજ પાછું કવણ થયું. આમ ભાષા-વિકાસના એકજ કાળમાં કોઈ રૂપ વિકૃત થઈ પાછું મૂળરૂપમાં આવે તે સંભવિત લાગતું નથી.

જૂની ગુજરાતીમાં નીચેના શબ્દોમાં મૂળ વ્તો ડ થયો છે. અધામાં વિવૃત ઓ છે. પાછો અડતો જૂની ગુજરાતીમાંજ અવ-અવ વિવૃત ઉચ્ચાર વાસ્તે થયો એ સંભવિત નથી, તેમ અડતો અવ થયાનાં ઉદાહરણ પણ ઠીક પ્રમાણમાં નથી.

૧. ધવલ-ધલ-ધોળ	૨. (દે.) છવઢી-છલ-છોડ
૩. કવલક-કલલક-કોળિયો	૪. ગવાક્ષ-ગલ્લ-ગોખ
૫. દ્રુત-દ્રવલ-દલલ-દોડવું	૬. સપત્ની-સવત્તી-સલકિ-શોક્ય
૭. દ્વિઅર્ધ-(દિયઢું-દિવઢું)-દલલ-દોલ (હિ. દેલ)	

હંમેશાં ફેરફાર થવોજ જોઈએ એમ કહી શકાય નહીં, કારણ પરિસ્થિતિ તેમ હોત તો પ્રા. ત્તળ પ્રત્યય ગુ. ‘એ’વાતણું’માં, અપ. પ્તળ પ્રત્યય ‘ગળપણ, બચપણ’માં, પ્રા. ત્તળ પ્રત્યય શૂરાતન, પુરુષાતન’માં, પ્રા. અપ. પ્ત પ્રત્યય ‘માટપ, સારપ’માં ટકી ન રહેત. એટલે જેમ અપ. તળો તેમ કવણ બન્ને અવિકૃત રૂપે ચાલુ રહ્યા છે, તે ભવિષ્યમાં કાવ્યમાં રહેશે.

ખીજો વાંધો એ છે કે અવ્ ઉચ્ચારણ શક્ય નથી. અવમાંના વનોં અ ઊડે, એટલે તુરત ડ થવું જોઈયે, કારણ ડ+અ=વ, એટલે વનોં અ ઊડતાં ડ થવું જોઈયે. જો એમ માનિયે કે આ ઉચ્ચાર ક્ષારસી ભાષાને આભારી છે તો ઉદાહરણ રૂપમાં ક્ષારસી શબ્દ દર્શાવે છે. તહેનો ગુજરાતીમાં ‘દઉલતિ’ થયો છે, તે ખતાવી આપે છે કે ક્ષારસી ઉચ્ચાર ગુજરાતીને અનુકૂળ નથી; એટલે વનોં ડ થવો જોઈયે. જો વસ્તુસ્થિતિ આમ છે તો જૂની ગુજરાતીના અઈ-અડ ના અય-અવ; અય્-અવ્ ક્રમની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

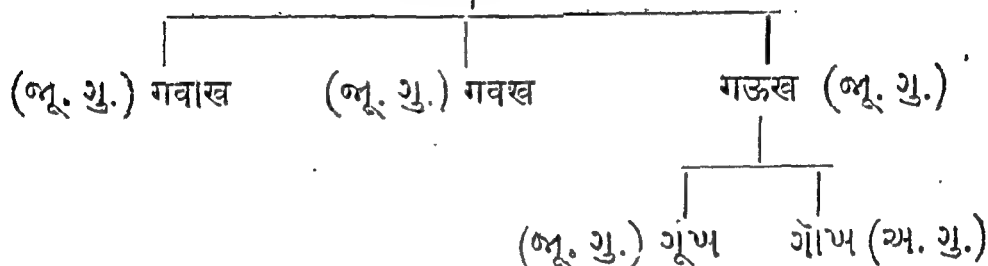
ત્રીજો વાંધો એ છે કે ઉદાહરણોમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીમાં બહુધા અઈ-અડ રૂપ મળી આવે છે. તહેનો વિવૃત ઉચ્ચાર થવામાં જો અય-અવ ક્રમની જરૂર હોય અને તેવાં રૂપ ઉચ્ચારમાં પ્રચલિત થયાં હોય તો તે જરૂર સારા પ્રમાણમાં નંધાયા વગર ન રહે. ઉદા. ૨૭ સંવત્ ૧૬૭૯ની સાલનું છે. પછી ૧૮મા સૈકામાં તો વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે; તો જો અવ્ ક્રમની જરૂર હોય તો મૂળભૂત ક્ષારસી અવનોં અડ સં. ૧૬૭૯માં શા માટે થયો તે સમજાતું નથી.

આ કારણોથી અય-અવ ક્રમ કૃત્રિમ લાગે છે. વ્યાજબી ક્રમ અઈ-અડ છે. તે આધારે ગવાક્ષ શબ્દના પ્રા. ગવક્ષ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં સંયોગલોપ થતાં ‘હેલા ખોળાનું’ સંતાન ગવાક્ષ. ગવક્ષ આગળ ચાલુ રહેતાં તહેનું ગલ્લ્ થયું. આ ગલ્લ્ રૂપે ‘ગૂખ’ને જન્મ આપ્યો ને ગલ્લ્-ગલ્લ્ જાતે ચાલુ રહેતાં છેવટે ‘ગોખ’ શબ્દને જન્મ આપી મૂળ રૂપ પ્રયોગલુપ્ત થયું. કઃ પુનઃના પ્રા. કોણ-કણ રૂપે અપભ્રંશના કવણ રૂપને જન્મ આપ્યો અપ. કવણ રૂપે જૂની ગુજરાતીના કણ ગદ્યરૂપને જન્મ આપ્યો. આ કણ રૂપે ‘કુણ’ ને પછી ‘કોણ’ને જન્મ આપ્યો. ઉત્તરાવસ્થામાં કવણ વાંઝિયું રહ્યું નથી, તેમ ‘કોણ’ તે તહેનો પુત્ર નહીં, પણ પૌત્ર. કવણ ઉપરથી કવણનો જન્મ થયો ને વૃદ્ધ થવા છતાં તહેની જરૂરને

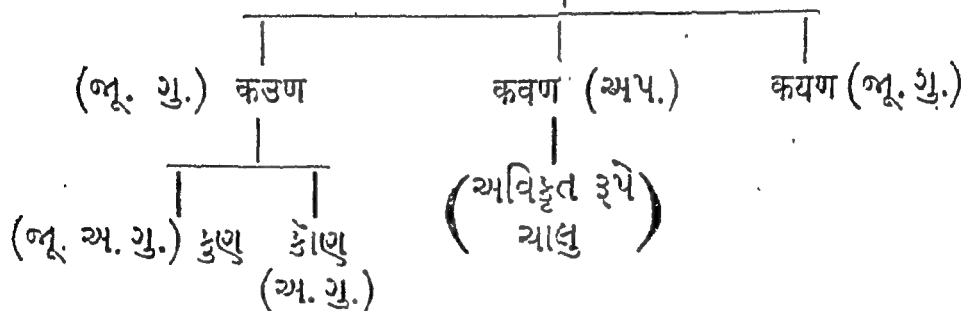
લીધે તે ઠેઠ ટકી રહ્યું છે. “કલ્હે જલહરુ થક્કિસએ કથાણુ પરાધ આસ.” (દૂહામાતૃકા ૪૯). નીચેના વંશવૃક્ષ ઉપરથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

I ગવાક્ષ (સં.)

ગવક્ષ (પ્રા.)

II કવણ (અપ.)

III તાવત્ત (સં.)

તાવ (પ્રા.)

તઢ (જૂ. ગુ.)

અહ-અહમાંથી સંવૃત ઓ-ઓ તથા વિવૃત ઓ-ઓ થયા. સ્વર-

ભાર અ ઉપર પડે તો વિવૃત ઉચ્ચાર થાય ને ઇ-ઉ ઉપર પડે તો સંવૃત ઉચ્ચાર થાય, એ ધોરણુ વ્યાજખી લાગે છે. ડો. ટેસીટારી સંવૃત ઉચ્ચારને વાસ્તે અય-અવ થવાજ જોઈયે, એમ માને છે, તે વ્યાજખી લાગતું નથી, તેમ મુ. નરસિંહરાવભાઈનો વિવૃત ઉચ્ચાર વાસ્તે અય-અવ થવા જોઈયે, એ ક્રમ પણ ઠીક લાગતો નથી.

ઉદા.

૧. “સેવત્રી જાઘ જૂહી વેઉલ બઉલ શ્રીદમણા મરુઆ.”
(સંદર્ભ. ૧૫૦-૧૨)
૨. “દિન પ્રતિ એક બીજઉરઉં આણી આપવઉં.” („ ૧૬૫-૨૨)
૩. “હુરસઉરા, ચિત્રઉડા, ...નાગઉરા, આણુંદઉરા.” („ ૧૫૫-૧૭)
૪. “નીલઉ ખૂટીલઉ પહિરી.” („ ૧૦૬-૨૦)

(૧) બોર(સદલી), (૨) બીજોડું, (૩) હુરસોરા, ચિત્રોડા, નાગોરા, (૪) પટોળું--શખ્દોમાં વિવૃત ઉચ્ચાર નથી, પણ સંવૃત છે. તે ‘અઉ’ના ‘ઉ’ ઉપર પડતા સ્વરભારને લીધે આવ્યો છે. પ્રાકૃતમાં મયૂર-મોર, લવણ-લહણ-લોણ, વદર-વડર-વોર એ રીતે થયા. આ પ્રમાણે સ્વરભાર નિયામક તત્ત્વ છે, બાકી સંવૃત ને વિવૃત ઉચ્ચાર બન્ને અઇ-અઉ ઉપરથી આવે, તે સંભવિત છે.

સંપ્રસારણ અને પ્રતિસંપ્રસારણ સંબંધી મુ. નરસિંહરાવભાઈ તથા ડો. ભાણ્ડારકરનું શું કહેવું છે તે જોઈયે. અનુક્રમે નોંધ કરીશું.

The genesis of પ્રતિસંપ્રસારણ may be this; when the ઇ-ઉ find themselves in a subordinate position they seek, as it were, some support for self-

preservation, and an adventitious અ steps in to furnish such support, resulting in the usual sandhi इ+अ=य and उ+अ=व. Pāṇini's rule, इको यणचि operates here; this rule is practically the reverse process of इग्यणः संप्रसारणम्." (गु. भा. सा. पु. १, पृ. १२८) આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે इ-उने टझी રહેવા માટે વધારાનો અ આવી પ્રતિસંપ્રસારણ થાય છે, એટલે इ કે उ પાછલા સ્વર સાથે જોડાઈ ન જાય અને शब्दनुं માપ જળવાઈ રહે માટે પ્રતિસંપ્રસારણ થાય છે.

"When व-य (or rather the अ therein) is accented there is sampra-âraṇa and if it is unaccented samprasaraṇa is prevented by the shifting of the accent to the preceding अ (of अय-अव), thus turning the अ of य-व into a द्रुततर अ and consequently dropping it, leaving अय-अव् as the immediate cause of the wide sound." (गु. भा. सा. पु. १, पृ. २७६) આમાં એમ જણાવે છે કે अय-अवમાં स्वरभार प्रथम अ ઉપર પડે એટલે સંપ્રસારણ ન લે, અને અંત્ય अ (अ ने वमाने) द्रुततर બની બિડી જાય. માત્ર अय-अव् રહે. તે विवृत उच्चार जातावे.

હવે ડૉ. ભાણ્ડારકરને આ બાબત શું કહેવું છે તે જોઈએ. "To such an accent as this might be attributed the almost universal change of अय and अव to ऐ and औ that we have already noticed. The अ of the initial syllable, being accented, draws to itself the य or व of the following and deprives it of its अ, in which cases the य or व becomes इ or उ, and then

the two form ऐ and औ.” (ભાષણો પૃ. ૧૬૩) તેજ વાત અન્યત્ર પણ કરી છે.

“The change of अव to औ formerly noticed I consider as due to the elision of the final अ of व consequent upon an accent on the first syllable, though afterwards there is a softening of the व to उ.” (ભાષણો. પૃ. ૧૬૮)

આ પ્રમાણે મુ. નરસિંહરાવભાષા ને ડૉ. ભાણુદાસકરના મતમાં ભેદ છે. જાનને જણ જણાવે છે કે સ્વરભાર અય-અવની પ્રથમ શ્રુતિ અ ઉપર પડે તો અંત્ય અ (ય-વમાં છેવટનો) ઊડી જાય, પણ ડૉ. ભાણુદાસકરના માનવા પ્રમાણે અ ઊડતાં અવશિષ્ટ રહેતા ય્-વ્ તો ઇ-ઉ થાય, જ્યેહારે મુ. નરસિંહરાવભાષાના મતે સંપ્રસારણ ન લેતાં ય્-વ્ કાયમ રહે.

પ્રતિસંપ્રસારણ બાબત કહ્યું છે કે ઇ-ઉ ગૌણ સ્થિતિમાં આવી પડતાં વધારાનો અ આવી ઇ-ઉને ટકાવી રાખે છે. તો સ્વરભાર પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખસતાં દ્રુતતર જાનેલો અ ઊડી જાય ને પ્રતિસંપ્રસારણથી ઊલટો નિયમ સંપ્રસારણ લાગી અય્-અવ્નો અઇ-અઉ થયો જોઇયે. ડૉ. ભાણુદાસકર હિંદી ભાષા સંબંધી કહે છે, એટલે તહેમાં ऐ-औ (अइ-अउना) થાય, પણ ઉપર જતાંબ્યા પ્રમાણે જ્યેહાં હિંદીમાં ऐ-औ છે ત્યાં ગુજરાતીમાં વિવૃત ઍ-ઐ થાય છે, એટલે જાનનેનું મૂળ જોક્ષ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે જો અય-અવનો અંત્ય અ ઊડતાં અઇ-અઉ થવાં જોઇયે તો નયણ, રયણ, વયણ પ્રાકૃત શબ્દો ઉપરથી નેણ, રેણ, વેણ શબ્દોમાં વિવૃત ઍ છે તો તહેનાં પૂર્વ રૂપ

નફળ, વફળ, રફળ એવાં નંધાયલાં બતાવવાં જોઈએ. પરંતુ તેવાં રૂપ લખાણમાં બહુ નંધાયાં નથી, એ વાત ખરી છે. * છતાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે (૧) હ ને યનાં ઉચ્ચારસ્થાન એક છે. (૨) નફળ ને બદલે નયળ રૂપ હતી ગૌણ સ્થિતિ આવી ન પડે અને કાવ્યમાં શબ્દના લાંબા માપની જરૂર પડવાથી તે રૂપ ટકી રહ્યું છે. જનતાની વાણીમાં લખાણ પ્રમાણે હશે કે કેમ તે શંકા છે. પરંતુ અવ્-અડ સંબંધીનાં ઘણાં ઉદાહરણ શરૂઆતમાં નોંધ્યાં છે. આ બાબતનો વિચાર કરવામાં ખાસ રૂપ તો અવ્-અવ્-અડ છે, કારણ વ કેવળ ઓખરસ્થાની નથી પણ દંતૌષ્ઠ છે, એટલે ઉચ્ચારસ્થાનોમાં ફેર હોવાથી વ નો ડ થયા સિવાય વિવૃત ઓ બને નહીં. નગરનું 'નેર' (ચાંપાનેર-વાંકાનેર) થાય છે. પરંતુ નયર-નફર છેવટનું રૂપ લખાણમાં ઝાઝું નહીં મળે. છતાં ઉચ્ચારમાં નફર થાય તે પછી 'નેર' બને.

(૨) વળી હકારમાં વિવૃત ઓ-ઓ કરવાનું સહજ સામર્થ્ય છે, પણ તે પૂર્વ શ્રુતિ તરફ ખસતો હોય અને લઘુપ્રયત્ન બનતો હોય ત્યારે. હહ, અહિ, અહુ, અહ, ડહ, વગેરે અક્ષર સમૂહનો હ પૂર્વ શ્રુતિ તરફ ખસે તો વિવૃત ઓ-ઓ થાય. જવહરી-ઝવેરી, મહતઉ-મહેતો, ગહિલ-ઘેલું, નુહતરી-નહોતરી, પુહરા-પ્હોરા-પૌરા, પહિલઉં-પ્હેલું, વગેરે ઉદાહરણમાં નોંધેલાં રૂપમાં વિવૃત ઓ-ઓ બને છે.

ગુજરાતીમાં જે-તે-એ પ્રથમા ને પાંચમીના 'થી' પ્રત્યય પૂર્વે આ'મનાં રૂપમાં વિવૃત ઉચ્ચાર નથી, પણ અન્ય વિભક્તિઓનાં રૂપમાં વિવૃત ઉચ્ચાર ને હકાર બને છે. તે છટ્ટીના જૂના હ પ્રત્યયને આભારી છે: જે'ને, તે'ને, તે'માં, વગેરે. બુઝો ઉદાહરણ રૂપમાં 'જેહનડ'.

મુ નરસિંહરાવભાઈ અવ-અવ, અવ્-અવ્, ઓ-ઓ-આ ક્રમ માટે

* 'માતૃકાચરિત્ર'માં સં. વચન શબ્દ માટે ત્રણ વખત વફળ વપરાયો છે: વફળ (૨૨), વફળ (૨૮), વફળ (૫૦)

આગ્રહ રાખવા છતાં પણ જણાવે છે કે “Here to leave the અઈ-અડ and subsequent evolutes અય્-અવ્ the હ્ shifting to the beginning (ઘઙ્ઘી-ઘડલડં) creates a free road for the conditions of the wide sound; which would not be so well created by the હ્ shifting end-ward or in any other way;” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૪૩૦)

આ પ્રમાણે હનું પૂર્વ શ્રુતિ તરફ ખસવું તથા લઘુપ્રયત્ન બનવું-ઁ ઁ વિવૃત ઉચ્ચાર કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. વિવૃત ઉચ્ચારનું થવું ને હનું ખસવું લગભગ સાથે સાથેજ બને છે. તેને લાંબો કાળ લાંબો હોવો જોઈએ નહીં.

૧. મગિની-મઙ્ઘી-મહિળ-મહિન-મહેન ૨. નઝર-નહર-નહુર-નહોર
૩. મહિતક-મહિલ-મહિલડ-મહેલો ૪. મહર-મહર-મહુર-મહેર
૫. મૃથુલક-મહુલડ-મહેળું ૬. જહર (કા.) ઝેર
૭. મહત્ક-મહત્તડ-મહેતો ૮. પ્રથમ-પદમિલ-પહિલડ-પહેલું
૯. અધિકરણી-અહિઅરણી-અહિરણિ-અંરણુ

ઉપર પ્રમાણે અઈ-અડ સ્વરયુગ્મેમાં સ્વરભાર પ્રથમ અ ઉપર પડતાં વિવૃત ઁ-ઁ થાય છે, તેમજ હ્ પૂર્વ તરફ ખસી મેળો પડતાં પણ વિવૃત ઁ-ઁ થાય છે. આ ઁ ઉપરાંત પણ ઁ-ઁની નીચેના પ્રસંગોમાં બને છે.

(૩) ૧. મૃદ્ધે-ઘરિ-ધિરિ-ધેર

૨. પ્રકાર-પઆર-પયાર-પયર-પરિ-પિરિ-પેર (તૃતીયા).

આમાં સંગદોષથી સાતમીના કે ત્રીજીના ઇ પ્રત્યયને લીધે પૂર્વે પણ ઇ આવી છેવટે વિવૃત ઁ થયો છે.

ઉદા.

૧. “એક સમિ તે ભૂપ આવ્યુ કામિનીનિ ધિરિ.

રાધ સામા ખીડી દીડી શોક ફેરી પિરિ.” (કાદં. ૩૯)

૨. “રુકિમણી પરણીયા, પૂછી રે પિરિ.” (ઉપાહ. ૮૪)

આ’માં પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પડતાં ને અંત્ય હ નો એ કે અ થતાં પૂર્વે હનો વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે. મેળે, બેળે, વેર્યે, તેલ્ય, ભેર, મેર્ય (મરિ-મિરિ), વગેરે શબ્દોમાં વિવૃત એ આ પ્રમાણે આવ્યો છે.

(૪) આગળપાછળ અનુનાસિક કે અનુસ્વારને લીધે પણ વિવૃત એ-ઓ થાય છે. આ’માં અનુનાસિક વિવૃત ઉચ્ચાર કરવામાં સાધનભૂત થાય છે. શિષ્ટ ગુજરાતીમાં ઇંટ, ભીંત, વીણુવું, વીંટવું, દીંદું, વીંટી ઉચ્ચાર કરિયે છિયે, પણ તહેનો ગામડાના અલણ લોકો એંટ, ભેંત, વેંણવું, વેંટવું, દેંટ, વેંટી એ’વો ઉચ્ચાર કરે છે. આ’તું કારણ અનુસ્વાર છે. વિવૃત ઉચ્ચાર થતાં અનુસ્વાર મોળો પડે છે. જિમ-તિમ ઉપરથી કે જેમ-તેમ ઉપરથી હાલ જેમ, તેમમાં વિવૃત ઉચ્ચાર છેવટના મ ને લીધે આવ્યો લાગે છે. અનાધાર, અનર્ગલ ઉપરથી પ્રથમ અનો લોપ થઇ બનતા નાંધાર, નાગલના હાલ ઉચ્ચાર નોધારો, નોગળેલો થાય છે. તહેમાં પણ ‘ન’ અનુનાસિક કારણભૂત લાગે છે. (કદાચ નાંધારો-નાંગળેલો જુઓ પૃ. ૨૭) તે ઉપરાંત આમાં વિવૃત ઓતું સામર્થ્ય હોય તેમ જણાય છે. આપત્તિ ઉપરથી ઓપટી ને આધાન ઉપરથી ઓધાન શબ્દો તે’વી રીતે બન્યા છે.

(૫) ૧. ઉદ્ધવ ઓધવ ૨. ગુહ ગોળ
૩. ઉષા ઓખા ૪. ઉત્સવ ઓચ્છવ

વગેરે શબ્દોમાં માત્ર પ્રયત્નલાઘવને માટે વિવૃત ઓ થયો છે.

આ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર કોઇ એક નિયમને વશ વર્તતો હોય તેમ જણાતું નથી.

(૬) અંત્ય અહ-અડતો વિવૃત ઓ-ઓ.

૧. શત-સય-સહ-સે-(ચારસે) ૨. શત-સઅ-સડ-સો
૩. મય-મહ-ભે ૪. મય-મહ-ભો
૫. આસ્તામ-અન્હ-હડ-હો (હો બેઠો)
૬. મવતુ-ઠવડ-ઠડ-ઠો-ઠો

વિવૃત ઓ-ઓવાળા શબ્દોની યાદી (અપૂર્ણ)

અં	ઓધવ	ઓસરી	કેમ
અંદી	ઓભવ	ઓસાર	કેહું
અંગ	ઓરતો	ઓસાણ	કેદ
અંબિ	ઓત્તાળવું	ઓળો	કેરળો
અંને	ઓતળવું	ઓળવો	કેક
અંનું	ઓચિતો	ઓળખંપો	કોણ
અંમાં	ઓન્નર	ઓથાર	કેલોજ
અંડ	ઓગળા	ઓથરવું	કોડી
ઓળ	ઓરિયો	ઓધાર	કોડી
અંવાતળ	ઓકવું	ઓલિયો	કોયલ
અંધાળી	ઓગળવું	ઓવારણાં	કોદાળો
અંડ	ઓળવવું	ઓરમાણ	કોગળિયું
અંદી	ઓપટી	ઓરમાઈ	કોળિયો
અંરો	ઓર	ઓતરા (સ્ત્રી)	કોળિયું
ઓ	ઓળ	ઓતરા (નક્ષત્ર)	કેલોણી
ઓખર	ઓધાન	ઓરત	કેલોડો
ઓંગુ	ઓધરાળા	કે	કોરણ
ઓખા	ઓખડ	કેલ	કોરય
ઓથો	ઓડણ	કેર	કોશલ
ઓરરવું	ઓતમ	કેરી	કેલો
ઓડકાર	ઓગલો	કેરાં	કેલોવારો
ઓરરવું	ઓખણવું	કેજ	કોજક
ઓળોળોળો	ઓલાદ	કેડિયું	કોયલો

કોલસા	ઘેન	ચોકા	જે'મનામાં
કો'યડો	ઘેમરાજી	ચોતારં	ઝે
ખે	ઘેંશ	ચોધરી	ઝેર
ખેન	ઘોતર	ચોથ	ઝેમત
ખે	ઘે	ચોથિયું	ઝોળ
ખેળ	ચેન	ચોરો	ઝોડ
ખેર	ચેળ્ય	ચોમાસું	ટે
ખેરો	ચહેરો	ચોકડી	ટેલ
ખેંચવું	ચહે	ચોકડું	ટોળ
ખેંગાર	ચહેકવું	ચોકડું	ઠ
ખેરાત	ચહેરવું	ચોટવું	ઠેર
ખોળો	ચેળ	ચોક્કસ	ઠેગવું
ખોળવું	ચોકેર	ચોગાન	ઠાર
ખોળ	ચોખંડું	ચોપાઇ	ઠ
ખો	ચોગણું	ચોતરો	ઠહેલું
ખોરાક	ચોપાસ	ચોકાળ	ઠહેરો
ખોરં	ચોગમ	ચોપડી	ઠહોળવું
ખે	ચોકશ	છે	ઠોળ
ખેખી	ચોપાટી	છેલ	ઠોળિયું
ખેર (હાજર)	ચોસઠ	છોલ્ય	ઠ
ખેલ	ચોત્રીશ	છોળ	ઠેલ
ખેંડી	ચોરાશી	છોડાં	ઠોંગ
ખેરત	ચોરાણું	છોતરાં	તે
ખોખ	ચોરી	છોલાં	તહે
ખોખલો	ચોકી	છો (અચ્છડ)	તેજ, તહેવાર
ખોળ	ચોક	જે	તેમ
ખોર	ચોરસ	જે	તહેમાં
ખોચ્ય	ચોસલું	જેમ	તહેણે,
ધે	ચોકવું	જેનું	તહેમત
ધેર	ચોડો	જેણે	તહેનું
ધેગે (રંગ)	ચોળા	જે'માં	તહેમનું
ધસો	ચોળી	જે'મનું	તહેમનામાં

તોલડી	નોકર	પેંડાર	બેંડો
તોર	નોક	પેદ	બેંક
તોરી	નહોર	પ્રેમ	બહેન
થે	નહોરા	પેંગામ	બેલ
થોરો	નો'રતાં	ખહોર	બહેરો
થોર	નોદરવાં	પોરો	બહોતર
થોલિયું	નહોતરાં	પોંક	બેલાશક
થોરિયો	નોધવું	ખહોળો	બેશરમ
થોલ	નોધ	પોરસ	બેંડોળ
દે	નોમ્ય	ખહોચવું	બેઆખર
દેન	નોખત	ખહો	બેકારી
દેણી	નોખો	પોણો	બહેકવું
દેણ	(નોધાગે) ?	પોખાર	બહોતેર
દૂંદેરાત	(નોગળેલો) ?	પોલ	બહોતાળ
દે	નોકારશી	પોલવું	બોત
દોડવું	પનોતી, અણોળો	પોશ્ય	બહોરવું
દો'ણી	પેં	પોર	ભેં
દોલો	પેદળ	પોઢવું	ભેંશ
દોલત	પેસવું	ફેં	ભેં
દોઢ	ખહેરવું	ફેંટો	(સુખ) ભેંર
દોદશ	પેંઠો	ફેંકવું	ભોંઠો
થે	પેર્ય	ફેંલ	ભો
ધેંન	પેંઠે	ફેંણ	ભોર
ધાળો	ખહેલો	ફેંસલો	ભોંચ
ધાળવું	ખહેલ	ફેંદવું	ભોળાધ
ધાળ	પેદા	ફેંર	ભોંચર
ધાતાળ	પેરવી	ફેંજ	મેં
ધોલ	પેરો	ફેંતરાં	મેંદો
નં	પેંતરો	બેં	મેંલો
મેળ	પેંડો	બેં	મેંલ
નહેર	પેંણો	બે	મહેતો
મેણ	પેધવું	બેસવું	મહેતર

કોલસા	ઘેન	ચોકા	જેમનામાં
કો'યકો	ઘેમરાજી	ચોતાં	ઝે
ખે	ઘેંશ	ચોધરી	ઝેર
ખેન	ઘોતર	ચોથ	ઝેમત
ખે	ચે	ચોથિયું	ઝોળ
ખેળ	ચેન	ચોરો	ઝોડ
ખેર	ચેળ્ય	ચોમાસું	ઢં
ખેરો	ચહેરો	ચોકડી	ટલ
ખેંચવું	ચહે	ચોકડું	ટોળ
ખેંગાર	ચહેકવું	ચોકડું	ઠં
ખેરાત	ચહેરવું	ચોટવું	ઠેર
ખોળો	ચેળ	ચોક્કમ	ઠેરવું
ખોળવું	ચોકેર	ચોગાન	ઠોર
ખોળ	ચોખંડું	ચોપાછ	ઠો
ખો	ચોગાળું	ચોતરો	ઢહેલું
ખોરાક	ચોપાસ	ચોકાળ	ઢહેરો
ખોરં	ચોગમ	ચોપડી	ઢહોળવું
ખો	ચોદશ	છે	ઢોળ
ખેખી	ચોપાટી	છેલ	ઢોળિયું
ખેર (હાજર)	ચોસઠ	છોલ્ય	ઢે
ખેલ	ચોત્રીશ	છોળ	ઢેલ
ખેડી	ચોરાશી	છોડાં	ઢોંગ
ખેરત	ચોરાણું	છોતરાં	તે
ખોખ	ચોરી	છોલાં	તહે
ખોખલો	ચોકી	છો (અચ્છડ)	તેજ, તહેવાર
ખોળ	ચોક	જે	તેમ
ખોર	ચોરસ	જે	તહેમાં
ખોર્ય	ચોસલું	જેમ	તહેણે,
ધે	ચોકવું	જે'નું	તહોમત
ધેર	ચોકો	જે'ણે	તહેનું
ધેરો (રંગ)	ચોળા	જે'માં	તહેમનું
ધલો	ચોળી	જે'મનું	તહેમનામાં

परिशिष्ट १ कुं

કેટલાકે નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

૧. ચિત્ર ચેન } વરસાદનાં ચેન જણાય છે.
 ચેતના-ચેયણા-ચદન-ચેન } આજે કાંઈ ચેન પડતું નથી.
૨. મયૂર-મર મોર } મોર ટહુકે છે.
 મુકુટ-મર મોર } "પંડિત સૌ શિર મોર છે."
 મુકુલ-મર મોર-મોર } આખે મોર આવ્યો છે.
૩. શકટ-છકડ છકડો } છકડો હાકે છે.
 પષ્ક-છકટ-છગડ-છગડો } છગડો લખે છે.
૪. કલાપ-કલાવ-કલાહ-કળા } મોર કળા કરે છે.
 કલા } ગુંથણકળા
૫. વેળી-વેણિ વેણ } ફટી વેણ.
 વેણ વેણ } કાનુડો વેણ વાય છે.
 વચન-વચન-વેણ } "વેણ કાઢયું કે ના લટવું ના લટવું."
૬. સુધા લુહા છે } ભીતે છા કરી છે.
 છવડી (દે.) છડ (ડી)-છા } સાંઠાની છા જડી છે.
 આસ્તામ્-અછડ-છડ છે } છા મેઠો. અછાવાનાં કરે છે.
૭. જીર્ણક-જિળ્ણ-ઝીણો-ઝીણો } ઝીણા તાવ આવે છે.
 ઝીર્ણક-ઝીળઓ-ઝીળ-ઝીણો } ઝીણો દાણો.
૮. દુર્વા-દરડ-દરો-ધરો } ગધેડો ધરો ચરે છે.
 દૂદક-દ્રહઓ-ધરડ-ધરો } ધરામાં પડ્યો.
૯. ઘણિંટ-ઘુલિંટ-ખોડ } ખાટલે મોટી ખોડ.
 ઘોડ-ઘોડ-ખોડ } મોટું ખોડ ફાડ્યું.
૧૦. દલ (સૈન્ય)-દળ } પાયદળ, હયદળ.
 દલ (પાન)-દળ } દળદાર.
 દલતિ-દળ } ધડિં દળે છે.
૧૧. કાલ (અનાદિ થતાં) ગાલડ-ગાળો } કેરીગાળો, લગનગાળો.
 ગાલિ- (ખ. વ.) ગાળો } ગાળો ભાંડે છે.

મળે	મોળ	હોણું	શહેર
મેશ	મહોયરં	લોખ	શોક્ય
મેંદું	મહોરમ	હોર	શોખ
મેના	મહોયડો	હોરવું	સો
મેણ	મહો	વે	સેર્ય
મેર્ય	મહોડું	વલોણું	સે
મહોણું	રે	વેર્ય	રહે
મહેર	રહમ	વહેરો	સેંથી
મેદાન	રહેવું	વહેજો	રહેલો
મહેલ	રહેંટ	વહેંત	રહેવું
મહેસૂલ	રહેણું	વેણી	મેજ (શય્યા)
મહેકમ	રહેંસવું	વહેરવું	રહેજ (જરા)
મેદી	રહેકજો	વેળ	સો
મહેમાન	રેંગલો	વેર	સોડય
મહેતલ	રેંટિયો	વેણ	સોડિયું
મહેલ	રેણ	વહેલો	સોંધું
મોડ	કરેળી	વહેલ	સોણું
મોર	તરેળી	વેન	સોંપવું
મહોત	રોળીકોળી	વેરાગી	સોરવું
મહોડાણ	રોફ	વહેણ	સોય
મહોખત	ભરોંસો	વહેમ	સોત
મોંધું	પરોંણી	વેણાચૂંટા	સોગન
મોળો	લે	વેંલળ	સોગાત
મોળય	હહેર	વહેવાર	સોળ
મોળિયું	હહેણું	વહેપાર	સોંધો (સુગંધ)
મોડો	હહે	વેંગણ	સોદો
મોખરં	લેલું	વેરાન	હે
મોસાળ	લેધો	વહેરવું	હેરાન
મોળવું	લેંધાવું	વહો	હેવા
મોળાષ	હહેકો	વહેરતિયો	હેલડ
મહોતિયું	અહેતી	શે	હેવાતણ, હોણ
મોકળું	લે	શેખળું	હોંય, હોત

૨૨. પ્રમૂ-પ્રમૂત-પહુત-પહુત-પહોત } મહતે કોણ પહોતે એ'વું છે?
પ્રાપ્ત-પત્ત-પહુત-પહુત-પહોત } તે ઘેર પહોતે.
૨૩. સુરવ-સુરવઓ-સુરવડ-સરવો } સરવો સાદ, સરવી કઠી (મધુર)
સુરવ-સુરવઓ-સુરવડ-સરવો } સરવી શીંગ, સરવી આંગળી.
૨૪. રાત્રિ-રત્તિ-રાતિ-રાત } રાત પડી.
રત્તીઓ (દે.) રાત } રાત હજમત કરવા આવ્યો છે.
૨૫. વર્ત-વત્ત-વટ વાટ } વાટે ચાલતાં, વાટ નેવી.
વર્તિ-વટ્ટિ-વાટિ વાટ } પળિયાંમાં વાટ પડી.
વર્તિ-વટ્ટિ-વાટિ વાટ } દીવાની વાટ.
વર્તિ-વટ્ટિ-વાટિ વાટ } દવા વાટે છે.
૨૬. લોટ (દે.)-લોટ લોટ } બાજરીનો લોટ.
લોટ-લોટ લોટ-લોથ } બારણે લોથ આવી પડી છે.
૨૭. થાણક-થાણક થાણું } પોલીસથાણું.
થાણક (દે.) થાણક થાણું } ગલકીનું થાણું. એરડાનું થાણું.
૨૮. કુરક-કુરઓ-કુરડ બરો } નેડાનો બરો.
કુર-કુરડ-કુરડ બરો } બરો બપોર.
કુર-કુરડ-કુરડ બરો } પૃથ્વીને બરું કયું.
૨૯. વડક-વડઓ બડવો } બડવો નાકો.
વડ-વડડ-વડવડ બડવો } શેરડીનો બડવો.
૩૦. સંમટ-સંમટિ-સંમટ સંભર } સંભરી લેવું. "બીજાં સરેડાં
કાં સંભરે ?" અખો.
સંમટ-સંમટિ-સંમટ સંભર } વાત સંભરી આવી.
૩૧. પાલક-પાલઓ-પાલડ-પાળો } ગોપાળો.
પાલક-પાલડ-પાલડિ-પાલો } બકરી બાવળનો પાલો ચરે છે.
પાલક પાળો } પગપાળો.
પિયાલક (દા.) પાલો-પાલો } પાલામાં પાણી છે.
૩૨. પ્રતિચ્છાયા-પાંડિચ્છડ પડછો } ઝાડનો પડછો પડ્યો છે.
પાંડક-પ્રાપ્ત-પાંડક પડછો } માલને પડછો નાંખી બુઝો.
પ્રાપ્ત-પાંડક-પાંડક પડછો } પ્રભુએ પરચો બતાવ્યો.

૧૨. કાળ-કાળઓ-કાળડ- કાણો } આંખે કાણો છે.
 કથાનક-કહાણઓ-કહાણડ-કા'ણો-કાણો } ન મામા કરતાં કાણો
 મુલકથાનિકા-મુલકહાણિ-(મહો)કાણ } મામો સોરો.
 } કાણ કરવી.
૧૩. રાજન-રાયણડ-રાણડ- રાણો } "રાજ રાણા અકુડ શેના ?
 નિર્વાળ-ગિરાણડ-રાણડ-રાણો } દીવો રાણો થયો.
૧૪. કીદશ-કિદસડં-સિડં-સ્યું-શું } તે શું કરે છે ?
 સમસ્-સિડં-સ્યું- શું } બાંધી એશું પ્રીત.
 સમ-સિડં-સ્યું- શું } કાંધક મોતીશું જણાય છે.
૧૫. વામન-વામણ-રામણ- રામણ } રામણ રૂપ.
 નિર્વાપનં-ગિરાવણં-રાવણ- રામણ } હવે શી રામણ થશે ?
 અવલમ્બમાન-લમ્બણ-રાવણ-રામણ } રામણ દીવો, નામણ દીવો
 (કડી પ્રાંતમાં)
૧૬. ક્રોશ-કોસ-કોસ } ગામ ચાર કોસ દૂર છે.
 કોસો (દે.)-કોસ } ચાર કોસ પાણી છે.
૧૭. અપસ્યત-ઓહટ્ટ- ઓટ } ભરતી ઓટ, માનવીની ઓટ
 ઉપસ્ય } ઓથ ઓથ-ટ } "રહે આવર્યા ગુણની ઓટ."
 ઓથઓ (દે.) } ઓથડ ઓથો } મહોટી ઓથ છે.
 } તહેણે ઝાડનો ઓથો લીધો.
૧૮. માપ- માપ } દૂધનું માપ, અનાજનું માપ.
 માહાત્મ્ય-માહપ્પ-માપ } તહેણે મહારૂં માપ ન રાખ્યું.
૧૯. ધેનુ-ધેણુ-ધેણ- ધણ } "જેમ ગોખર હિંડે ગોધણમાં" અખો
 } (કદાચ ધન)
 ધન્યા-ધણા-ધણ-ધણ } ધણની ધચ્છા પૂરી કરજો.
૨૦. રણ- રણ } તહેણે રણ રાખ્યું.
 ઋણ-રિણ- રણ } આપતું રણ વાળ્યું.
 અરણ્ય-રણ- રણ } રણમાં રખડયો. સહરાનું રણ.
૨૧. વટ- વડ } વડનું ઝાડ.
 વૃદ્ધ-વટ્ટ- વડ } વડસસરો, વડીઆઇ, એવડું.
 વર્ષા-વરસા-વડસા- વડ } વડસાસો (વર્ષાશિત)

૪૫. માત્ર-મેત- વેંત } જતાં વેંત સન્માન આપ્યું.
વિતસ્તિ-વિહત્થિ-વહેંત } એ વહેંતનો હાથ
વિમક્તિ-વિહત્તિ-વહેંત } માલનો વહેંત કરવો.
૪૬. માતુ-માણુ- બાણુ } ભાણુ બિચ્ચો.
માજનકં-માયણડં-ભાણું } ભાણું પીરસ્યાં છે.
૪૭. તિત્ત-તિક્ક- તીખુ } તીખું મરી.
તીક્ષ્ણ-તિવ્લ- તીખુ } તીખી ધાર.
૪૮. પાર્શ્વ-પસ્સ-પાસ } બેઠો મહારી પાસ.
સ્પર્શ-પસ્સ-પાસ } હીંગનો પાસ બેઠો છે.
પાશ-પાસો-પાસ } કઠે નાખ્યો પાસ, નાગપાસ મંત્ર.
૪૯. વિમાતિ-વિહાઈ- વાય } વહાણું વાય છે.
વાતિ-વાઈ- વાય } પવન વાય છે.
વાદયતિ-વાણ્- વાય } વેણું વાય છે.
વી-વયતિ-વયઈ- વાય } ગાય વાય છે.
(યા) વિજાયતે-વિયાઈ-વાય
૫૦. પાલયતિ-પાલવઈ-પાલવવું } તે ગાયને ઘેર પાલવે છે.
પલ્લવ-પલ્લવઈ- પાલવવું } “ડાલિ વેલી છેદી પાલવધ”
૫૧. રંજયતિ-રંજવઈ- રંજવવું } “છણિ પરિ નિતુ પ્રિય રંજવછ.”
અર્દયતિ-અરંજધ-રંજવું } મહતે શું કરવા રંજો છો ?
૫૨. પ્રાવૃષ્-પાવસ- પાવસ } પાવસ ઋતુ બેડી.
પ્રવજ્યા-પવ્વજ-પાવજ-પાવસ } અગલો પાવસ બેડો.
૫૩. વર્ણ-વર્ણ- વાન } વપુનું વાન, વીશે વાન, વાન વળ્યાં.
વચન-વયણડં-વાનું } તહેણે મહતે ઘણાં વાનાં કહ્યાં.
૫૪. પદ્યા-પજ્જા-પાજ+હી-પાયડી-પાવડી } માધવપાવડી (પગથિયાં)
પાદુકા-પાહી- પાવડી } ચોમાસામાં પાવડી પહેરે છે.
૫૫. પર્યાવ-પલ્લય- પાળી } રાતપાળો, હનમતની પાળી.
પાલિકા-પાલિઆ-પાળી } ધૂળની પાળી કરે છે.
૫૬. કૃત્વા-કરિઅ- કરી } હાથે કરીને, કામ કરી પરવાર્યો.
કથયિત્વા-કહિઅ-કરી } કામોદર કરીને છોકરો હતો.

૩૩. પ્રામૃત-પાહુડ- પાડ } ત્હારો પાડ માનું છું.
 પાષાણ-પાહાણ-પાહાડ- પહાડ } પહાડમાંથી નદી બહે છે.
 પાર્શ્વ-પસ્સ-પાહડ- પાડ } તે મહારા પાડનો છે. (જે'વો)
 } સોનાનાં પાડનું.

૩૪. પ્રપા-પરપ-પરવ-પરખ } પરખનું પાણી.
 પર્વન્-પરવ- પરખ } વારપરખે જન્મવા બોલાવે છે.

૩૫. પાટકં-પાડઓ-પાડડ- પાડો } ધીયાનો પાડો, બહુચરાનો પાડો.
 પાઠક-પાઠઓ-પાડડ- પાડો } આંકનો પાડો.
 પટ્ટી (દે.) નરખતિ-પટ્ટઓ-પાડો } ભેંશનો પાડો.

૩૬. પ્રાઘૂર્ણક-પહુણ્ણડ-પરહુણ્ણડ-પરો'ણો } પરો'ણો પછ (પથિક)
 પ્રહરણક-પહરણ્ણડ-પરહણ્ણડ-પરો'ણો } બળદનો પરો'ણો.

૩૭. પુટ-પુડ- પડ } ધંટીનું પડ.
 પદ(લ)-પડ- પડ } પૃથ્વીનું પડ.
 પત્-પતતિ-પડઈ- પડ } ક્ષણ વૃક્ષથી પડે છે.

૩૮. સંપુટક-પુડઓ-પડડ-પડો } તમાકુનો પડો.
 પટહ-પડહડ- પડો } નગરમાં પડો વગડાબો.

૩૯. શૂન્યકં-સુણ્ણડ-સૂનઉં-સૂનું } સૂનું ધર લાગે છે.
 સૂક્ષ્મ-સુણ્ણડ-સુનઉં-સૂનું } નાનહું સૂનું કામ નથી.

૪૦. રશ્મિ-રસ્તિ-રાસિ-રાશ } બળદની રાશ.
 રાશિ- રાશ } વરકન્યાની મળતી રાશ આવતી નથી.

૪૧. તૂર્ય-તૂર } “જે ગેહડી વળવ્યાં તૂર.”
 તૂલ-તૂર } આકડાના તૂર પેઠે બીડી જશે.

૪૨. ઢોલો (દે.) ડોળો } તે મહને ડાળા કાઢે છે.
 દોહદ-ડોહંલો-ડોળો } ત્હેનો ડાળો ભરાતો નથી.

૪૩. ડાક્તિ-વક્તિ-બત્તી } મહોમાંથી બત્તી ફાટતી નથી.
 વર્તિ-વાત્તિ-બત્તી } દીવાની બત્તી.

૪૪. હેતુ- હેત } “તેહ વાતનુ જાણી હેત.”
 હૃદય-હિજ્જ-હેજ-હેત } “માય વિના એ'વું આપનું હેત.”

૬૯. અર્દ-અલ્હ-આલિ-આળ } “શું આળ કરો અળખાની સંગે રે
 અલીકં-અલિઅં- આળ } પ્રજના લાલા !”
 આર્દ-અલ્હ- આળ } મહારે માથે આળ ચડાવ્યું.
 આળ } આળી ચામડી.

૭૦. ઉક્ષિપ્-ઉક્ષિવહ-ઉખેખવું-ઉવેખ } “અગર ધૂપ ત્યાં ઉવેખે”
 ઉપેક્ષ-ઉવેક્ષહ-ઉવેખવું- ઉવેખ } “મુને શા માટે ઉવેખો ?”

૭૧. સિંચ-સિંચહ- સીંચવું } પાણી સીંચે છે.
 સ+ચિ-સંચિણહ- શીંકવું } ઓઘો શીંકે છે. ચિતા સોંચી.

૭૨. વેલા- વેળ } ખાતી વેળે તૈયાર.
 વેદના-વિયળા-વિગ-વેણ-વેળ-વેળ } પગે વેળ ઘાલી છે. વેળ
 } આવે છે.

૭૩. પાનીઅ પાણિઅ- પાણી } પાણી પીઓ.
 સ્પચ-પસ્સ-પાસ-પાહળી-પા'ણી-પાણી } પાણી પત્રક (પાહણી પત્રક)

૭૪. સ્નેહ-નેહહહ- નેહડો-નેહો } “હારે નેહો લાગ્યો રે.”
 નિવેશક-નિણસહહ- નેસડો-નેહડો } મરવાડતો નેહડો (કે) નેસડો
 નિકટ-નિઅહહ- નેહો } નેહો લેવા.

૭૫. (નિટ-ટિલ)-પટ્ટ-(નિલ) વટ } “હસતાં નિલવટિ
 (શિલા)વૃત્તિ-સિલાવટ- સિલાવટ-સલાટ } સાથિઉ.”
 } સિલાવટ. નાણાવટી,
 } મહારવટીઓ, બહાણવટી.

૭૬. કીલકા-લીલાઆ-લીલાઆ- ખીલી } ખીલી ડોદી.
 કીલિતા-લીલાઆ- ખીલી } ચાદર ખીલી. (એ દ્રાળ
 } સાંધ્યા)
 ઉત્કીલિતા-ઉત્કલીલાઆ-લીલાઆ-ખીલી } કળી ખીલી.

૭૭. મિત્ર મિણહ-ભીનું } “છડી ચીમડીથી નવ છળીઓ, રામ તણો
 } રંગ ભીનો રે.” ભીને વાન.
 અભ્યંજન- ભીનું } ભીને કપડે.

૭૮. પર્યટ-પપ્પહ- પાપડ } શેક્યો પાપડ લાગતો નથી.
 તલ ઉપર-તલ પપ્પર- પાપડ } તે તલપાપડ થાય છે.
 પપ્પહ (તલ) - પાપડ

૫૭. અસ્થિ-હઢિ- હાડ|હાડપાંસળાં, હાડજવર.
આઘાટ-આઘાડ-હાડ|હાડ જવું. (છેલ્લે ક્યારે જવું.)
૫૮. સપ્ત-સત્ત સાત|અઠવાડિયાના સાત વાર.
સહજ-સહેજ-સહાજ-સહાત|સહાત વારમાં આવ્યો. (જરા)
૫૯. કુષ્ટ-કુટ્ટ-કુટ્ટ- કોઠ-ડોપગે કોઠ થયા છે.
કૌતુક-કોટુઅ-કોટુ-કોડ|તહેને રણ જોવાના કોડ છે.
૬૦. વાશતિ-વાસઈ- વાસે|વાત વાશી આવ્યો.
વાસયતિ-વાસેઈ-વાસે|તહેણે નગર વાશ્યું.
૬૧. નિર્વ્યાધિક-નિર્વાહિઓ-નરવો|શરીરે નરવો છે.
નિર્વાહ-નિર્વાહ- નરવા|નહરવાની જમીન.
૬૨. ઢંઢક-ઢંઢઓ-ઢંઢડ- ડંડો|મોઘડંડા રમે છે.
ઢંઢઓ (ઢે.) (રસ્તો)-ડંડો|પગડંડે આવ્યો.
૬૩. અનુપાનહ-અણુવાણડ-અડવણ|અડવણ પગે ફરે છે.
અરૂપ-અડવુ-અડવુ- અડવી|ડોડ કેવી અડવી દેખાય છે!
૬૪. ઉત્સન્નકં-ઉચ્છળ્ણડં-ઓણું|છ માસ ઓછા થયા.
ઉચ્છૂનકં-ઉચ્છૂળ્ણડં-ઓણું|"ઓણું પાત્ર તે અદકું ભણ્યો."
૬૫. પ્રચ્છન્નક-પચ્છળ્ણડ-છન્નડ-છાતો|આર વરસ છાના રહ્યા.
ઉત્સન્નક-ઉચ્છળ્ણડ-છન્નડ-છાતો|"છાના હૂઆ છ માસ."
૬૬. અર્ધચતુર્થ-અઢ્ઢડકું-અડકું-ઊડું|"અડીઠ હાથના હવડાં દેહ." ઊડા
જુઝ-જુઝ- ઊડું|ભણે છે.
જુઝ-જુઝ- ઊડું|"મિ ધહાં વાત ઊડી કહી જઇ."
(જૂડી).
૬૭. (રક્ત) વાત-(રક્ત) વાઝ-(રત) વા|રતવા, વા થયો છે.
(રાત્રિ) વાસ-(રક્તિ) વાહ-(રાત) વા|રાતવા રહ્યો. ગંધવા ગમતો
નથી.
(વાણ) વાત-(વાણ) વાઝ-(વાણ) વા|લોહીવા, વાણવા, તીરવા.
૬૮. ગૃહ્ણ-સંસ્થલા-સાંકળ- સાંકળી|હીમની સાંકળી.
(તિલ) શર્કરા-સવકરા-(તલ) સાંકળી|તલસાંકળી.

૯૨. રેષા-રેખા- રેખા(સુવર્ણની રેખા જડી છે.
(દશ)વોક્ષ-વિક્ષ(રનો પ્રક્ષેપ)વેક્ષ-રેખ(ધરની દેખરેખ રાખજો.
૯૩. શિથિલ-શિથિલ-ઢીલો(તે ઢીલા મનનો છે. ઢીલ કરે છે.
લીલા-લીલ- ઢીલ(ઢીલગડો.
૯૪. પ્રસાદ-પસાડ-પાસો(દસોદી ભાટને લાખ પાસો આપ્યો.
પાશંક-પાસડ-પાસો(પાસા રમે છે.
૯૫. ધ્વજ- ધજ(ધજ ચડાવ્યો. ધજ રોપ્યો.
અધ્યધિક-અદ્ધધગ- ધગ-ધજ(ધજ માલ ખાવા બેધયે છે.
૯૬. પાશક-ફાંસડ- ફાંસો(ગળે ફાંસો ખાધો.
પાંશુ (ધૂળ) ફાંસુ-ફાંસુ(“શો કાગળ ચીતરવો ફાંસુ?”
૯૭. કમ્પ-કમ્પતે-કંપડ-કાંપે-કાંપ(જળમાં ચંદ્ર કાંપે છે.
કર્દમ-કદ્દમ-કાંખ- કાંપ(પાણી ઉતરી ગયા પછી કાંપ કર્યો છે.
કેમ્પ (અ.)- કાંપ(કાંપમાં રૂઢેવા ગયો છે.
૯૮. રુનઅ- રાવ(તે દરબારમાં રાવ કરવા ગયો.
રાજન્-રાઅ-રાઉ-રાવ(રાવસાહેબ, રાવજીભાઈ.
૯૯. પાટકં-વાડઓ-વાડડ-વાડો(ભોષવાડો. વાધરીવાડો.
વાટક- , , , વાડો(બકરાંનો વાડો. ગાયનો વાડો.
૧૦૦. સવલ- સખળ(સખળ નિર્જળનો એક ત્રાતા.
સકલ-સગલ-સખળ(“જળકૂળ સખળ દેખી નળ હુરખ્યો.”
૧૦૧. સમેત કે સમસ્ત- સોત(પગરખાં સોત મંદિરમાં પેડો.
સમાપ્ત-સવત્ત-સડત-સોત-સોત(“વિપ્ર તજે જૈમ યજ સોતો.”
૧૦૨. મર્દિત-મટ્ટિઅ- માંડ(મહોવણથી પૂરી માંડમાંડ થાય છે.
મનાક-મળા-મડ-માંડ(માંડમાંડ બે કલાક બેડો હશે.
૧૦૩. પ્રદીપ્તક-પલિત્તડ- પલીતો(પલીતો ચાખ્યો.
(સં.) પ્રેત-પરંત કે (કા.) પલીદ-પલીત(ભૂતપલીત.
પલીત જેવો છે.
૧૦૪. વિચિનોતિ-વિચિળદ-વિદ્ગદ-વીણવું(ફૂલ વીણે છે.
વિજ્ઞાત-વિજ્ઞાણિઅ-વિયાણિઅ-વીણ્યું(ગણ્યુંવીણ્યું.

૭૯. નિર્વૃત્તિક-નિવ્વરિઓ-નિવરો-નવરો } તે નવરો બેઠો છે.
નવવર- નવરો } નવરા (વર-મરાઠીમાં)
૮૦. ન+આનયતિ-નાણેઈ-નાણુવું } (તેણે) પુસ્તક નાણું. ન આણું)
જ્ઞાન-જાણ કે નાણ-નાણુવું } (તેણે) પદાર્થ નાણી બેયો.
૮૧. કર્દમ-કદવ-કદુ-કાંદઉ-ખાંધો } ખાંધામાં પગ બગડયો.
સ્કંધ-સંધ- ખાંધ } માખાપને ખાંધે ચડાવ્યાં.
૮૨. બુધ્યતિ-બુઝ્ઝઈ- ખૂઝે } બણીખૂઝીને કામ કર્યું છે.
વિધ્માયતે-વિઝ્ઝજઈ-ખૂઝે } અગ્નિ ખૂઝે છે.
૮૩. ક્ષમતે-સમઈ-ખમ } અપરાધ ખમે છે, ભાર ખમે છે.
સ્તમ્મ-સંમ-ખમ } ભારેખમ, મલખમ.
૮૪. જરા- જરા } માણસ માત્ર જરાગ્યાધિગ્રસ્ત છે.
જર્જર (અરખી)-જરા } જરા અહીં આવળે.
૮૫. વિનતિ (નમ્) વિનતિ } ચરણમાં વિનતિ કરે.
વિજ્ઞતિ-વિણત્તિ-વિનંતી } વિનંતીપૂર્વક
૮૬. કાલ- કાળી } કાળી ગાય.
કલ્ય- કાળી } કાળીગાંડી.
કલક-કાલી } તે કન્યા ખડુ કાલી છે.
૮૭. ગ્રન્થિ-ગણિ- ગાંઠ } ગાંઠ ફરવી, ગાંઠ વાળવી.
કણ્ઠિકા-કંઠિઆ-ગાંઠી } કાળીગાંઠી.
૮૮. લાલ (કા.)-લાલ } લાલચોળ, લાલ ફૂલ.
લલ્લ (દે.) લાલ } લાલ સાહેબ, લાલા લહેરી.
૮૯. વવથ્-કઢઈ-કઢવું } ચૂલા ઉપર દૂધ કઢે છે.
કુદ્ધ-કુદ્ધઈ-કઢવું } તે મહારા. ઉપર કઢે છે.
૯૦. વિદ્યુત-વિજ્જુ- વીજ } આષાઢી વીજ ઝબૂકે છે.
વ્યધ-વેધ્ય-વિજ્જ-વીજ } રસ્તામાં મહોટી વીજ ખોદી છે.
૯૧. અગ્નિ-અગિ-આગ } આગ મૂકવી.
અગ્ર-અગ- આગ } આગમય (અગ્રવર્ત્તનિ)
આગમ- આગ } ચોરનો અહીં આગ નથી.

૧૧૬. કાસ- કાસ } ખેતરમાં કાસ ખૂચ ઊગ્યો છે.
કુન્શલ્ય-કાસલ-કાસ (લા) } શત્રુની કાશ કાઢી. (કાસલ)
(અ) ક્રિયાસ- કાશ } પંચકાશ કરાવી.
૧૧૭. ષક-છવકડડ- છકડું } છકડું ફેરીઓ.
ષકગુલિક-છકુડિઓ-છકડિઓ } હાથે છકડીઓ છે.
૧૧૮. વાતુવેદિક-વડવેદ-ચોખો } હિંદુસ્તાનનો ચોખો.
ધુમિત-ધુમિલ- ચોખીલો } તે ચોખીલો (ચે.લીલો) પડ્યો.
(કા.) ચોવ- ચોખ } ચોખદાર.
૧૧૯. આત્મનઃ-અપ્પનો-અપ્પુનો- આકુરો } “આકુરો જશે રોગ.”
આપૂર્ણક-અપ્પુણ્ણ-આપૂણો-આપૂરો } અળદને આપૂરો ચડ્યો છે.
૧૨૦. શુક્તિ-સુક્તિ-સિપ્પિ-છીપ } મોતીની છીપ.
છુસ-છિત-છિપ્પ- છીપ } લોહડે છીપે. ભોંયે પગ છપ્પો.
સિત્ત-સિત્ત-સિપ્પ-છીપ } તરસ છીપે છે.
૧૨૧. ધાના-ધાના- ધાણી } ધાણી શેકવી આવે છે
ધૂલિ+અભિજ્ઞાન-અહિણ્ણાન-(ધૂળ) ધાણી } કયું કારણું ધૂળધાણી થયું.
૧૨૨. અમ્ર-અમ્મ- આભ } ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી.
અદ્મુત-અન્મુઅ-આભો } આભો જતી ગયો. (અન્યગામી અર્થ છે)
૧૨૩. જન્ય-જળ્ણો- જન } વર વિનાની જન.
(કા.) જાન- જન } જનમાલ. જનવર.
(કા.) જિયાન-જ્યાન } એ પૈસાનું જ્યાન થયું.
૧૨૪. અર્મલક-અગલડ-આગલો } આરણ્યે આગલો પાડજો.
અગ્રક-અગલડ- આગલો } આગલો માણસ આવે.
૧૨૫. વાચતે-વજ્જઈ-વાજ-વાગ } વાજુ વાગે છે.
વલ્ગા-વગ્ગા-વગ- વાગ } ઘોડાની વાગ ઝાલી. (લગામ)
૧૨૬. (શર્કરા) ચ્વન્ડ-ખાંડ } દૂધપાકમાં ખાંડ નાખો.
ચ્વન્ડ-કંડ- ખાંડ } પૌઆ ખાંડ છે.
૧૨૭. વાચતે-વજ્જઈ- વાજ } “ગોપિકા ગાય વાજિત્ર વાજે છ.”
વધ્ય-વજ્જ-વાઝ-વાજ } “જગ રે જીવડા વાજ આવ્યો ધણું”

૧૦૫. નાલિકા-નાલિઅ-કે (ફા.) નાલહ-નાર } પગમાં મ્હોટું નાર પડયું
 જ્ઞાનક-નાળડ- } નાર } અમ્હે કાંઈ નારકાર નથી.
૧૦૬. કલા-કલ-(ખ. વ.) કળો } સંચતી કળો.
 કલહ- } કળો } ત્હોણે મ્હારી સાથે કળો કર્યો.
૧૦૭. વૈર-વર- } વૈર } ઉંદરણિલાડીનું વૈર.
 વિક-વિકરિતિ-વિર- } વૈર } આમ તેમ ધાસ વૈરે છે.
 વૃત્તે-વરિ-વરિ-વિરિ- } વૈર } નળ દમયંતી વૈરે પરણ્યો.
૧૦૮. ઉર્વરિત-ઉવ્વરિઅ-ઉવેલ-અવેર } ધરમાં સારો અવેર કરે છે.
 અવધીરયતિ-અવહીર-અવ્હેર } અવ્હેરણે (મરાઠીમાં) ધિક્કારવું.
૧૦૯. યવ- } જવ } જવ ખાર.
 યાવત્-જાવ-જડ-જવ } જવ આબ્યો મ્હારી પાસ.
૧૧૦. અવલગ્ન-અવલગ્ન-ઓળગ } બળિયા દેવની ઓળગ કરે છે.
 ડલ્લંઘયતિ- } ઓળગ } પર્વત ઓળગે છે.
૧૧૧. મુક્ત-મુક્ત-મિલ- } મેલ } હાથ મેલી દીધો.
 નિમિત-નિમિલ-મિલ-મેલ } જમીન પર શગડી મેલી.
 મિલ્-મેલયતિ-મેલ-મેલ } “ભોગવાઈ જગદીશે મેલી.”
 મલિન-મદલ- } મેલ } શરીરે મેલ ચડ્યો છે. મેલી છોડી.
૧૧૨. વેળી- } વેણી } વેણીસંહાર. છૂટી વેણી.
 વચન-વયણ- } વેણી } વેણીઅંધ માણસ.
 વિનય-વિણય- } વેણી } વેણીશંકર, વેણીભાઈ.
૧૧૩. માતા-માઅ - માવ } માવડી.
 માધવ-માદવ- માવ } “મ્હારે ઘેર આવજો રે માવા!”
૧૧૪. (પાદ) કટકં-(પાય) ગડકં-પેં) ગડું } ત્હોના પેંગડામાં મ્હા-
 } રાથી પગ મુકાય ?
 (સં.) દ્વિષટક કે (ફા.) દેગ (દે) ગડું } બે ધડાનું દેગડું.
 (સં.) (દ્વિ) ગડકઃ કે (ફા.) વેગ (બે) ગડો } મહમદ બેંગડો.
૧૧૫. મૂરિ-ભૂર } “તેહ વર્ણવું ભૂર.”
 મીર-ભૂર } “ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શર.”

૧૪૦. રવિ- રવિ | રવિવાર.
(અ.) રવીઝ-રવી | ચાલુ સાલે રવીનો પાક સારો છે.
૧૪૧. અગર- અગર | અગરખતી.
અગ્ર-અગર- અગર | સૌયનું અગર.
આકર-આગર-અગર | ખારું અગર. મીઠાનો અગર.
(કા.) અગર- અગર | કેરી અગર દાડમ લાવળે.
૧૪૨. મેરી- ભેર | મદનભેર, ભૂંગળભેર.
મરેળ-મરિ (ત્રીજી) મિરિ-ભેર | આનંદભેર. સુખભેર.
૧૪૩. સંલગ્ન-સંલગ્ન-સળંગ | સળંગ કાવ્ય. સળંગ દોરી.
,, ,, સળંગ | અગ્નિ સળંગે છે ઘર સળંગે છે.
૧૪૪. મન્દ- મન્દ | મન્દબુદ્ધિ. મન્દમતિ. (ઠોઠ)
(કા.) મંદ (મતુષ્) -મંદ | અક્ષલમંદ (વાળો)
૧૪૫. ભક્ત-ભક્ત- ભાત | એકલો ભાત જમે છે.
ભક્તિ-ભક્તિ-ભાત | “પોપટભાત પટોળી.” (ભાત્ય) ભાતિગર.
૧૪૬. પ્રજા-વેજા-વેળ-રેળ | બાર બાપની રેળ એકઠી થઈ છે.
(કા.) રેજહ- રેળે | સાઠીનો રેળે.
૧૪૭. ન (નિષેધાર્થ) ન- નોતે ઘેર ન હોતો.
ન (સંભાવનાર્થ) ન-ન | ને જો બિડતો ન હોય.
૧૪૮. સ્ખંડ-(કકડો)-ખંડ | સાઠીનો ખંડ.
પંડ (સમૂહ)-ખંડ | તરુખંડ. (સમૂહ)
૧૪૯. સ્ખંડિત-સ્ખંડિઓ-ખાંડો | ખાંડો ફૂલો. ખાંડી ધાર.
સ્ખંડ-સ્ખંડ- ખાંડુ | રાજાએ ખાંડું મોકલ્યું.
૧૫૦. સ્વેદકં-સ્વેદકં- જોડું | “બિજડ ખેડે વાગ્યું ઢાલ.”
ક્ષેત્રપુત્ર-સ્વેત્ત-ખેડું | ખેડૂ ખેતી કરે છે.
૧૫૧. હ્રદયિ (શ્રુતિગ્રોપ) દધિ | “દધિ મથિઉ નષ્ટ પરણી નારિ.”
દધિ- દધિ | દધિ વલોવે નારી.
૧૫૨. નીરુજ-નિરિઝ-નર્યો | “પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.”
ન-અપર-જાવર-નર્યો | નર્યા ચોખા ખાય છે.

૧૨૮. યનિ-યળી-યાળી- ખાણુ } સોનાની ખાણુ
(ખાણુ)
યાન-યાળ- ખાણુ } દાણુખાણુ.
રણસ્તમ્મ-રણયમ-રણઅમ્મ. (રમ) ખાણુ } રમખાણુ મચ્યું છે.
૧૨૯. સત્વર-ચપ્પર-ચપ } ચપચપ બોલે છે. ચપચપ ખાય છે.
ચુપ- ચૂપ } ચૂપ રહે. (ચપ રહે)
૧૩૦. હૃદય-હિજન- હેજ } “તેહ ઉપરિ અપહરનાં
હેજ.”
અમ્યજનન-મિજન-મિજ-ભેજ-હેજ } ધરમાં હેજ (ભેજ) આવ્યો
છે.
૧૩૧. ષોડશ-સોલહ- સોળ } સોળ આની પાક થયો છે.
સત્રણ-સવ્વળ-સડળ-સોળ } શરીરે સોટીનાં સોળ બિડ્યાં છે.
૧૩૨. શુળોતિ-સુળઈ- સુણ } મહારી વાત સુણે છે.
શૂન-સૂળ- સૂણ } પગ સૂણી ગયો.
શૂના-સૂળામારિ-સૂણ } વાંસની સૂણ મારી.
૧૩૩. શુશ્યક-સુજ્ઞહ-સુજહ સોળે } ચોખાને સોળ કરી વાપરે.
શૂયતે-સુજ્ઞહ- સૂજ-સોળે } પગે સોળ ચડ્યા છે.
૧૩૪. કષ્ટકારક-કર્કુઆરહ-ક કારો } આળે બહુ કકારો થાય છે.
કાષ્ટકારક-કર્કુઆરહ-કકારો } તે બારીના કકારામાં બેઠો છે.
૧૩૫. ઘોષયતિ-ઘોષહ- ગોખ } વિદ્યાર્થી મંત્ર ગોખે છે.
ગવાક્ષ-ગવક્ષ-ગઝક્ષ-ગોખ } “છન્નં ઝંખ્યા બારી ગોખ.”
૧૩૬. લક્ષ-લક્ષ- લાખ } લાખ રૂપિયા.
લાક્ષા-લક્ષા-લક્ષ-લાખ } પીંપળાની લાખ.
૧૩૭. સૂચ્યતે-સુજ્ઞહ-સૂઝે } મહને લાવી સૂઝે છે.
શૂયતે-સુજ્ઞહ-સૂજે } મહારો પગ સૂણ ગયો છે.
૧૩૮. વિના-વિણુ- વણુ-વનો } પાધડી વનો બહાર નીકળ્યો.
વિનય-વિણહ-વિનહ-વનો } વનો વેરીને વશ કરે.
૧૩૯. ધામન્- ધામ } ડાકાર રણછોડજીનું ધામ છે.
સ-ધાવ-ધામ } દોડધામ.

૧૪૦. રવિ- રવિ } રવિવાર.
(અ.) રવીઅ-રવી } ચાલુ સાલે રવીનો પાક સારો છે.
- ✓ ૧૪૧. અગર- અગર } અગરખત્તી.
અગ્ર-અગર- અગર } સોયનું અગર.
આકર-આગર-અગર } ખાઈઅગર. મીઠાનો અગર.
(દ્વા.) અગર- અગર } કેરી અગર દાડમ લાવને.
૧૪૨. મેરી- ભેર } મદનભેર, ભૂંગળભેર.
મરેણ-મરિ (ત્રીજી) મિરિ-ભેર } આનંદભેર. સુખભેર.
- ✓ ૧૪૩. સંલગ્ન-સંલગ્ગ-સળંગ } સળંગ કાવ્ય. સળંગ દોરી.
,, ,, સળંગ } અગ્નિ સળંગે છે ઘેર સળંગે છે.
૧૪૪. મન્દ- મન્દ } મન્દબુદ્ધિ. મન્દમતિ. (ઠોઠ)
(દ્વા.) મંદ (મતુષ) -મંદ } અકલમંદ (વાળો)
- ✓ ૧૪૫. મક્ત-મક્ત- ભાત } એકલો ભાત જમે છે.
મક્તિ-મક્તિ-ભાત } “પોપટભાત પટાળી.” (ભાત્ય) ભાતિગર.
૧૪૬. પ્રજા-ત્રેજા-વેળ-રેળ } બાર બાપની રેળ એકઠી થઈ છે.
(દ્વા.) રેજહૂ- રેળે } સાઠીનો રેળે.
૧૪૭. ન (નિષેધાર્થ) ન- નોતે ઘેર ન હતો.
ન (સંભાવનાર્થ) ન- નોતે જાણે ઊડતો ન હોય.
૧૪૮. જ્વળ- (કેકડો) -ખંડ } સાઠીનો ખંડ.
જ્વળ (સમૂહ) -ખંડ } તરુખંડ. (સમૂહ)
- ✓ ૧૪૯. જ્વળિત-જ્વળિતો-ખાંડો } ખાંડો ફૂલો. ખાંડી ધાર.
જ્વળ-જ્વળ- ખાંડ } રાજાએ ખાંડ મોકલ્યું.
૧૫૦. જોડકું-જોડકું- ખેડું } “ઊંડ ખેડે વાગ્યું ઢોલ.”
જોડકું-જોડકું-ખેડું } ખેડૂ ખેતી કરે છે.
૧૫૧. ઝડપિ (શ્રુતિલોપ) દધિ } “દધિ મથિઉ નધ પરણી નારિ.”
દધિ- દધિ } દધિ વલોવે નારી.
૧૫૨. નીરજ-નિરિજ-નયો } “પહેલું સુખ તે જાતે નયો.”
નનઅપર-નવર-નયો } નયો ચોખા ખાય છે.

૧૫૩. ત્વન્-તજ- તજ } તજમરી.

ત્વન્-તજા-તજા } તજાખાલ. તજાગરમી.

૧૫૪. ન+અપિ-નવિ-નવિ-નવ } “નવ કરશે કોઈ શોક રસિકડાં.”

નવન્- નવ } નવ વાગ્યા.

નવીન-નવિઅ- નવો } નવાં કપડાં પહેર્યાં.

૧૫૫. લગ્ન-લગ્ન-લાગ } લાગ આવ્યો. પૂઠે લાગ્યો છે.

,, ,, લાગ } અંતિ લડલડાટ લાગે છે.

૧૫૬. પિષ્ટકં-પિઠ્ઠકં-પીઠું } અંડકનું પીઠું.

પીઠકં-પીઠકં-પીઠું } લાકડાનું પીઠું. દારૂનું પીઠું.

૧૫૭. પૃષ્ઠ-પિઠ્ઠ-પીઠ } “પામર દેહની પીઠ પડી.”

પીઠ- પીઠ } વિદ્યાપીઠ. શારદાપીઠ.

૧૫૮. પૂજ- (અપ.) પૂજહુ- પૂજો } ગૃહદેવતાને પૂજો.

પ્રોચ્છનં-પુંછડ-પૂછો-પૂજો } ધરનો પૂજો કાઢ્યો.

૧૫૯. દ્વિગુણક-વિહણક-બિવણો-અમણો } અમણે રૂપિયે શેર.

વિમણતિ-વિમણઈ-બિમણે-અમણે } માખી અમણે છે.

૧૬૦. સ્થાપ-ઠાવ-ઠાવ-ઠાવ-ઠામ } રહેવાનું ઠામ ઠામકેકાણું. ઠામ
એસવું.

,, ,, ,, ઠામ } ધરમાં પાણી પીવાનું ય ઠામ નથી.
(વાસણ).

૧૬૧. વીત- વીત } “આવ્યો માતનું વીત હરવા.”

વૃત્ત-વિત્ત- વીત } વખત વીતે છે. આપવીતી.

૧૬૨. જ્વલતિ-જલઈ- જળે } દેહ જળે જૈસી લકડેકી ભારી.

(હિન્દી) જળાઉ લાકડું.

જીર્યતે-જિરઈ-જરે- જળે } ધોતિયું જળી ગયું છે.

૧૬૩. કુમ્મ-કુમ્મીપાક- કુંભી } કુંભીપાક નરકમાં પડ્યો.

સ્તમ્મ-થંમ-તંમ-તુંભી- કુંભી } રવેશની કુંભીને અટેલીને બેઠો છે.

૧૬૪ ત્રિફળી-તરફળી-તરફળી } ખેડૂત તરફળીથી વાવે છે.

(કા.) તરફળ-તરફળી } તહેણે મહારી તરફળી કરી.

૧૬૫. જામ (દા.) જામ } જામમાં પાણી પીધું.
 યામ- જામ } “પૂર્ણિમા મધ્યજામની.”
 જન્યતે-જમ્મઈ- જામ } દહીં જામ્યું.
૧૬૬. જાજર (દા.) જાજર } તે જાજર ગયો છે.
 જેજગિત-જજગરિઅ-જાજર } શરીર જાજર થઈ ગયું છે.
૧૬૭. જાની (દા.)- જાની } તે મ્હારો જાની દોસ્ત છે.
 યાજ્ઞિક-જણિઅ- જાની } મૂળસંકર જાની.
૧૬૮. જ્યર (દા.) ખેર } ત્હંના એટલા રૂપિયા આપ્યા ખેર છે.
 જ્યદિર-જ્યદર- ખેર } ખેરતું લાકડું.
 જ્યર-જ્યર- ખેર } ખેરંટો. ખેર બિજો.
૧૬૯. ઘોટકે-ઘોટક- ઘોડો } ઘોડે એટો.
 તુલ્યે-તુલિ-તોડે-કોડે-ગોડે } ગોંડા ગોડે શું બકે છે ?
૧૭૦. ડચન-ડચન- ઓડણ } ગાયનું ઓડણ મ્હોટું છે.
 ડકો (દે.) (નારી) ઓડણ } જસમા ઓડણ.
૧૭૧. મેજ (દા.) - મેજ } સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેજ.
 મેવ (રાશિ)-મેજ } અંમાં કોઈ મીનમેજ કરી શકે તેમ નથી.
૧૭૨. મુવાર (દા.)- સવાર } ઘોડાનો સવાર.
 મુન્વાર-કે (મુખમાત)-સન્વાર } સન્વાર થયું.
૧૭૩. મન્હેલા-મહેલ- મહેલ } આ કામ મહેલ છે.
 (દા.) મન્નર-મન્નલ-મહેલ } ભાખ મહેલ કરવા ગયા છે.
૧૭૪. માતંગ-માઅંગ-મયંગ-અંગી } ભંગી મેલું વાળે છે.
 વંગી (દા.)- ભંગી } જંગીભંગી
૧૭૫. શિક્ષા-શિક્ષ-શીખ-શીખ } “શીખ સાસુ છ દે છે રે વહુ છ !
 રહેા દંગે.”
 શીખ (દા.)- શીખ } શીખ મારી કાથળામાંથી ઘઉં
 કાઢે.
૧૭૬. સસ્તી- સખી } પ્રિયંવદા શકુંતલાની સખી હતી.
 સસ્તી (દા.)-સખી } સખી ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી નભે છે.

૧૭૭. પન્-પાક- પાક|ચાલુ સાલે પાક સારો થયો છે. દૂધપાક.
પાક (ફા.)-પાક|આ માણસ પાક દાનતનો છે.
૧૭૮. શણ- શણ|ખેતરમાં શણ પાકે છે.
શકુન-સડળ- શણ|શણગાંઠ ખાંધી. શણવી.
૧૭૯. મખ- મખ|રાખએ મખનો આરંભ કર્યો.
મિષ-મિખ- મખ|“દડાતું મખાંતર કીધું.”
૧૮૦. તણ-તરિસા- તરસ|તરસ લાગી છે.
તરશુ-તરચ્છુ-તરછ-તરસ|તરસ ફાડી ખાનાર પ્રાણી છે.
૧૮૧. ચરાતિ-ચરહ- ચરે|ગાય ધાસ ચરે છે.
જીર્યતે-જિરહ-જરહ-ચરે|ઝેર શરીરમાં ચરી ગયું.
૧૮૨. યાદશ-જેહડ- જે'વો|જે'વો ભાવ તે'વી ભક્તિ.
યાવત્-જાવ-જડ- જે'વો|જે'વો નાહો કે તુરત પકડ્યો.
૧૮૩. સાદિર. (ફા.) સાદર|અરજ સાદર કરી.
શ્રદ્ધા-સાધ્ર-સાધર-સાદર|“સાદરવાત ન પૂછે કંથ.” (દોહડ)
૧૮૪. અતસી-અલસી- અળશી } અળશીનો
(ફા.) પુર્ણિસ ઉપરથી આદિ દ્વિર્ભાવ-અળશી } પાક સારો છે.
અળશી- }
પળશી કરે છે.
૧૮૫. ચિકુર-ચિહુર-ચહેરો|માથે ચહેરો રખાવ્યો છે.
(ફા.) ચહરહ-ચહેરો|તહેનો ચહેરો બેડોળ છે.
૧૮૬. તદા કે તતઃ-તઓ-તડ-તો|એ આવે તો સાંઝે.
તાવત્-તાવ-તડ- તો|હું તો આવીશ.
૧૮૭. છમ (ધ્વનિઅનુકરણ) છમ|છમછમ, છમકારવું.
છવિ-છવ- છમ|લીલુંછમ (નીલછવિ)
૧૮૮. તા (ફા.)- તા|કાગળનો તા.
તાપ-તાવ-તાઝ- તા|ભટ્ટીમાં તા મૂક્યો છે.
૧૮૯. સ્થાન-થાળ- થાન|સૌ પોતાને થાને ગયા.
સ્તન્ય (દૂધ) થળ-થન્ન-થાન|માતાને થાન ચડ્યું.

૧૬૦. દિ-વિ- ગોખે દિવસ. ખેલત્યુ.
વિ-વિ (સં. કે. કા.) ગોખેનમૂન, ખેદરકાર. ખેલાશક.
૧૬૧. કુખક-કુહક-ખૂહકિ- ખૂહો | પાટલાનો ખૂહો ભાગી ગયો.
અકુખક-અકુહક-અહકિ-અહો | આ માણસ ખૂહો જેવો છે.
૧૬૨. તનય-તળઅ-તન | “તે ખેલુને અક્રેકા તન.”
તલુ-તળુ- તન | તનમનધન અર્પણ કર્યો.
૧૬૩. કળ-કળ-કન્ન- કન | કન પાકે છે.
કળ-કળ-કા-લ-કાન | કનજી ખેતસીની ચાલ.
૧૬૪. મટ-મટ- ભડ | “દુમથડ પૂકે નળ ભડ આબ્યો.”
અમ્યેત-અમિમટ-મિમટ- ભડે | “હરિદરનાં કિકલડાં ભડિયાં.”
૧૬૫. પગદશિકા-પગારદિઆ-પગિયારી-અગિયારી | અગિયારી અગિ-
યારી એકથીસુ સો.
અન્યગારિકા-અનિઆરિઆ- અગિયારી | પારસી લોકની અ-
ગિયારી.
૧૬૬. મૂન- સૂખ | સંસારમાં સૂખ નથી.
ગુણકલિ-મુવસ્તહકિ-સૂખડી | સૂખડીસોપારી ખાંધળે.
- ૧૬૭ નિશાન (કા.) નિશાન | નિશાન તાકવું.
નિઃસ્વાન-નિસ્માળ-નીશાન | “વળ્યા નીશાને ધાય રે.”
૧૬૮. દામન (સં. કે. કા.)- દામણી | લલાટે ખાંધી દામણી.
દયામની-દયાવળી-દયામણી-દામણી | “દમયંતી દીસે દામણી.”
મોદામિની-મુદામિની- દામની | “દામની દમકતી વ્યોમ
વિમે.”
૧૬૯. દુમ્મ-દુહ દુધ | ગાયનું દુધ.
દિક-દુઅ-દુદ- દુધ | “માગી દુધપુત્રની જોડ”
કે દુહિલા-ધૂઆ-ધૂય- દુધ
૨૦૦. મુચ્ચમાન-મુજ્જનો- સૂઝતો | કાંઈ રસ્તો સૂઝતો નથી.
મુચ્ચમાન-મુજ્જનો-સૂઝતો | સૂઝતી લિલ્લા ન લલઈ.”
૨૦૧. ચાર- ચાર | ચારગણો ચારચક્રુ લેય છે.
ચારાનિ-નિઆરિ-ચાર | ગાયને ચાર પગ છે.
ચાર-ચારિ- ચાર્ય | ગાય ચાર્ય ખાય છે.

૨૦૨. દિવસે-દિઅહડિ-દિહાડિ-દાહિ } “તમે દાહિ કહો છો ભરથાર,
માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.”
દંષ્ટ્રિકા-દાહિગા-દાહિઆ-દાહી } બોકડાની દાહી.
૨૦૩. ઉઢો (દે.) ઓડ } ઓડ લોક ફૂવાતળાવ ખોદે છે.
ધૂત-હુહુ-ઉહુ-ઓડધ-ઓડ } હાથ ઓડે છે. (ધરે છે).
૨૦૪. નયતિ-લેઈ લો } પોટલી સ્ટેશન પર લેં.
ળઈ-(પ્રા.) લેઈ-લે } લે ! ત્હને તો બધું આવડે છે !
૨૦૫. કઃ પુનઃ-કડણ-કોણ } કોણ આવે છે ?
કોળ-કોણ } ત્રિકોણ.
૨૦૬. પ્રા. અચ્છન્તો-છતો-છતો } “છતે બાપે નળાપાં ભલાં.”
અચ્તકઃ-અચ્તત્ત-છતઉ-છતો } છતો સૂતો છે. વાત છતી કરી.
૨૦૭. વ્રત-(વિશ્લેષ) વરત } ગાયવરત ક્યું છે.
વર્તિ-વરતિ-વરત } કોસવરત આણ્યાં.
૨૦૮. લવળ-લડળ-લોળ-લુણ } લુણ-હરામ, અલુણ.
રેણુ-(સામ્યથી) રળ લુણ } આટાલુણ જવું.
૨૦૯. કટક-કડક-કડક-કડક } કડક } સોનાનાં કડાં.
કૃતક-કડક-કડક-કડક } આ અનાજ ફૂતરાના કડાતું છે.
૨૧૦. ભક્તક-ભક્તક-ભક્તક-ભક્તક } ભત્થું } ભત્થું ભાડું મળશે.
વિભક્તક-વિભક્તક-વિભક્તક-(ખે) ભત્થું } ધઉં ખેભત્થું છે.
૨૧૧. અર્ચા-અર્ચા-અર્ચા-આળ-આડ } કપાળે કંકુની આડ કરે છે.
અપગતક-અવઅડક-અઅડક-આડા } વહુએ આડા લીધા છે.
૨૧૨. પૂગ-પૂગ } “પાન પૂગ રંગ બીડી.”
પૂર્યતે-પુજ્જ-પૂજ-પૂગ } તે આવી પૂગે છે.
૨૧૩. સૂતક-સુતક-સૂતો } તે શય્યામાં સૂતો છે,
સમાતક-સમત્ત-સવંત-સવંત-સૂતો } “જેટલે સૂતું ગીત
રસાલ.”
૨૧૪. આર્તિ-આરતિ-આરતિ } “રાજ મરસિ આરતિ થઇ.”
આગત્રિક-આરતિ-આરતિ } મંદિરમાં આરતીનો વખત થયો છે.
(કા.) આર્જુ-આરણુ-આરજ-આરત } મહારે ત્હાં આવવાની આરત નથી.

૨૧૫. ચૂકા જૂઆ-જૂઅ-જૂ } માથામાં જૂ પડી છે.
 દૂત-જૂઅ- જૂ } “ધણિ જૂઠાણિ જૂ રમધ.”
૨૧૬. ધ્વજક-ઢંઢઓ-ઝડો } સ્વરાજનો ઝડો.
 ષણ્ડ-ઢંઢ- ઝડ } ગોસાંધનું ઝડ.
૨૧૭. જુટ-જુટ્ટ- જૂઠાણું } જૂઠાણું બહુ ન નભે.
 દૂતસ્થાન-જૂઅઢાળ-જૂઠાણું } “ ધણિ જૂઠાણું જૂ રમધ.”
૨૧૮. અધૂર- અધૂરાં } “અધૂરાં જંગલિ જિમણાં બધાં.”
 (હરણ-રોઝ)
 અધ્વનિ-અધુણિ-અધૂરિ-અધૂરા } અધૂરા પૂરા કરે છે.
૨૧૯. ગોલ- ગોળ } ગોળાકાર
 ગુડ-ગુલ- ગોળ } શેરડીનો ગોળ.
૨૨૦. વાર્તા-વત્ત-વાત } એક વાત કહો.
 વૃત્ત-વત્ત-વાત } “સાદરવાત ન પૂછે કંથ.”
૨૨૧. ઘનકં-ઘણડં- ઘણું } તહેણે ઘણું દાન દીધું.
 ગુણકં-ગુણડં-ગણું-ગણું } એકગણું દાન સહસ્રગણું પુણ્ય.
૨૨૨. સ્વામી-સામી-સાંઈ- સાંધ } સાંધ ! આપને કહા
 (મૈત્રે સુના. ગોસાંધ.
 સ્વાગતં-સાગયં-સાયયં-સાયં-સાઈ-સાંધ } તહેમને મહારા સાંધ કહેને.
 “રનેહ ધરીને સાંધ દિશિ.”
૨૨૩. ઝટિતિ- ઝટ } ઝટ લેખને આવળે.
 જર્ત-જટ્ટ (ખટ) જટ-ઝટ } જંગલીઝટ (જટ)
૨૨૪. (પર) કાર્યકં-(પર) ગજ્જુઅ-(પર) ગજુ } તે માણસ પરગજુ છે
 ગાત્રકં-ગચ્ચડં-ગજ્જડં- ગજુ } તે કામ કરવાનું તહેતું
 ગજુ નહીં.
૨૨૫. ઢંઢકઃ-ઢંઢડ- ઢાંડો } કમળનો ઢાંડો.
 ઢંઢઓ (દે) ઢંઢડ-ડાંડો } વસ્તુ લેખને ડાંડે પડ્યો. (રસ્તે)
૨૨૬. શૃંગ- શગ } દીવાની શગ.
 ગજમૌક્તિક-જગ (મોતી) : શગ } “હું તો થાળ ભરું રે શગ-
 મોતીએ.”

૨૨૭. વારિકા- વાડ|વાડ ચીલડાં ગળે.
(ઉચ્છિષ્ટ, પાત:- વાડ|એંકવાડ, ગંદવાડ, મંદવાડ.
૨૨૮. દલ- ડાળ|ડાડનું ડાળ.
દ્વિદલ- ડોડાળ|“શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું ડોડાળાં અંબુજ.”
૨૨૯. (કૃ) કરોતિ-કરઈ- કરે|તે રસોઈ કરે છે.
(કૃ) કિરાતિ-કિરઈ-કરે|મોર કળા કરે છે.
૨૩૦. ચોર+ઈ (તદ્વિત પ્રત્યય) -ચોરી|ચોર ચોરી કરે છે.
ચતુરસિકા-ચરસિઆ-ચરહિઆ-ચરરી-ચોરી|લગ્નની ચોરી.

પરિશિષ્ટ ૨નું

પુસ્તકના કેટલાક વ્યુત્પત્તિના શબ્દોની સૂચી

અ	અધર્ ૭૪	આપવીતી ૮૬, ૧૯૮
અડંગા ૪૭	અન્દુતું ૮૩	આથમવું ૨૦૦
અનામત ૫૪	અનેરૂં ૪૫, ૧૩૬	આંગમવું ૨૦૫
અળહું ૭૧	અંગુછો ૨૧૦	આડ ૩૬૨
અળખ ૭૧	અધૂરાં ૧૫૮, ૩૬૩	આગળો ૩૫૫
અચરજ ૭૨	અગર ૮૪, ૩૫૭	આગ ૩૫૨
આડવાણ ૭૪, ૩૫૦	અરહું ૩૨૪	આસ ૩૫૫
આણચી ૮૩	અગિયારી ૩૬૧	આરતી ૩૬૨
અનોખો ૮૩, ૮૪	આ	ઇ
અઘાટ ૮૫	આવડવું ૪૫	ઇધણાં-રાં ૭૩
અગરિયો ૮૪	આગમચ ૭૨	ઉ
અમૂઝણ ૮૭	આફરો ૭૪, ૩૫૫	ઉવટ ૩૬
અચખો ૮૮, ૧૦૮	આણ ૭૮	ઉખેડવું ૨૦૫, ૨૨૫
અમ્હે ૩, ૫૦, ૧૨૪	આળું ૪૫, ૭૮, ૩૫૧	ઉકેલવું ૨૦૫, ૨૨૫
અલડાવું ૧૮૯, ૧૯૦	આળ ૮૪, ૩૫૧	ઉલાળવું ૨૨૪
અવેરવું ૨૦૧, ૨૦૩, ૩૫૪	આંચ ૮૮	ઉપણવું ૮૨, ૮૫
અંધેર ૨૨૫	આપણ ૧૩૨	ઉપરાળું ૮૫, ૮૮
અવરાય ૨૪૫	આવવું ૪૦, ૧૮૮, ૧૯૨	ઉછરેગ ૭૩
		ઉખંકો ૭૨

ઉખેવવું ૩૫, ૩૫૧
ઉવેખવું ૩૫, ૩૫૧

ઊ.

ઊઠવું ૨૦૧
ઊભવું ૧૮૫
ઊજમ ૪૫
ઊગટો ૭૫
ઊગરવું ૧૬, ૭૫
ઊલળવું ૧૮૮
ઊપહિરઉ ૩૦૮
ઊઠા ૩૫૦

ઝ-ઝે

ઝેવડું ૧૩૬
ઝે ૯૩, ૧૨૮
ઝેમહતે ૧૨૩
ઝેધાણ ૫૦, ૮૫
ઝેવાતણ ૪૯, ૮૩, ૮૪

ઝેવે ૪૬
ઝેકડું ૨૫

ઝેરણ ૩૩૯

ઝો-ઝો

ઝોપટી ૩૪૦
ઝોધાન ૩૪૦
ઝોધું ૩૫૦
ઝોળગ ૩૦, ૩૫૪
ઝોરતો ૩૦

ઝોળાવવું ૨૦૧, ૨૦૩

ઝોળખવું ૨૦૦

ઝોડકાર ૪૬

ઝોડ ૩૬૨

ઝોડણ ૩૫૯

ઝોટ ૩૪૬

ઙ

ઙહોડું ૨૫
ઙવપચ ૭૧, ૭૨

ઙણખી ૭૪

ઙરેળી ૭૬

ઙચારડો ૮૩

ઙરડો ૮૫

ઙાગવાશ ૮૭

ઙાંસકી ૮૮

ઙળું ૮૮

ઙોણ ૭૯, ૧૦૮,

૧૩૧, ૩૩૩-૪

ઙેં ૯૩, ૧૫૮, ૧૬૪

ઙાઢવું ૧૮૮, ૧૯૦

ઙતે ૩૦૧, ૩૦૮

ઙરતાં (થી) ૩૦૯

ઙાં ૧૩૧, ૧૪૭,

૧૭૬, ૩૧૮

ઙમે ૩૧૮

ઙઢવું ૨૧, ૧૮૫

ઙરી ૩૪, ૮૭, ૩૦૪,

૩૪૯

ઙઠારો ૩૫૬

ઙાંપ ૩૫૩

ઙ (અવ્યય) ૩૨૩

ઙોળિયો ૩૩૨

ઙુંભી ૩૫૮

ઙાણો ૩૪૬

ઙોડ ૩૫૦

ઙાળી ૩૫૨

ઙાશ ૩૫૫

ઙઢવું ૩૫૨

ખ.

ખાંધ ૧૦૮, ૩૫૨

ખાંત ૨૨, ૭૬

ખીલો ૭૬

ખોળો ૭૨

ખરખરો ૪૫

ખાણ ૪૭, ૮૪, ૩૫૬

ખેડ ૩૫૭

ખેર ૩૫૯

ખીલી ૩૫૧

ખમ ૩૫૨

ખોડ ૩૪૫

ખાંડ ૩૫૫

ખરો ૩૪૭

ગ

ગોતવું ૧૯૭

ગમવું ૧૮૧

ગોખ ૩૩૨-૪, ૩૫૬

ગોખ ૮૬, ૩૫૬

ગોરાકું ૭૪

ગોખર ૭૧

ગડગડ ૭૧

ગેડી ૩૫, ૪૭

ગોડે ૩૪, ૩૫૯

ગુજરાત ૧૦

ગોરમટી ૨૫

ગાલમસુરિયાં ૭૪

ઘ

ઘટવું ૧૯૭

ઘાલવું ૭૮, ૧૮૮

ધાધરો ૨૫, ૭૩

ધેલો ૫૩, ૩૩૯

ધંટીછોડો ૩૫

ધરડો ૭૦

ધેગર ૭૧

ઘ

ઘીંધવું ૮૫

ઘમકવું ૨૦૧

ઘૂકવું ૮૧, ૧૮૮

ઘમચો ૮૬

ઘેપી ૭૯, ૮૨

ઘણાઠી ૭૯

ઘાકળણ ૭૩, ૭૪

ઘૂવડું ૭૧

ઘોડું ૪૯

ઘાચર ૨૫

ઘાર ૩૬૧

ઘવું ૩૬૦

ઘહેરો ૩૬૦

ઘેન ૩૪૫

છ

છે ૨૦, ૮૨, ૨૦૬,
૨૬૩

છીનવવું ૧૯૭

છીણવું ૧૯૭

છીપ ૮૬, ૧૮૮, ૩૫૫

છોગું ૫૪, ૮૮

છીક ૭૩

છકડો ૮૬, ૩૪૫

છો ૮૬, ૩૪૧, ૩૪૫

છોડ ૩૩૨

છમી ૪૬, ૭૧

છમ ૪૬, ૩૬૦

છતો ૩૬૨

છાનું ૩૫૦

જ

જિહાંકણિ ૩૧૭

જાણે ૩૧૯

જેમ ૫, ૩૦૫

જણવું ૨૦૪

જાળવવું ૪૭, ૨૦૪

જોડવું ૭૧, ૧૮૯

જેહાં ૧૨૯

જુગડું ૭૫

જુનાડ ૭૪

જ (અન્ય) ૫૯,
૩૧૧

જીહાર ૪૯

જનોષ ૨૫

જાણીતો ૨૯૫

જોવું ૨૬૩

જેહારે ૫૩, ૩૧૮

જોખ ૮૬

જામ ૧૮૧, ૩૫૯

જવ ૧૮૧, ૧૮૩, ૩૫૪

જે (અન્ય) ૩૨૩

જૂહાણું ૩૬૩

જાજર ૩૫૯

જરા ૩૫૨

જાન ૩૫૫

જાળવું ૩૫૮

જૂ ૩૬૩

ઝ

ઝાલવું ૮૦

ઝીલવું ૮૦

ઝંખવું ૮૦

ઝંખના ૮૦

ઝાડો ૭૧, ૮૦, ૩૬૩

ઝીણો ૩૪૫

ઢ

ઢાર ૭૩

ઢામ ૭૨, ૩૫૮

ડ

ડાળ ૭૯, ૩૬૪

ડૂલવું ૪૮

ડાડો ૩૫૦

ડોળો ૩૪૮

ઢ

ઢોંગ ૭૫, ૮૦

ઢેગર ૭૧

ઢીલો ૩૫૩

ત

ત્રીજું ૨૩૭

તણો ૯૪, ૧૬૨

તુજ ૧૨૫, ૧૩૪

તૂ ૧૨૬

તહેમને ૧૨૩

તાલાવેલી ૭૮, ૮૩

તોડેમંકોડે ૮૧

તીણું ૪૯

તીરવા ૩૩, ૩૫૦

તરસ ૮૬, ૧૧૦, ૩૬૦

તો ૩૩૪, ૩૬૦

તૂર ૩૪૮

તીખું ૩૪૬

તરફણ ૩૫૮

તા ૩૬૦	ધજ ૩૫૩	પાખતી-લી ૩૦૭
થ	ધાણી ૩૫૫	પધારવું ૨૦૫
થી ૧૫૩	ન	પદહાળવું ૨૦૪
થડી ૧૫૪	નીપટ ૩૭	પાડવવું ૨૦૦
થપો ૮૭	નહીંતર ૮૧, ૩૨૩	પાથરવું ૨૦૦
થાન ૭૭, ૩૬૦	નાપિત ૩	પહેરવું ૪૬, ૫૪, ૨૦૦
દ	નવ ૭૭, ૩૨૪, ૩૫૮	પનાવવું ૪૦, ૧૯૮
દોડો ૩૫	નિચોવવું ૪૦, ૮૦, ૨૦૧	પોઢવું ૧૮૫, ૧૮૭
દોખવું ૨૦૩	નીવડવું ૮૦, ૨૦૧	પૂગ ૭૦, ૧૮૦, ૧૮૧,
દોડવું ૧૯૭, ૩૩૨	નભવું ૭૬, ૧૮૧, ૧૮૩	પાઈ ૧૫૩ [૩૬૨
દાખ ૮૭	નાનહમ ૯૨	પારણાં ૧૦૮
દેહરૂં ૮૬	નીમાડો ૮૮	પડખો ૪૩, ૧૦૮
દેખરેખ ૭૫, ૩૫૩	નાંધડીઆ પર, ૮૫	પાડો ૧૦૮, ૩૪૮
દાધારગો ૭૩	નાપિક ૮૧	પડખું ૫૪
દામણો ૭૨	નાણુવું ૪૫, ૭૭, ૭૬, ૩૫૨	પાવસ ૩૪, ૮૭, ૩૪૬
દાદિયું ૫૦	નાનહું ૨૫, ૫૦, ૭૬	પેંતરો ૮૭
દાંદું ૮૨	નાવક ૭૬, ૯૫	પડખો ૮૬
દધિ ૩૦, ૩૫૭	નીલવટ ૭૫, ૩૫૧	પારેવું ૮૫
દોલન ૩૩૩	નાખવું ૭૪	પરાંડી ૩૦, ૮૨
દોદ ૪૦, ૩૩૨	નોદરવાં ૭૩	પલાંડી ૭૬
દોડો ૩૬૩	નમાર ૭૨	પૂંકવું ૭૬
દળ ૩૪૫	નર્યો ૩૫૭	પાગહું ૭૫
દામણી ૩૬૧	નેડો ૩૫૧	પતિયાર ૭૪
ધ	નવરો ૩૫૨	પરખ ૭૧, ૧૧૦, ૩૪૮
ધીરવું ૨૦૫	નાર ૩૫૪	પંજેડી ૭૧
ધાસંદ્રા ૮૦	નિશાન ૩૬૧	પોગળ ૭૨
ધીજ ૭૩	નાંગળેલો ૩૪૦	પિછાણ ૨૫, ૫૦
ધણ ૪૫, ૧૧૦, ૩૪૬	પ	પાનહી ૫૦
ધીશ ૩૦	પાળે ૩૨૦	પાનો ૨૫, ૫૦
ધામ ૩૫૬		પહોચવું ૪૬, ૧૮૬, ૧૯૭, ૩૪૭
ધરા ૩૪૫		

પગર ૪૬
 પાળ ૪૬
 પાણી (પત્રક) ૩૫,
 ૮૭, ૩૫૧
 પહેલાં ૧૭૫, ૩૦૧
 પડછો ૧૦૮, ૩૪૭
 પોતે ૧૩૦
 પલવટ ૩૯
 પાતળું ૨૨
 પરહુ ૩૨૪
 પણ ૧૪૯, ૩૨૨
 પાલવવું ૧૮૫, ૩૪૯
 પાળી ૧૧૦, ૩૪૯
 પેરે ૩૩૯
 પક્ષીતં ૩૫૩
 પાસો ૩૫૩
 પીકું ૩૫૮
 પીકું ૩૫૮
 પૂંને ૩૫૮
 પાક ૩૬૦
 પાડ ૩૪૮
 પડ ૩૪૯
 પડો ૩૪૮
 પાસ ૩૪૯
 પાવડી ૩૪૯
 પાપડ ૩૫૧
 પહેાળું ૩૩૯
 પપોળો ૩૪૮
 ૩
 કાવવું ૮૮
 કાળ ૮૮
 કાલુ ૮૮

ફગર ૪૬, ૭૨
 ફાંસુ ૪૬, ૩૫૩
 ફાંસો ૩૫૩
 બ્ર
 બાપડો ૪૫
 બન્ને ૩૨
 બીજું ૨૩૭
 બોલવું ૨૨૦
 બગડવું ૨૦૦
 બેસવું ૮૨, ૨૦૦
 બોટવું ૮૦, ૧૯૭
 બૂઝવું ૧૮૫, ૩૫૨
 બાજઠ ૭૯, ૮૭
 બડવો ૮૭, ૩૪૭
 બગાસુ ૧૭, ૮૨
 બારાબડી ૮૧
 બૂકવું ૮૧
 બાવલું ૭૮
 બગદો ૭૫
 બોચલો ૭૫
 બચવું ૪૭, ૭૧
 બતાવવું ૭૧
 બચ્ચું ૭૧
 બરોડો ૭૧
 બરો ૭૧
 બુટ્ટી ૭૧
 બમણો ૩૫૮
 બૂહો ૩૬૧
 બત્તી ૩૪૮
 ભ
 ભિડ ૨૦, ૩૦

ભીતર ૨૦
 ભૂર ૮૨, ૩૫૪
 ભડ ૧૮૮, ૧૮૯, ૩૬૧
 ભૂંસવું ૮૮
 ભભક ૮૧
 ભારથી ૫૩, ૭૨
 ભુરસી ૭૦
 ભોરંગ ૭૦
 ભાગવું ૭૦, ૧૮૦
 ભટ્ટાચાર ૩૪
 ભણી ૪૬, ૩૦૧
 ભરાણું ૨૬૫
 ભાત ૪૫, ૩૫૭
 ભથ્થુ ૩૬૨
 ભેર ૩૫૭
 ભંગી ૩૫૯
 ભાણું ૩૪૯
 ભીને ૩૫૧
 મ
 મઠેરવું ૨૨૫
 મેલવું ૧૮૮, ૧૯૩,
 મઝારિ ૧૬૦ [૩૫૪
 માં ૧૬૦, ૧૭૬
 માટે ૧૪૨, ૧૫૧,
 ૩૦૦
 માથું ૯૬, ૧૪૨
 મુજ ૧૨૫, ૧૩૪
 મૂ ૧૨૬
 મસાણી ૪૯
 મત્રાન્ને ૭૯, ૧૦૮
 મજૂસ ૮૮
 મલખમ ૮૮, ૩૫૨

માપ ૮૬, ૩૪૬	રવી ૩૫૭	વરત ૩૬૨
મીંઢળ ૮૫	રાશ ૮૫, ૩૪૮	વટ ૩૫૧
મીંડું ૮૨	રેખ ૩૫૩	વાજ ૩૫૫
મસળવું ૭૬	રાવ ૩૫૩	વનો ૩૫૬
મ્હાવત ૭૨	રાત ૩૪૭	વેંત ૩૪૯
મ્હોરામણ ૩૪, ૭૨	લ	વાન ૨૨, ૩૪૯
મેઢ ૭૨	લે(અવ્યય) ૩૧૬, ૩૬૨	વા ૩૩, ૩૫૦
માવ ૩૫૪	લીલમ ૭૪	વીજ ૩૫૨
માંમાં ૩૫૩	લઢણ ૪૫	વાડો ૧૦૮, ૩૫૩
મેખ ૩૫૯	લાવવું ૨૧૮	વતૂ ૪૬
મેખ ૩૬૦	લેવું ૨૧૫, ૨૬૩	બહારખૂમ ૩૪, ૪૫
મેર ૩૫, ૩૪૫	લાલય ૮૬, ૧૧૦	વેળ ૮૫
મેરકલડું ૭૦	લયવું ૮૬	વનકુળ ૭૬
માયવું ૨૦૦	લૂખું ૭૬	વાગ ૭૦, ૧૮૦, ૩૫૫
૨	લોટ ૭૬, ૩૪૭	વસવૈયુ ૪૯, ૮૩
રીસાવું ૨૩૩	લગી ૧૭૮, ૩૦૧, ૩૦૩	વળૂંધો ૮૩, ૩૦૧
રેડવું ૨૦૨	લુણ ૭૭, ૩૬૨	વાયણું ૮૨
રાયવું ૨૦૦	લાગ ૧૮૮, ૩૫૮	વડસાસો ૮૧, ૩૪૬
રહધ ૧૪૦, ૧૪૮	લવાજણ ૩૫	વાકોરણ ૮૧
રેસિ ૧૧૪	લાશ ૪૬	વરાધ ૧૧૦
રતોવધ ૮૩	લાખ ૩૫૬	વાધવું ૨૧, ૭૩, ૨૨૬
રાણો ૮૧, ૮૨, ૩૪૬	લાલ ૩૫૨	વિખેરવું ૨૦૫, ૨૨૫
રઢ ૮૧	વ	વધેરવું ૨૨૫
રીઢું ૮૧	વધરો ૭૪	વેડવું ૨૦૧, ૨૦૨
રેખ ૭૫, ૮૧, ૩૫૭	વાદળ ૭૩	વીસરવું ૨૦૧
રોકવું ૮૧	વાખરો ૭૩	વલોવવું ૮૦, ૨૦૧
રોકું ૭૬	વધામણું ૭૨	વેચવું ૮૨, ૨૦૦
રામણ ૭૫, ૩૪૬	વાંધો ૭૧	વેરવું ૨૦૦, ૩૫૪
રેવડી ૭૪	વજ ૭૧, ૧૧૦	વીણવું ૨૦૦, ૩૫૩
રખે ૩૧૯	વેણ ૭૯, ૯૬, ૩૪૫	બેંચવું ૭૧, ૧૯૯
રતવા ૨૫, ૩૫૦	વેળ ૭૮, ૩૫૧	વીત ૧૯૭, ૩૫૮
રણ ૪૫, ૭૮, ૩૪૬		

વંકુ ૧૯૭	સહિયર ૭૩, ૧૨૩	સાદર ૩૬૦
વડે ૩૦૦	સનો ૨૧, ૪૩, ૧૦૮	સહેલ ૩૫૯
વજાવા ૨૧૦	સોદમ ૮૮	સખી ૩૫૯
વડ ૩૪૬	સિંચાણો ૮૬	સનું ૩૪૮
વાવું ૩૪૯	સખધો ૮૩	સીચવું ૩૫૧
શ	સમોવડો ૮૩	સોત ૩૫૩
શીળું ૪૦, ૭૮, ૨૪૧	સૂંધવું ૮૨	સોળ ૭૮
શું (વિશે.) ૧૩૪, ૩૪૬	સણીને ૭૯	સાંધ ૩૬૩
શો (સર્વ.) ૧૫, ૮૨, ૧૨૯, ૩૪૬	સલૂણી ૭૭	સરવો ૩૪૭
શેવાળ ૮૪, ૮૫	સરાણું ૭૩	સાંકળી ૩૫૦
શોકય ૧૬, ૮૦, ૩૩૨	સાવકો ૮૧	હુ
શું (અન્ય) ૩૦૭, ૩૪૬	સાંભરવું ૭૨, ૩૪૭	હવે ૩૧૯
શીખ ૩૫૯	સળેખમ ૫૪	હંકારવું ૪૯, ૨૦૦, ૨૦૧
શણ ૩૬૦	સરવડું ૪૮	હેડે ૩૦૧
શગ ૩૬૩	સહી ૩૨૧	હંતઉ ૧૫૩, ૨૬૩, ૨૯૪
સ	સામહું ૩૨૪	હેત ૭૨, ૩૪૮
સાંપડવું ૨૨૪	સાંઝરે ૩૩	હળવે ૪૯
સાંભળવું ૨૦૧, ૨૦૨	સાલાસ ૪૫	હળ ૪૯
સમારવું ૨૦૦	સાવજ ૭૯	હોણ ૪૯
સમંજવું ૮૨, ૧૮૫, ૨૦૦	સહાત ૭૨, ૩૫૦	હં ૪૭
સોંપવું ૨૦૦	સળળ ૭૫, ૩૫૩	હતો ૨૬૩, ૨૯૪
સકવું ૧૮૮	સૂઝ ૧૮૧, ૩૫૬	હેજ ૩૫૬
સરખા ૧૦૧, ૧૩૬	સુણ ૧૮૫, ૩૫૬	હાડ ૩૫૦
	સૂખડી ૩૬૧	હોં ૩૪૧
	સંતુ ૩૬૨	
	સોળ ૩૫૬	
	સળંગ ૩૫૭	

પૂર્તિ

પૃ. ૪૮

ઉમેરો—(૫૬) જહ (બુદ્ધિએ મંદ) ઉપરથી ‘જહો’ (શરીરે સ્થૂળ). ‘જહ:’નું પ્રાકૃતમાં હ બેવડાઇ ‘જહો’ થયું છે. “એસ જહો, કિં એસ સિવિલિહિ ?” (વસુ. ૧૨૭-૮. અહીં મૂળ અર્થ છે. તે ઉપરથી સંયોગલોપ થતાં ‘જહો’)

પૃ. ૭૨

ઉમેરો—ઉત્સર્ગ (૬)માં—(કા.) આર્જૂ—આરજુ—આરજ—આરત (ગરજ)

પૃ. ૧૧૫

ઉમેરો—“ખોલા થિકુ લિધ નાંખ્યુ હેઠ.” (હરિષો. ૧૦૩)

પૃ. ૧૧૯

ઉમેરો—અંગ—અપભ્રંશ ને અતિમ અપભ્રંશમાં વપરાતાં ૩૫ પ્રત્યયો લાગતાં ગુજરાતીમાં અંગ ફૂટેવાય છે. વર્તમાન ઓકારાંત નામનું અંગ અપભ્રંશમાં જેમ આકારાંત બને છે તેમ બહુવચનમાં પણ આકારાંત પ્રયોગ થયા છે. માત્ર બીજી વિભક્તિના પ્રયોગ નોંધીશું.

૧. “લજ્જજહ સંદેસડા દિન્તિહિ.” (૮-૪-૩૧૯)

૨. “મણિઅડા ગણન્તિ.” (૮-૪-૪૧૪)

૩. “જો ગુણ ગોવહ અવ્વણા પચડા કરહ પરસુ.” (૮-૪-૩૩૮)

૪. ઘણા સહેસદ તાવ (૮-૪-૪૨૨)

છેલ્લામાં તાવ બહુવચનનો સમજિયે તો, નહીં તો ઘણા એક-વચનમાં ઘનકં-ઘણડ-ઘણા (બીજી વિભક્તિ-નરજ્ઞતિ)

વળી એકવચનમાં પણ તેવાં વધુ ઉદાહરણ જોડે છે:—

૧. “દેસડા ચહ્જજ.” (૮-૪-૪૧૮)

૨. “પંથિસ્રવિ બાહુ-વલુલડા (પિડ)” (૮-૪-૪૩૦) (બાહુ-બળવાળા પ્રિયને બોધને)

૩. “રક્ષેજ્જહુ લોઅહો ! અવ્વણા.” (૮-૪-૩૬૭)

(મો લોકા આત્માનં રક્ષત) અપ્પણં તું અપ્પણા અંગ વપરાયું છે. છોકરાનાં ઘરમાં (એ. વ.)-એવી જાતનો પ્રયોગ અપભ્રંશ પ્રયોગની વિરુદ્ધ જાય છે. (જુઓ. ફલ લિહિઆ મુંજાન્તિ (૮-૪-૩૩૫); માટે નાન્યતર જાતિના એકવચનનું અપભ્રંશમાં અંગ જેમ આકારાંત બને છે તેમ તહેના વિશેષણનું પણ બનવું જોઈએ. બહુવચનમાં બનતેનાં-વિશેષણવિશેષ્યનાં આંકારાંત રૂપ બને. (નામ ક લાગી બન્યું હોય તો નહીં તો, માત્ર વિશેષણ આંકારાંત બને)

પૃ. ૧૫૮

ઉમેરો-કૂટનોટમાં 'ટિપ્પણમાં' પછી પૃ. ૨૩૮.

પૃ. ૧૬૬

ઉમેરો (૧૦મી પંક્તિ પછી)

હો પાંચમીનો પણ પ્રત્યય છે.

૧. “હડં કુલમગ્ગહો ચુકડ.” (ભવિ. ૭-૫-૪)

૨. “જા નીસરહ કુલંગણગેહહો.” (,, ૭-૫-૨)

૩. “વંધુઅત્ત પરદેસહો આવડ.” (,, ૮-૧-૫)

અહીં હોન્તડ ન હોવા છતાં પણ હો પ્રત્યયથી અપાદાનનો અર્થ વ્યક્ત થાય છે.

પૃ. ૧૮૭

ઉમેરો-‘હિલ’ ધાતુ-જ્ઞાનેશ્વરીમાં પણ ઝર્જ્વ ઉપરથી બનતા ઉમ-ઉઘ વપરાયા છે. “માથા ઉઘઝું” (માથું ઊંચું કરવા પૃ. ૩૪૮-૧૪); તેમજ “ઉમઝનિ કરતઝે.” (હાથ ઊંચા કરીને પૃ. ૩૫૫-૪)

પૃ. ૧૮૭

ઉમેરો-અર્વાચીન ત્તાન્ત ધાતુ-(૧૫) વિલુબ્ધ ઉપરથી ‘વળૂંધે’ શામળે વાપર્યો છે. “જરવંતાની જીવતિ વાણોતર સાથ વળૂંધે;” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૨૬૧)

સંવત ૧૫૦૦ની સાલના “નમસ્કાર બાલાવબોધ”માં આમ પ્રયોગ મળે છે: “તેહનધ વિષધ તે ચોર ઉલૂંધઉ છધ.” (સંદર્ભ. ૧૬૬-૩) વિલુબ્ધ ઉપરથી વ્તો ડ થધ.

પૃ. ૨૧૮

ઉમેરો-લેવું ધાતુ સં. ની ધાતુ ઉપરથી આવ્યો. કાદં-
બરીમાં “શિશુજનોન્વિતામિશ્ર ક્રીડાભિગનિયંત્રણમપનીતો વાલ-
ભાવઃ” (પૃ. ૬૫) છે. તહેના જેવો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં
મળે છે. “પરમેશ્વરિ રમણિ કરતાં બાલપણું લીધઉ”
(પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૧૨૩) અહીં ‘લીધઉ’નો અર્થ અપ-
નીત થાય છે.

પૃ. ૨૪૨

ઉમેરો-પંક્તિ ૬મી પછી—

પ્રા. અપભ્રંશમાં વપરાતા ગંજિજ્ઞ ઉપરથી હાલ ‘ગાંજી જય’,
‘ગાંજ્યો જય’, વગેરે વપરાય છે, પણ ‘ગંજય’ જેવું રૂપ વપરાતું
સાંભળ્યું નથી. એટલે આ ધાતુએ માત્ર વ્યસ્ત રૂપ પાછળ મૂક્યું
જણાય છે, અને સમસ્ત રૂપ કોઈ કાળે બોલાતું હશે, પણ તે લોક-
પ્રિય નીવડ્યું જણાતું નથી.

પૃ. ૨૪૬

ઉમેરો-પંક્તિ ૧૨મી પછી.

“પાંચે પાંડવ વર્યા દ્રૌપદી કુંતામાતવચન.” (ગુ. ભા. સા.
પુ. ૨, પૃ. ૧૫૭) અહીં ‘દ્રૌપદી’ શબ્દને પ્રત્યય લાગ્યો નથી. તહેને
ત્રીજીનો પ્રત્યય લગાડતાં “પાંચે પાંડવ દ્રૌપદીએ વર્યા”માં ક્રિયાપદ
કર્મણિ પ્રયોગનું થશે, ને બીજીનો પ્રત્યય લગાડતાં “પાંચે પાંડવ
દ્રૌપદીને વર્યા”માં ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગનું બનશે.

પૃ. ૨૬૨

સુધારો-ઘઠ્ઠ (પૃ. ૨૬૧-છેલ્લી પંક્તિ)—આ ધાતુને અપભ્રંશમાં
ઙ પ્રત્યય લાગ્યો છે, માટે કાઢી નાંખો.

પૃ. ૨૬૮

ઉમેરો-પંક્તિ ૭માં. ‘સામુદ્રિકશાસ્ત્ર’માંનું તેજ પૃ. ૪૮
ઉપર છેડે સંવત્ ૧૫૫૭ના અરસાનું વાક્ય આમ છે:—

“પહિલું દેવ નમસ્કરી નધ પુરુષ સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહીસિ.”

“પુરુષની શુદ્ધિ વધારવાનંધ કાઢિયું હું યોલિસિ.” (શુ. પ્ર. પુ. ૭૯, પૃ. ૧૬૦) અહીં કર્તા ‘હું’ વપરાયો છે, તેથી ‘યોલિસિ’ રૂપ કર્મણિ નથી.

વળી અહનો હ થતાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ તે’વું રૂપ થયું છે.

૧. “નાન્હઉ એ કિમ ઝૂઝીસિ.” (પ્રા. ગુ કા. ૧૧૬)

૨. “લોક તણી કણ કરીસે સાર ?” (, ૯૮)

પૃ. ૨૭૬

ઉમેરો—કરજો કરેજ્જહુ ઉપરથી આવ્યું. બુઓ—

“રક્ષેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા બાલહે જાયા વિસમ થળ.” (૮-૪-૩૬૭) તેમ “સવ્વહ ધંચિજ્જહો.” (ભવિ. ૩-૨૧-૮) (एज्ज विध्यर्थ प्रत्ययने णी. पु. अ. वचनना हु-हो प्रत्यय लागी)

પૃ. ૨૮૫

ઉમેરો—જોઈતો

(૮) વ્યોત્પન્નક્રમ:-જોઈજંતઓ-જોઈયંતહ-જોઈતો.

વ્યોત્પન્ન (પ્રકાશિત થાય છે-જોવાય છે). અપભ્રંશમાં (૧) મુહું જોવહ નરિંદુ” (ભવિ. ૧૬-૧૨-૧૪), (૨) “જોઈજ્જહું સય વાર” (૮-૪-૩૫૬-આ’માં કર્મણિ રૂપ છે.), (૩) થિહ જોયંતહ” (ભવિ. ૭-૭-૬)

ગુ. જોઈયે, જો પાહિજે, ને હિં. ચાહિયે-તણે દષ્ટિવાચક કર્મણિ રૂપ છે. મ. પાહિજે સ્પશ્ (બુઓ. સ્પષ્ટ, સ્પશ્; ને અં. Spy) ધાતુ ઉપરથી પાસિજ્જહ-પાહિજ્જહ-પાહિજે રૂપે વ્યુત્પન્ન થયું છે. ચક્ષ (જોવું) ઉપરથી ચક્ષિજ્જહ-ચાક્ષિજ્જહ-ચાહિયહ-ચાહિયે-એ સંભવિત ક્રમે હિં. ચાહિયે રૂપ બન્યું છે.

પૃ. ૨૮૭

ઉમેરો (૧૨મી પંક્તિમાં) અથવા એવડા પ્રત્યય તરીકે

“પહિલૂં દેવ નમસ્કરી નધ પુરુષ સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહીસિ.”

“પુરુષની બુદ્ધિ વધારવાનંધ કાન્નિધં હું બોલિસિ.” (બુ. પ્ર. પુ. ૭૬, પૃ. ૧૬૦) અહીં કર્તા ‘હું’ વપરાયો છે, તેથી ‘બોલિસિ’ રૂપ કર્મણિ નથી.

વળી અહિંતો હ થતાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ તે’વું રૂપ થયું છે.

૧. “નાન્હઉ એ કિમ બૂઝીસિ.” (પ્રા. ગુ કા. ૧૧૬)

૨. “લોક તણી કુણ કરીસે સાર ?” (, ૬૮)

પૃ. ૨૭૬

ઉમેરો—કરજો કરેજ્જહુ ઉપરથી આવ્યું. બુઓ—

“રક્ષેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા બાલહે જાયા વિસમ થળ.” (૮-૪-૩૬૭) તેમ “સવ્વહ બંચિજ્જહો.” (ભવિ. ૩-૨૧-૮) (एज्ज विध्यर्थ प्रत्ययने पी. पु. अ. वचनना हु-हो प्रत्यय लागी)

પૃ. ૨૮૫

ઉમેરો—જોઈતો

(૮) વ્યોત્પન્નક:-જોઈજંતઓ-જોઈયંતહ-જોઈતો.

વ્યોત્પન્ન (પ્રકાશિત થાય છે-જોવાય છે). અપભ્રંશમાં (૧) મુહું જોવહ નરિંદુ” (ભવિ. ૧૬-૧૨-૧૪), (૨) “જોઈજ્જહું સય વાર” (૮-૪-૩૫૬-આ’માં કર્મણિ રૂપ છે.), (૩) થિહ જોયંતહ” (ભવિ. ૭-૭-૬)

ગુ. જોઈયે, મ. પાહિજે, ને હિં. ચાહિયે-તણે દષ્ટિવાચક કર્મણિ રૂપ છે. મ. પાહિજે સ્પશ્ (બુઓ. સ્પષ્ટ, સ્પશ્; ને અં. Spy) ધાતુ ઉપરથી પાસિજ્જહ-પાહિજ્જહ-પાહિજે રૂપે વ્યુત્પન્ન થયું છે. ચક્ષ્ (જોવું) ઉપરથી ચક્ષિજ્જહ-ચાક્ષિજ્જહ-ચાહિયહ-ચાહિયે-એ સંભવિત ક્રમે હિં. ચાહિયે રૂપ બન્યું છે.

પૃ. ૨૮૭

ઉમેરો (૧૨મી પંક્તિમાં) અથવા બેવડા પ્રત્યય તરીકે

૧૮-૪-૬), તેમ : “ગિરિવરકડય સો વિ સંપાઈડ.” (, ૧૮-૭-૧૦) મરાઠી ફકડે-તિકડે રૂપને આ કટકે સાથે સંબંધ જણાય છે.

પૃ. ૩૨૪

ઉમેરો (છેડે) સૂધી-આ અવ્યય મહેં જોયાં છે તેટલાં પુસ્તકમાં મળ્યું નથી. નજરચૂક થવા પણ સંભવ છે. છતાં જૂની ગુજરાતીમાં તે વ્યુત્પન્ન થયું છે. એની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન મત સમર્થન વિનાના નંધાયા છે. હું જાતે નિર્ણય ઉપર આવતો નથી, પણ સંભવાસંભવના વિચાર માટે એક વાક્ય નોધું છું. “અહા છણુધં દીક્ષાધં એકધ દીહાડઉ સૂધી પાલીધં હૂતધ વૈમાનિક દેવતાની પદવી લાભધ.” (સંદર્ભ. ૧૬૫-૧૮) પ્રથમ દષ્ટિએ ‘એક દહાડા સૂધી’ એમ સમજાશે, પણ ‘સૂધી’ અહીં ‘દીક્ષા’નું વિશેષણ છે. સં. શુદ્ધા-સુદ્ધી-સૂધી. ‘સૂધી’ જો નામયોગી હોત તો અંગ ‘દીહાડા’ થાત. જુઓ-પૃ. ૧૧૪.

પૃ. ૩૨૯

સુધારો-સંઘવિજયકૃત ‘સિંહાસન ખત્રીસી’ની રચ્યા સાલ સં. ૧૬૭૯ને બદલે ૧૬૭૮ વાંચો. આગળ પણ સુધારી વાંચવું. આ કાવ્યનો પ્રથમ તબક્કો રા. ભોગીલાલ જ્યેષ્ઠ સાંડેસરાએ ‘સાહિત્ય’ માસિકના ૧૯૩૩ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રગટ કર્યો છે.

પૃ. ૩૩૦

ઉમેરો-૩૨. “દઉઠધ જિમણુધ વુહરતાં ઈહાં વુહરાં ઉચ્છાહુ”. (પ્ર. ચિં. ૧૧૧)

પૃ. ૩૪૪

ઉમેરો-મહેકવું.

૧૦૪	૧૧	(વિ. પ્ર. ૧૯)	(વિ. પ્ર. ૮૬)
૧૦૫	૨૧	વાહાલાનુ	વાહાલાનુ
૧૧૨	છેલ્લી	તૂનારાનઉ	તૂનારાનઉ
૧૧૪	છેલ્લી	રેસિમ્મ	રેસિમ્મ
૧૧૬	૨	ઘોડહ	ઘોડહ
૧૧૮	૧૨	લિખિતક	લિખિતકં
૧૨૦	૨૩	અંગ	અંગ
૧૨૮	૧૧	જ	જં
૧૩૨	૨૦	જે'વા	જે'વાં
૧૩૬	છેલ્લી (ફૂટનોટ)	આવેલું	આવેલાં
૧૪૨	૬	એ-એ	એ-એ
૧૪૩	૧	“છતાં છત્ર	છતાં “છત્ર
૧૪૪	છેલ્લી	વાંચધ	વાંચધ
૧૪૮	૨૪	ઢિણ	ઢિણ
૧૪૯	૫	પંર	પંર
૧૫૬	૧૦	૮ માં	૭-૮ માં
૧૬૦	૧૬	મઝ્ઝયારમિ	મઝ્ઝયારમ્મિ
૧૬૨	૧૩	લગાડવા	લગાડવો
૧૭૧	૨૦	હમ્મિલુ	હમ્મિલ્લુ
૧૭૬	ઉપાન્ય	આશ્રય	આશ્રમ
૧૭૭	૧૩	સંયોગ	સંયોગ
૧૮૫	૨૨	વંદાધ	વંદાધ
૧૯૧	છેલ્લી	અગિમિત્ત	અગિમિત્તુ
૧૯૩	૮	વેત્ત-વેળ્લ	વેત્ત-વેળ્લ
૨૦૦	૮	મઝ્ઝ	મઝ્ઝ
૨૦૧	૪	આળવતું	આળવતું

૩૪૨	આસન-૧	ઘલો	ઘલો
,,	,, ૨	ઘેંશ	ઘેંશ
,,	,, ૩	જે'મનું	જે'મનું
૩૪૩	,, ૧	ઘેંન	ઘેન
,,	,, ૧	ઘાતાળ	ઘાતાળ
,,	,, ૩	ફેંદવું	ફેંદવું
૩૪૪	,, ૧	મેળે	મેળે
,,	,, ૨	લેધો	લેધો
૩૪૬	પંક્તિ-૫	રાજન	રાજન
૩૫૨	૭	બુધ્યાતિ	બુધ્યતે
,,	અંક ૯૦	વિદ્યુત	વિદ્યુત
,,	,,	વ્યધ	વ્યધ
૩૫૩	૧૦૨	મંડ	મંડ
૩૫૬	અંક ૧૩૩	શુદ્ધક	શુદ્ધક:
૩૬૩	,, ૨૧૬	ઝડો	ઝડો

સમાપ્ત

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાલામાં પ્રગટ થયેલાં

ભાષા તથા સાહિત્યનાં

પુસ્તકો.

૧. (૧) સંસ્કૃત વાઙ્મય્યાચા ઇતિહાસ. ડૉ. સીતારામ વાસુદેવ પેંડસે, બી. એ., એમ. સી. પી., એફ. આર. સી. આઇ.
Macdonell's History of Sanskrit Literature
નામક પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ [મરાઠી] (૧૯૧૫) ૨-૮-૦
૨. (૮) પ્રેમાનંદ. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
(૧૯૧૮) ૧-૦-૦
૩. (૧૪) દયારામ. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦
૪. (૨૦) મીરાંબાઈ. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
(૧૯૧૮) ૦-૧૨-૦
૫. (૩૦) ગિરધર. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. (૧૯૧૯) ૦-૧૪-૦
૬. (૩૩) ભાલણ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી. (૧૯૧૯) ૧-૦-૦
૭. (૩૮) તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર. પ્રીતમલાલ નર-
સિંહલાલ દચ્છી, બી. એ. (૧૯૨૦) ૧-૪-૦
૮. (૪૦) તુકારામ. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા,
ઓ. ટી સી. ઇ. (૧૯૨૨) ૧-૦-૦
૯. (૪૫) વિજયુદાસ. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
(૧૯૨૦) ૧-૦-૦
૧૦. (૫૩) મણિશંકર કીકાણી. જયસુખરામ પુરુષોત્તમ-
રાય જોષીપુરા, એમ. એ. (૧૯૨૦) ૧-૬-૦

૧૧. (૬૨) * દલપતરામ. કાશીશંકર મૂળશંકર, દલે.
(૧૯૨૧-૧૯૨૫) ૧-૨-૦
૧૨. (૭૪) મીરાંબાઈ. દાજી નાગેશ આપટે, બી. એ., એલ-
એલ. બી. “મીરાંબાઈ” નામક ગુજરાતી પુસ્ત-
કનું ભાષાંતર [મરાઠી] (૧૯૨૩) ૧-૭-૦
૧૩. (૯૪) વડોદરાચે મરાઠી સાહિત્ય. ગણેશ રંગનાથ
દંડવતે. [મરાઠી] (૧૯૨૫) ૦-૧૧-૦
૧૪. (૧૦૪) શેક્સપિયર. ચંદુલાલ મગનલાલ ડોક્ટર,
બી. એ., એલએલ. બી. B. H. Herford's
“Shakespere”નો અનુવાદ (૧૯૨૬) ૦-૧૧-૦
૧૫. (૧૨૦) કાદંબરીચી ગોષ્ઠ. (મરાઠી નવલકથાઓનો
ઇતિહાસ) ગણેશ રંગનાથ દંડવતે. [મરાઠી]
(૧૯૨૭) ૧-૧-૦
૧૬. (૧૨૫) અર્વાચીન આર્યભાષાઓની તુલના.
પ્રીમતલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છી, બી. એ.,
(૧૯૨૮) ૧-૩-૦
૧૭. (૧૨૭) પં. જગન્નાથરાય ચરિત્ર વ સંગીત ગંગા-
લહરી. રામરાવ માર્તંડ ભાંભુરકર [મરાઠી]
(૧૯૨૮) ૧-૦-૦
૧૮. (૧૩૩) વલ્લભ. (પ્રેમાનંદયુત) પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર
લાલશંકર પંડ્યા, એમ. એ., બી. ડી. (૧૯૨૮) ૧-૦-૦
૧૯. (૧૫૩) ગુજરાતી બહેનો પ્રત્યે ત્રણ લેખો. કે.
સૌ. ચૈતન્યબાલા મજમુદાર (૧૯૨૯) ૦-૧૧-૦

* આ પુસ્તક સને ૧૯૨૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની
પરીક્ષામાં ગુજરાતીમાં નિમાયું હતું.

૨૦. (૧૭૪) અહિપતરામ. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા.
(૧૯૩૦) ૧-૧-૦
૨૧. (૧૮૬) જાતકાંતીલ તિવડકગોષ્ઠી-પ્રથમાર્ધ. પ્રો.
ચિંતામણ વિનાયક જોશી, એમ. એ. [મરાઠી]
(૧૯૩૦) ૧-૧૨-૦
૨૨. (૧૯૧) નરસિંહ મહેતા. જયસુખરામ પુ. જોશીપુત્ર,
એમ. એ. (૧૯૩૧) ૧-૦-૦
૨૩. (૧૯૩) મહારાષ્ટ્ર નાટ્યકલા વ નાટ્યવાદ્સમય.
ગણેશ રંગનાથ દંડવતે [મરાઠી] (૧૯૩૧) ૧-૩-૦
૨૪. (૨૧૭) નરસિંહ મહેતા. દાદા નાગેશ આપટે,
બી. એ., એલએલ. બી. [મરાઠી] (૧૯૩૩) ૦-૬-૦
૨૫. (૨૧૯) કાશીર સાહેબનું બીજક (રમંતી વિભાગ)
પ્રાણુલાલ પ્રકાશકર બક્ષી, બી. એસ સી.
(૧૯૩૩) ૧-૧૨-૦
૨૬. (૨૩૯) જૂની ગુજરાતી ભાષા. ચતુરભાઈ પુરુષો-
ત્તમદાસ પટેલ, બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.
(બરોડા) (૧૯૩૫) ૧-૧૨-૦